KIZILDENİZ

Kayıp Mekânın İzinde

Alexis Wick

KOÇ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

KIZILDENİZ:

KAYIP MEKÂNIN İZİNDE

Koç Üniversitesi Yayınları: 301
TARİH

Kızıldeniz: Kayıp Mekânın İzinde

İngilizceden çeviren: Ezgi Dikici
Yayına hazırlayan: Defne Karakaya
Düzelti: Tuba Akekmekçi
Kitap tasarımı ve kapak uygulama: Özdem Kelebek
Kapak tasarımı: Maria Swirska

1. Baskı: İstanbul, Ocak 2023

Baskı: Umut Kağıtçılık San. ve Tic. Ltd. Şti. Sertifika no: 45162
Fatih Cd. Yüksek Sk. Başak Han No:11/1 Merter - Güngören/ İstanbul +90 212 637 04 11
Koç Üniversitesi Yayınları Sertifika no: 18318
Rumelifeneri Yolu 34450 Sarıyer/İstanbul +90 212 338 10 00
kup@ku.edu.tr • press.ku.edu.tr

Koç University Suna Kıraç Library Cataloging-in-Publication Data
Wick, Alexis
Kızıldeniz : Kızıldeniz : kayıp mekanın izinde / Alexis Wick ; çeviren Ezgi Dikici ; yayına hazırlayan Defne Karakaya. -- İstanbul : Koç Üniversitesi, 2023.
320 pages ; 15,5x23 cm.-- Koç Üniversitesi Yayınları ; 301
ISBN 978-625-8022-39-1
1. Red Sea Region--History. I. Dikici, Ezgi. II. Karakaya, Defne. III. Title.
DT39.W5320 2023

Kızıldeniz:

Kayıp Mekânın İzinde

ALEXIS WICK

İngilizceden çeviren: Ezgi Dikici

KOÇ ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

Var eden anne ve babama
Ve mümkün kılan büyükanne ve büyükbabalarımın hatırasına

İçindekiler

İllüstrasyonların Listesi

HARİTALAR

ŞEKİLLER

Eğer bu düzenlemeler, tıpkı ortaya çıktıkları gibi kaybolsalardı, olabilirliğini en fazlasından önceden hissedebileceğimiz, ama şu ân için ne biçimini ne vaadini bildiğimiz herhangi bir olayla, tıpkı [XVIII. yüzyılın sonunda] klasik düşünceye yaptıkları gibi, düşüncenin zeminini sarsalasalardı; bu durumda insanın, tıpkı denizin sınırında bir kum görüntüsü gibi kaybolacağından söz edilebilirdi.

MICHEL FOUCAULT

Denizin –kelimenin asıl anlamıyla– "karakter"i yoktur; bu kelime oymak, kazımak, hakketmek anlamındaki Yunanca *kharassein*'den gelir.

CARL SCHMITT

Deniz, Algy'nin dediği gibi değil mi tıpkı: Engin, güzel bir anne. Taşakbüzen deniz. Epi oinopa ponton. Ah, Dedalus, Yunanlılar. Öğretmem gerek sana. Orijinallerinden okumalısın onları. Thalatta! Thalatta! Bizim engin güzel anamız. Gel de bak.

JAMES JOYCE

Antiemperyalizmin imgelemini kökten ayırt eden bir şey varsa, o da coğrafi öğenin ağır basmasıdır. Emperyalizm, önünde sonunda, dünyadaki her alanın keşfedilmesini, haritalandırılmasını ve sonuçta denetim altına alınmasını sağlayan bir coğrafi şiddet edimidir. Yerli açısından, sömürge olmanın tarihi, dışardan gelenin yerel olana el koymasıyla başlar; bu nedenle, sömürgenin coğrafi kimliği araştırılmalı ve bir biçimde yeniden kendisi haline getirilmelidir.

EDWARD SAID

Teşekkür

Bu kitabın hazırlanışı uzun zaman aldı; şimdi, büyük bir zevkle, bir yandan da biraz heyecanla, bu süreçte borçlu olduğum birçok insana duyduğum derin minnettarlığı nihayet gösterme fırsatını değerlendirmek istiyorum.

Kendimi bildim bileli, denizle ilgili konular hayatımın ayrılmaz bir parçası oldu. Başka birçok şey gibi bu da annem ve babam sayesindedir. Denizi çok seven insanlar olarak, Doğu Akdeniz ile –ailecek çıktığımız pek çok gezinin adresi– Kızıldeniz'in kuzeyi arasındaki topraklarda, Filistin'de kendilerine bir yuva kurdular. Akdeniz'i çok sevdim –hatta şimdi kendi ailemle de onun kıyısına yerleştik, her gün ondan ilham alıyoruz– ancak, beni asıl büyüleyen Kızıldeniz ve onun nefes kesici harikaları oldu. Akdeniz nasıl nazik bir ebeveyn gibi kucaklarsa insanı, Kızıldeniz de vahşi bir âşık gibi şaşkına döndürür. Demek ki bu araştırmada bilinçdışı da olsa belli bir yazgı unsuru söz konusuydu, gerçi ben bunun ancak şimdi farkına varıyorum; araştırmanın konusu, kendi derin geçmişimin bariz damgasını taşıyor.

Bu projenin akademik bir macera olarak ciddi anlamda başlaması, bana olağanüstü bir bilimsel kaynak zenginliği içinde öğrenim görme lüksünü sağlayan Columbia Üniversitesi'nde yazdığım doktora teziyle oldu. Bir bütün olarak üniversite –öğretim üyeleri ve çalışanlar, öğrenciler ve ziyaretçiler, binalar ve çimenler, sincaplar ve güvercinler– özellikle de Tarih Bölümü, beraberce öğrettikleri her şey için en içten teşekkürleri hak ediyor. Bu dönem boyunca çalışmalarımı Richard Hofstadter Bursu, Yabancı Dil ve Alan Çalışmaları Bursu ve Fulbright-Hayes Bursu finanse etti.

Richard Bulliet, beni geçmişe pek çok farklı açıdan bakmaya teşvik ederek doktora tezimin oluşturulma ve yazılma sürecinde başından beri çok önemli bir rol oynadı. Rashid Khalidi, Osmanlı tarihinin yazımında milliyetçiliğin ne gibi etkileri olduğunu düşünmeme yardımcı oldu. Gil Anidjar, beni zaman ve mekân, bilmek ve yazmak konuları hakkında ciddi biçimde düşünmeye iten başlıca kişiydi. Oluşturduğum ilk fikirler ve taslaklarla büyük bir cö-

mertlik ve anlayışla ilgilendi. Timothy Mitchell ise yazdığım tezi keskin bir kavrayışla okudu.

Eğitimimde Joseph Massad'ın şekillendirici, temel bir rolü oldu. Resmi olarak tez yazma sürecimde yer almasa da çalışmalarım üzerinde etkisi büyüktü; özellikle de tarihle iktidar arasındaki girift ilişkiyi enine boyuna düşünmemi sağladı. Yardımını esirgemeyen örnek bir hoca olmanın ötesinde, yıllar boyu, bilhassa Kahire'deki tez yazma dönemlerimde ve yayın sürecinin ilk (ve son) aşamalarında beni (gıdasal, duygusal ve entelektüel açıdan) besleyerek ihtiyaç duyduğum desteği verdi. İlgisi için minnettarım.

Morningside Heights'taki yol arkadaşlarım olmasaydı doktora çalışmalarım böylesine tatmin edici olmazdı. Ramzi Rouighi, Nada Moumtaz, Joshua Georgy, Elizabeth Johnston, Beth Holt ve Jason Frydman'a, bu kitabın şekillenmesini tahmin edemeyecekleri kadar kolaylaştırmış olan teşvik, neşe ve yoldaşlıkları için teşekkür etmek isterim. Ramzi ve Nada nice sayfayı okuyup geliştirmeme yardımcı olmuştur.

Beyrut Amerikan Üniversitesi, hem profesyonel hem kişisel anlamda benim yeni yuvam oldu. Tarih ve Arkeoloji Bölümü üyeleri, inanılmaz bir incelikle beni sıkı sıkıya kenetlenmiş gruplarına dahil ettiler. Doktora sonrası evreye bundan daha sorunsuz, hoş bir geçiş olamazdı. Her gün gösterdikleri meslektaş dayanışması için hepsine, özellikle de cömertlik ve konukseverliği ince zekâsı ve bilgisine denk olan Abdulrahim Abu Husayn'e çok teşekkür ederim. O ve John Meloy, kitap taslağının çeşitli bölümlerini dikkatle okuyarak beni yüreklendirdiler. Ayrıca, Tarif Khalidi, Samir Seikaly, Nadia el Cheikh ve Bilal Orfali'ye sayısız sohbetlerimiz, Dekan Ahmad Dallal'a da güçlü desteği için müteşekkirim.

Vijay Prashad, Lisa Armstrong, Alex Lubin, Mona Fawaz ve Ray Brassier, olanca iyi yüreklilikleriyle kitap taslağının tümünü okudular; cömert yardımları ve eleştirel geri bildirimleri için onlara teşekkür ederim. Vijay, harika bir arkadaş ve okur olmasının yanı sıra akademik yayın sürecinde bana rehberlik ederek yardımcı oldu.

Kendi konfor alanımın dışında, Ian Baucom bu kitabın başlangıç versiyonlarından birini okuyan ilk kişiydi; onun yorumları, argümanlarımın özünü izah etmeyi benden daha iyi başararak beni çabalarımın geniş anlamdaki değeri konusunda ikna etti. Paha biçilmez katkıları için ona ne kadar teşekkür

etsem azdır. Kitap taslağının daha sonraki bir versiyonuna benzer şekilde katkıda bulunan Isa Blumi'ye ve adları gizli olan iki hakeme de minnettarım.

Kitabın bölümlerinin çeşitli kısımları Floransa, Beyrut, Lamu ve iki kez de İstanbul'da gerçekleşen konferans ve çalıştaylarda sunuldu. Bu etkinliklerin organizatör ve katılımcılarına, özellikle de sırasıyla Lamu ve İstanbul'daki önemli toplantılara katılmamı sağlayan Anne Bang ve Dejanirah Couto'ya, çalışmalarımı paylaşma fırsatı verdikleri için teşekkür ederim. Üçüncü Bölüm'ün önceki bir versiyonu *Osmanlı Araştırmaları/Journal of Ottoman Studies* 40 (2012): 399-434'te yayımlandı. Derginin editörleri olan Baki Tezcan ve Gottfried Hagen'a yararlı yorumları için müteşekkirim.

University of California Press'ten Niels Hooper projeye hemen ilgi gösterdi ve istikrarlı bir şekilde yön verdi. Gerek onun gerekse de her zaman güvenilir ve becerikli Bradley Depew ile ustaca düzeltilerini hem hafif hem de etkili tutmayı başaran Elisabeth Magnus'un çabalarına halen minnettarım.

Son olarak, olağanüstü işini kitap kapağında kullanmama izin verdiği için Nasser Soumi'ye ve beni ona yönlendirdiği için kayınbiraderim Samer Jabbour'a çok büyük bir teşekkür borçluyum. Nasser'in sanatının gücü ilham verici; doğrusu bundan daha güzel bir kapak hayal edemezdim.

Tüm bu katkılar bir araya gelerek kitabın nihai şeklini tanınmayacak ölçüde geliştirdi. Kozmik bir şans eseri, bu süreçteki en iyi yoldaşlarım, en kavrayışlı muhataplarım, en güçlü eleştirmenlerim, yine en yakınlarım olan eşim Dahlia Gubara, kız kardeşim Livia Wick, annem Laura Wick ve babam Roger Heacock oldu. Ufak tefek düzeltmelerden geniş çaplı argümanlara kadar onların o ısrarlı cesaretlendirmeleri ve katkıları olmasaydı bu kitap asla gün yüzü göremezdi. Daha derin bir boyutta ise onların kendi yazıları, düşünceleri ve varlıkları beni sayamayacağım kadar çeşitli şekillerde etkiledi. Akdeniz tarihiyle ilk tanışıklığım babam sayesinde oldu; bu kitabın önemli bir kısmı da yine onunla olan fikir alışverişlerimizden kaynaklandı. Annemin çalışmaları bana en bilimsel disiplinlere dahi eleştirel yaklaşmayı, onların sosyal ve kurumsal şartlarına dikkat etmeyi öğretti. Kız kardeşimin incelediği materyale yönelik olağanüstü duyarlılığı da insanların ve kavramların önemli olduğunu her zaman aklımda tutmamı sağladı. Eşimle ise yalnızca gündelik yaşamımız değil eğitimimiz de ortak: Onun etkisi her yerde somut olarak hissediliyor. Üstelik, paha biçilmez bir beceri olan, başka var olma ve düşünme biçimlerinin değerini anlama yetisini de bana o kazandırmıştır.

Erkek kardeşim Jamal Wick de, tamamen farklı bir meslekte olmasına rağmen, bu kitabı derinden etkiledi: Onun o hayat dolu ruhundan, cömertçe paylaştığı neşesinden hiç olmazsa küçücük bir ışıltının benim yazılarıma geçtiğini umabiliyorum ancak. Bir bölümün tamamı, kitap taslağının oluşumundaki kritik bir dönemeçte onun evinde kaleme alındı.

Elbette bunların hiçbiri ailemin ve arkadaşlarımın cana can katan desteği olmadan düşünülemez. Yukarıda andıklarımın yanı sıra Alan Audi, Tareq Abboushi, Myriam Abousamra, Raphaël Botiveau ve Olivier Pironet'ye güç veren vefalı dostlukları için minnettarlığımı ifade etmek isterim. Natalia Lopez-Castro'ya sıcak konukseverliği için çok teşekkür ederim.

Munira Khayyat neredeyse yirmi yıldır hayatımın vazgeçilmez bir parçası oldu: Ona özellikle her şehri bana evim gibi hissettirmekte ve her sohbeti eğlenceli ve verimli kılmaktaki harika mahareti için teşekkür ederim.

Rajaa Hilu, Siham Siyala, Filippo Del Lucchese, Sari Kassis, Zeina Osman, Issam Srour, Paolo Orlandi, Alex Lubin, Yemi Tessema ve Heinrich zu Dohna ile Nada ve Marwan Tarraf, Beyrut'ta aklımı başımda tutmama ciddi ölçüde yardımcı oldular ki bu az buz bir iş değildir; burada minnettarlıkla anılmayı hak ediyorlar.

Ron Suny ve Jean-Jacques Poucel, akademik dünyada adeta bir akraba ağı işlevi görerek sevgili teyze ve halalarım Marion, Tina, Wendy ve Sandy'nin daimi ilgisini tamamlayan bir rol oynadılar. Hepsi birlikte, evlerinin, ailelerinin ve tabii ki sıcacık yüreklerinin yardımıyla Amerika Birleşik Devletleri'ni benim gerçek bir parçam gibi hissettirmeyi başardılar.

Ailem her şeyin başında geliyor. Dahlia ile kızlarımız Amalia ve Shams hayatı mümkün kılıyor; kardeşlerim Jamal ve Livia ile Livia'nın eşi Samer ve çocukları Ramla, Naji ve Yamen hayatı yaşanılası, capcanlı hale getiriyor; eşimin ailesi –Khala Su'ad, Waleed ve Mona, Khaled ve Iman, Rabha ve Eid, Rabab ve Aziz ile hepsinin sevgili çocukları– hayatın ufuklarını genişletiyor. Onların sürekli sevgisi olmasa hayat ne kadar boş olurdu.

Annem Laura ile babam Roger ise hayatın kendisinin temeli. Beni sınırsız bir sevgiyle büyüttüler; bu çalışmaya sonuna kadar verdikleri destek, bana olan katkılarının sadece en yenisi. Her aşamada hayati bir rol oynadılar. Bu kitap, haliyle, hem onlara hem de büyükbabam Paul Wick ile büyükannelerim Christine Wick ve Marieluise Heacock'un hatırasına adanmıştır.

Çeviri ve Transliterasyona İlişkin Not

Kitaptaki alıntıların çevirisi aksi belirtilmedikçe yazara ve çevirmene aittir. Yayımlanmış eserlere yapılan atıflarda, mevcutsa eserin standart İngilizce çevirisi kullanılmıştır.

Osmanlıca ve Arapça eser başlıklarıyla kişi adlarının yazımında genel olarak *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* esas alındı. Transkripsiyon işaretleri (āḍġḥḫīḳs̱ ṣṭūẕżẓʿʾ) yalnızca Osmanlıca ve Arapça terimlerle cümle alıntılarında kullanıldı. Arapça cümleler ve Osmanlı bağlamı dışında geçen Arapça terimler, Türkçe okuyuşa uygun olarak, ancak ü kullanılmadan yazıldı. Örnek: *el-Baḥru'l-Ebyaḍ*. Referanslarda ayın (ʿ) ve hemze (ʾ) dışında transkripsiyon işaretlerine başvurulmadı. Ancak kalın k (kaf) harfinden sonra gelen uzun sesli harfler şapka yerine (â) düz çizgiyle (ā) belirtildi. Arapça başlıklar Türkçe okuyuşa uygun olarak yazıldı. Örnek: *Hakāʾiku'l-ahbâr ʿan düvelü'l-bihâr*.

Kısaltmalar

BL	British Library (Britanya Kütüphanesi), Londra
BOA	T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (eski Başbakanlık Osmanlı Arşivi), İstanbul
EI_2	*Encyclopaedia of Islam*, 2. basım, der. P. J. Bearman, T. Bianquis, C. E. Bosworth, E. Van Donzel ve W. P. Heinrichs (Leiden: Brill, 1960-2005)
IOF	India Office Records (Hindistan Bürosu Kayıtları), BL
LPH	*Lectures on the Philosophy of History*, yazan G. W. F. Hegel, çev. John Sibree (Londra: Henry Bone, 1857)
LPWH	*Lectures on the Philosophy of World History—Introduction: Reason in History*, yazan G. W. F. Hegel, çev. H. B. Nisbet (Londra: Cambridge University Press, 1975)
MMD	Mühimme-i Mısır Defterleri, BOA
NA	National Archives (Birleşik Krallık Ulusal Arşivi), Kew Gardens

GİRİŞ

Denizde Yolunu Şaşıran Tarih: Mekân ve Öteki

Başlangıçta su vardı.

Bu özdeyiş, "her canlı[nın] sudan yarat[ıldığını]" belirten meşhur bir Kuran ayetini akla getirir (*ve ceʿalnā mineʾl-māʾi kulle şeyʾin ḥayyin*, 21:30); suların birbirinden ayrılmasıyla göklerin ve yerin yaratıldığını anlatan Tekvin (Yaratılış) I'de de üstü kapalı olarak aynı fikir vardır; modern astronomi biliminde bu, gerçekliğe dair temel bir savı oluşturur, öyle ki bir gezegende suyun varlığı orada hayat olduğunun göstergesi olabilir; pek çok yaratılış mitiyle insanlığın ortak sağduyusu da aynı şeyi söyler. Yunan felsefesinin o büyük macerasını başlatan Thales'in dediği de yine budur. O halde suda hayati olan bir şey vardır var olmasına da, tam olarak hangi sudur bu? Bu sorunun cevabı denizde yatar; hem en büyük su kütlesi hem de buharlaşma ve yağmur yoluyla karaların tatlısu rezervlerini tekrar tekrar dolduran bir kaynak olan denizde.

Su, Her Yerde Su Var

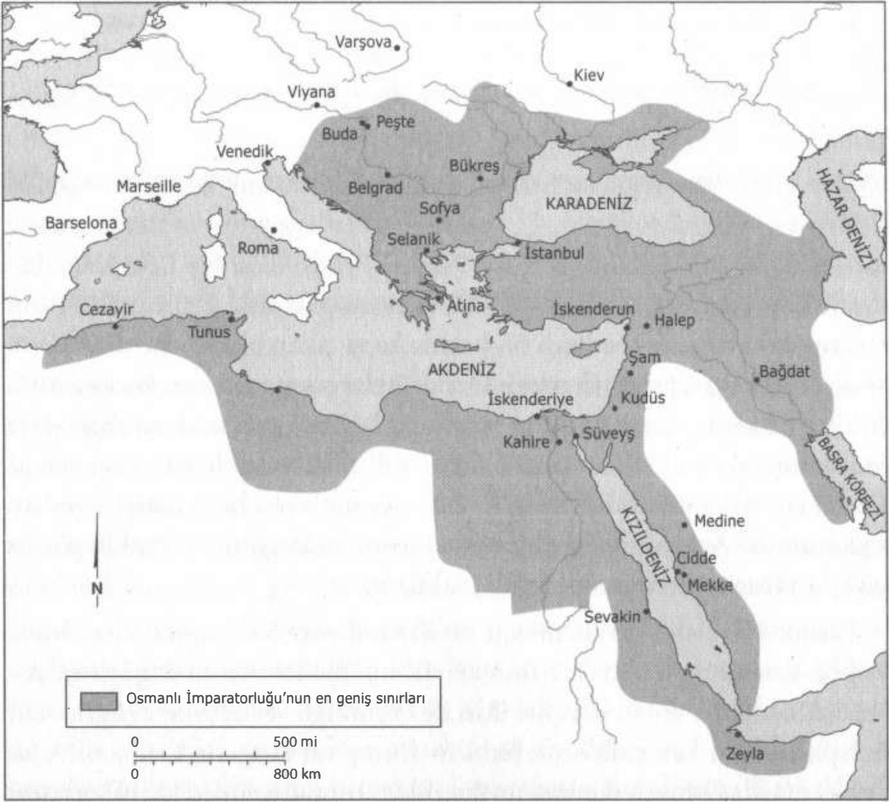
Antik mitolojik kökenlerine bakacak olursak, pek de ironik olmayan bir şekilde, deniz kavramının kendisinin "denizde yolunu şaşırmış" olduğunu ileri sürebiliriz. (Yeryüzünün ışığı) Hemera ile (gökyüzünün ışığı) Aether'in kızı olan Thalassa, ezeli bir Yunan tanrıçasıdır ve genel olarak denizle, özel olarak da Akdeniz'le özdeşleştirilmiştir. Bir nehir yatağının kişileştirilmiş simgesi olarak da karşımıza çıkabilir. Kuran'da, dünyadaki sular iki kategoriye ayrılarak genellikle kelimenin ikili formuyla (*baḥreyn*, yani "iki deniz" şeklinde) ifade edilmiş, böylece tuzlu deniz suyuyla susuzluğu gideren tatlısu arasındaki fark belirgin hale getirilmiştir. İki tür suyun arasındaki ayrımın kendisi de ilahi gücün mucizesine kanıt olarak görülmüştür (25:53; 27:61). Diderot ile D'Alembert'in *Encyclopédie*'sindeki "Mer" [Deniz] maddesi, keli-

menin birbiriyle çelişen iki anlamının sunulmasıyla başlar: Buna göre, deniz hem "tüm yeryüzünü çevreleyen büyük su kütlesi, yani daha doğru bir isimlendirmeyle Okyanus"tur hem de "Okyanusun belirli bir parçası veya kısmı, adını sınırdaş olduğu ülkelerden veya başka koşullardan alan bir bölümü"dür. Köklerine sadakatle, "deniz" ele avuca gelmez bir kavram olarak kalmıştır.

Tıpkı "su" ve "deniz" gibi, "Osmanlı" kelimesi de bir gösteren olarak benzer şekilde dalgalı bir nitelik taşır ve birden fazla anlama gelir. 14. yüzyılın başından 20. yüzyıla kadar kesintisiz olarak hükümranlığını sürdüren bir hanedanın adıdır; aynı zamanda bir coğrafi alanı, bir dili, bir kültürü, bir siyasi-iktisadi sistemi, bir ülke yönetme biçimini ve daha birçok şeyi çağrıştırabilir. Şurası kesindir: Haritaya üstünkörü bir bakış, denizin Osmanlı coğrafyasının her yerine nüfuz ettiğini gösterecektir (Harita 1). İmparatorluk, şu veya bu dönemde, Karadeniz kıyılarının tümünü, Akdeniz'deki en uzun kıyı şeridini, Kızıldeniz'in tamamını, Basra Körfezi'nin kayda değer bir bölümünü, hatta Hazar Denizi'nin bile bir parçasını içine almıştır (Hint Okyanusu'nda ve güneydeki Svahili sahili boyunca yapılan birçok sefer de cabası). Başkenti Konstantıniyye/İstanbul, imparatorluğun denizlerini birbirine bağlayan kritik önemdeki su yoluna hâkim olması hasebiyle belirgin bir şekilde denizle içli dışlıydı. Saray-ı hümayun da öyleydi; zira Topkapı Sarayı, usta bir plancının "yapıt içinde yapıt" (*mise en abyme*) tasarımına göre konumlandırılmışçasına Haliç'in Boğaz'a döküldüğü noktada oluşmuş yüksek burnun tepesine yerleştirilmiştir; kuzeydeki Boğaziçi ile güneydeki Marmara Denizi buradan rahatça görülebilmektedir. İmparatorluk ayrıca Afro-Avrasya kara kütlesindeki birçok büyük nehrin de etrafını sarmaktaydı; bu nehirler, devasa bir gövdenin ana damarları gibiydi. Bernini'nin Roma'da bulunan eseri "Dört Nehir Çeşmesi"ndeki (*Fontana dei quattri fiumi*) dört nehirden ikisi (Tuna ve Nil) esas olarak Osmanlı topraklarından geçen nehirlerdi; bu Barok dönem heykeltıraşı, Asya'yı temsil etmek üzere Ganj yerine Fırat veya Dicle'yi seçmiş olsaydı bunlar pekâlâ üç de olabilirdi.

En azından bazı Osmanlılar, su unsurunun imparatorlukta bu kadar ağır bastığının son derece bilincindeydi. Örneğin, ünlü 17. yüzyıl hezarfeni Kâtib Çelebi, Osmanlı egemenlik sahası hakkında şöyle demişti:

> Hafî olmaya ki bu Devlet-i Aliyye'de rükn-i a'zam ve şânına takayyüd ve ihtimâm elzem olan umûr deryâ ahvâlidir. Zîrâ devlet-i rûzefzûnun revnak ve unvânı berreyn ve bahreyne hükümle olduğundan

HARİTA 1. Tam Bir Su İmparatorluğu. © Bill Nelson.

gayrı ekser Memâlik-i Mahrûse cezâyir ve sevâhil-i deryâ olup husûsâ Dâru's-saltanati'l-aliyye ya'ni şehr-i Kostantıniyye'nin velîni'meti iki deryâ idüğünde kat'â şübhe yokdur.[1]

[Devlet-i Aliyye'de en büyük, temel direğin, dikkat ve özen gösterilmesi gereken meselenin denizlerdeki durum olduğu sır değildir. Zira günden güne büyüyen devletin ihtişam ve unvanı iki kıtaya ve

1 Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr* (İstanbul: Dârü't-tıbâ'ati'l-ma'mûre, 1729), 72 ve *The Gift of the Great Ones on Naval Campaigns*, haz. İdris Bostan (Ankara: T.C. Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı, 2008), 210. Bu yayınlardan ilki kitabın İbrahim Müteferrika tarafından yapılan ünlü basımı, ikincisi ise metnin güzel bir el yazma versiyonunun İngilizce çeviri ve bir giriş yazısıyla birlikte sunulan tıpkıbasımıdır; maalesef çeviride sadelik uğruna yazarın özgün ifadelerinden çokça feragat edilmiştir. Burada alıntıladığım kısmın değiştirilmiş bir versiyonu İsmail Serhenk'in 19. yüzyıl sonlarında yayımlanan kroniğinde yer almıştır: *Hakā'iku'l-ahbâr 'an düvelü'l-bihâr*, 1. cilt (Kahire: Bulak, 1894), 664.

> iki denize hükmetmesinden ileri gelir; ayrıca, iyi korunan topraklarının çoğu adalar ve sahillerden oluşur; özellikle de başkenti olan Kostantiniyye şehrinin nimetlerini iki denize borçlu olduğuna hiç şüphe yoktur.]

Yine de, modern çağın tarihsel tahayyülünde "Osmanlı" ile "su" kavramları birbiriyle pek bağdaştırılmaz. Çoktandır Osmanlı geçmişinin tasavvurunda karasallık ön kabulü etkili olmuş; Osmanlı, sırılsıklam bir Leviathan'dan ziyade hep etrafı karalarla çevrili bir Behemoth'u akla getirmiştir. Tarih yazımındaki bu kara-merkezli ön kabule karşı çıkan birkaç araştırmacının ısrarlı çabalarına rağmen, Osmanlı Devleti'ni (ve onun tebaası ve komşularıyla ilişkilerini) konu alan literatürün büyük bir bölümü, tarımsal ve askeri işlere odaklanan yönetim için ticaret ve denizcilikle ilgili meselelerin nispeten az önem taşıdığı varsayımına dayanır.[2] Bu söylemin uzun bir geçmişe dayanan soykütüğünü Avrupa modernliğinin temeline kadar götüren bu kitap", söz konusu varsayımın nedenini açıklamaktadır.

İleriki bölümlerde derinlemesine ele alınacak olan bu sorunun kısa cevabı, basitçe, denizle ilgili olma fikrinin kendisinin modernitenin doğuşu anlatısına içkin olduğu ve böylece, her ikisi de özgürlüğü ve ilerlemeyi çağrıştıran Avrupa ve deniz kavramlarının birbirini kurup var ettiğidir. Osmanlılık ise aksine, tam da Osmanlı dünyasının öncelikle tarımsal gelirden kâr elde etmeyi amaçlayan bir imparatorluk elitinin hâkimiyetindeki teokratik, İslami bir alan olarak tasavvurunda vücut bulur. Böylece tarihyazımının katmanları, daha baştan, denizle haşır neşir/Avrupalı olanla onun Ötekileri arasında bir gerilim olduğu izlenimini yaratmıştır; bu ötekiler de başta Osmanlı'yı, ama aynı zamanda Müslümanları, Arapları ve Afrikalıları kapsar –ki hepsi de Kızıldeniz'in tarihiyle yakından alakalıdır.

* * *

Bu kitapta anlatılan, denizlerin ve imparatorlukların, suyun ve yazının, metinlerin ve arşivlerin, tarihin ve tarihyazımının hikâyesidir. Bu hikâye, kavramlarla ve onların söylemsel işleviyle, disiplinlerle ve disiplinlere özgü üretimle ilgilidir.

---

2 Özellikle bkz. Palmira Brummett, "The Ottomans as a World Power: What We Don't Know about Ottoman Sea-Power", *Oriente Moderno* 20, no. 1 (2001): 1-21.

Bu kitap, Johannes Fabian'ın "antropolojinin kendi nesnesini nasıl ürettiği"ne ilişkin klasik anlatısının bir tarihçi tarafından yankılanışı olarak görülebilir: Fabian'ın *Zaman ve Öteki* adlı eseriyle diyalog halinde, *mekân*a ve Ötekine dair bir tefekkür sunmaktadır.[3] Modern tarihsel söylemi mümkün kılan koşulları hatırlatarak ("tarih kendi nesnesini nasıl üretir") her şeyden önce hem mekâna hem de zamana ilişkin Avrupamerkezci, modern fikirlerin sürmekte olan ağırlığı üzerinde duruyor. Ayrıca, bu Avrupamerkezci analiz biçiminin dışında bir yazımın neye benzeyeceğini de gözler önüne sermeyi amaçlıyor.

Zaman ve mekân, yekpare ve nötr kategoriler değildir; doğal kabul edilen çıkış noktaları da olamazlar. Aksine, bir sorgu alanına girmeliler, çünkü Maurice Merleau-Ponty'nin mekânla ilgili sözlerini her ikisine de uyarlayarak söylersek bunlar, "içinde nesnelerin dizilip düzenlendiği (gerçek veya hayali) ortam [değil], nesneleri farz etmeyi mümkün kılan araçlar[dır]."[4] Dahası, Michel Foucault'nun gösterdiği gibi, objektif ve evrensel unsurların olduğuna dair zaman ve mekân kavramları aracılığıyla yapılan varsayım, yeni bir iktidar biçiminin kendisini hem kurmasını hem saklamasını sağlayan temel bir mekanizmadır. Gizli olduğu için daha da etkili olan modernitenin disipline edici gücü, otoritesini biyopolitik alana odaklanarak uygular. Bunun gerçekleştirilmesi, zamanın ve mekânın muntazam birimlere ayrılarak düzenlenmesi ve bu düzenin kurumsallaştırılmış kontrol uygulamalarının dışında olduğunun, hatta onlardan önce var olduğunun, iddia edilmesiyle olur.[5]

Zaman ve mekânla onların çoğul yapısı meselesi üzerine Edward Said, Gaston Bachelard'ın (aynı başlığı taşıyan kitabında yer verdiği) mekânın poetikası kavramından yararlanarak kısa ve öz bir şekilde şu saptamayı

---

3 Johannes Fabian, *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object* (New York: Columbia University Press, 1983) [*Zaman ve Öteki: Antropoloji Nesnesini Nasıl Oluşturur*, çev. Selçuk Budak (İstanbul: Bilim ve Sanat, 1999)].

4 Alıntılandığı yer: Edward Casey, *The Fate of Place: A Philosophical History* (Berkeley: University of California Press, 1997), 296.

5 Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (1977; yeniden basım New York: Vintage Books, 1995) [*Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: İmge Kitabevi, 2001)]. Ayrıca bkz. Timothy Mitchell, *Colonising Egypt* (1988; yeniden basım Berkeley: University of California Press, 1991) [*Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, çev. Zeynep Altok (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001)].

yapıyor: "Evin nesnel uzamı –köşeleri, koridorları, kileri, odaları– eve şiirsel olarak yüklenenlere oranla pek önemsizdir; yüklenen, genellikle, adlandırıp duyumsayabileceğimiz imgesel ya da mecazi bir değeri olan –evi 'perili', 'yuva gibi', 'hapishane gibi' ya da 'büyülü' kılabilen– bir niteliktir. Yani uzam, bir tür şiirsel süreçle, duygusal, hatta ussal bir anlam kazanır: Boş ya da adsız uzak alanlar, burada bizim için anlama dönüşür. Zaman söz konusu olduğunda da aynı süreç çıkar ortaya"[6]

Bu kitap projesi, şaşırtıcı bir durumun farkına varmamla ortaya çıktı: Fernand Braudel'in Akdeniz'le ilgili çalışmasıyla azıcık da olsa kıyaslanabilecek, Kızıldeniz üzerine yazılmış tarihsel bir anlatı yoktu. Birçok deniz havzası, Braudel tarzı her türden proje denemesine ilham kaynağı olmuştu: Atlas Okyanusu'nun kendi tarihçileri vardı, onlara Bernard Bailyn'in öncü çabaları yön vermişti;[7] keza Hint Okyanusu'nun da tarihini yazanlar olmuş, usta Fransız tarihçisinin talebesi olarak bilinen büyük araştırmacı K. N. Chaudhuri bu alanda başı çekmişti.[8] Devasa Pasifik Okyanusu, tarifi güç Baltık Denizi ve karanlık Karadeniz dahi necip tarihsel konular akademisine seçilmiş bulunmaktaydı.[9] Ama Kızıldeniz'in tarihini yazma fikrini tam anlamıyla ortaya atan olmamıştı.[10] Bu doğrultudaki çabalar bile Kızıldeniz'in

---

6 Edward Said, *Orientalism* (New York: Vintage, 1979), 55 [*Şarkiyatçılık: Batının Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, 7. basım (İstanbul: Metis, 2013), 64].

7 Bernard Bailyn, *The Idea of Atlantic History* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005); Alison Games, "Atlantic History: Definitions, Challenges, and Opportunities," *American Historical Review* 111, no. 3 (Haziran 2006): 741-57.

8 K. N. Chaudhuri, *Trade and Civilization in the Indian Ocean: An Economic History fom the Rise of Islam to 1750* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985) ve *Asia before Europe: Economy and Civilisation of the Indian Ocean fom the Rise of Islam to 1750* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).

9 Matt Matsuda, *Pacific Worlds: A History of Seas, Peoples, and Cultures* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012); Donald Freeman, *The Pacific* (New York: Routledge, 2009); Merja-Liisa Hinkkanen ve David Kirby, *The Baltic and the North Seas* (New York: Routledge, 2000); Alan Palmer, *The Baltic: A History of the Region and Its People* (Woodstock, NY: Overlook Press, 2006); Charles King, *The Black Sea: A History* (New York: Oxford University Press, 2005).

10 Roger Joint Daguenet bir "Kızıldeniz Tarihi" yazmıştır: *Histoire de la mer Rouge* (Perrin tarafından 1995'te Paris'te iki cilt halinde yayımlandı.). Ancak bu akademik bir çalışma değildir.

beyaz kardeşi (Akdeniz) hakkında Braudel'in eserinde özetlenen birikimden çok daha önce yapılmış çalışmalar kadar ikna edici değildi.[11]

Bununla birlikte, Kızıldeniz ideal bir yekpare alan olarak karşımızda duruyordu; coğrafi, iklimsel, dini, dilbilimsel, toplumsal, ticari, insani ve hatta siyasal ve hukuksal açıdan böylesine bir entegrasyon, Akdeniz tarihçilerinin ancak rüyalarında görebilecekleri ölçüdeydi. Birçok kıyısının doğal ve kültürel açıdan gösterdiği ortak özelliklerin apaçık oluşu bir yana, bu deniz dört yüzyıl kadar esasen bir Osmanlı gölü olarak kalmıştı. Bu da onun Braudel tarzı bir anlayışla tarihsel bir aktör olarak ele alınmasının yerinde olduğunu gösteriyor olsa gerek; özellikle de disiplinin genel olarak "okyanus dönemeci"nden geçtiği şu sıralarda içinde bulunduğu ruh hali düşünüldüğünde.[12]

Dolayısıyla, bu kitap, Osmanlı Kızıldeniz'inin tarihsel bir konu olarak araştırmacılarca kenarda köşede bırakılışının soykütüğünü incelemekle birlikte onun dinamik dünyasını da ortaya koyuyor. Hatta daha da fazlasını yaparak düzenleyici kategorinin kendisini irdeliyor. Bu çalışmanın gösterdiği nokta, denizin objektif bir gerçeklik üzerinde doğal veya ebedi bir açıklama gücüne sahip olmadığıdır. Aksine, deniz, son derece yüklü bir kavramdır.

Örneğin bu kitabın temelinde yatan keşfi ele alalım: İstanbul'daki Başbakanlık [günümüzde Cumhurbaşkanlığı] Arşivi'nde bulunan Osmanlı dönemine ait kapsamlı belgeler üzerinde yapılan uzun araştırmalar, 19. yüzyıl öncesinde "Kızıldeniz" diye bir kategorinin olmadığını göstermiştir. Elbette modern bir tarihçinin kendi kafasındaki Kızıldeniz fikrine oturtabileceği sayısız kaynak bulunmaktadır (bölgedeki belirli bir limandan söz eden anlatılar, oraya ait belirli bir ticari mal, orada seyreden gemiler, orası üzerinden gerçekleşen mal akışı ve değiş tokuşu). Ama hiçbir yerde Osmanlı iç gölünün, yani Kızıldeniz'in bütüncül bir özne olarak tarihsel varlığına dair kanıt bulunmaz. Geçmişteki varlığının yeniden kurulmasında kanıt olarak kullanılabilecek izlerin bulunması amacıyla incelenen belgelerin hiçbirinde

11 Akdeniz, Türkçede olduğu gibi Arapçada da "Beyaz Deniz" (*el-Baḥru'l-Ebyaḍ*) olarak adlandırılır.

12 "Okyanus dönemeci" (*oceanic turn*) terimi, California Üniversitesi, Riverside'da gerçekleştirilen bir konferansta kullanılmıştır: "The Oceanic Turn in the Long 18th Century: Beyond Disciplinary Territories," 20 Kasım 2009, California Üniversitesi Beşeri Bilimler Araştırma Enstitüsü'nün sponsorluğunda.

"Kızıldeniz" kategorisi görülmemiştir. Yani Avrupa hegemonyası dönemine kadar hiç yoktur.

Günümüzde Kızıldeniz olarak tanımlanan deniz sahası (veya onun bir bölümü) için Osmanlı belgelerinde geçen en yaygın isim *Bahr-ı Süveys*'tir; bu ad, bölgede Osmanlı gücünün yayılma merkezi olan liman şehri Süveyş'ten (Süveys) gelir. 19. yüzyılın belirli bir noktasından itibaren *Bahr-ı Süveys* terimi aniden Osmanlı kayıtlarından kaybolur ve yerini şimdi herkesçe bilinen *Bahr-ı Ahmer* ("*kızıl* deniz") ismine bırakır.

Bu basit gözlem, ilk bakışta çok önemli gibi görünmeyebilir. Bu kitaptaki argüman ise önemli olduğunu ve bu semantik değişimin bizi felsefe, siyasi iktisat, kartografi, coğrafya ve tabii ki tarih hakkındaki temel varsayımları yeniden değerlendirmeye sevk ettiğini ortaya koyuyor. Buradaki argüman, Kızıldeniz'in akademik arenadaki varlığına/yokluğuna odaklanarak genel anlamda tarihçilik pratiği hakkında bir dizi temel soruyu ortaya atmaktadır: Hangi söylemsel prosedürler bir nesnenin tarih için uygun bir özne haline gelmesini sağlar? Belirli özneler tarihin konusu olmaya nasıl hak kazanır? Deniz, denizin geçmişi ve bugünü, bizatihi tarihsel analizin öznesi haline nasıl gelmiştir? En önemlisi de, denizin tarihselleşmesi kimin için ve kim tarafından gerçekleştirilir? Denizin evrensel bir tarihi olmalı mıdır; *olabilir* mi? Yoksa modern tarih disiplininde kökleri derinlerde yatan ama iyi gizlenmiş bir dizi eğilim mi söz konusudur? Kızıldeniz'in neden bütünleşik bir tarihinin olmadığını açıklayabilecek ve evrensel şimdinin hegemonik tarih ve coğrafyasının Avrupa tarafından nasıl üretildiğini su yüzüne çıkarabilecek böylesi eğilimlerin varlığından söz edebilir miyiz?

Kızıldeniz'in bilimsel bir nesne olarak *üretilmesi* gerekmişti ve bu süreç belirli bir takım tarihsel koşullar altında gerçekleşti: Bu, Avrupa'nın kolonyal hegemonyasının bölgeye (ve yerküreye) yayılma sürecinde oldu. 19. yüzyılın ortalarından önce Osmanlılar egemen deniz kavramını üretmemişti bile; bu tarihten önce Kızıldeniz'in tamamına tek bir isim vermemişlerdi henüz. Bu kitap, Kızıldeniz'in başlı başına bir tarih konusu/öznesi haline neden daha önce gelmediğini açıkladıktan sonra, Avrupamerkezci jeotarihselciliğin etkisi altında *kalmadan* tarih yazmanın olanaklarını da araştırarak, kırılış ve kopuşlardan oluşan, zamanın kronometrik değil heterosenkronik,

mekânın ise homojen değil parçalı olduğu daha çağrışımcı bir soykütüksel tarihe giden yolu açıyor.[13]

Bu çalışma Kızıldeniz'i tarih disiplininin alanına dahil etmeye çalışmak gibi sınırlı bir hamle yerine, Avrupamerkezciliğin eleştirisini daha ileriye götürmek gibi zorlu bir işe girişerek modern coğrafyanın düzenleyici kategorilerinin (yani deniz, okyanus, bölge vs. gibi tanımların) ne objektif ne de tarafsız olduğunu öne sürüyor. Aksine, bu kategoriler, tarih ve coğrafyanın özerk disiplinler olarak ortaya çıktığı erken 19. yüzyıl Avrupa'sında beşeri bilimlerin doğuşuyla birlikte şekillenen belirli bir söylemsel oluşuma aittir. Tarihselcilik her zaman bir jeotarihselcilik olagelmiş ve deniz daha en başından itibaren onun içinde belirgin bir yer tutmuştu. Avrupa, çarpıcı bir biçimde Narkissos mitini adeta yeniden canlandırarak geçmişi ve bugünü içinde kendini denizin sularında tanımış, kendine orada hayran olmuştu.[14]

Dolayısıyla, bu kitap, deniz kavramını devamlı bir sorgulamaya tabi tutarak tarih yazma pratiğiyle hesaplaşmaya girişiyor. Bu çalışmada gösterilen şey, özetle, denizsellik meselesinin tarihsel yazının bir alt dalından çok daha fazlası olduğudur. Aslında, tarih felsefesinin merkezi ve hayati bir kategorisidir.

* * *

Su kütlelerine odaklanan tarihsel çalışmalar son yıllarda giderek çoğalmıştır; bunlar genellikle klasik Helen otoritesiyle radikal yeniliğin cazip bir bileşimi olan "yeni talasoloji" etiketinin geniş şemsiyesi altında toplanmaktadır.

Burada etimolojik bir açıklama yapmak gerekiyor. Artık yaygın hale gelen yeni türetilmiş "talasoloji" (*thalassology*) teriminin, genellikle Edward Peters'ın yakın zamanda yazmış olduğu bir kitap eleştirisinde kullanılmaya başlandığı kabul edilmektedir. Peters, bu yazıda Peregrine Horden ve Nicholas Purcell'in *The Corrupting Sea* [Yozlaştıran Deniz] (2000) adlı kitabını "yeni talasolojinin hipermetni"ni oluşturan iki kitaptan biri olarak övgüyle selamlar.[15] Claudio Magris'in, Predrag Matvejević'in Akdeniz hakkındaki kitabına yazdığı giriş

---

13 Senkronik olmayan zaman ve parçalı mekân üzerine aydınlatıcı ve ayrıntılı bir açıklama için bkz. Paul Gilroy, *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993).

14 Bu konuda daha fazla açıklama için şu yayınıma bkz. "Narcissus: Woman, Water and the West," *Feminist Review* 103 (2013): 42-57.

15 Edward Peters, "*Quid nobis cum pelago?* The New Thalassology and the Economic History of Europe," *Journal of Interdisciplinary History* 34, no. 1 (2003): 61.

bölümünde Matvejević'in entelektüel projesini tarif ederken de "talasolog" (*thalassologist*) terimini kullandığını belirtmek gerekiyor.[16] Aslında talasoloji teriminin vücuda gelişi çok daha eskiye gitmektedir.

19. yüzyılın sonlarında *talasoloji* terimi, günümüzdeki oşinografi (deniz bilimi) terimine benzer şekilde, (biyoloji, meteoroloji ve coğrafya başta olmak üzere) birçok disipline ait unsurların bir araya getirilmesi suretiyle okyanus ve denizlerin bütünsel olarak incelenmesi anlamına gelmekteydi. Terimin kullanımı biraz nadir gibi görünmekle birlikte, İtalyan bilim insanı Ludovico Marini tarafından önde gelen ortamlarda defaatle desteklendi.[17] Kelimenin bu anlamının günümüzdeki kullanımla herhangi bir ilişkisinin olduğuna dair bir işaret bulunmamaktadır.

Benimsenen yaklaşımın eski bir söylem biçiminin ne anlamda "yeni" bir ifadesi olduğu sorusuna ne Peters'ın eleştiri yazısı ne de terimi yineleyen daha sonraki herhangi bir çalışma açıklama getirmiştir. Söz konusu yaklaşım, "esnek merkezinde enigmatik denizin (veya birkaç denizin) yer aldığı mikrobölgesel [bir] Akdeniz tarihi" anlayışını ifade etmesi nedeniyle basitçe "sahiden yeni" ilan edilmiştir.[18] *Eski* talasolojiyi neyin teşkil ettiği de net olarak belirtilmemiştir; gerçi Fernand Braudel'den bahsedilen kısa bir bölüm (ki burada kendisinin "1949'da talasolojiyi icat etmese de [...] şüphesiz göz alıcı bir şekilde tarihçinin yol haritasına yerleştirmiş" olduğu söylenmektedir) belki de Braudel'i eskinin tecessüm etmiş hali olarak çalışmanın en başına konumlandırmaktadır.[19] Her halükârda, bu eski-yeni terimin hayata döndürülmesi kartopu gibi büyümüş ve su havzalarına odaklanan, yakın tarihli bir grup çalışmanın standart adı haline gelmiştir (bunların ne kadar yakın tarihli olduğu da belli ki tartışmalı bir meseledir; nitekim Markus Vink, Hint Okyanusu'nun 1980'lerde ortaya çıkan "yeni talasolojisi"nden söz eder).[20]

---

16 Claudio Magris'in şu kitaptaki önsözü: Predrag Matvejević, *Mediterranean: A Cultural Landscape* (Berkeley: University of California Press, 1999), 1-6.

17 Bkz. Ludovico Marini, "On the Method of Studying Thalassology," *Geographical Journal* 25, no. 2 (1905): 191-97.

18 Peters, "*Quid nobis cum pelago?*" 56.

19 Age., 49.

20 Markus Vink, "Indian Ocean Studies and the 'New Thalassology'", *Journal of Global History* 2 (2007): 41-62. Sahada Akdeniz'le ilgili olarak üretilen çalışmalara yönelik yaptıkları genel değerlendirmenin başlığında talasoloji terimini kullandıklarına bakılırsa Horden ile Purcell'in de bu terimi benimsemeye hevesli olduğu

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından, denizlere ve okyanuslara ilişkin yenilikçi çalışmaların yanı sıra prestijli üniversitelerde kurulan özel kürsüler, önde gelen yayınevlerinden çıkan kitap dizileri ve yıllar süren yüksek bütçeli akademik programlar da çoğaldı. Her yerde tarih bölümleri bu modaya uyar oldu. İşte böylece nihayet, modernizasyon kuramına ve ona eşlik eden mekânsal paradigmalara, ulus devlete ve alan çalışmalarına yönelik genelleştirilmiş, yıkıcı eleştirilerin ardından tarihçilerin kendi varoluşsal ikilemlerinden çıkmasının yolu şans eseri bulunmuştu. Tüm bunlara giderek Soğuk Savaş'ın veya –daha da kötüsü– kolonyal siyasetin menfur kalıntıları gözüyle bakılıyor, bu nedenle de doğru dürüst bir tarihsel analize ters düştükleri düşünülüyordu. Disiplinlerdeki bu okyanus dönemeci, uygulayıcılarını akademik anlamda yenilenmenin vadedilmiş topraklarına, geçmişin kısıtlamalarından kurtarılmış bir diyara götürüyor gibi görünüyordu. Ancak tüm bu süreçte tekinsiz bir şey vardı. Siyasi ve söylemsel ağırlıktan azade bir tarih araştırmasının alanı olarak denizi kutsama şenliklerinin borazanı fazla yüksek sesle, fazla çabuk çalınmıştı. Kavramların soykütüklerine ve ima ettiklerine ilişkin bir açıklamanın yokluğu dikkat çekiciydi. Deniz, izahtan vareste bir kategoriydi; talasoloji –yani denizin tarihsel anlatılarda özne pozisyonunu üstlenmesi– ise yakın zamanda ortaya çıkmış eleştirel bir projeydi. Öncüllerine gelince, bu işin başlatıcısı Fernand Braudel'di.

2006 yazında *American Historical Review* dergisinin forum bölümünü "Tarihin Okyanusları" temasına ayırmasıyla birlikte, bu alt alan mesleğin köklü kurumsal organlarından biri tarafından takdis edilmiş oldu. Tarihçi Kären Wigen, derlemeye yazdığı giriş yazısında bu yeni cereyanın önemini şöyle vurguluyordu: "Muhtemelen *AHR* okurları, son zamanlarda okyanusun giderek daha göze çarpar hale geldiğini fark etmiştir. Deniz tarihine yönelik araştırmalar, sınırları dışına taşmışa benziyor; disiplinin tamamında, deniz görüş alanına giriyor. [...] Deniz artık zamanın dışındaymış gibi görülmüyor, ona da bir tarih veriliyor; dünyanın tarihi denizin perspektifinden yeniden yazılırken bile."[21]

anlaşılıyor: "The Mediterranean and 'the New Thalassology'", *American Historical Review* 111, no. 3 (Haziran 2006), "Oceans of History" [Tarihin Okyanusları] forumu.

21 Kären Wigen, "Oceans of History: Introduction," AHR Forum, *American Historical Review* 111, no. 3 (Haziran 2006): 717.

Deniz odaklı bu yeni literatür ikili bir önermeyle başlamıştır: Orijinal ve olağandışı olduğu iddiasıyla. Nitekim Akdeniz tarihinin son dönemde önde gelen bayraktarları olan Peregrine Horden ve Nicholas Purcell, alana yönelik değerlendirmelerine tam da bu varsayımla giriş yapar: "Deniz ve okyanus tarihi, göründüğünden daha yeni bir alandır. Geniş bölgeleri ele alan yeni bir tarihyazımının takdire şayan bir örneğini oluşturmaktadır. [...] Hem kapsamı hem de yöntemleri öylesine kendine özgüdür ki bu onu heyecan verici –ve önceden kestirilmesi son derece güç– bir düşünce ve araştırma alanı haline getirmektedir."[22]

Demek ki su kütlelerine odaklanmanın olmazsa olmaz gerekçesi, bu uzamsal birimlerin "genellikle siyaseten nötr olmaları"dır.[23] Denizin tarihi, neredeyse tam bir görüş birliği içinde iddia edildiği gibi, hem ulusal hem de emperyal söylemin kısıtlamalarını ters yüz etmektedir. Bunun nasıl olduğuna bir örnek, denizlere ve okyanuslara odaklanılması sayesinde bilindik siyasetin bir kenara itilmesidir; nitekim, Horden ve Purcell "[içinde] 'beyaz', 'siyah', 'yeşil' (İrlandalı) ve hatta 'kızıl' (Marksist) birer Atlas Okyanusu'nun dengede bir arada var olabildiği 'yeni' Atlantik tarihyazımı"ndan bahseder.[24]

Bir anlamda, bu elbette doğrudur. Bölgesel olmayan mekânsallıklara odaklanmak, konvansiyonel coğrafyaları geçerli varsayıp doğal kabul ederek milliyetçi siyaset biçimlerini pekiştiren yerleşik tarih yazımı geleneğiyle çatışır. Ancak bu, deniz tarihini siyaseten nötr yapmaz. Tarihsel söylemin öyle olması mümkün müdür ki? Hayden White'ın savunduğu gibi, "tarihsel düşüncenin siyasallaştırılması, profesyonelleşmesinin gerçek bir önkoşuluydu; üniversitelerde öğretilmeye değer bir disiplin statüsüne yükseltilmesinin temel dayanağı ve tarihsel bilginin hizmet ettiği düşünülen 'yapıcı' her ne sosyal fonksiyon varsa onun önşartıydı."[25]

Ayrıca, çokrenkli perspektiflerin neden ille de konvansiyonel olmayan coğrafyalara özgü olduğu hâlâ açık değildir: Mesela bir mavi, bir beyaz, bir de kırmızı Fransa, hatta bir kahverengi, bir siyah, bir de gökkuşağı renkli Fransa neden olamasın? Tarihsel anlatıları çerçeveleyen mekânsal birimlerin hepsi

22 Horden ve Purcell, "Mediterranean," 722.

23 Agy., 723.

24 Age.

25 Hayden White, *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1987), 62.

her zaman zaten anlam doludur; belirli tarihsel koşullardan türemişlerdir, kendi söylemsel yükleriyle gelir, farklı kavramsal çıkarımlara işaret ederler ve hepsi de özü itibariyle ve eşit derecede siyasidir.

Üstelik, konvansiyonel olmayan coğrafi birimleri konu alan tarih çalışmaları, hâlâ 19. yüzyılda disiplinin profesyonelleşme döneminden kalma tarih yazımı tarzını şekillendiren kavramsal ve bilişsel çerçeveyi benimsemektedir. Bu söylemsel düzen, belirli bir takım parametrelere dayanır: Zaman ve mekân evrensel, homojen ve nötr –yani tek kelimeyle *objektif*– kategorilere indirgenerek Heidegger'in "dünyanın resim olarak ele geçirilmesi"[26] sözüyle tarif ettiği durumda birleşir; burada zaman yekpare, lineer ve teleolojiktir; mekânsa kendi içinde tutarlı, sınırları belli birimlerden oluşmakta olup bu birimler belirli bazı bilimsel –coğrafi, kartografik, ekolojik, ama aynı zamanda etnolojik, filolojik ve kültürel– kriterlere göre tanımlanan asli özelliklere sahiptir. Tarih disiplininin öznesi işte böylece üretilir: İnandırıcı ve temsil edici nitelikte, hatta aslında antropomorfik olan merkezi bir aktördür bu (hani genellikle "X Tarihi" formatındaki başlıklarda görülen cinsten); bu aktörün istikrarlı bir kronoloji içerisinde düzgün bir şekilde gösterdiği ilerleme bir anlatı formunda aktarılır.[27]

Bu açıdan bakınca, konvansiyonel olmayan coğrafi birimlerin tarihleri aslında nispeten konvansiyonel olan türdeşleriyle tam olarak aynı siyaseti paylaşmaktadır: Hayden White'ın uzun uzadıya eleştirdiği realizm ve statüko siyasetini.[28] Talasoloji işte bu yüzden müphem bir paradoksun yükünü taşır: Tarihe devlet merkezli bakan egemen yaklaşımı ters yüz ederken bir yandan da bu söylemin üzerine kurulduğu sacayaklarını yeniden üretme eğilimindedir. Tam da bu nedenle, talasoloji, eleştirel ve soybilimsel bir yöntemle icra edildiğinde, tarihin tabiatını sorgulamak için gayet verimli bir alan oluşturur. Tarih üzerine; mekân, zaman ve tarihin nesnesi sorunsalı üzerine

26 Martin Heidegger, "The Age of the World Picture," *The Question Concerning Technology and Other Essays* içinde, der. William Lovitt (New York: Harper, 1977), 115-54 [*Nietzsche'nin Tanrı Öldü Sözü ve Dünya Resimleri Çağı*, çev. Levent Özşar (Bursa: Asa Kitabevi, 2001), 82].

27 Hegel'in şu sözlerinde görüldüğü gibi, tarihsel öznelerin antropomorfizmi eskiden tümüyle kanıksanmış bir varsayımdı: "Oysa dünya-tarihinde bizim ele aldığımız bireyler tamamen halklar ve devletlerdir." (*LPWH*, 36 [*Tarihte Akıl*, çev. Önay Sözer (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2014), 46]).

28 Özellikle bkz. White, *Content of the Form*'da derlenen yazılar.

düşünmek için denizden âlâ yer olur mu? Ne arşive ne seminere ev sahipliği yapabilen, yani profesyonelleşmiş tarih disiplininin iki temel unsurunu da barındırmayan denizden başka?[29]

* * *

Modern tarih disiplininin ortaya çıkışı genellikle iki zıt kutup arasındaki dramatik bir mücadele olarak anlatılır; bu iki kutup, derli toplu bir biçimde, önde gelen iki şahsiyet tarafından temsil edilmektedir: G. W. F. Hegel ve Leopold von Ranke. Her iki figür de özellikle Batı'nın tarihsel söyleminde çok önemli bir yere sahiptir ve her ikisi de disiplinin profesyonelleşmiş şekliyle formüle edilmesinde can alıcı bir rol oynamışlardır. Hegel, tarihin tabiatı, yönelimleri ve anlamları hakkındaki felsefi düşüncenin baskın figürü ve bu disiplin üzerine yapılan herhangi bir kuramsal tartışmada atıfta bulunulması kaçınılmaz bir düşünürken, Ranke tarih disiplininin yöntemlerini ve kapsamını neredeyse tek başına belirlemiş, efsanevi seminerleri ve destansı arşiv çalışmalarıyla tarihçinin öz kimlik tanımına ve pratiğine biçim vermiştir.

Elbette bu iki şahsiyet birbirlerinin epeyce aleyhinde yazılar yazmış, temsil ettikleri iki farklı tarih yaklaşımı da –kabaca özetlersek biri kuramlaştırmacı biri ampirist olan iki ayrı dürtünün birbiriyle çatıştığı– son derece gergin bir ilişkiyi günümüze değin sürdürmüştür. Ranke tarzı tarihçilik, Hegel'e göre, geçmişin mirasını herhangi bir anlama veya geniş bir yapısal çerçeveye oturtma becerisinden yoksundur; uygulayıcıları da malzemelerini "her yerde bir tablo halinde bir araya getirirler (Ranke). Ayrıntının, küçük ilgilerin, asker davranışlarının, politik çıkarlar üzerinde etkisi olmayan özel işlerin renkli bir yığını –bütünü, genel ereği kavramak için yetersiz kalır."[30] Ranke ise, kendi payına, tarihçinin önceden tasarladığı düşünceleri geçmişe empoze etmesi gerektiği imasını kabul edemezdi; tarihçi, tam aksine, tarihsel kaynaklar yoluyla, gerçeğin doğrudan kendi adına konuşmasına izin vermeliydi (*wie es eigentlich gewesen* –yani "aslında ne oldu ise" veya "gerçekte nasıl oldu ise"). Ranke, özellikle felsefeden ayrı, özerk bir tarih disiplinine duyduğu özlemi

29 Seminerlerin ve arşivlerin modern tarih pratiğinin temel bileşenleri olması konusunda bkz. Bonnie Smith, *The Gender of History: Men, Women, and Historical Practice* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998), 4. Bölüm, "The Practices of Scientific History."

30 *LPWH*, 19 [*Tarihte Akıl*, 22].

açıkça ifade etmiştir.[31] Filozofun "tarihe kendi zaviyesinden baktığın[dan], sonsuzluğu sırf ilerleme, gelişme ve bütünlükte aradığın[dan]" yakınır.[32] Hakiki tarih ise, tam aksine, "her varoluşta sonsuz bir şey algılar: Her durumda, her varlıkta ebedi olan, Tanrı'dan gelen bir şey [bulur]; ve bu onun en temel ilkesidir."[33]

Aralarındaki önemli farklılıklara rağmen iki yazar, tarihi çerçevelediğini düşündükleri mekânsal ve zamansal konfigürasyonlar bakımından birçok ortak noktaya sahiptir. Bu ortak özelliklerden üçü, bu kitabın argümanlarıyla özellikle ilintilidir.

Birincisi, her iki yazar da önceki çağların örnek tarih modeli anlayışını reddetmiştir.[34] İkincisi, hem Hegel'e hem de Ranke'ye göre, tarihin bir başaktörü olması gerekir; her ikisi için de ulus devlet, homojen mekân-zamanın cisimleşmiş hali olarak başrolde yer alır. Ranke, Hegel'in, evrensel bir hikâyenin tek bir idea (veya daha doğrusu İdea) tarafından tanımlanabilen hiyerarşik aşamalardan geçerek ilerlemesi şeklindeki tarih yorumuna katılmaz. Ancak o da tıpkı muarızı Hegel gibi, dünyayı (özellikle de Avrupa'yı) bir dizi ulus devlete bölünmüş olarak görüyor; bu ulus devletlerin her birinin payına belirli bir ahlaki karakterin düştüğünü, bu karakterin ideal bir biçim-

31 Leopold von Ranke, *The Theory and Practice of History*, der. Georg G. Iggers ve Konrad von Moltke (Indianapolis, IN: Bobbs-Merrill, 1973), 33-46.

32 Age., 38. Bu dersinde Ranke, felsefi tarih örneği olarak Fichte'nin yaklaşımından söz eder. Başka bir yerde ise Fichte tarzı felsefi tarihi "daha büyük bir coşkuyla" sürdüren kişi olarak Hegel'in de adını anar (49).

33 Age., 38.

34 Bu konuda George Nadel'in hâlâ aşılamamış olan şu çalışmasına bkz. "Philosophy of History before Historicism," *History and Theory* 3, no. 3 (1964): 291-315. Ranke'nin, örnek tarih anlayışını doğru bulmadığı gayet iyi bilinir; bu görüşünü ilk kitabının önsözünde ortaya koymuştur: "Preface: Histories of Romance and Germanic Peoples" (Şu kitabın içinde yeniden basıldı: *The Varieties of History: From Voltaire to the Present*, der. Fritz Stern [New York: Vintage Books, 1973]). Hegel de bu tür tarihi küçümsemekte ondan geri kalmamıştır: "Dönüp dolaşıp Yunanlı ve Romalı örneklere dayanma kadar kısır bir şey yoktur." (*LPWH*, 21 [*Tarihte Akıl*, 25]). Bu görüş, Adam Smith'in yalnızca birkaç on yıl önce yazdıklarıyla çarpıcı bir tezat oluşturur; zira Smith, kendisinden sonraki tüm bu yazarları (özellikle de Hegel'i) hiç şüphesiz etkilemiş olmakla birlikte, tarihin işlev açısından örnek niteliğinde olduğu anlayışını benimsemişti. Bkz. J. G. A. Pocock, "Adam Smith and History," *The Cambridge Companion to Adam Smith* içinde, der. Knud Haakonssen (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 270-87.

de hayata geçirilmesinin de tarihin özünü oluşturduğunu düşünüyordu.[35] Üstelik her ikisi de Avrupa kıtası ve medeniyetinin biricik ve eşsiz olduğunu varsayıyor, bunu iddia ediyor ve tarihin Avrupa medeniyeti içerisindeki özel konumunun tam da bu biricikliğin nişanesi olduğunu öne sürüyordu. Genel dünya tarihinde belirgin şekilde Avrupa'ya özgü bir şey, Avrupa'da da belirgin şekilde tarihsel olan bir şey vardı. Ve bu temayüz, ulus devletin ilerlemeci yapısıyla bağlantılıydı.[36] Diğer bir deyişle, tarih, profesyonel bir disiplin haline geldiğinden beri tamamen bölgesel bir nitelik taşımış; içinde barındırdığı biri pratik-ampirist biri de felsefi iki eğilim de, ulus devlet biriminin sınırlarına sıkı sıkıya bağlı kalmıştı. Üstelik, devletin ötesinde, hem Ranke hem de Hegel, tekil ulusların çeşitli güzergâhlarını hepsinin üzerinde tek bir bütünlüğün içerisinde birleştiren bir Avrupa benliği görüyordu ki bu bütünlük dünya medeniyetinin zirvesiydi.

Son olarak, hem Hegel hem de Ranke, Akdeniz'i, egemen bir bütünlüğe sahip, dünya tarihinin ilerleyişinde merkezi rol oynayan bir alan olarak tasavvur ediyordu. Hatta Ranke, dört ciltlik *Sovereigns and Peoples of Southern Europe* [Güney Avrupa Hükümdarları ve Halkları] serisinin ilk cildi olarak *The Ottoman and Spanish Empires in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* [16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı ve İspanya İmparatorlukları] başlıklı bir metin yayımlamıştı. Kitabın daha en başında, Ranke, Güney Avrupa devletlerinin yükseliş ve gerileme silsilesini anlatırken İspanyolları, İtalyanları ve Osmanlıları çarpıcı bir biçimde aynı tarihsel analiz çerçevesine yerleştirir.[37] Sonra da mevcut anlatıları, "siyasi ve dini çekişmelerle fazlaca meşgul" oldukları ve dolayısıyla dünya tarihinin ağırlık merkezinin Güney Avrupa'dan

---

35 Bunu ustalıkla kuramlaştıran Hegel, daha sonraki jeotarihsel söylemin gidişatını da büyük ölçüde belirlemiştir: "Bu incelemedeki evrensel ön kabul, dünya tarihinin, kendisini gerçekte bir dizi dışsal form halinde gösteren tinin İdeasını temsil ettiğidir. [...] Tinin gelişimindeki belirli bir aşamayı temsil eden her halk bir *ulus* meydana getirir; [ulusun] doğal özellikleri, tinsel formlar dizisinin içerisindeki tinsel prensibin tabiatıyla uyumludur." (*LPWH*, 153).

36 Ranke'nin Avrupamerkezciliği için örneğin bkz. öldüğünde daha bitmemiş olan muazzam eseri *Weltgeschichte*'nin [Dünya Tarihi] önsözü (*Universal History: The Oldest Group of Nations and the Greeks*, der. G. W. Prothero, çev. D. C. Tovey [New York: Charles Scribner's Sons, 1884]) ve 1830'ların başında yazdığı, "dünya tarihinin kapsamı"nı Avrupa'yla sınırlayan yazısı (*Theory and Practice*, 46).

37 Leopold von Ranke, *The Ottoman and the Spanish Empires, in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Philadelphia: Lea and Blanchard, 1845), 1.

Kuzey Avrupa'ya kayışını açıklayabilecek "iç gelişmeler"i anlatmakta yetersiz kaldıkları için yerden yere vurur.[38] Bu gelişmelerin meydana geldikleri yerle bir ilgisi olduğunu öne sürer ve bu noktada Akdeniz analitik çerçeveye tutarlı bir bütünlük kazandıran belirleyici unsur olarak arzıendam eder: "Bu üç ulus, müthiş ve dikkat çekici özellikleriyle kendilerini diğerleri arasından sıyırırken, Akdeniz'de birbirleriyle doğrudan karşı karşıya geldiler; Akdeniz'in kıyılarını, sularını yaşam ve hareketle doldurdular ve orada kendilerine özel bir grup oluşturdular."[39]

Kuramsallaştırma yönünde her zaman daha gayretli olan Hegel ise Akdeniz'i soyut ve tutarlı bir sistem haline getirir. "Tarihin Coğrafi Temeli" fikrini ortaya attıktan sonra bunun çeşitli tezahürlerini tarif etmeye koyulur. Deniz de işte burada devreye girer: "Eski Dünya'nın [...] sürekliliği derin bir yarıkla –Akdeniz'le– sekteye uğramıştır. Onu meydana getiren üç Kıtanın birbiriyle temel bir ilişkisi vardır ve bunlar hep birlikte bir bütünlük oluştururlar. Bu Kıtaların kendilerine özgü ortak özelliği bu Denizin çevresinde yer almaları ve dolayısıyla kolay bir iletişim yoluna sahip olmalarıdır; zira nehirler ve denizler, ayıran değil, birleştiren unsurlar olarak görülmelidir. [...] Yeryüzünün dörtte üçü için Akdeniz işte böyle birleştirici bir unsurdur ve Dünya-Tarihi'nin merkezidir."[40]

Hegel, su kütlelerini "ayırıcı unsur" olarak görmeye yönelik alışılagelmiş eğilime karşı "su kadar *birleştirici* bir şey olmadığı yolundaki temel ilke"yi ileri sürer.[41] Son zamanlarda devletlere ille de doğal sınırlar bulunmasında ısrar edildiğinden yakınır; bu yüzden denizi de genellikle bir engel olarak görme yanlışına düşülmektedir. Halbuki tam tersine, Hegel'in tekrar tekrar belirttiği gibi, su, etkileşimi ve bağlantıyı sağlayan bütünleşik ve dinamik bir birimdir. Bu nedenle de tarihsel ilerlemenin esas unsuru, hatta motorudur. Su, bağlantı kurma işlevi görür; Hegel'e göre bunun bir kanıtı, Avrupalıların Amerika'yla düzenli olarak temas kurmayı sürdürürken Afrika ve Asya'nın iç bölgeleriyle bunu yapamaması; bir başka kanıtı da, kıyı yörelerinin iç kesimlerden kopma eğilimi göstermesiydi.[42] Dolayısıyla deniz, özellikle

38 Age.

39 Age., 4.

40 *LPH*, 91.

41 Age., 94.

42 Age., 94-95.

de Akdeniz, Hegel'in jeotarihsel ve felsefi bileşiminin tam merkezinde yer almaktaydı: "Deniz bize belirsiz, sınırsız ve sonsuz olma fikrini verir; ve insan bu Sonsuzda ***kendi sonsuz**[**luğ**]**unu hissederken*** sınırlı olanın ötesine uzanmak için kendinde şevk ve cesaret bulur: Deniz, insanı fethe ve korsan yağmasına, aynı zamanda da dürüst kazanca ve ticarete davet eder. Kara ise [...] onu toprağa bağlar; sonsuz bir bağımlılıklar yığınıyla uğraştırır; oysa deniz onu düşünce ve eylemin sınırlı alanlarının ötesine götürür."[43] Bu son derece önemli bir argümandır, özellikle de metinde karasal devletin tarihin oluşumundaki yeri üzerinde ısrarla durulduğu göz önüne alınırsa. Hegel, Akdeniz'in birliğinin ilk savunucularından biri olduğu kadar talasolojinin öncü habercisi olarak da görülebilir.

Bu iki görüş birbiriyle bağlantılıdır; nitekim yeni talasologlar da Akdeniz'i "*ur*-deniz" veya "denizlerin büyük atası/birincisi" ilan ederek bunu tekrar tekrar ortaya koymaktadır.[44] Ancak iki görüş arasındaki bu ilişki, Akdeniz'in kendine has, ezelden beri var olan birliğinden veya bağlantısallığa yatkın oluşundan ileri gelmez. Braudel'in iddia ettiği gibi, "ödünç [unsurlarla] alelacele kurulmuş bir geçmişe sahip" olan Atlas Okyanusu'nun aksine Akdeniz'in "İnsanoğlunun hâkimiyeti altına aldığı [*saisi*] en eski deniz" olduğu "gerçeği"nden de kaynaklanmaz.[45] Zaten su havzalarının birliği konusunu kuramlaştırmış olan Bory de Saint-Vincent örneği üzerinden ileride anlatacağım gibi, kendi içinde bütünlüğü olan su kütleleri fikrine uygunluk bakımından Atlas Okyanusu da Akdeniz kadar önemli bir örnektir. Üstelik, "İnsanoğlunun hâkimiyeti altına aldığı en eski deniz" tanımına Kızıldeniz muhtemelen çok daha uygundur. Akdeniz ile talasoloji arasındaki bağlantı, daha ziyade, ikisinin de aynı dönemde icat edilmiş olduğu gerçeğinden ileri gelir; ikisinin hem birbiriyle çağdaş hem de belirli bir emperyal Avrupa öz kimliğinin kurulma süreciyle eşzamanlı olarak ortaya çıkmış olması, onları birbirinin mihenk taşı haline getirmiştir.

* * *

43 Age., 94. Vurgu, alıntının orijinalindedir.

44 Wigen, "Oceans of History," 718; Horden ve Purcell, "Mediterranean," 724.

45 Fernand Braudel, "Toward a Serial History: Seville and the Atlantic, 1504-1650," *On History* içinde (Chicago: University of Chicago Press, 1980), 93. Bu yazı ilk kez şurada yayımlanmıştır: *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* 18, no. 3 (1963): 541-53.

Bir kavram, der Louis Althusser, kapitalist zaman üzerine yazarken, "asla doğrudan doğruya 'verili' değildir, görünür gerçeklik içinde asla *okunur* değildir: Bu kavram, her kavram gibi, *üretilmek*, *inşa edilmek* zorundadır."[46] Elinizdeki bu kitap, denizin bir kavram olarak üretilmesine hasredilmiştir. Denizin tarihsel analizin nesnesi haline getirilebilmesi için gerekli söylem alanını açan izlekleri incelemektedir. Denizin geçerli bir tarih konusu/öznesi olarak kurulmasına giden yoldaki çeşitli dönemeçleri izlerken onun tarihyazımsal oluşum sürecinde yer alan bir dizi aşamaya dikkat çeker.

Son yıllarda, denizle haşır neşir olmanın Avrupa'nın tekelinde olduğu varsayımı eleştirilere uğramış; yöneltilen eleştiriler genellikle bu görüşün aksine denizin Avrupalı olmayan devletler ve halklar için de önem taşıdığını, hatta bazı örneklerde bu durumun Avrupa'nın yükselişinden çok daha önce geçerli olduğunu gösterme amacını gütmüştür. Bu çalışmalar önemlidir; tarihçilik pratiğinin ve yönteminin bir bütün olarak yeniden şekillenmesine yardımcı olmuşlardır. Bu kitabın argümanları açısından özellikle ilham verici olanlar ise Pasifik Okyanusu ile adalarının tasavvur edilme ve kaleme alınma biçimini kökten değiştiren bir dizi müdahaledir. Bu serüvenin açılış salvosu Epeli Hau'ofa'nın "Our Sea of Islands" [Bizim Adalar Denizimiz] başlıklı, ufuk açıcı yazısından gelmiştir. Tongalı akademisyen bu yazıda, Pasifik adalarını "anlamlı ölçüde bir otonomi geliştirebilmek için fazla küçük, fazla yoksul ve fazla izole" olarak tanımlayan hâkim bilgi üretimine karşı çıkmayı amaçlıyordu.[47] Hau'ofa, bu dış kaynaklı, uzman ağzıyla yapılan *küçümseme*nin karşısına yerlilerin alternatif mekân mefhumlarını koyar: "Oysa mitlere, efsanelere ve sözlü geleneklere, yani Okyanusya halklarının kozmolojilerine bakacak olursak, onların kendi dünyalarını böylesine mikroskobik ölçülerde tasavvur etmedikleri apaçık görülür. Onların evreni yalnızca kara yüzeylerinden oluşmuyor, çevrelerindeki okyanusun ulaşabildikleri ve yararlanabildikleri en uzak yerlerine kadar olan kısmını, ateşe hükmeden ve yeryüzünü sarsan sakinleriyle birlikte yeraltı dünyasını, insanların denizleri

---

46 Louis Althusser, "The Object of *Capital*," *Reading "Capital"* içinde, Louis Althusser ve Etienne Balibar (Londra: NLB, 1970), 101 ["'Kapital'in Nesnesi," *Kapital'i Okumak* içinde, Louis Althusser, Étienne Balibar, Roger Establet, Pierre Macherey, Jacques Rancière, çev. A. Işık Ergüden (İstanbul: İthaki Yayınları, 2007), 345]. Vurgular alıntının orijinalindedir.

47 Epeli Hau'ofa, "Our Sea of Islands," *We Are the Ocean: Selected Works* içinde (Honolulu: University of Hawai'i Press, 2008), 30.

aşarken kendilerine kılavuz edinip tek tek isim verdikleri yıldızları, takımyıldızları ve kudretli tanrı hiyerarşileriyle yukarıdaki gökyüzünü de içine alıyordu. Dünyaları hiç de küçücük değildi."[48]

Okyanusya adaları sakinlerinin uzun zamandır benimsediği bu mekân ve kimlik algısı, coğrafi tipolojide kökten bir yeniden düzenlemeye gitmeye, böylece "uzak bir denizde bulunan adalar" anlayışını "adalar denizi"ne dönüştürmeye imkân veriyor. Burada da basit bir semantik değişiklik çarpıcı bir kavramsal ifade dönüşümüne yol açıyor. Bu iki sözden ilki, Hau'ofa'ya göre, "iktidar merkezlerinden uzakta, uçsuz bucaksız bir okyanusta yer alan kuru yüzeyleri vurgular[ken]", ikincisi "nesnelerin, aralarındaki ilişkinin bütünlüğü içerisinde görüldüğü daha bütünsel bir bakış açısı" sunmaktadır.[49] Böylece, "kara"nın ve "deniz"in ne anlama geldiği ve aralarında nasıl bir ilişki olduğuna dair modern anlayış, temelinden dönüşüme uğramıştır; ki bu, Okyanusya'nın karalarıyla denizleri hakkında, Pasifik'teki kolonyal kategorilerin epeyce ötesine geçen bir dizi çalışmaya esin kaynağı olan epistemolojik bir kopuştur. Yalnızca farklı bir akademik çalışma tarzını beslemekle kalmamış, farklı bir sanat ve aktivizm biçimine, hatta yeni bir yaşam ve düşünce tarzına da yol açmıştır.[50]

Dolayısıyla, Hau'ofa'nın ve diğerlerinin belirttiği gibi, asıl tehlike Avrupa moderninin coğrafi kategorilerini eleştiri süzgecinden geçirmeden aynen tekrarlama eğilimidir. Pek çok deniz tarihinde, hatta alternatif bir tarih anlatısı

---

48 Age., 31.

49 Age.

50 "Our Sea of Islands" makalesinin ardından, Hau'ofa aynı minvalde başka birçok önemli yazı daha yayımladı; bunlar sonradan *We Are the Ocean* [Biz Okyanusuz] kitabında bir araya getirildi. Epeli Hau'ofa'nın entelektüel projesi ve etkileri üzerine, ona adanan armağan kitabındaki yazılara bkz.: Vicente M. Diaz ve J. Kehaulani Kauanui, der., "Native Pacific Cultural Studies on the Edge," özel sayı, *Contemporary Pacific* 22, no. 1 (Bahar 2010). Okyanusya'nın karaları ve denizlerini tarihsel perspektif içinde ele alan başka incelemeler için bkz. Margaret Jolly, "Imagining Oceania: Indigenous and Foreign Representations of a Sea of Islands," *Contemporary Pacific* 19, no. 2 (2007): 508-45; Paul D'Arcy, *The People of the Sea: Environment, Identity, and History in Oceania* (Honolulu: University of Hawai'i Press, 2006); Patrick Kirch, *On the Road of the Winds: An Archaeological History of the Pacific Islands before European Contact* (Berkeley: University of California Press, 2002); Patrick Nunn, *Vanished Islands and Hidden Continents of the Pacific* (Honolulu: University of Hawai'i Press, 2008).

öneren birçok çalışmada, Avrupa dışındaki tarih yazımı ve tarih yapımının derin kuramsal temelleri yeterince irdelenmeden bırakılmakta; aynı şekilde gerek Osmanlıların gerekse de başka halkların Avrupa hegemonyası öncesinde mekân, zaman ve kimliği ne gibi farklı biçimlerde tasavvur ettikleri ve bu tasavvurların günümüzdeki potansiyel yansımaları da yeterli ölçüde incelenmemektedir.

Bu kitap, Braudel'in Akdeniz hakkındaki çalışmasına benzer türde bir Kızıldeniz tarihini ana hatlarıyla betimlerken bir yandan da modernitenin kozmosunda merkezi bir unsur olan denizle haşır neşir olma halinin soykütüğünü ve egemen deniz fikrinin erken 19. yüzyıl Avrupa'sında beşeri bilimlerle birlikte nasıl doğduğunu gün yüzüne çıkarıyor. Egemen denizi, nötr bir tarihsel kavram ve masum bir coğrafi mekân olarak kabul eden her tarih çalışması kaçınılmaz bir şekilde Avrupamerkezci düşüncenin bileşenlerini yeniden üretecektir. Bu tuzağa düşmemek adına, bu kitabın bir bölümü, Kızıldeniz hakkındaki Osmanlı arşiv belgelerinden esinlenen alternatif mekânsallık mefhumları kurgulamaya çalışıyor. Burada amaç, genel anlamda tarihçilik zanaatı üzerine düşünmek ve Osmanlı Kızıldeniz'inin tarihine dair bir anlatı üretmek olduğu kadar, günümüzde (ister denizde ister karada olsun) içinde yaşanılan, anlam yüklü bir yer olarak peyzajla ve ekolojiyle farklı bir ilişki kurabilmeyi, bunu da yönetmeye değil bağ kurmaya dayalı bir mekân anlayışını esas alarak yapmayı hayal etmenin imkânlarına da dikkat çekmektir. Bu kitapta öne sürülen düşünce, gayet basitçe, Osmanlı tarihinin içinde, görünüşte önemsiz bir arşiv belgesinde bile, bize bu dünyada var olmanın ve düşünmenin alternatif bir yolunu gösterecek bakış açıları bulunuyor olabileceğidir.

Kitabın Ana Hatları

Kitaptaki beş bölüm, yukarıda ana hatlarıyla açıklanan düşünceleri örnekler eşliğinde, derinlemesine açıklamayı amaçlıyor. Her biri genel temayla ilgili belirli soru öbeklerini ele alıyor ve hem kuramsal hem ampirik açıları irdeleyen mevcut literatürden yola çıkarak özgün araştırma perspektiflerini izliyor. Bunları ayrıntılı bir şekilde ele alan Sonuç bölümü, kitabın çeşitli argümanlarının bir bütün olarak düşünüldüğünde ne gibi ufuklar açtığını gözler önüne seriyor.

Birinci Bölüm ("Ortadaki Yer: Kızıldeniz'in Jeo-tarihi"), günümüzde tasavvur edildiği şekliyle Kızıldeniz'in uzun vadedeki temel ortamını ele alıyor. Bilinçli olarak Braudel tarzında kaleme alınan bu bölüm, "Kızıldeniz" adıyla simgelenen mekân-zamanın temel yapısını oluşturan uzun erimli özellikleri ortaya koyuyor. Jeolojik ve iklimsel alanlardan (yani Braudel'in *longue durée*'sinden) başlıyor; denizin sosyal ve iktisadi boyutlarının merkezi özelliklerine (*conjonctures*) değindikten sonra, bu yere dair bir anlatı örgüsü (*évènements*) sunuyor. Bunun ardından gelen ek bir bölüm, bu üç basamaklı şemayı tamamlamak üzere, Osmanlı dönemindeki Kızıldeniz dünyasıyla yakından alakalı, insan olmayan bir aktör olan kahveyi merkez alan bir dünya tarihi perspektifi getiriyor.

İkinci Bölüm ("Alaturka Talasoloji: Tarih Felsefesine İlişkin Altı Tez"), dışarıdan (yani Avrupa dışından) bir bakışla tarih felsefesi üretmeyi hedefliyor. Osmanlı geçmişini kuramsal açıdan ele alan, daha önce yapılmış çalışmaların izinden gidiyor.[51] Son birkaç on yıldır Osmanlı tarihçileri kendi mahalli nişlerinden çıkmaya ve küresel bakımdan önem taşıyan sorular sormaya başladılar. Artık Osmanlı tarihinin gerek tarihçilik pratiğinin kendisine gerekse de potansiyel olarak alternatif oluşturabilecek dünya görüşleri veya sözgelimi bölgelerarası süreçler üzerine evrensel değerde zengin düşünsel katkılarda bulunmayacağını varsaymak için herhangi bir neden kalmamıştır. Bu bölüm, dünya tarihinden mikrotarihe uzanan farklı yaklaşımlara sahip altı temel tez üzerinden, tarih felsefesinin İstanbul Boğazı'ndan nasıl göründüğünü ve bir Osmanlı Kızıldeniz'i tarihinin niçin var olmadığını, belki de neden var olamadığını, hatta niye var *olmaması gerektiğini* ortaya koymaktadır.

Üçüncü Bölüm ("Osmanlı Kızıldeniz'inin Otoportresi, 21 Haziran 1777"), bölgenin tarihini, Braudel'den esinlenmiş talasolojinin nesnelci analiz yöntemiyle değil, kaynakların kendi prizmasından bakarak anlatıyor. Bu bölümde, Kızıldeniz dünyasının 18. yüzyıl sonlarında kimi Osmanlılar tarafından nasıl görüldüğünü incelemek amacıyla, resmi bir belge dikkatle okunarak yorumlanıyor ve böylelikle, o dünyanın özel niteliği, yöneticileriyle uygulayıcılarının yaşadığı ve hayal ettiği şekliyle ortaya konuyor. Söz konusu belgenin içerik ve formuna sinmiş olan çeşitli mekânsallık ve zamansallıkların incelenmesi,

51 Bu açıdan yakın dönemde yapılmış en yararlı çalışmaların birçoğuna Virginia Aksan'ın şu değerlendirme yazısında değinilmiştir: "Theoretical Ottomans," *History and Theory* 47 (Şubat 2008): 109-22.

yerel ve küresel siyasetin, gelgit ve rüzgâr hareketlerinin, gemi yapımında ve gemicilikteki zorlukların, Osmanlı Devleti ile toplumunun kendi içlerinde ve birbirleri arasındaki ilişkilerin, çeşitli değiş tokuş ve hareketlilik döngülerinin ve başka faktörlerin içinde rol oynadığı karmaşık bir dünyayı gözler önüne seriyor.

Dördüncü Bölüm ("Kızıldeniz'in Bilimsel Olarak İcadı"), Kızıldeniz'in bir bilgi ve güç objesi olarak yaratılmasını doğrudan doğruya analizin odağına yerleştiriyor. Buradaki anlatı, Avrupa (ve esas olarak Britanya) askeri gücünün bölgedeki çarpıcı yayılımını ve Kızıldeniz'in bilimsel bir nesne olarak fiilen üretilme sürecini takip ederek bu alanın 1825-50 yıllarında tümüyle haritalanmasıyla sonuçlanan gelişmeleri ele alıyor. Kızıldeniz ancak o zaman, hakkında belirli birtakım hakikat savlarının öne sürülebileceği egemen, organik bir mekân haline gelmiştir. Kızıldeniz'in bu bilimselleştirilme süreci, Britanya'nın bölgede (ve dünya çapında) yürüttüğü emperyal yayılma hareketiyle el ele gitmiştir. Dördüncü Bölüm, bu konuların ardından, söz konusu mekânsal ve zamansal kavramların nihayetinde hegemonik hale geldiğine ve hem Osmanlılar hem de Mısırlıların bunları içselleştirerek 1850'lerden itibaren "Kızıldeniz" kategorisini benimsediğine dikkat çekiyor.

Beşinci Bölüm ("Talasomani: Modernite ve Deniz"), modernitenin söylemsel formasyonunun merkezinde yer alan işlevsel bir kavram olarak "deniz"in ortaya çıkışını inceliyor ve önde gelen modern düşünürlerin yazılarında denizin şaşırtıcı derecede önemli bir yer tuttuğunu gözler önüne seriyor. Denizin analitik bir birim olarak addedilmesi, doğal bir teleolojik sürecin sonucu değildi. Denizler ve okyanuslar, tıpkı onlar hakkında anlatılan hikâyeler gibi, doğada öyle hazır halde keşfedilivermiş varlıklar değildir. Bu bölüm, denizin yekpare ve bütünlüklü bir mekân oluşturduğu fikrinin ortaya çıkışının 19. yüzyıl başlarına, modern disiplinlerin (yani tarih, coğrafya, botanik ve en önemlisi oşinografinin) kuruluşuna kadar gittiğini gösteriyor.

Buradaki analiz, tek bir nesnenin (denizin) soykütüğüne odaklanarak modern disiplinlerin organik realizme sıkı sıkıya bağlı ortak parametrelerini ortaya seriyor. Bu bölüm ayrıca, yeni epistemik temele eşlik eden ontolojik çıkarımları da inceliyor. Bu açıdan bölüm, modern tarih felsefesine göre Tarih'in varsıllarıyla yoksulları arasındaki ayrımda en önemli noktanın belirli bir deniz fikri olduğuna işaret ediyor.

Bu sulara yelken açmadan önce akılda tutulması gereken önemli bir mesele var. Bugün "Kızıldeniz" deyince gözümüzün önüne gelen yer, ezelden beri ve elbette Osmanlı döneminde de, her türlü hareketlilik ve değiş tokuşla dolup taşan, son derece kozmopolit bir mekândı.[52] Bu kitap öncelikle bu önemli tarihsel cereyanları konu almıyor; bölge sakinlerinin ve yolu buralara düşen diğer insanların denize ilişkin özgün deneyimlerini ortaya koymaya da çalışmıyor. Besbelli ki âlimler, hacılar, tüccarlar, yöneticiler, kıyı bölgelerinin ahalisi ve "Kızıldeniz"i bizzat yaşayan diğer herkes, deniz mekânlarını, Avrupalıların veya Osmanlıların emperyal normlarına ille de uyması gerekmeyen (ama elbette onlardan da etkilenen) pek çok farklı şekilde tasavvur etmekteydi. Denize ilişkin tüm bu farklı tecrübeler başlı başına büyüleyicidir ve asla tümüyle seçkinlerin nesneleştirici emellerine tabi kılınamazlar. Ne var ki bunlar, gerek pratik gerekse de metodolojik nedenlerle, bu kitabın kapsamına girmemektedir.

52 Modern kategorileri fetişleştirmeden okyanus mekânından söz eden ve bunu Hint Okyanusu'nun büyük bir bölümüne yayılan Hadrami "yerel kozmopolitler"e odaklanarak yapan örnek bir çalışma için bkz. Engseng Ho, *The Graves of Tarim: Genealogy and Mobility across the Indian Ocean* (Berkeley: University of California Press, 2006).

BİRİNCİ BÖLÜM

Ortadaki Yer

Kızıldeniz'in Jeo-tarihi

Bir zamanlar araştırmacılar arasında büyük bir tartışmaya konu olmuş olsa da artık pek az insan "Kızıldeniz" sözüyle neyin kastedildiğini veya oraya neden bu adın verildiğini sorguluyor. Bu ismin beraberinde getirdiği potansiyel ima ve ihtimaller pek merak edilmiyor. Oysa uzun zaman önce Marcel Proust bir yere verilen adın çetrefilli ve önemli bir mesele olduğunu çağrışımlar uyandırıcı bir biçimde göstermişti.[1]

Bir İsim Neler Söyler?

"Kızıl" isminin kökenine ilişkin günümüzde genel kabul görmüşe benzeyen açıklama (yani bu adın her bir anayönün belirli bir renkle özdeşleştirilmesi şeklindeki yaygın antikçağ pratiğinden kaynaklandığı düşüncesi) basitliği bakımından cazip;[2] ama bir gerçeği gözden kaçırıyor: Kuzeyde Süveyş ve

1 Özellikle bkz. Proust'un *Kayıp Zamanın İzinde* romanının *Swann'ların Tarafı* (1913) başlıklı cildinde bulunan "Memleket İsimleri: İsim" ve *Çiçek Açmış Genç Kızların Gölgesinde* (1919) adlı cildindeki "Memleket İsimleri: Memleket" bölümleri. Yerle isim arasındaki ilişki, giderek çoğalan bir literatür meydana getirmiştir. Bu külliyatın en ufuk açıcı eseri halen, Proust'u bir esin kaynağı olarak zikreden Gaston Bachelard'ın *La Poétique de l'espace* başlıklı klasik yapıtıdır; *The Poetics of Space*, çev. Maria Jolas (Boston: Beacon Press, 1994) [*Mekânın Poetikası*, Fransızcadan çev. Alp Tümertekin (İstanbul: İthaki Yayınları, 2013)].

2 Örneğin, Matvejević'in ileri sürdüğüne göre: "Ölü dillere aşina olan araştırmacılar, anayönleri belirtmek için renkleri kullanan medeniyetlerin bizim denizimize genellikle yeşil veya beyaz dediğine dikkat çekmiştir. Araplar Akdeniz (*el-bahru'l-ebyad*) adını korumuş, ak/beyaz renk denizin batı bölümünü ifade etmek için kullanılmıştır. Türkler ve Bulgarlar da Akdeniz ismini kullanır. Güney Slavlarının en eski şarkıları denizden mavinin yanı sıra beyaz olarak da bahseder –üstelik yalnızca dalgalar yükseldiğinde kullanılmaz bu beyaz sözü. Güçlü antik geleneğine

Akabe'den güneydeki Babülmendep Boğazı'na kadar uzanan ve doğudaki Arap Yarımadası'nı batıdaki Afrika kıtasından ayıran deniz alanına verilen bu hegemonik hale gelmiş ismin kökeni, antik dönemden beri, hatta neredeyse deniz hakkında yazılıp günümüze kalabilmiş ilk yazılardan itibaren yazarlar arasında tartışma konusu olmuştur. Söz konusu açıklama, bu suların pek çok durumda *yeşil* olarak tarif edilmiş olduğu meselesini de es geçiyor. Ptolemaios ile İbn Haldûn gibi iki dev yazar Hint Okyanusu'nun çeşitli bölümleri için yeşil demiştir: Ptolemaios, (genellikle "pırasa yeşili deniz" olarak çevrilen) *πρασώδης θάλασσα* örneğinde olduğu gibi, okyanusun daha ötede, güneyde kalan bölümü için bu tanımı kullanırken İbn Haldûn günümüzde Basra Körfezi denen yer için *el-ḫalīcu'l-aḫḍar* der.[3] Son olarak da bu açıklama, bu denizle en yakından alakadar olmuş insanların (yani gerek etrafında yaşayan gerekse de resmen yöneticiliğini üstlenmiş kişilerin) çok yakın zamanlara kadar ona kızıl demedikleri, hatta onu ille de bütünlüklü, yekpare bir birim olarak dahi görmedikleri gibi basit bir gerçeği göz ardı eder.

Her halükârda, Herodotos'tan itibaren pek çok metinde karşımıza çıkan "Kızıldeniz" adının Eski Yunan'dan geldiği genel olarak kabul edilir. Ancak bütün antik metinlerde Erythra/Eritre[4] Denizi denen yerin günümüzün Kızıldeniz'inden çok daha geniş bir alanı kapsadığını (ki o zamanlar Kızıldeniz'e genellikle Arap Körfezi denirdi) ve aşağı yukarı bugün "Hint Okyanusu" kategorisi içinde tahayyül edilen alana, özellikle de (kendisine

---

rağmen modern Yunanca da bu isme tümden yabancı değildir. Kızıldeniz (Erythros Pontos) adı bir zamanlar Hint Okyanusu'nu ifade ediyor, zira kızıl/kırmızı renk Doğu için kullanılıyordu." Predrag Matvejević, *Mediterranean: A Cultural Landscape*, çev. Michael Henry Heim (Berkeley: University of California Press, 1999), 146. Léopold de Saussure bu kuramı ilk formüle edenlerden biridir; ancak onun açıklamasında kızıl renk güney yönünü ifade eder; bkz. "L'origine des noms de mer Rouge, mer Blanche et mer Noire," *Le Globe* 63 (1924): 23-36.

3 Ptolemaios ve Yeşil Deniz'i hakkında örneğin bkz. Jean Baptiste Bourguignon d'Anville, *Compendium of Ancient Geography*, 3 cilt (New York: R. M'Dermut ve D. D. Arden, 1814), 2:182. İbn Haldûn *el-ḫalīcu'l-aḫḍar*'dan bahsederken onu Habeş Denizi'nin iki kolundan biri olarak tarif eder (diğer kol olan Kızıldeniz'i ancak kuzey kısımlarına gelince Kulzüm Denizi ve Süveyş Denizi olarak anar), *Mukaddimet İbn Haldûn*, haz. Halil Şehâde (Beyrut: Dârü'l-fikr, 2001), 60. İbn Haldûn ayrıca Atlas Okyanusu'nu (onun bir kısmını) da bir Yeşil Deniz olarak adlandırır.

4 *erythra*: Yunancada "kızıl" –çn.

bağlı tüm körfezleri, koyları ve denizleriyle birlikte) onun kuzeybatı bölümüne tekabül ettiğini akılda tutmak gerekiyor.[5] Aslında bizzat Herodotos, Arap Körfezi ile Eritre Denizi'ni açık ve net bir şekilde birbirinden ayırmıştı.[6]

Öte yandan MÖ 2. yüzyıl gibi erken bir tarihte dahi Kızıldeniz isminin kökeni eleştirel bir sorgulamaya tabi tutulmuştur. Knidoslu Agatharkhides, *Eritre Denizi'ne Dair* adlı eserinin birinci bölümünde, bu isme ilişkin yerleşmiş bir dizi açıklamadan söz edip hepsini çürütür.[7] Eserinin daha başında (metnin ikinci ve üçüncü maddesinde) denizin ismini suyun rengine bağlayan izah tarzını reddetmesi dikkat çekicidir. Kendisi ise, Boksos adında bir Persin iddiasına dayanarak, denizin isminin bu kıyılarda hüküm sürmüş efsanevi bir kraldan geldiği açıklamasını benimser. "Myozaios oğlu Erythras diye bir Pers varmış," der Agatharkhides, "Cesareti ve zenginliğiyle ünlü olan bu kişi, denize yakın bir yerde yaşamaktaymış; şimdilerde iskân edilmiş olan, ancak Med İmparatorluğu döneminde, yani Erythras onları gördüğü sırada ıssız halde bulunan iki adanın karşısındaymış yaşadığı yer."[8] Ardından, adaların beklenmedik bir şekilde keşfedilip ilk kez kolonize edilişinin ve orada medeniyetin başlamasının öyküsünü anlatır: "Adadan çok hoşlanan adam, uygun bir yerde bir iskele kurmuş ve anakarada yoksulluk içinde yaşayan kimi insanları buraya getirmiş; daha sonra başkalarını da diğer ıssız adaya yerleştirmiş."[9] İşte bu yüzden, diye devam eder Agatharkhides, bu denizden Erythras adlı adamın denizi olarak söz etmek lazımdır; yaygın olarak söylendiği gibi, ismin bozulmuş şeklinden türetilmiş *kızıl* sıfatıyla değil.

Daha sonra Strabon da temel nitelikteki eseri *Geographika*'da meseleyi şöyle özetlemiştir:

---

5 Lionel Casson, haz., *The Periplus Maris Erythraei: Text with Introduction, Translation, and Commentary* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1989), 94.

6 G. W. B. Huntingford, haz., *The Periplus of the Erythraean Sea, by an Unknown Author, with Some Extracts from Agatharkhides "On the Erythraean Sea"* (Farnham: Ashgate, 2010), 1.

7 Bu eserin diğer parçaları Stanley Burnstein tarafından çevrilerek şu edisyonda yayımlanmıştı: Agatharchides of Cnidus, *On the Erythraean Sea* (Londra: Hakluyt Society, 1989). Eserin hiçbir el yazması günümüze ulaşmamış, metni Agatharkhides'ten uzun alıntılar yapan çeşitli kaynaklardan elde edilmiştir. Bu kaynaklar için bkz. Burnstein'ın çeviriye yazdığı giriş bölümü.

8 Huntingford, *Periplus*, 178.

9 Age., 179.

> [Artemidoros'un] dediğine göre, bazı yazarlar bu denizi, ister tepe noktaya ulaşan güneşin ışınlarının yansımasından isterse de yakıcı sıcağın etkisiyle kıpkırmızı olan dağların oluşturduğu akis sonucu olsun, aldığı renkten ötürü "Erythra" olarak adlandırır; [...] oysa Knidoslu Ktesias, suları kırmızı ve koyu sarı renkli olup denize dökülen bir pınardan söz eder. Ktesias'ın memleketlisi Agathark[h]ides ise Pers asıllı Boksos isminde birinden naklettiği öyküyü anlatır: Buna göre, bir at sürüsü, gözü dönmüş bir dişi aslan tarafından kırlardan sürülüp denize kadar kovalanınca, karşıdaki bir adaya çıkmış; bunun üzerine Erythras adında bir Pers de bir sal yapmış ve adaya geçen ilk insan olmuş; adanın iskâna uygun, gayet güzel bir yer olduğunu görünce de sürüyü Persis'e geri götürmüş, hem o adaya hem de başka adalara ve kıyıya yerleşimcileri yollamış ve böylece denize kendi adının verilmesine yol açmış.[10]

Kızıldeniz teriminin kökeni meselesi, yüzyıllar boyu hız kesmeyen bir tartışmaya konu olmayı sürdürecekti. 1760'larda Danimarka kralı tarafından Mısır, Arabistan ve Suriye'yi keşfe gönderilen heyetin bir üyesi olan Carsten Niebuhr, bu konuda antikçağ yazarlarına müracaat etmiş ve nihayetinde, ismin kökenini Kitab-ı Mukaddes'te geçen ünlü Edom Krallığı'na bağlayan (ki Edom da İbranicede "kırmızı" anlamına gelmektedir) Sami dilleri etimolojisinde karar kılmıştı:

> Avrupalılar Arap Körfezi'ne genellikle Kızıldeniz derler. Doğrusu ben onu Karadeniz'den veya Türklerin Akdeniz dediği takımadadan, yahut dünyadaki başka herhangi bir denizden daha kızıl bulmadım. Eğer gerçekten de, bazı âlimlerin inandığı gibi, biri bu denizin dibinde kızıl otlar bulacak olursa, bu çok nadirdir. Dolayısıyla adını bundan almış olması pek muhtemel gözükmüyor; birkaç tutam kızıl kum tanesinden, yahut org borusu denen tipte parlak kızıl renkli küçük mercanlardan veya uzaktan kızılımtırak görünen bir iki dağdan ya da bunun gibi başka bir şeyden hareketle bu adın verilmiş olması da olası değil. Bazıları, Greklerin Arap Körfezi'ne Kral Erythroeus'tan ilhamla *Mare Erythraeum* dediğini düşünmüştür. Oysa s. 309'da da belirttiğim gibi, bu isim eski çağlarda Basra Körfezi'ne verilmişti. Ben şahsen körfezin adını Edom Krallığı'ndan aldığını, önce Mare

10 Strabo, *The Geography of Strabo*, 7. cilt (16.4.20), çev. H. L. Jones (Londra: William Heinemann, 1930), 351. Bir başka örnek olarak Yaşlı Plinius da bu bilgilerin bir kısmına kısaltılmış halde *Naturalis Historia* 6.28'de yer vermiştir.

> Idumaeum olan adın sonradan Kızıldeniz olduğunu düşünenlerin görüşünü gayet sağlam ve yerinde buluyorum, zira Edom Krallığı bu körfezin en kuzey bölümüne komşuydu.[11]

Kutsal Kitap mevzusu, isim meselesinin kaçınılmaz bir başka boyutunu da dikkatimize sunuyor: Hz. Musa'nın İsrailoğullarını güvenli yere götürdüğü sırada Kızıldeniz'in onlar için yarıldığı, sonra da takipteki Mısır orduları geçerken üstlerine kapandığı şeklindeki kadimden beri aktarılagelen anlatı (Mısır'dan Çıkış 14). Aslında metinde denizin *kızıl* olduğuna dair hiçbir niteleme bulunmamaktadır; bununla birlikte, İbranicede kullanılan sıfat sazları ima ediyor olabilir, hatta belki de suları arındırıcı olan şiirsel bir mekânı ifade ediyordur sadece.[12] Sonraları, Herodotos'un Kızıldeniz adını kullanmasının ardından –ki böylece o dönemde denizcilerin yaygın olarak kullandığı adı tekrarlamış gibi görünüyor– Kitab-ı Mukaddes'in Yunanca çevirilerine de *kızıl* sıfatı eklendi.[13] Nicedir var olan bu çokdilli filolojik bataklığın çekimine rağmen akılda tutulması gereken nokta, bu denizin "kızıl" olarak nitelenmesinin hiç de ezelden beri sürüp gelen bir olgu olmadığı, aksine tarihsel koşulların belirleyiciliği içinde söylemsel olarak oluşturulmuş olduğudur. Bir başka deyişle, tıpkı Proust'un savunduğu gibi, isimlerle yerler arasındaki temel analitik ayrımı her daim hatırda tutmak şarttır.

* * *

Belirli bir nesnenin tarihsel analize tabi tutulabilmesi için önce tutarlı ve bütünlüklü bir *özne*ye dönüştürülmesi gerekir. Bu dönüşüm çeşitli manevralar sonucu meydana gelir; bunların başlıcalarından biri de adlandırmadır. Örneğin Akdeniz, uzun zamandır olanca bütünlüğü içinde kavramsallaştırılmış, adının ima ettiği gibi "dünyanın ortasında"[14] belirgin, derli toplu bir yer tuttuğu kabul edilmiştir. Ortaçağ imgeleminin ürünü olan T-O (*orbis terrarum*) haritaları, onun bu özel karakterini mükemmel bir şekilde yansıtır:

---

11 Carsten Niebuhr, *Beschreibung von Arabien aus eigenen Beobachtungen und im Lande selbst gesammleten Nachrichten* (Kopenhag: Möller, 1772), 417-18.

12 John Towers, "The Red Sea," *Journal of Near Eastern Studies* 18, no. 2 (1959): 150-53.

13 Maurice Copisarow, "Ancient Egyptian, Greek and Hebrew Concept of the Red Sea," *Vetus Testamentum* 12, no. 1 (1962): 5.

14 Latince *Mare Mediterraneum*, İngilizce *Mediterranean*, "karaların ortasındaki deniz" –çn.

Bu haritalarda dünya, merkezinde İç Deniz'in yer aldığı bir daire şeklinde gösterilirken denizi çevreleyen karalar bu su mekânının çeperindeki dış eklentiler gibi görünür. Böylesine bir görsel tahayyül birikimi, Akdeniz'i önce genelgeçer, makul bir kavrama, sonra da tarihsel bir şahsiyete dönüştürmeyi kolaylaştırmıştır.

Kızıldeniz ise tam tersine, yüzyıllar boyu pek çok farklı isimle anılmıştır. Kızıldeniz'in bir tarih öznesi olarak formüle edilmesinin önündeki engellere eklenen bir başka güçlük de onun uzun zamandır basit bir geçiş yeri olarak görülmüş olmasıdır. Bu küçük, dar, uzun biçimli deniz çoğu kez, tek tip, yekpare bir dünyayı (Akdeniz, Avrupa, Batı) bir diğer tek tip, yekpare dünyaya (Hint Okyanusu, Hindistan, Doğu) bağlayan bir su yolu olarak tarif edilir. Arap Araştırmaları Derneği ile British Museum tarafından ortaklaşa yürütülen ve bu yeni oluşan alanın mihenk taşı haline gelen önemli "Kızıldeniz Projesi" ile bağlantılı yayın dizisinin ilk bölümünün açılış satırlarında William Facey'nin yazdığı gibi, "Çok geniş bir tarihsel genelleme yapacak olursak şunu söyleyebiliriz: Kızıldeniz başka bir yere giden yol üzerindeki denizin uç bir örneğidir."[15]

Bu noktada, insan, Akdeniz'in göl olarak tarif edilmesine karşı Braudel'in verdiği yanıta katılmadan edemiyor: Tarihçi ne pahasına olursa olsun kendisini böyle bir deniz anlayışından sıyırmalıdır. Gerek I. Selim'in gerek Mehmed Ali Paşa'nın gerekse de Şerif Sürûr'un "Kızıldeniz"i, ulaşım yöntemleri ve süreleri göz önüne alındığında görece olarak Kızıldeniz'in günümüzde algılanan boyutlarının yüz katı, bin katı ölçülerdeydi. Yani o da bir zamanlar başlı başına bir evrendi.[16] Günümüzdekinden çok daha büyük bir mekân olmakla birlikte Kızıldeniz aynı zamanda, bir yandan ulus devletlerin ve aralarındaki sınırların bir yandan da olanca ağırlığıyla dünya ekonomisinin ortaya çıktığı çağdan önce, birçok açıdan daha küçük ve daha bütünleşik bir yerdi. *Evren* (*universe*) kelimesinin anlamları bu noktada açıklayıcıdır: Hem

---

15 William Facey, "The Red Sea: The Wind Regime and Location of Ports," *Trade and Travel in the Red Sea Region* içinde, der. Paul Lunde ve Alexandra Porter (Oxford: Archaeopress, 2004), 7.

16 Son üç cümle, Fernand Braudel'in şu yayındaki bir paragrafından genel hatlarıyla tercüme edilerek buraya uyarlanmıştır: *La Méditerranée: L'espace et l'histoire* (1977; yeniden basım Paris: Flammarion, 1985), 48.

sonsuz ve sınırsız hem de kendi iç bağlantıları olan, sıkı sıkıya kaynaşmış bir âlem söz konusudur.

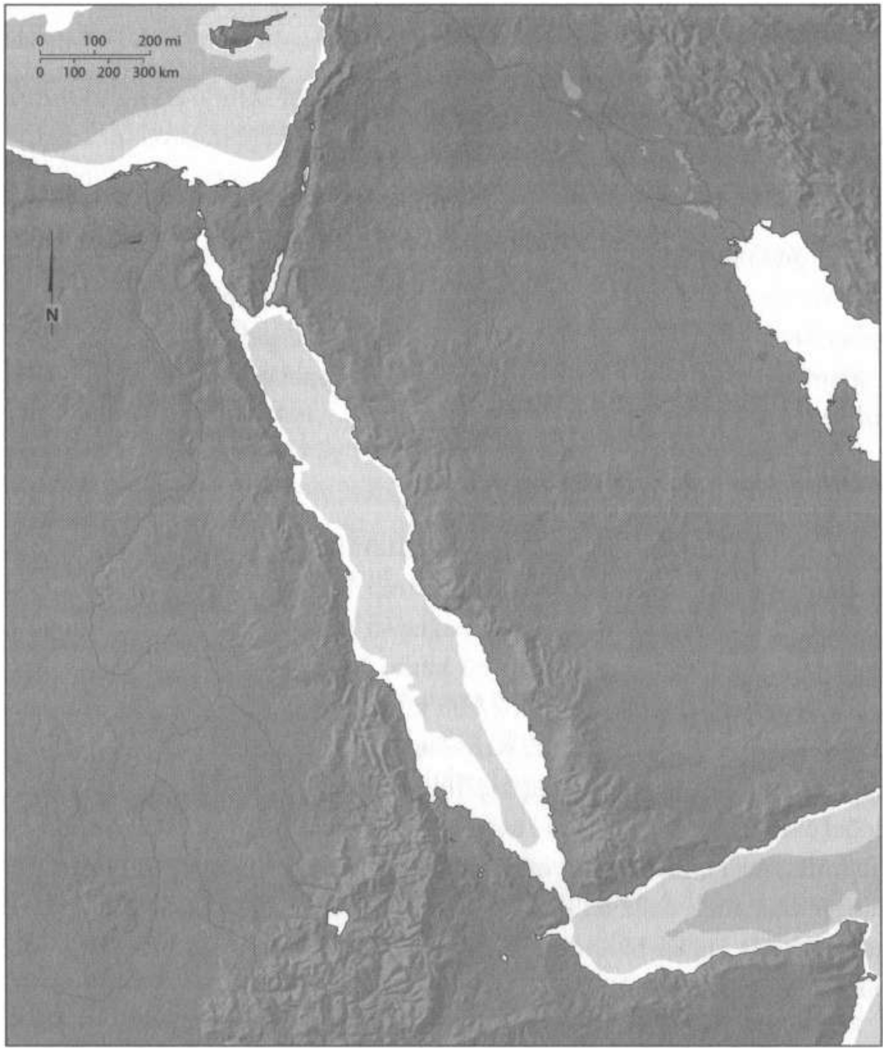
Peki nasıl bir evrendi bu? Kızıldeniz'i bir tarihsel aktör olarak düşünmek akla yakın geliyor mu? Bunun için, Kızıldeniz'in hem potansiyel bir anlatıya tutarlılık ve derinlik katacak şekilde uzun vadede hem de bu anlatıyı basit bir coğrafi tasvir olmaktan kurtaracak biçimde kısa vadede iç bütünlüğe sahip olması gerekir. Öznenin kendine ait bir tarihi hak edebilmesi için, önce deyim yerindeyse yerlileşmesi ve birtakım antropomorfik özellikler edinmesi lazım gelir. Artık genel kabul görmüş bir adı olması başlangıç olarak iyi, ama daha sağlam bir vücuda ve daha dolu bir zihne de ihtiyacı var. Ancak o zaman bir hikâye haline gelebilecektir.

Jeolojik Yapı: Bıçak Sırtı Bir Mekân

Kızıldeniz, günümüzde bilinen şekliyle, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan ve Afrika'nın kuzeydoğusunu Arap Yarımadası'ndan ayırıp Doğu Akdeniz'i Batı Hint Okyanusu'na bağlayan uzun ve dar bir su kütlesidir. Neredeyse tamamen kapalı olan bu kütle, 30°K ve 12°30'K enlemleri arasında yer almakta olup yaklaşık 2.000 kilometre uzunluğunda ve ortalama 280 kilometre genişliğindedir. Kızıldeniz'in (Nil Nehri'ne veya Akdeniz'e bağlanması için çağlar boyu açılan birçok insan yapımı kanal dışında) tek doğal çıkış noktası güneyde yer alan, son derece dar ve sığ "Matem Kapısı"dır (Babülmendep); bu boğazın otuz kilometreyi ancak bulan açıklığı adaların varlığı yüzünden daha da daralır. Çevresindeki ve daha ötedeki bölgelerle geniş ölçüde irtibat halinde olmakla birlikte Kızıldeniz emsalsiz ve gayet bütünleşik bir ortam meydana getirir.[17]

"Jeologların gözünde Kızıldeniz bir okyanustur"; Colin Braithwaite, bölgenin paleocoğrafyasına giriş niteliğindeki özlü yazısına bu şaşırtıcı ve

17 Kızıldeniz'i analitik bir mekân olarak bütünsel açıdan tanıtan bir yazı için bkz. Stephen Head, "Introduction," *Red Sea* içinde, der. Alasdair Edwards ve Stephen Head (Oxford: Pergamon Press, 1987), 1-21. Kızıldeniz oşinografisi hakkında başlangıç niteliğinde temel bir değerlendirme için bkz. S. A. Morcos, "Physical and Chemical Oceanography of the Red Sea," *Oceanography and Marine Biology: An Annual Review* 8 (1970): 73-202.

HARİTA 2. Kızıldeniz Topografyası. © Bill Nelson.

beklenmedik iddiayla başlar.[18] Kızıldeniz'i "okyanus" kategorisine koyarken, kelimenin yaygın olarak çağrıştırdığı gibi büyüklük açısından değil, suyun altında yatan jeolojik katmanlar bakımından görülen benzerliği kasteder. Kızıldeniz milyonlarca yıl önce doğmuş, tektonik kuvvetler tarafından vücuda getirilmiştir. Dünyaya gelişi muhtemelen eosen çağının ortalarında, Arap

18 Colin Braithwaite, "Geology and Paleogeography of the Red Sea Region," *Red Sea* içinde, der. Edwards ve Head, 22-44.

levhası Afrikalı eşinden boşandığı sıralarda olmuş; Arap ve Afrika levhaları giderek birbirinden uzaklaşıp oligosen çağında tam bir kopuş yaşarken de büyümüş ve şekillenmiştir. Doğrusu, halen sürmekte olan tektonik etkiler daha da devam ederse (yaklaşık 150 milyon yıl içerisinde) Kızıldeniz, Atlas Okyanusu kadar geniş hale gelecek gibi görünmektedir.[19]

Hint Okyanusu'nun batı kesiminden (Carlsberg Sırtı ile Owen Kırılma Bölgesi'nden) başlayan büyük bir yarık (rift) kompleksi üzerinde yer alan Kızıldeniz Yarığı'nın kuzeydeki uzantısı –yine aynı iki levhanın birbirinden uzaklaşmasının yan ürünü olan– Lut Gölü/Ölüdeniz transform fay sistemidir. Güneyde ise aynı yarık Afar Üçlü Kavşağı'na bağlanarak Aden Sırtı ve Doğu Afrika Yarığı ile buluşur.

Kızıldeniz dünyasının bu jeolojik tarih tarafından şekillendirilen temel biçimsel topografyası, denizin ana ekseni boyunca uzanan ve çarpıcı şekilde derinleşen bir çukurla onun iki yanında sığ birer kıta sahanlığından oluşur. Bu sahanlığın Yemen ve Eritre tarafındaki güney bölümü geniştir; ancak kuzeye, hele de Akabe Körfezi'nin içine doğru gittikçe daralır. Kızıldeniz'in en ayırt edici özelliğini de, büyük bir bölümü mercan resifleriyle dolup taşan bu kıta sahanlığı oluşturur.

Sualtındaki sığ kıta sahanlığının karadaki uzantısı dar bir düzlüktür; bu düzlüğün kenarlarında son derece dik yamaçlarla yükselen dağ sıraları, Kızıldeniz'e boylu boyunca hâkim konumdadır (Harita 2).[20] Kıyı düzlüğünün bitiminde aniden dikleşen kayalık dağlar, Kızıldeniz dünyasını her yönden çevreleyerek onu daha ötedeki topraklardan ayırır. Kızıldeniz'in günümüze ulaşan en eski betimlemesini kaleme alan Knidoslu Agatharkhides, topografyanın bu çarpıcı unsurundan kitabının daha en başında söz etmiştir: "Gemiyle geçilebilecek yeri dardır; körfezin her iki yanındaki dağlar ve tepeler ona yukarıdan bakar."[21]

Sina Yarımadası'nın neredeyse tümünü kaplayan sarp dağların yüksekliği, Sina Dağı ile Azize Katerina Dağı'nın ikiz doruklarında 2.600 metrenin üzerine çıkar. Kızıldeniz'in doğu kıyısı boyunca, sahil şeridinin bitişiğinde yükselen Serevat Sıradağları, kuzeyde Ürdün'den güneyde Aden Körfezi'ne

---

19 Age., 23.

20 Head, "Introduction," *Red Sea* içinde, der. Edwards ve Head, 5.

21 Huntingford, *Periplus*, 177.

kadar uzanarak Kızıldeniz'i üzerinde tek tük vahalar bulunan çölden ve yemyeşil platolardan ayırır. Dağlar bir hayli farklı yüksekliklerdedir; en kuzeydekiler 2.500 metreye ulaşırken, güneyde, Yemen'in başkenti San'a yakınlarındakiler 3.600 metreyi bulur. Ama her yerde, sıradağlardan kıyı ovalarına ani ve sert bir irtifa kaybıyla geçilir. Nitekim [bölgenin adı olan] *Hicaz* kelimesi de topografyanın bu özelliğini çağrıştırır: Burada, batıdaki kıyıyı iç kısımlardan ayıran dağlık bir *bariyer* söz konusudur. Mısır, Sudan ve Eritre'deki Kızıldeniz Tepeleri de doğu kıyısıyla çarpıcı bir simetri içinde, batı sahili boyunca neredeyse kesintisiz olarak sıralanır. Güneye doğru gittikçe bu tepelerin yerini, bölgedeki en yüksek rakıma (4.500 metrenin üzerine) ulaşan Etiyopya'nın yüksek kesimleri alır.

Jeolojik altkatman, Kızıldeniz'in bir başka baskın özelliği olan kurak iklimini de belirler. Arabistan'ın batı kıyı şeridinin Arapça adı olan *Tihâme*, Klasik Arapça leksikograflarına göre yoğun sıcaklığı ve havanın durgunluğunu ifade eden bir kökten türemiş, ancak sonraları Avrupalı filologlar tarafından "deniz" ile ilgili anlamlar taşıdığı düşünülen eski bir etimolojik köke dayandırılmıştır.[22] Kızıldeniz'in iki ucu arasındaki kayda değer enlem farkına rağmen, iklimin tüm bölgede böylesine düzgün bir şekilde benzer özellikler göstermesi, (elbette özellikle kuzey ve güney uçları arasında ufak tefek farklar olmakla birlikte) alanın tamamında yoğun sıcaklık ve kuraklığın görülmesi dikkat çekicidir.[23] Frederick Edwards'ın söylediği gibi, "Hava durumunun en başta gelen özelliği tekdüze oluşudur."[24]

Kızıldeniz'i çevreleyen kıyılar, ağır kuraklık ve hava sıcaklığının yüksek oluşu nedeniyle her türlü tarımsal üretime elverişsizdir. Yağışlar seyrek, değişken ve düzensizdir; kıyılarda doğru dürüst bir akarsu veya denize akan sürekli ve hacimli bir tatlısu kaynağı bulunmamaktadır. Dolayısıyla, Kızıldeniz dünyası insan yerleşimine elvermeyen doğal yapısı üzerinden tanımlanmış, bu da Romalı general Aelius Gallus'un felaketle sonuçlanan

---

22 Bkz. "t-h-m" maddesi, Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-ʿArab* (Beyrut: Dâr Sâdır, 1968), 12:72-74; G. R. Smith, "Tihāma," EI_2; daha filolojik açıklamalar içinse bkz. A. Grohmann, Tihāma," *Encyclopaedia of Islam, First Edition (1913–1936)*, der. M. Th. Houtsma, T. W. Arnold, R. Basset ve R. Hartmann, Brill Online, erişim tarihi 12 Mart 2015.

23 Head, "Introduction," *Red Sea* içinde, der. Edwards ve Head, 3.

24 Frederick Edwards, "Climate and Oceanography," *Red Sea* içinde, der. Edwards ve Head, 48.

Arabistan seferine ilişkin klasik anlatılardan Romain Gary'nin *Les trésors de la mer Rouge* [Kızıldeniz'in Hazineleri] adlı eserine kadar, bölgeye dair yapıtlarda tekrarlanan ortak bir edebi unsur olmuştur.[25]

Bu ayırt edici iklim faktörü, yalnızca bölgenin karasal bölümünü değil, eşsiz sularını da ilgilendiriyor. Nitekim, bölgenin doğal şartları Kızıldeniz'in –özellikle derinliği göz önüne alındığında– olağanüstü derecede sıcak ve tuzlu olmasına da yol açmıştır: "Yüzey sıcaklığının son derece yüksek oluşu, tuzluluk oranlarının aşırılığıyla birlikte, burayı dünyanın en sıcak ve en tuzlu deniz kütlelerinden biri yapıyor. [...] Dünyanın tüm açık denizlerinde derinlerdeki suların donma noktasına yakın oluşunun aksine, Kızıldeniz'in her yerinde su sıcaktır."[26]

Bu, Kızıldeniz'in coğrafi ve jeolojik durumunun doğrudan bir sonucudur, zira burası Atlas Okyanusu kıyılarından Moğolistan içlerine kadar uzanan çok geniş bir çöl kuşağının merkezinde yer almaktadır. Kızıldeniz dünyasının Akdeniz'e komşu olan kuzey uçları da, seyrek yağan kış yağmurları haricinde oldukça kuraktır. Alanın güney uzantıları, hem doğu hem batı yönünde çok daha sulak olmakla birlikte, ne Etiyopya'nın yüksek yaylalarındaki yağmurlar ne de Hint Okyanusu'nun muson iklimine özgü sağanaklar Kızıldeniz'e tam olarak ulaşır; bölgenin kenarlarını çevreleyen dağlara çarparak güçlerini yitirirler. Üstelik, yukarıda sözünü ettiğim büyük yarığın tektonik dinamikleri, denizin ekseni boyunca derin bir çukur ve kıyı boylarında aniden dikleşen yükseltiler meydana getirmenin yanı sıra, deniz diplerine zaman zaman yerkabuğu parçaları ve lav püskürterek buralarda kendine özgü sıcak

---

25 MÖ 1. yüzyılda, Roma İmparatorluğu'nun Mısır valisi (*praefectus*'u) Aelius Gallus'un Augustus'un emriyle Arap Yarımadası'na yaptığı sefer felaketle sonuçlandı. Seferin öyküsü, valinin yakın arkadaşı Strabon, ardından da Yaşlı Plinius, Josephus ve Cassius Dio tarafından kaleme alınmıştır. Seferin başarısız olması Romalıların Nebatî rehberinin ihanetiyle açıklanır; Strabon'un yazdığına göre bu kişi "ne kıyı boyunca güvenli bir sefer ne de karada güvenli bir yolculuk için yol göstermiş, [Aelius Gallus'u] yanlış yönlendirerek yolu izi olmayan yerlerden, dolambaçlı güzergâhlardan, her şeyden yoksun yörelerden, yahut limanı olmayan kayalık kıyılardan, sığ veya dibi kayalarla dolu sulardan gitmesine sebep olmuştu." *Geography of Strabo*, 7. cilt (16.4.23), çev. Jones, 355. Romain Gary'nin kitabı, Gallimard tarafından 1971'de Paris'te yayımlanmıştır.

26 F. Edwards, "Climate and Oceanography," 46.

su havuzlarının oluşmasına da yol açar.[27] Buharlaşma hızının yüksekliği ve denize akan bir tatlısuyun bulunmayışı, su sıcaklığının yüksek oluşunun üzerine bir de yüksek tuzluluk oranının eklenmesine sebep olur.

Tüm bu yapısal özellikler de denizin içinde ve üzerindeki yaşam düzeni açısından önemli sonuçlar meydana getirir. Biyoekolojik unsurlarının olağanüstü zengin yelpazesi ve öngörülemeyen şiddetli akıntılarıyla deniz, üzerinde yolculuk edenlere ciddi güçlükler çıkarır. Nitekim Kitab-ı Mukaddes, Yehoşafat'ın gemilerinin Esyon-Gever'de parçalanmasından bahsederken bu konuya değinir ve Kızıldeniz'in sularıyla deniz yolculuğunun tehlikeleri arasında bağlantı kurar (1. Krallar 22).

Mercanların ve sığlıkların çokluğu, kaptanlarda sonu gelmez endişelere sebep olmuş ve Kızıldeniz'in bir başka önemli jeotarihsel özelliğini oluşturmuştur. Sualtında çıkıntı yapan böyle güvenilmez oluşumların yoğunluğu, burayı belki de dünyanın en büyük resif topluluğuna sahip eşsiz bir yer haline getirmiştir.

Doğrusu, mercanlar Kızıldeniz'in her zaman en ayırt edici özelliklerinden biri olduğundan oraya ilişkin tüm betimlemelerde vazgeçilmez bir unsur olarak yer alırlar. Günümüzde mercan, esas olarak sualtı dünyası meraklılarıyla takı düşkünlerinin zevkine hitap eden bir nesne olmakla birlikte, bir zamanlar yörenin şehir mimarisinin çok önemli bir unsuruydu ve antik liman şehri Berenike'deki yapılardan Sevakin, Cidde, Massava, Hudeyde, Luheyye ve diğer kıyı kentlerindeki Osmanlı dönemi binalarına kadar uzanan bir kullanım alanına sahipti.

Kızıldeniz mercanları, kıyı bölgelerinde yaşayanlar için bir inşaat malzemesi olmanın yanı sıra çok uzak mesafelere yapılan ticaret sayesinde önemli bir gelir kaynağı ve hatta görünüşe bakılırsa bir besin kaynağı olarak da yarar sağlamıştır. O halde, denizin adının kökeniyle mercan resifleri arasında bağlantı kurulmuş olmasında şaşılacak bir şey yoktur (her ne kadar *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*'ın bir okuyucusu dergiyle yaptığı yazışmada doğrudan "Kızıldeniz'de kızıl mercana rastlanmaz," diyerek

27 Bkz. Ludwig Karbe, "Hot Brines and the Deep Sea Environment," *Red Sea* içinde, der. Edwards ve Head, 70-89.

onomastiğe dair bu türden akıl yürütmeleri kati surette reddetmiş olsa da).[28] Yine de modern çağın standart Osmanlıca sözlüklerinde Kızıldeniz'in yaygın bir adı olarak *Şab deñizi* ["Mercan Denizi"] ismine yer verilir.[29] Osmanlıca uzmanlarının kastettiği mercanlar, elbette kızıl olmak zorunda değildir; ama gerek bu denizin tasvirinde gerekse de tarihsel bir nesne olarak tanımında mercanların müstesna bir yeri olması gerektiği şüphe götürmez.

Resifler ile sığlıklardan başka bir de şiddetli ve değişken akıntılar ve gelgitler sorunu vardı. Akıntıların tehlikeli oluşuyla mercan bolluğu arasında çok yakın bir ilişki söz konusudur. Bu yalnızca iki unsurun denizciler ve yolcularının en büyük baş belası olmasından ileri gelmez. Aynı zamanda ortak bir kökenleri vardır, çünkü her ikisi de bölgedeki belirli birtakım iklim ve jeoloji koşullarından kaynaklanmıştır: Yüksek sıcaklıkla suların tuzluluğu, birçok mercan türünün beslenmesi için ideal bir ortam sunarken bir yandan da son derece düzensiz bir sualtı akımına yol açan yoğunluk farklarına neden olur. Akıntıların hem gücünü hem de güvenilmez değişkenliğini belirleyen bir başka kaynak daha vardı: Korkunç rüzgâr faktörü.

Kızıldeniz'de seyreden gemilere yönelik en müthiş tehdit genellikle, pek çok resif, ada ve kıyı arasından geçilerek aşılması gereken dar suyollarını sık sık ama önceden kestirilemeyecek şekilde ansızın silip süpüren şiddetli ve ani rüzgârlardan geliyordu. Genel hatlarıyla rüzgâr örüntüleri bin yıllardan beri gayet iyi bilinmekteydi –denizde nasıl yol alınacağını her şeyden önce bunlar belirlemiş; yolculuğa uygun mevsimler, gidiş hızı, hatta limanların konumu bile bu örüntülere göre tayin edilmişti. Fakat mantıklı, yeknesak bir düzende gitmediği için yeri veya zamanı önceden saptanamayan daha değişken ve kuvvetli rüzgârlar da vardı. Bunlar kuzeyde bilhassa sinsiydi; Akdeniz kıyısı boyunca hareket eden alçak basınç sistemleri "soğuk cephe yatakları" meydana getirir, bunlar da "ana alçak basınç sistemlerinin doğuya doğru ilerlediği sırada, Kızıldeniz'in kuzey kesiminde kuzeybatıdan güneydoğuya doğru savrulur. Bu cephelerin önünde rüzgârlar ters yönde (yani saat yönünün tersine doğru yön değiştirerek) kuzeyden batıya, güneybatıya

28 J. S. King, "The Red Sea: Why So Called," *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 30, no. 3 (Temmuz 1898): 617.

29 Mesela bkz. "*şāb*" maddesi, James Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, 3. basım (1890; yeniden basım İstanbul: Çağrı Yayınları, 2006), 1106, ve Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî* (1900; yeniden basım Çağrı Yayınları, 2007), 761.

veya güneye ilerler ve bir müddet son derece kuvvetli, hatta çok şiddetli bir hal alabilirler."[30]

Bölgenin genel rüzgâr rejiminin temel bir unsuru, denizi kabaca eşit iki iklim alanına ve dolayısıyla iki ayrı denizcilik sahasına ayırır:

> Güneyde baskın olan etmen Asya antisiklonudur; bunun güney tarafındaki son derece geniş Kuzeydoğu Musonu, Güney Asya'nın tamamı ile Hint Okyanusu'nun kuzeyini kaplar. Bir parçası Aden Körfezi'ne doğu yönünden, esas olarak bir doğu rüzgârı gibi giriş yapar ve asgari direnç yolunu izleyerek körfezin batı ucundaki Babülmendep Boğazı'ndan çıkıp Kızıldeniz üzerindeki alçak basınçlı dar ve uzun hava sahasına doğru eser. Dolayısıyla, Kızıldeniz'in güney kısmı, güney ve güneydoğu yönlerinden esen ve aslında Kuzeydoğu Musonu'nun bir parçası olan rüzgârların etkisi altındadır. Kızıldeniz'in kuzey bölümünde ise asıl etkili olan Kuzey Afrika antisiklonudur; bu antisiklon da kendi doğu kanadında, yine Kızıldeniz'in alçak basınçlı dar ve uzun hava sahasına doğru, esas olarak kuzey yönünden esen bir hava akımı meydana getirir. Bu nedenle, Kızıldeniz'in kuzey kısmı çoğunlukla kuzeybatı ve kuzey rüzgârlarının etkisi altında kalır. Bu iki rüzgâr sisteminin birbiriyle buluştuğu yer, Kızıldeniz'in orta enleminin bir parça güneyindeki alanda olup ocak ayında 18-20°K enlemleri civarına, sonbahar sonu ile ilkbahar başında ise biraz daha güneye denk gelir. Bu kavuşum alanında, hafif ve değişken rüzgârların estiği ve çok sık olarak da havanın durgun olduğu bir kuşak yer alır.[31]

Demek ki dalgaların üzerindeki alanda, bölgenin iki bölümü arasındaki ayrım öncelikle farklı rüzgâr örüntüleriyle belirleniyordu. Kuzey bölümüne hâkim olan benzersiz rüzgâr rejimi, Süveyş ile Cidde arasındaki gemi seferlerinin döngüsel bir biçimde düzenlenmesini gerektiriyordu (Kabaca aralıktan mayısa kadar, rüzgârlar Süveyş'ten Cidde'ye gitmeyi kolaylaştırıyor, yılın kalanındaysa bunun tersi yöndeki yolculuklara uygun oluyorlardı.). Denizin güney kısımları ise bunun aksine, muson mevsimlerinden kaynaklanan rüzgâr örüntülerine maruz kalıyordu. Dolayısıyla, Babülmendep'in ötesinden gelen gemilerin yolculuklarını Cidde'nin kuzeyinde sürdürmesi, dönüş rüzgârlarını kaçırma korkusu yüzünden pek olası değildi.

---

30 F. Edwards, "Climate and Oceanography," 49.

31 Age., 48.

Kızıldeniz'in iki bölümündeki sualtı dünyaları da birbirinden ciddi ölçüde farklıdır; kuzeyde buraya özgü mercan çeşitliliği, güneyde ise deniz yosunları baskındır. Tuzluluk oranı Babülmendep'e doğru yaklaştıkça azalır, çünkü bu noktada Kızıldeniz, sularını Aden Körfezi'nin daha az tuzlu olan sularıyla değiş tokuş eder. Tüm bunlar, geniş anlamda ekosistemler arasında varyasyonlara, özellikle de (Kızıldeniz'in muhtemelen en yüksek çeşitliliğe sahip olduğu) mevcut balık türü kümelerinde farklılıklara yol açar.

Kızıldeniz'in iki bölüme ayrılması, oşinografi araştırmalarının hemen her zaman biri denizin bir yarısına, diğeri öbür yarısına bakan iki ayrı çalışma grubuna bölünmesiyle resmileşmiştir. Denizi sistematik olarak tarama amacıyla (1829'da Britanya makamları tarafından) gönderilen ilk heyet, komutanları ve mürettebatları farklı iki gemiden oluşmuş, bunlardan biri Cidde'nin kuzeyindeki, diğeri de güneyindeki alana yollanmıştı. Yüz yılı aşkın bir süre sonra, Mısır hükümeti *Mebâhis* ["Araştırma"] adlı araştırma gemisini, biraz da hemen öncesinde denizin güney yarısında yürütülmüş olan oşinografi çalışmalarının yol açtığı güneye odaklanma durumunu dengeleme amacıyla, kuzey bölümünü incelemeye gönderdi.[32] Bu iki tarih arasında bölgeye bir de Avusturya keşif heyeti yollanmıştı ve her ne kadar (*Pola* adında) tek bir gemi tarafından yürütülmüş olsa da heyetin yaptığı çalışmalar bir yıllık bir arayla iki kısma ayrılmış; vardığı ilk sonuçlar, tamamen denizin Cidde enleminin kuzeyinde ve güneyinde kalan bölümleri arasındaki farkları ortaya koymaya hasredilmişti.[33] Ancak, Dördüncü Bölüm'de görüleceği gibi, "Kızıldeniz" bilimsel anlamda üretilirken ve buharlı taşımacılık ulaşımın en baskın yöntemi haline gelirken dahi, kuzey-güney ayrımı zamanla önemini yitirdi ve giderek anlatılardan silindi.

İnsan Faktörü: Bir Paradoks Deryası

Belgelerde ilk kayda geçtiği andan itibaren Kızıldeniz, gerek küresel gerek yerel ölçekte hep arada kalmış, liminal bir alan olarak görünmüştür. Aslında denizde yaşamayı ve hareket etmeyi zorlaştıran yukarıda anlatılan koşullar,

32 A. F. Mohamed, "The Egyptian Exploration of the Red Sea," *Proceedings of the Royal Society of London, Series B, Biological Sciences* 128, no. 852 (Şubat 1940): 306-16.

33 J. Luksch, "The Austro-Hungarian Expedition to the Red Sea," *Geographical Journal* 12, no. 6 (Aralık 1898): 571-72.

her şeyden önce durmadan deniz yolculuğu yapma ihtiyacını da körüklüyordu. Head'in izah ettiği gibi, "Yağmurun ve bitki örtüsünün azlığı, Kızıldeniz kıyıları boyunca her yerde insan nüfusunun düşük oluşunun başlıca sebebi olmuştur. Şimdi bile [1987'de] nüfus kilometrekare başına 20 kişiyi geçmez, *büyük şehirlerin çevresi hariç*."[34]

İşte Kızıldeniz'in *longue durée*'sinin, yani uzun erimli tarihinin bir başka unsuru da tam budur: Yaşamı güçleştiren doğa şartlarına rağmen, kıyıların dört bir yanında, çağlar boyu önemli şehirler var olmuştur. Bunların önemi çeşitli faktörlere dayanır: Her şeyden önce ticari etkenlere ve aynı zamanda, ikiz kutsal şehirler Mekke ve Medine kıyıdan pek uzak olmadığından, siyasi ve teolojik etmenlerle stratejik ve sembolik faktörlere –ki küresel çapta hegemonya mücadelesinin sürdüğü bir çağda belki de en can alıcı önemde olan budur. Bu şehirlerin hiçbiri kendi kendine yeten bağımsız birer birim olarak var olamazdı; denizden yalıtıldıklarında varlıklarını sürdüremez duruma düşerlerdi, çünkü fiziksel olarak ayakta kalabilmeleri için gereken mallar deniz yoluyla geliyordu. Bu asli ihtiyaç maddelerinin başlıca tedarikçisi, Nil Nehri boyunca uzanan tarım alanlarıydı. Kızıldeniz üzerindeki gıda malzemesi trafiği büyük ölçüde Arabistan kıyılarına yönelmişti.[35] Aslında, Hicaz bölgesinin tamamı, karşı yakadan gelen, çoğunlukla Mısır Deltası'nda üretilmiş tahıllara muhtaç durumdaydı. Bölgenin bu jeo-biyo-sosyal özelliği, Kuran'da Hz. İbrahim'in şu yakarışıyla kutsanmıştır: "Ey rabbimiz! Ben zürriyetimden bir kısmını, senin kutsal evinin (Kâbe) yanında tarıma elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim. Bunu yaptım ki rabbim, namazı kılsınlar! İnsanların gönüllerini onlara meylettir ve çeşitli ürünlerden onlara rızık ver ki şükretsinler!"[36]

---

34 Head, "Introduction," *Red Sea* içinde, der. Edwards ve Head, 3. Vurguyu ben ekledim.

35 Bu konuda özellikle bkz. Michel Tuchscherer, "Les échanges commerciaux entre les rives africaine et arabe de l'espace mer Rouge-golfe d'Aden aux XVIe et XVIIe siècles," *Trade and Travel* içinde, der. Lunde ve Porter, 157-63.

36 Kur'an, 14:37 [Diyanet İşleri Başkanlığı, Kur'an-ı Kerim Tefsiri, https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C4%B0br%C3%A2h%C3%AEm-suresi/1785/35-41-ayet-tefsiri]. İngilizce basımda A. Yusuf Ali'nin meali kullanılmıştır. Muhammed ʿAli Fehîm Beyyûmî, *Muhassasâtü'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn fî Mısr ibâne'l-ʿasri'l-ʿOsmânî fi'l-fetre min 923-1220h/1517-1805m* (Kahire: Dârü'l-Kâhire li'l-kitâb, 2001), 7'de ayet Arapça olarak alıntılanmıştır.

Bu bağımlılık durumu Hicaz'la da sınırlı değildi: Örneğin, Yemen'in Muha şehrindeki pazar yerini anlatan yazılarda (Batılı yazarların genellikle "Habeşistan" kökenli olduğunu belirttiği) karşı yakadan gelen malların, özellikle de yiyecek türü ürünlerin her yerde bulunduğundan sıklıkla söz edilir. 1770'lerin sonlarında bölgeden geçerken bu durumu fark etmiş olan Eyles Irwin, Kızıldeniz dünyasının içinde bulunduğu vaziyeti çok iyi anlatır:

> [Şehrin] üzerinde yer aldığı çölü incelemek isteyen bir yabancı, pazarlarda hüküm süren bolluğa şaşacaktır. Etrafta hurma dışında yemiş veren bir tane ağaç yoktur, her gün satılığa çıkan büyükbaş hayvanları besleyecek herhangi bir ot da bitmez. [...] Ve doğrusu, burada satılan koyunların tamamının karşı kıyıdaki Habeşistan'dan getirildiğini, en basit sebzelerin dahi Muha'ya ta on beş mil uzaktan geldiğini öğrenmese, bu muammayı çözecek bir ipucu verilmese, insan böylesi bir bolluğun nasıl olabildiğine dair tahmin yürütmekte âciz kalır.[37]

Antikçağda da aynı durumun söz konusu olduğunu gösteren net kanıtlar vardır: *Periplus of the Erythraean Sea* [Eritre Denizi Seyir Defteri] adlı esere göre, günümüzde Mısır ile Sudan arasında bulunan sınıra yakın olduğu anlaşılan antik Berenike şehrinin büyük çarşısından Kızıldeniz'in her yanındaki limanlara, özellikle de güneydoğu kıyısına tahıl ihraç edilirdi.[38]

Ters yöndeki akışa bakacak olursak, Osmanlı dönemindeki en önemli tarım hareketi kahve ticaretiyle ilgiliydi. Tüketiminin ilk iki yüzyılında kahve, sadece Kızıldeniz'e mahsus bir ticaret malıydı. Yemen'in yüksek tepelerinde yetişen bu ürünün sevkiyatı, çoğunlukla Tihâme kıyısındaki liman şehirlerinin herhangi birinden, genellikle de Hudeyde, Luheyye ve Muha'dan yapılırdı.[39]

---

37 Eyles Irwin, *A Series of Adventures in the Course of a Voyage up the Red-Sea, on the Coasts of Arabia and Egypt, and of a Route through the Desarts of Thebais hitherto unknown to the European Traveller in the year M.DCC.LXXVII in Letters to a Lady* (Londra: J. Dodsley, 1780), 4.

38 Bkz. René Cappers, "Trade and Subsistence at the Roman Port of Berenike, Red Sea Coast, Egypt," *The Exploitation of Plant Resources in Ancient Africa* içinde, der. Marijke van der Veen (New York: Kluwer Academic/Plenum, 1999), 195.

39 Konuya iyi bir giriş için şu kitaptaki çeşitli bölümlere bkz.: Michel Tuchscherer, der., *Le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales* (Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 2001).

Ancak bu deniz ortamında belki de en fazla hissedilen yokluk, yakın çevredeki hiçbir yerde tekne yapımı için yeterli miktarda kereste sağlayacak bir kaynağın bulunmayışıydı. Deniz ötesi ve kıta ötesi yerlere uzanan girift bir değiş tokuş ağının en erken dönemlerden itibaren varlığını sürdürmesi sayesinde denizi geçmek mümkün olabilmişti.[40] Gerçekten de, Lionel Casson'ın tanımıyla "büyük ölçekli denizaşırı ticarete ilişkin dünyada yapılmış ilk açık ve net kayıt", gemi yapımı için Lübnan Dağı'ndan Mısır'a kereste ithalatıyla ilgilidir; Firavun Snefru'nun en büyük başarılarından biri olan bu olayı, bir kâtip övünçle şöyle kayda geçirmiştir: "Sedir ağacı kütükleriyle dolu kırk gemi getirildi."[41] Şüphesiz, antik Berenike limanındaki kalıntılar da Romalıların, upuzun küresel değiş tokuş yolları üzerinden Kızıldeniz bölgesine kereste ithal ettiğini göstermektedir.[42] Üstelik, bu tarihsel kayıttan önce bile Kızıldeniz suları çok büyük bir ihtimalle, üzerinde yolculuk edilen ilk suyollarından biri olmuştu.[43] Kızıldeniz'in tarihsel bir aktör oluşunun özünde işte bu yüzden gergin bir paradoks yatar: Stratejik, ticari ve kültürel önemi nedeniyle birçok noktasında belirli bir miktar nüfusu barındırması gerekse de, yaşamaya son derece elverişsiz bir yerdi; sırf nüfusu ayakta tutmak ve ticari alışverişi teşvik etmek için dahi olsa bu alanda mutlaka deniz yolculuğu yapılması gerekiyordu, ancak tam da aynı jeolojik sebeplerden ötürü deniz suları tehlikelerle doluydu; yöredeki ağaç yokluğu yüzünden de yeterli sayıda gemi yeterince hızlı bir biçimde üretilemiyordu. Kızıldeniz'in kendine özgü bu temel özelliğini, 15. yüzyıl sonlarında yaşamış büyük denizci Ahmed b. Mecid çok iyi tespit etmiştir:

> Kulzümü'l-Arab Denizi dünyanın tüm denizleri arasında en tehlikeli olanıdır, ama buna rağmen insanlar gerek "Beyt-i Atik" ve

---

40 Örneğin bkz. George Hourani, *Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995); Lionel Casson, *Ships and Seamanship in the Ancient World* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995).

41 Lionel Casson, *The Ancient Mariners: Seafarers and Sea Fighters of the Mediterranean in Ancient Times* (New York: Macmillan, 1959), 4.

42 Bkz. Caroline Vermeeren, "The Use of Imported and Local Wood Species at the Roman Port of Berenike, Red Sea Coast, Egypt," *The Exploitation of Plant Resources in Ancient Africa* içinde, der. Marijke van der Veen (New York: Kluwer Academic/Plenum, 1999), 199-204.

43 Casson, *Ancient Mariners*, 2-3.

> Peygamber'in haccı gerekse de geçim gailesi ve yiyecek maddelerinin getirilip götürülmesi gibi sebeplerle onu dünyanın tüm denizlerinden daha fazla kullanırlar. Hicaz çorak bir yer olup nimetleri kıttır. Bir yanında, bütün yıl boyunca onunla yol irtibatı kesilmeyen Yeşil Yemen vardır. Sonbaharda buraya (Yemen'e) Habeşistan ve Hindistan Harifi geldiği, kışın da Arabistan kıyısının yağmuru ulaştığından, burası her daim bereketlidir. Hicaz ise çoraktır, çünkü kış yağmurları hafif bir serpinti dışında ona hiç ulaşmaz, Debur rüzgârının taşıdığı Habeşistan yağmurları da Habeş yaylalarından oraya kadar erişemez.[44]

Tüm bu şartlar, sahil boyunca dizilen liman şehirlerindeki insan yerleşimi açısından kaderin fevkalade garip bir cilvesi olarak kendini gösterir. Varlıkları doğrudan kontrolleri dışında kalan dinamiklere bağlı olduğundan bu şehirlerin talihi hep belirsizdir. John Meloy'un şairane ifadesiyle, "Kızıldeniz peyzajında gelişigüzel serpiştirilmiş hayalet kentler yer alır."[45] Gerçekten de, Kızıldeniz boyunca trafik akışı yıllar ve yüzyıllar içerisinde ne kadar değişim gösterirse göstersin asla durmamışsa da, yol üzerindeki belirli güzergâh ve limanlar çarpıcı bir değişkenlik sergilemiştir: Aden, Muha, Hudeyde, Luheyye, Cidde, Eyle, Tur, Kulzüm, Süveyş, Kusayr, Ayzab, Sevakin, Dahlak, Massava –bunların tümü ve antikçağdan günümüze kadar birçok başka yer de tarihin bir noktasında önemli birer bölgesel ve bölgelerarası ticaret merkezi olmuştur. Bunlardan bazıları artık harabe halinde bulunmakta ve geçmiş görkemlerini ancak arkeolojik kazılarla gözler önüne sermekteyken, bazıları da yükselişi ve çöküşü yaşamış, kimi de yeniden yükselmesini bilmiştir (Kızıldeniz'in esasen dışında bulunmakla birlikte her zaman onun deniz yolu ağlarına sıkı sıkıya bağlı olan Aden'in özel durumu buna örnektir.). Bu kentler arasında yalnızca Cidde'nin sıra dışı uzunlukta bir ömrü olmuştur; bunu da şüphesiz Kızıldeniz'in kuzey ve güney bölümlerine ait farklı rüzgâr rejimlerinin arasında yer alan uyum bölgesinin merkezindeki özel konumuna ve Hicaz'daki kutsal yerlere giden yolda giriş kapısı niteliği taşımasına borçludur.

---

44 G. R. Tibbetts, *Arab Navigation in the Indian Ocean before the Coming of the Portuguese, Being a Translation of Kitāb al-Fawāʾid fī uṣūl al-baḥr waʾl-qawaʾid of Aḥmad b. Mājid al-Najdī* (Londra: Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1981), 264.

45 John Meloy, *Imperial Power and Maritime Trade: Mecca and Cairo in the Later Middle Ages* (Chicago: University of Chicago Press, 2010), 45.

Her halükârda, Kızıldeniz'in, insanoğlunun en eski kıyı kolonizasyon ve denizcilik faaliyetine sahne olduğuna işaret eden güçlü kanıtlar bulunmaktadır: "Son zamanlarda yapılan keşifler, Orta Taş Devri'nde, yani 125.000 yıl kadar önce, ilk modern insanların (*Homo Sapiens*) günümüzde Eritre'de bulunan Buri Yarımadası'ndaki bir sahil şeridine yerleştiğini doğrulamıştır."[46] Aslında en eski hominid kalıntıları kıyıdan çok da uzak olmayan bir yerde, Kızıldeniz'in de ortaya çıkmasını sağlamış geniş rift kompleksinin bir parçası olan Afar Çöküntüsü içinde bulunmuştur. Bu *Australopithecus afarensis*'lerin en ünlüsü, (yaklaşık 3,2 milyon yıl önce) denize aşağı yukarı 320 kilometre mesafedeki bir noktada ölmüş olan Lucy'dir.

Bu acayip yerin kendine özgü bir yönü de, bir başka arkeoloğun ifadesiyle, "olanca önemine rağmen Kızıldeniz['in] hiçbir zaman kendine ait bir medeniyet meydana getirmemiş" oluşudur. Daha da açıklayıcı olanı, Kızıldeniz'deki denizcilik faaliyetlerine ilişkin kanıtların kendi içinden değil, biraz daha uzak bölgelerden, özellikle de Nil Vadisi'nden elde edilmiş olmasıdır.[47] Yöredeki zorlu doğa şartları Kızıldeniz'in kendi sahillerini devamlı yerleşime elverişsiz kılmış, böylece özerk ve kalıcı bir materyal ve belge üretimini besleyip büyütebilecek merkezi bir otoritenin gelişebilmesi için gereken koşullar sağlanmamıştır. Halbuki kıyıdan az içeride, büyük ve kalıcı şehir toplumlarının oluşturulabilmesi için ideal habitatlar mevcuttur (Nil Vadisi, Etiyopya ve Yemen'in yüksek yaylaları, çeşitli tür ve büyüklüklerde vahalar); buralardaki toplumların tümü de kıyılarda varlık gösterebilmek ve kıyılar üzerindeki hâkimiyetlerini bir nebze olsun sürdürebilmek için gayret sarf etmiş ve birbirleriyle rekabet etmiştir. İç kesimlerdeki sulak ve meskûn bölgelerle kıyı arasındaki bağlantı, denizi çevreleyen yalçın dağları dik açıyla kesen doğal tahliye kanallarının geniş ağı sayesinde kolaylaşmıştır. Hicaz'dan bahsetse de sözleri Kızıldeniz bölgesinin tamamı için geçerli olan Meloy, "Bu vadiler," diye açıklar, "dağları aşan ulaşım yolları olarak işlev görür, zaman zaman da, kimi yerde az bir kazıyla bile ulaşılabilen yeraltı

46 Lucy Blue, "The Red Sea," *The Oxford Handbook of Maritime Archaeology* içinde, der. Alexis Catsambia, Ben Ford ve Donny L. Hamilton (Oxford: Oxford University Press, 2011), 497.

47 Mark Horton, "The Human Settlement of the Red Sea," *Red Sea* içinde, der. Edwards ve Head, 340; Blue, "Red Sea," 497.

sularının beslediği pınarlara yol verirler."[48] Bu durum, Romalılar tarafından evvelce "Mısır'ın Doğu Çölü'nde kurulmuş olan şaşırtıcı derecede yoğun yol sistemi"ni açıklar niteliktedir.[49]

Pek çok başka ayrıntı gibi, bölgenin bu özel unsurları da Agatharkhides tarafından çoktan tespit edilmiştir. Mısır'ın güneyinde dört cins insan kavmi yaşar, diye yazar: nehir halkları, bataklık sakinleri, göçebeler ve deniz kıyısında oturanlar. Sonuncu cinsin, der, "ne kasabası ne bucağı vardır; hatta en basitinden bir medeniyeti bile yoktur. [...] Denize en yakın yerler, yaşamı sürdürmeye imkân verecek her türlü şeyden mahrumdur; büyük kıyıların bitişiğindeki alanlar da öyledir. Ama iç kısımlardaki arazi avlanmak için iyidir; insanlar da ne balığa ne de av etine hayır der."[50]

İnsanların denizle ve kıyıyla etkileşimi ezelden beri bu şekilde sürüp gitmiştir. Bölgenin kuzeyinde, doğusunda ve güneydoğusunda (bağımsız olarak) gerçekleşen "Neolitik devrim" sırasında tarıma geçilmiş ve onunla birlikte merkezi siyasal ve toplumsal organizasyonlar ortaya çıkmıştır. Kızıldeniz dünyası çevresindeki insan etkileşimleri açısından anahtar niteliğinde ve dönüştürücü olan iki gelişmeden biri, devenin evcilleştirilmesi sayesinde denizin kurak sahillerinde hareketliliğin ve değiş tokuşun kolaylaşması, diğeri de baharat ticareti denen ve esasen bölgenin güney sınırlarından tütsü, daha uzaklardan da baharatların getirilmesinden oluşan faaliyetin katlanarak artmasıdır.[51] Her iki olgu da muhtemelen MÖ 2. bin yıl içerisinde başlamış ve 1900'lü yıllara kadar bölgenin temel bir unsuru olmayı sürdürmüştür. Aslına bakılırsa, tarihöncesinden postmodern zamanlara kadar Kızıldeniz dünyanın en önemli ve en işlek deniz yollarından biri olagelmiştir. Bunun yerel ve bölgeler ötesi sebepleri vardır. Bunlardan birincisi, Kızıldeniz kıyılarında eşsiz ticaret mallarının üretilmesidir; en ünlüleri antikçağda tütsü ve mür, Osmanlı döneminde ise kahve olan bu ürünler arasında çeşitli türlerdeki zengin mineral varlığı önemli bir yer tutar. Bir başka sebep ise Kızıldeniz'in,

48 Meloy, *Imperial Power*, 41.

49 Timothy Power, *The Red Sea from Byzantium to the Caliphate, AD 500–1000* (Kahire: American University in Cairo Press, 2012), 17.

50 Huntingford, *Periplus*, 180.

51 Özellikle bkz. Richard Bulliet, *The Camel and the Wheel* (New York: Columbia University Press, 1990), ve Steven Sidebotham, *Berenike and the Ancient Maritime Spice Route* (Berkeley: University of California Press, 2011).

Akdeniz ve Hint Okyanusu dünyaları arasında bir geçit rolü oynaması ve elbette her ikisinin de ötesindeki dünyalar, yani Kuzey Avrupa, Batı Afrika ve nihayetinde batıda Amerika kıtasıyla doğuda Çin ve Doğu Asya'nın diğer kısımları için bir bağlantı yeri olmasıdır. Son bir sebep de, imkânı olan her Müslüman için hacca gitmenin manevi bir görev ve farz olduğu İslamiyet'in en kutsal iki şehrinin Kızıldeniz kıyısına yakın konumda bulunmasıdır.

Kızıldeniz dünyasında hareketliliğin ve değiş tokuşun ritmi, Michel Tuchscherer'in dikkat çektiği gibi, üç ayrı kozmik metronoma tabiydi: Bunlardan biri, (tahıl, baharat, pamuk, kahve gibi) çeşitli ekinlerin hasat ve işlenme takvimini düzenleyen –ve elbette her bir ekin için ona uygun ayrı bir zamanlamayla ilerleyen– tarımsal döngüleri ve güneşi izliyor; biri, yukarıda anlattığım belli başlı rüzgâr örüntülerine bağlı kalıyor; bir diğeriyse hac için doğru zamanı belirleyen Ay'a göre hareket ediyordu.[52]

Gerek bu süreçlerde yer alan insan toplulukları ve ticaret malları gerekse de liman ve pazarlar zaman içerisinde değişime uğramışsa da, ticaret ve taşımacılık, temel yapıları itibariyle tarih boyunca çarpıcı derecede benzer bir örüntü izlemiş; çeşitli çağlardan bazı ünlü örnekleri anacak olursak eski Mısırlıların günlük ve mür almak amacıyla Punt diyarına yaptığı yolculuklardan Memlüklerin karabiber satışlarına, Osmanlıların Yemen kahvesi ve Hint malı ticaretine kadar bu örüntüler benzer biçimde devam etmiştir. Braudel'in o eşsiz üslubuyla ifade ettiği gibi, "Karabiber sıradanlaşıp değerini kaybedecek olsa, çay, kahve yahut pamuklu bezler eski primadonnanın yerini almak için kuliste fırsat kolluyordu."[53]

Aslında, en alışılmışından en nadidesine kadar pek çok değişik türde metanın ticareti burada ve burası üzerinden yapılıyordu; en çok kazanç da kuşkusuz, kumaş veya tahıl gibi daha ziyade gündelik yaşamda kullanılan ürünlerden elde edilmekteydi. Bu konuda en büyük ders herhalde Kusayru'l-Kadim'deki kazılardan çıkarılabilir: Mısır kıyılarında bulunan ve bölgesel ticaret ağlarının düğüm noktasını oluşturan bu liman, bütün beklentilerin

---

52 Çeşitli takvimler ve "iş vakitleri" için bkz. Michel Tuchscherer, "Le commerce en mer Rouge aux alentours de 1700: Flux, espaces et temps," *Res Orientales* 5 (1993): 175-76.

53 Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century: The Wheels of Commerce* (Londra: William Collins Sons, 1982), 2:405.

aksine, yöredeki sözde baharat ticaretine dair pek kanıt sunmamakta, onun yerine daha mütevazı ürünlerin kalıntılarını içermektedir.[54]

Üstelik bu ticareti öyle basitçe bir uç (Batı Hint Okyanusu) ile diğer bir uç (Akdeniz/Avrupa) arasında iki kutuplu bir alışveriş olarak da görmemek lazımdır –söz konusu baharatların birçoğu çeşitli yerlerde ihtiyaca arz ediliyor, muhtemelen çoğunu da Hindistan ve Çin pazarları tüketiyordu. Bu temel gerçeği Marshall Hodgson uzun zaman önce zaten dile getirmişti; ancak, "baharat ticareti" üst-anlatısının çekim gücü göz önüne alındığında tekrarlamakta yarar var gibi görünüyor.[55] John Meloy, Mekke hakkındaki önemli çalışmasında Hodgson'ın tespitini bir kez daha vurgulamak durumunda kalmıştır; çünkü mevcut literatür, "bu ticaretten ekonomik fayda sağlayanların sırf bu alım satım ağının bitim noktalarında bulunan Hindistan veya İtalya gibi yerler veya Kahire gibi yol üzerindeki belli başlı metropoller olmadığını, aynı zamanda arada yer alan tüm noktaların da bundan istifade ettiğini göz ardı etme eğilimindedir."[56]

Esasında daha temel bir mesele de, günümüzde anlaşıldığı şekliyle son derece soyut olan baharat kavramının önceki devirlerin kavramsal gramerinde sabit veya tutarlı bir yere sahip olmadığıdır. Örneğin, Albert Dietrich'in gösterdiği gibi, Arapçada tek başına "baharat" anlamını karşılayan bir kelime yoktur. Arapça yazılmış tarihi metinlerde baharatlar, yemeğe tat verici maddeler (*efāvīh*, *tevābil*), aromatik ürünler (*ʿıtr*, *ṭīb*) ve tıbbi ilaçlar (*ʿakkār*) arasında kesin bir ayrım yapılmadığından, yazara, zamana ve yere bağlı olarak çeşitli kategoriler birbiri içine geçip karışabilir. 10. yüzyılda ünlü âlim el-Mesʿûdî başlıca yirmi beş baharatı sınıflandırmış, ancak yaptığı liste, küresel ticaretteki en yaygın ve en önemli baharat olan karabiberi dışarıda bırakmıştır; buna karşılık, ed-Dımaşki (12. yüzyılda) sadece on üç önemli baharatı sıralamış ve bu kez çivit (*nīl*), kızılağaç (*baḳḳām*), tütsü (*lubān*), damla sakızı (*mastaka*) ve zencefilin (*zencebīl*) yanı sıra karabiber de (*fulful*) listede

54 Li Guo'nun yazdığı gibi: "Bir bütün olarak Kusayr belgelerinde baharatlardan nadiren bahsedilmesi epeyce hayret vericidir." *Commerce, Culture and Community in a Red Sea Port in the Thirteenth Century: The Arabic Documents from Quseir* (Leiden: Brill, 2004), 43.

55 Marshall Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization* (Chicago: University of Chicago Press, 1974), 2:541.

56 Meloy, *Imperial Power*, 19.

yerini almıştır.[57] Günümüzde baharatlar için Arapçada kullanılan standart terim olan *bahār*, tarihte de kullanılmıştı; ancak kesinlikle şimdiki gibi bir yaygınlığa ve her şeyi içine alan kapsayıcılığa sahip değildi.[58]

Aynı şekilde, "baharat tüccarları" için de çok şey yazılmasına rağmen, çağdaş kaynaklarda bu ürünlerin kendilerine mahsus ayrı bir ticareti olduğuna dair hiçbir göstergeye rastlanmaz. Genellikle "baharat tüccarları" olarak tanımlanan ve hâlâ gizemini koruyan meşhur *kārimī* tüccarlar meselesi bu konuda fikir verecektir. Dönemin metinlerinde *el-kārim* ve *tuccāru'l-kārim* gibi kategoriler elbette yer almış, bunlar 11. ve 15. yüzyıllar arasında Kızıldeniz bölgesinde (esas olarak da Kahire-Aden hattında) hareket eden bir grup önemli tüccarı ve ticaret filosunu ifade etmek için kullanılmıştır, ama bu ticaret ağları "baharatlar"a ek olarak çok sayıda başka ürünün alım satımını da pekâlâ yapmaktaydı.[59]

Yine de, Kızıldeniz dünyasının upuzun tarihi süresince değişmeden kalan bir özelliği, küçük ve hafif, ama son durağa vardığında (ve tabii ki bütün yol boyunca da) pahada ağır olan malların alım satımında merkez rolünü üstlenmesiydi. En eski kaynaklardan başlayarak, yolu buraya düşenlerin, yöneticilerin, (fiili, potansiyel veya halihazırdaki) hükümdarların hayal gücünü cezbeden de, şatafatı ve zenginliği egzotik ve gizemli olanla birleştiren işte bu harikulade ticaret olmuştu. Birinci yüzyılda Arrianos'un yazdığı *İskender'in Seferi*, genç Makedonya kralının büyük fetihlerini anlatırken, onun Arap diyarının doğal zenginlikleri hakkında işittiklerinin cazibesine kapılarak bu ülkeyi fethetme tasarıları yaptığından söz eder: Duyduğuna göre orada "insanlar Çin tarçınını göllerden, mür ve günlüğü ise ağaçlardan elde ediyor," "tarçın çalılardan kesilerek toplanıyor" ve "çayırlarda hiçbir tarımsal işleme gerek olmadan kendiliğinden saparna yetişiyordu."[60]

---

57 Albert Dietrich, "Afāwīh," *EI*$_2$.

58 Örneğin, Şihâbüddîn el-Kalkaşendî tüccarların depolayıp sattıkları *bahār*'dan bazen söz ederken bazen de diğer tipolojileri kullanır. *Subhu'l-a'şâ fî kitâbeti'l-inşâ'* (Kahire: el-Matba'atü'l-emîriyye, 1914), 3:461.

59 Kârimîleri enine boyuna ele alan bir çalışma için bkz. Eric Vallet, *L'Arabie marchande: État et commerce sous les sultans rasūlides du Yémen, 626-858/1229-1454* (Paris: Publications de la Sorbonne, 2010).

60 Arrian, *The Anabasis of Alexander, or, The History of the Wars and Conquests of Alexander the Great*, çev. E. J. Chinnock (Londra: Hodder and Stroughton, 1883), 408.

El-Uksur/Luksor'un karşısında, nehrin öte yakasında bulunan Hatşepsut'un mezar tapınağında, Punt Ülkesi'ne doğru Kızıldeniz'in suları üzerinden yapılan bir deniz seferi net bir şekilde resmedilmiştir. Mısır, yüzyıllardan beri bu ülkeden mür ve tütsü başta olmak üzere pek çok mal ithal etmişti. Tapınaktaki bir grup rölyef mür ve tütsü ağaçlarını betimlerken, onlara eşlik eden metinler de (başka kültürlerde olduğu gibi) eski Mısır geleneğindeki yaşam ve ölüm ritüellerinde merkezi bir rol oynayan bu son derece aromatik ürünlerin ticaretinden açıkça söz eder.

Kitab-ı Mukaddes'te de Kızıldeniz'in güney ucu (Saba Krallığı adı altında) tekrar tekrar mür ve günlükle ilişkilendirilir ve bu malların çeşitli bölgeler arasında alım satımından oldukça sık bahsedilir –bunlardan söz edilmesi de yine ritüel pratikleriyle bağlantılıdır. Kızıldeniz'e yapılan kraliyet seferlerine yönelik bir övgü, dikkat çekici derecede Hatşepsut'unkini andıracak şekilde, Krallar Kitabı'ndaki şu kayıtla kutsal kitaba aktarılmıştır: "Süleyman Rab için yaptırdığı sunakta yılda üç kez yakmalık ve esenlik sunuları sunardı. Ayrıca Rabb'in önündeki sunağın üstünde buhur da yakardı. Böylece Süleyman tapınağın yapımını tamamlamış oldu. Kral Süleyman Edomluların ülkesinde, Kızıldeniz kıyısında Eylat yakınlarındaki Esyon-Gever'de gemiler yaptırdı." (1. Krallar 9:25-26). Ancak bu sefer, gemiler (günümüzde hâlâ gizemini koruyan) Ofir Ülkesi'ne gider ve getirdikleri mallar arasında yalnızca altından söz edilir. Yeni Ahit'te ise günlük ve mürün geçtiği herhalde en ünlü kayıtta, Üç Müneccim'in yeni doğmuş İsa'ya sunduğu üç armağandan ikisinin bunlar olduğundan bahsedilmektedir (Matta 2:11).

Anlatıya dökülmüş bir mekân olarak Kızıldeniz'in tarihsel karakterinin oluşumunda bu ticaretin oynadığı merkezi rol ne kadar vurgulansa azdır. Nitekim Steven Sidebotham'ın yazdığı gibi, "Günlük ve mür, Antikçağ boyunca Akdeniz dünyasında [ve tahminen Kızıldeniz çevresi başta olmak üzere başka yerlerde de] gerek cenaze işlerinde gerekse de dini ve tıbbi amaçlarla olağanüstü miktarlarda tüketilmiş, bu tüketim çok sayıda çağdaş yazarın bize anlattığı gibi Roma döneminde giderek artmıştır."[61] Tıpkı Osmanlı dönemindeki kahve örneğinde olduğu gibi, Kızıldeniz dünyasının güney bölümü, söz konusu nefis bitkilerin üretimini neredeyse tekeline almış du-

61 Sidebotham, *Berenike*, 230.

rumdaydı, ama belli ki hiçbir zaman talebi karşılamaya yetecek miktarda üretim yapmayı başaramıyordu.

Ticari bakımdan mür ve tütsüden belki daha da önemli olan ise yemeği lezzetlendirmek için kullanılan maddelerin okyanusaşırı ticaretiydi. Tek örnek olmamakla birlikte bunların başında, çoğunlukla Hint Okyanusu'nun doğu kısımlarındaki çok eski üretim bölgelerinden getirtilen karabiber gelir. Bu konuda da Kızıldeniz çağlar boyu önde gelen konumunu korumuştur. Arkeolojik kanıtlar, karabiberin Akdeniz limanlarına en az MÖ 2. bin yıldan beri ulaştırılmakta olduğunu gösterir.[62] Kızıldeniz, biber ve baharatların Akdeniz'e ulaşımında kullanılabilecek tek güzergâh değildi (başlıca alternatif Basra Körfezi'nden geçip Suriye çölü boyunca karadan ilerlemekti); ama Kızıldeniz, kesinlikle değişmez bir yol ve bölge üzerine çalışan büyük toplumsal tarihçi André Raymond'dan alıntıyla söylersek, "Antikçağ'dan beri faaliyeti nadiren kesintiye uğrayan" bir güzergâh oldu.[63] Kızıldeniz'in bu özel, merkezi rolü kısmen konumundan ileri gelir: Güney bölümünün tamamı, muson ikliminin oluşturduğu büyük küresel anayolun asli bir parçasıdır; bu iklim, dünyadaki meskûn alanların kocaman bir kısmının birbirine ayrılmaz bir biçimde bağlanmasını sağlamış, böylece çok eski zamanlardan beri insanlar Hint Okyanusu'nun bir yanından öbür yanına tek bir takvim yılı içerisinde gidebilme imkânı bulmuştur.

Ama en yaygın ve getirdiği gelir birikimi açısından en kıymetli olan mallar, gündelik ihtiyaçlara hitap eden daha sıradan nesnelerden oluşmaktaydı: Kumaşlar (keten, pamuklu, yünlü, ipekli), seramikler, tahıllar vb. Özellikle de, en çok Hindistan'da, ayrıca Mısır'da üretilen ve Antikçağ'dan modern döneme kadar Kızıldeniz ile Akdeniz bölgelerinin tamamında ve ötesinde şevkle tüketilen pamuk, Kızıldeniz ticaret ağlarına ilişkin her türlü değerlendirmede başta gelen bir üründür. Aynı şekilde, gıda maddeleri de, yukarıda sözü edilen tüm coğrafi, iklimsel ve ideolojik sebeplerden ötürü, bu ticarette önemli bir yer tutmuştur.

Kızıldeniz'e gelen ve oradan geçerek başka yerlere giden ticaret akışına ilişkin bir noktanın daha altını çizmek gerekiyor: Yukarıda belirttiğim gibi,

62 Age., 225.

63 André Raymond, "Le commerce des épices au Caire, du XVIe au XVIIIe siècle," *Herbes, drogues et épices en Méditerranée* içinde, der. Georges J. Aillaud vd (Marseille: CNRS, 1988), 115-24, http://books.openedition.org/iremam/3135.

birçok mal çok çeşitli yönlere doğru yolculuk etmekteydi ve kanıtların niteliğini de göz önüne aldığımızda ticaretin niceliksel yapısını doğru düzgün ortaya koymak zordur.[64] Ancak, uzun erimli tarih (*longue durée*) içerisinde transit ticaretin yapısında görülen çok belirgin bir özellik, altın külçelerinin doğuya doğru akmasıdır. Sidebotham'ın Roma dönemi bağlamında haklı olarak uyardığı gibi bu durum, Akdeniz ekonomileri açısından "dış ticaret dengesinde ille de bir açık olduğunu göstermez," çünkü bu külçelerin birden fazla kullanım alanı olmuş olabilir ve kendileri de farklı şekillerde metalaştırılmış durumdaydılar.[65] Yine de, insan, yüzyıllar boyu bölgelerarası alışverişlerde görülen bu özelliği fark etmeden duramaz. Bu öylesine sarsıcı bir özelliktir ki bu konuda söz sahibi olan bir araştırmacı, kendisi Osmanlı dönemi üzerine uzmanlaşmış olmakla birlikte uzun erimli bir olgudan dem vurarak "Akdeniz'den Hindistan ve Uzak Doğu yönüne sürekli bir nakit [*numéraire*] kaybı" olduğu yorumunu yapar.[66]

Bu ticareti gerek kısa gerek uzun mesafede yürüten tüccarlar kültürel, dini, dilsel ve toplumsal kökenleri bakımından dikkate değer bir çeşitlilikte olup çağlar boyunca da farklılık göstermişlerdir. Kullanılan gemiler de birçok farklı tipteydi; ve gemi yapımı için gereken malzemelerin hepsi olmasa bile çoğunun Kızıldeniz bölgesine uzaklardaki daha verimli topraklardan (çoğunlukla Hindistan ve komşu adalardan) ithal edildiği açık olmakla birlikte, gemilerin yerel tersanelerde yapıldığı aynı ölçüde tartışmasız bir gerçekti.[67] Nitekim Margariti, Aden'de gemi yapımının kıtalararası tüccar birliklerinin yatırım yapmasını temin edecek derecede yeterli kâr getiren sağlam bir iş olduğunu göstermiştir. Aden limanı (en azından Fâtımî, Eyyûbî ve Resûlî

---

64 Ticareti yapılan mal çeşitleri için örneğin bkz. Sidebotham, *Berenike* ve Guo, *Commerce, Culture and Community*.

65 Sidebotham, *Berenike*, 247.

66 Tuchscherer, "Commerce," 159.

67 Agius'un yazdığına göre, beklendiği gibi, "İmkân bulduklarında gemi yapımcıları yerel keresteye dönmüşlerdir," mesela küçük teknelerin kaburgaları ve birleşme noktalarında ve ayrıca direk, seren, kürek ve çıpalarda da yerel malzemeden yararlanılmıştır. Yine de bu istisnalar kaideyi bozmaz: Yapım malzemelerinin çoğu dışarıdan ithal ediliyordu. Dionisius A. Agius, *Classic Ships of Islam: From Mesopotamia to the Indian Ocean* (Leiden: Brill, 2008), 147-48. Gemilerin yerel tersanelerde üretildiği, farklı çağlarda bölgedeki çeşitli limanlardan elde edilmiş kanıtlarla doğrulanmaktadır.

dönemlerinde) gemi inşaatı için gereken tüm kurum ve kaynaklara sahipti; malzemeler de genellikle Hindistan'ın batı kıyısındaki iş ortakları vasıtasıyla ithal ediliyordu.[68]

Güneydoğu Asya'da bol miktarda yetişen tik ağacının (*sāc*) okyanusa açılacak gemiler için kesinlikle en iyi ahşap malzeme olduğu herkesçe kabul görmüştü. Özellikle Kızıldeniz, daha geniş ölçekte de Hint Okyanusu gemilerinin belki de en ayırt edici özelliği, parçaları sicimler ve liflerle birbirine dikilerek tutturulmuş, iskelet veya çivi olsun hiçbir metal malzeme kullanılmadan yapılmış gemiler olmalarıydı. Arkeolojik bir bulgu Portekizlilerin Hint Okyanusu'na gelişinden önce Kızıldeniz'in kuzey bölümünde demir çivilerin kullanılmış olabileceğini gösterse de, (çoğu metinsel ama bir kısmı da görsel, maddi ve hatta etnografik olan) eldeki kanıtların ezici çoğunluğu, doğal iplerle dikilmiş, metal içermeyen türden teknelerin her yerde yapıldığına işaret etmektedir. *Eritre Denizi Seyir Defteri* de zaten yerel gemilerin bu özelliğinden bahsetmiştir –bu gerçekten de öyle dikkat çekici bir unsurdu ki adını açıkça, bulunduğu limana yadigâr bırakmıştır.[69] Endülüslü seyyah İbn Cübeyr (ö. 1217) de ünlü seyahatnamesinde Mısır'ın Ayzab limanında yapılan gemileri canlı bir şekilde betimlemiş, ancak onlar hakkındaki görüşü denizdeki kötü bir tecrübenin etkisinde kalmış ve (Akdeniz ile Atlas Okyanusu'nda görülen cinsten) metal çivilerle tutturulmuş gemilerin üstünlüğü algısının getirdiği tipik önyargıyla gölgelenmiştir.[70]

Anlatı Örgüsünün Kurulması

Yukarıda belirttiğim gibi, Kızıldeniz muhtemelen üzerinde yolculuk edilen ilk denizlerden biriydi ve *Eritre Denizi Seyir Defteri* adı bilinmeyen ama tecrübeli bir seyyah tarafından yazıldığı sırada bölge gayet işlek değiş tokuş ağlarına epeyce entegre olmuş durumdaydı. Böylece geç antikçağda (2.-6. yüzyıllar) bölgesel güçler Kızıldeniz'le bağlantılı zenginliği ve stratejik açıdan değerli varlıkları ele geçirmek için giderek daha fazla çaba gösterirken (örneğin Aksum Devleti, denizin *öte yakasına*, Güney Arabistan'a doğru topraklarını genişletirken), bir yandan da ticari etkileşimle paralel

---

68 Bkz. Roxani Margariti, *Aden and the Indian Ocean Trade* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2007).

69 Huntingford, *Periplus*, 29-30, 15.-16. bölümler.

70 Muhammed İbn Cübeyr, *Rihlet İbn Cübeyr* (Beyrut: Dâr Sâdır, 1980), 47.

giden daha amorf bir kültürel yayılım gittikçe daha göze çarpar hale geldi. Nitekim, Musevilik ile Hıristiyanlığın bu dönemde bölgedeki dikkat çekici yayılımının tüm bu geniş çaplı dinamiklerin bir parçası olarak anlaşılması gerektiği öne sürülmüştür. 4. yüzyıldan başlayarak kıyıların tümünde artan ticari değiş tokuş faaliyetleri, bölgenin daha önce görülmemiş derecede entegre olmasına ve "Kızıldeniz havzasının tamamında 'küreselleşmeci' bir Helen ve Yahudi-Hıristiyan *koine* kültürünün ortaya çıkarak elbette yer yer değişen derecelerde benimsenip özümsenmekle birlikte yine de herkesi içine alan bir kapsama alanına erişmesine" yol açtı.[71]

Temaslar, bölgenin hem içinde hem de dışında yoğunlaşmakta, Doğu Akdeniz'in dört bir yanında ve muson rüzgârlarının ardından Hint Okyanusu'nun Doğu Afrika kıyılarından Doğu Asya kıyılarına kadar her yerinde artmaktaydı. Burada daha geniş çaplı bir dinamik rol oynamışa benziyor, çünkü Batı Hint Okyanusu ile Pasifik Okyanusu'nda da denizcilik faaliyetleri yoğunlaşıyordu.[72] Tüm bu gelişmelerin tam göbeğinde yer alan Sri Lanka, geç antikçağ dünya sistemindeki bu küreselleşmeci atılımın prototipik simgesi olarak görülebilir. 6. yüzyılda yaşamış ünlü İskenderiyeli gezgin ve keşiş Kosmas İndikopleustes'in anlattığı gibi:

> Ada [yani Sri Lanka] merkezi bir konumda yer aldığından, Hindistan'ın her tarafından, İran'dan ve Etiyopya'dan pek çok gemi buraya gelip gider, aynı şekilde buradan da birçok gemi başka yerlere yollanır. En uzak memleketlerden, yani Çinista [Çin] ve diğer ticaret merkezlerinden buraya ipek, sarısabır, karanfil baharatı, sandal ağacı ve başka ürünler getirilip buradan da bu taraftaki pazarlara gönderilir; mesela karabiberin yetiştiği Male'ye [Malabar Sahili'ne], bakır ve susam kapsülü, ayrıca harika bir iş merkezi olduğundan giysi yapımı için kumaş da ihraç eden Calliana'ya [Bombay/Mumbai yakınlarındaki Kaliana'ya] buradan mal gider. Misk ve Hint yağının yanı sıra saparna da elde edilen Sind'e ve ayrıca İran'a, Himyar ülkesine ve Adulis'e de sevkiyat yapılır. Ada, belirtmiş olduğumuz tüm bu pazarlardan mal ithal edip bunları daha uzak limanlara gönderirken aynı zamanda kendi ürünlerini her iki yöne de ihraç eder.[73]

---

71 Power, *Red Sea*, 53.

72 Age., 56-59.

73 Alıntının bulunduğu yer: Age., 59. Köşeli parantez içindeki eklentiler Power'a aittir.

İşte bu yeni yeni oluşan dünya sisteminin çekim alanı içerisinde, Janet Abu-Lughod'un (daha sonraki bir dönemden bahsederken) kullandığı yerinde ifadeyle "dünya kentleri takımadası"nın çevresinde, çok geçmeden Muhammed b. ʿAbdullah dünyaya gelecek ve nihayetinde, bir başka ünlü deyişle "İslam'ın serüveni"nin başlamasına öncülük edecekti. Hicaz'ın İslam öncesi ve erken İslam dönemindeki tarihi, ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu Kızıldeniz dünyasından soyutlandığında tek kelimeyle anlaşılmaz hale gelir. Aynı şekilde, İslam Devleti'nin Arap Yarımadası'nda kurulmasının ardından çarpıcı bir hızla gerçekleşen fetihler de, önemli bir merkezini Kızıldeniz'in oluşturduğu çeşitli hareketlilik ve değiş tokuş ağları göz ardı edilirse anlaşılamaz. Kızıldeniz'in jeostratejik konumu ve onun yanı sıra gerek sahip olduğu kaynaklar gerekse de birçok sahili arasında uzun süredir devam etmekte olan karşılıklı bağımlılık ilişkisi, yeni dinin oluşumu ve hızla yayılmasında kilit önem taşıyan faktörler olmuştur.

Bu geniş çevrenin önemini göstermek açısından şu kadarını söyleyeyim ki Kuran'da Kızıldeniz dünyası havalisinde mevcut birçok farklı dilden alınmış çok sayıda kelime bulunmaktadır;[74] Kâbe, Hz. Muhammed'e vahiy gelmeye başlamasından kısa bir süre önce, ya Rum ya Kıpti ya da Etiyopyalı olan bir marangoz tarafından yeniden inşa edilmiş, bu kişi yerel kereste kaynaklarının çok az olduğu bu diyarda mecburen bir gemi enkazından çıkan kalıntıları kullanmıştı;[75] Peygamber'in sahabelerinin önemli bir kısmı da, Mekke yöneticilerinin zulmünden kaçmak için denizin öte yanına sığınmış, dalgalar halinde Habeşistan'a göç etmişti.

Yeni İslam Devleti'nin hızla yayılmasında geniş çaplı bağlantı ağlarının ve hareket akışının önemini gösteren muazzam miktarda kanıt bulunmaktadır; bunlar bazı erken dönem Müslümanlarının dört bir yana yaptığı yolculuklara dair anlatılardan Kızıldeniz çevresinde bir dizi yeni limanın süratle kurulmasına kadar uzanır. Kızıldeniz'i Nil Nehri'ne bağlayan eski kanal, Mısır'ın Müslüman yeni valisi Amr b. Âs tarafından yeniden açılmış ve

---

74 Kuran'da başka dillerden alınan kelimelerin varlığı meselesi, hem İslami hem de Oryantalist geleneklerin eskiden beri ilgilendiği bir konudur.

75 K. A. C. Creswell, "The Kaʿba in A.D. 608," *Archaeologia* 94 (1951): 97-102. Yapı ustası/marangozun Rum (*Rūmī*) veya Kıpti olduğunu belirten klasik Arapça kaynakların açık ve net görüşüne rağmen bu 20. yüzyıl araştırmacısı ustanın Etiyopyalı olduğunu öne sürmüştür.

bununla Hicaz'da yiyecek kıtlığının azaltılması ve daha ileri bir hedef olarak da, yakında tümüyle Halifeliğin kontrolü altına girecek olan Kızıldeniz'in ülkeye daha fazla entegre edilmesi amaçlanmıştı. Daha önceleri ünlü Roma imparatorunun onuruna Traianus'un Kanalı olarak anılan, ama artık yeni hükümdarın şerefine *Ḫalīcu emīri'l-muʾminīn* olarak yeniden adlandırılan kanal, Nil üzerinde yeni kurulmuş bir garnizon kenti olan Fustat'ı, Süveyş Körfezi'nin başında, nehrin denize en yakın olduğu yerde bulunan (pek uzak olmayan ileriki bir yüzyılda kurulacak olan Süveyş'in selefi konumundaki) el-Kulzüm limanına bağlıyordu. Kahireli büyük âlim Makrîzî (ö. 1442) hem bu kanalı hem de antikçağa kadar uzanan seleflerini betimlemiş ve onu doğrudan Hicaz'ın iaşesi meselesiyle ilişkilendirmiştir. Makrîzî'nin açıkladığına göre, kanal kazısını ilk başlatan, Mısır'ın eski hükümdarlarından Tûtîs b. Mâlîâ'ydı; Memfis kentinde yaşamış olan bu kişi, Hz. İbrahim'in çağdaşıydı. Hz. İbrahim, karısı Sara'nın Mısırlı hizmetkârı Hâcer ile onun küçük oğlunu götürüp Hicaz'a yerleştirdiği zaman, Hâcer, Mısır kralına mektup yazmış; bulunduğu yerin çorak ve viran halini anlatarak kralın yardımını talep etmişti. Tûtîs de bunun üzerine kanalın kazılmasını emretmiş, Cidde'ye gıda maddeleriyle yüklü gemiler gönderilmiş ve böylece Hicaz ihya edilmişti.[76]

Sonraki dönemlerde, Emevî ve Abbâsî hanedanlarının egemenliği sırasında, Kızıldeniz dünyası daha da bütünleşik hale geldi; bunun en büyük sebebi, kurulan yeni düzenin, çoğu kez deniz üzerinden gelen ve giderek büyüyen yıllık hac trafiğinin varış noktası olan Hicaz'a büyük bir sembolik yatırım yapmasıydı. Ayrıca çeşitli madensel ürünler açısından zengin olan çevre kıyılarda maden araştırmalarının ve maden çıkarma çalışmalarının yoğunlaştığına, bir yandan da Akdeniz'den Sarıdeniz'e doğru, doğu yönünde denizaşırı ticaretin sürdürüldüğüne dair kanıtlar bulunmaktadır.

10. yüzyılın son otuz küsur yılı, bölge açısından önemli bir dönüm noktası oldu, çünkü yüzyılın başından beri Tunus'a yerleşmiş bulunan Fâtımî hanedanlığı, Mısır'ı Abbâsîlerden aldı. Aslında onlardan önce –görünüşte Bağdat'taki halifeye biat etmiş olmakla birlikte– İhşidi hanedanı, hatta daha da öncesinde Tolunoğulları, Kızıldeniz'in kuzey (ve Akdeniz'in doğu) kıyılarında özerk yöneticiler olarak hüküm sürmüştü. Geniş bir yönetim birimi içerisinde Kızıldeniz'in giderek daha merkezi bir yer tuttuğu bu

76 Takıyyüddîn el-Makrîzî, *El-Mevâʿiz ve'l-iʿtibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr* (Kahire: Mektebetü's-sakāfe'd-dîniyye, 1987), 1:70-71.

düzenleme, Fâtımîler tarafından güçlendirilerek sonraki tüm yöneticilere miras bırakıldı; 13. yüzyılda Kahire merkezli olarak Memlük Sultanlığı'nın, denizin öte yakasındaki Aden'de ise Resûlî hanedanlığının ortaya çıkışıyla doruk noktasına ulaştı (Her iki yönetim de topraklarını Eyyûbîlerden devralmış, Eyyûbîler ise Fâtımîlerin yerini alarak bölgeyi tekrar Bağdat'taki Abbâsî halifesinin görünüşteki hükümranlığı altına almıştı.). Tüm bu süreç boyunca, toplumsal ve siyasi seçkinlerin bölgesel ticarette yer aldığına dair göstergeler tarihsel kaynaklarda net bir biçimde görülmektedir ve çevredeki birçok devletin ekonomik, diplomatik ve sembolik yapılarında denizin kilit bir rol oynadığı su götürmez. Bu bakımdan herhalde en ünlü örnek, 1420-30 yıllarında Memlük sultanı el-Eşref Barsbay'ın ticaretle devlet arasındaki ilişkiye daha katı bir resmiyet kazandırma yolundaki çeşitli girişimleridir. El-Eşref Barsbay'ın baharat ticareti üzerinde güya bir tekel oluşturma politikası güttüğü hakkında lüzumundan fazla şey yazılıp çizilmiştir; halbuki onun yaptığı, John Meloy'un açıkça gösterdiği gibi, belirli bazı ürünleri (şekeri, karabiberi) hedef alan kesin, net, neredeyse nokta atışı niteliğinde, ama aynı zamanda tutarlı bir dizi müdahaleden ibaretti ki bunlarla merkezi hazinenin gelirlerini artırmayı amaçlıyor, bu da daha geniş ölçekte emperyal yayılma mantığının (örneğin, okyanusaşırı ticaretin baş antreposu olarak Aden yerine Cidde'yi benimseyerek) bir parçasını oluşturuyordu. Ayrıca bu politika, kısıtlayıcı bazı yerel siyasi koşullara da karşılık niteliğindeydi (Mesela, Hicaz üzerindeki yetkiyi Mekke şerifleriyle paylaşmak, bu koşullara bir örnekti.).[77] Sayılara dökmesi daima zor olsa da, mevcut kanıtların araştırmacılarda uyandırdığı ortak kanı, bu yüzyıllarda Hint Okyanusu'nun her yerinde hareketlilik ve değiş tokuş kaynaklı entegrasyonun yoğunlaşması, kıyılarının birçoğunda İslamiyet'in yayılması ve Mekke'ye yapılan hac yolculuklarına verilen ilave önem nedeniyle Kızıldeniz bölgesindeki dinamizmin sürekli arttığı yolundadır.

Bu dönemin Kızıldeniz'in yapısı üzerinde kalıcı olarak bıraktığı bir başka miras da, mahsulleri ve gelirleri doğrudan Hicaz'ın iaşesine tahsis edilen çok sayıda büyük vakfın (Arapçası *vakf*, çoğulu *evkāf*) kurulmasıydı. Bu durum özellikle Memlük yönetimi altındaki Mısır'da görülmekle birlikte,

---

77 John Meloy, "Imperial Strategy and Political Exigency: The Red Sea Spice Trade and the Mamluk Sultanate in the Fifteenth Century," *Journal of the American Oriental Society* 123, no. 1 (2003): 1-19.

Mısır kesinlikle tek örnek değildi (Bu türden evkaf örneğin Yemen'de de mevcuttu; ayrıca önceki yönetimlerde de benzer uygulamaların yapıldığına dair net kanıtlar bulunmaktadır.).[78] Yine de Kahire'deki Memlük rejimi, kendi bereketli topraklarından Hicaz'a istikrarlı bir şekilde erzak sağlama teamülünü yerleştirmek için büyük çaba sarf etti –bu gelenek, Kızıldeniz'in siyasi düzeninin sonradan geçireceği derinlemesine dönüşüme rağmen ayakta kalmayı başaracaktı. Hicaz sakinlerinin, Osmanlı Devleti'nin himayesi altında, neredeyse tamamen bu vakıfların yardımıyla geçimlerini sağladığı, Osmanlıların eski hükümdarlardan doğrudan miras aldığı bu uygulama sayesinde ihtiyaçlarını karşıladığı bilinen bir gerçektir. Böylece, "[Memlük sultanları] Çakmak ve Kayıtbay'ın Haremeyn [Mekke ve Medine] için kurmuş olduğu vakıflar (*ed-deşīşetü'l-kübrā*), [Osmanlı padişahları] I. Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman tarafından genişletildi; III. Murad *ed-deşīşetü'ṣ-ṣuġrā* adı verilen yeni bir vakıf kurdu; IV. Mehmed'in zevcesi de Haremeyn için Mısır'da tarım toprakları vakfetti. Yani Osmanlılar Haremeyn'e esas olarak Mısır topraklarından gelen vakıf gelirleriyle destek verdi. Süleyman ve III. Murad, Kayıtbay'ı örnek alarak, Mısır'dan Mekke ve Medine'ye buğday taşımak için gemiler vakfetti.[79]

(Sert, gaddar, acımasız ve iyi kavramlarının bir karışımını ifade eden Yavuz lakabıyla bilinen) Sultan I. Selim'in orduları, Memlüklü seleflerinin izinden giderek son derece kasıtlı, stratejik bir hamleyle Kızıldeniz'i çevreleyen tüm toprakları fethetti. Zaten Memlükler de bundan önceki yaklaşık yüz yıl boyunca bu bölgedeki hâkimiyetlerini güçlendirmekle meşgul olmuşlardı. Yukarıda belirttiğim gibi, Kızıldeniz bölgesi, en geç Sultan Barsbay'ın (1422-37) Cidde'yi başlıca ticaret merkezi olarak öne çıkarıp Kızıldeniz'deki

---

78 Hicaz'ın iaşesini Mısır vakıfları üzerinden sağlamaya yönelik bu Memlük pratiklerinin sürdürülmesi hakkında bkz. Suraiya Faroqhi, "Trade Controls, Provisioning Policies and Donations: The Egypt-Hijaz Connection during the Second Half of the Sixteenth Century," *Süleymân the Second and His Time* içinde, der. Halil İnalcık ve Cemal Kafadar (İstanbul: Isis Press, 1993), 131-44. Selman Reis, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na dair 1525 tarihli ünlü raporunda (bkz. aşağıda) Mekke ve Medine'nin iaşesine adanan evkaftan bahsederek eskiden çok verimli olan bu vakıfların, varlık sebepleri olan görevlerini Yemen'deki kaos yüzünden artık yerine getiremediklerini belirtir. Bkz. Michel Lesure, "Un document ottoman de 1525 sur l'Inde portugaise et les pays de la mer Rouge," *Mare Luso-Indicum* 3 (1976): 137-60.

79 Doris Behrens-Abouseif, "Waḳf," *EI*$_2$.

ticaret ve trafiğe yeni bir yön vermeye çalışmasından itibaren Memlük iktisadi politikası ve yayılmacılığının başlıca uygulama alanı olmuştu. Bölgeye gösterilen ilgi, Portekizlilerin aniden Hint Okyanusu dünyasında zuhur edip doğrudan Memlüklere rakip olmaya kalkışmasıyla daha da ivme kazandı.

Osmanlıların Memlük Sultanlığı'nın kuzey taraflarını işgal edişi, tam da Memlüklerin egemenliklerini Kızıldeniz'in tüm kıyı hattına ve çevresine yaymaya çalıştığı sırada gerçekleşti. Albert Kammerer'ün uzun zaman önce dikkat çekmiş olduğu gibi, Yemen'deki son Tâhirî sultanının bir Memlük kuvveti tarafından idam edilmesi ve Mısır'daki son Memlük sultanının Osmanlı padişahının emriyle idam edilmesi olaylarının her ikisinin de 1517 baharında, birbirinden iki bin kilometre uzakta ama yalnızca bir ay arayla meydana gelmiş olması oldukça ironiktir.[80] El-Eşref Tomanbay, ülkenin idaresi kendisine bırakıldığı için başkentte kaldığından, selefi el-Eşref Kansu Gavri'nin öldürüldüğü Mercidâbık'taki feci yenilgiyi (Ağustos 1516) yaşamamış, hatta Yavuz Selim'in Kahire'ye muzaffer olarak girişi sırasında da Nil'i geçip Gize'ye doğru kaçtığı için sağ kalmayı başarmıştı. Oradan, Kahire'nin yeni yöneticileriyle hem askeri hem diplomatik içerikli bir dizi görüşme yürüttüyse de sonunda yakalanıp öldürüldü ve cesedi şehrin giriş kapısı olan Bâbüzüveyle'de üç gün boyunca asılı tutuldu. Mısır'ın Osmanlılarca fethini yazan tarihçi İbn İyâs'a göre bu olay H. 22 Rebiülevvel 923 (15 Nisan 1517) tarihinde meydana geldi.[81]

Aşağı yukarı aynı dönemde, başlangıçta Kansu Gavri tarafından Hint Okyanusu yönüne sefere gönderilen Hüseyin el-Kürdî komutasındaki kuvvetler, Yemen'i ele geçirdi ve daha önce Benî Resûl'ün yerine geçerek Aden Körfezi'ne ve Kızıldeniz'in girişine hâkim olan bu stratejik ve ticari açıdan önemli merkezin başlıca egemen gücü haline gelen Benî Tâhir hükümdarlarının yönetimine son verdi. Aslında Kansu Gavri'nin eski bir müttefiki olan ve ondan askeri yardım istemiş bulunan Tâhirî sultanı Âmir b.

---

80 Albert Kammerer, *La mer Rouge, l'Abyssinie et l'Arabie depuis l'antiquité-Essai d'histoire et de géographie historique*, 2. cilt, 1. kısım (Kahire: Société royale de géographie d'Égypte, 1935), x.

81 İbn İyâs'ın ünlü kroniğinde Osmanlı fethinin ayrıntılı anlatımıyla Tomanbay'ın ölümü hakkında bkz. Muhammed İbn İyâs, *Bedâʾiʿuʾz-zühûr fî vekāʾiʿiʾd-dühûr*, haz. Muhammed Mustafâ (Kahire: el-Heyʾetü'l-Mısriyyetü'l-ʿâmme li'l-kitâb, 1984), 5:176.

Abdülvehhâb'ın Memlüklerle ilişkileri, Memlük kuvvetlerinin topraklarına fazla yaklaşmasıyla bozuldu. Çorak bir yer olan Kamaran Adası'nda konuşlanan Hüseyin el-Kürdî, Yemen hükümdarından erzak istemiş, ancak talebi geri çevrilmişti; böylece Memlükler yeni yerel müttefiklerinin de desteğiyle Yemen'i fethe girişti. Sultan Âmir her ne kadar Zebid, Taiz ve diğer şehirlerin alınışı sırasında sağ kaldıysa da sonunda yenik düştü ve savaşta öldü. Bu olay da, Yemen'in Osmanlılarca fethini yazan tarihçi Nehrevâlî'ye göre, H. 23 Rebiülahir 923'te (14 Mayıs 1517'de), yani Tomanbay'ın ölümünden otuz gün kadar sonra gerçekleşti.[82]

Bu kronolojik çakışma hiç de tesadüfi değildi. Portekiz Krallığı'na ait gemiler 1507'de Kızıldeniz'e denizden giriş yolunu kesmeye çalışmış, 1509'da Memlük-Gucerat ittifakının donanmasını Diu sahili açıklarında kesin bir yenilgiye uğratmış, 1513'te Aden'i kuşatıp Kamaran Adası'nı işgal etmiş ve sözde baharat ticaretinin (Basra Körfezi'nden ve daha ziyade Kızıldeniz'den giderek) hem karadan hem sudan geçen geleneksel rotaları yerine Ümit Burnu'nun çevresinden dolaşan deniz yolunu izlemesini sağlamaya çalışırken dahi gözlerini Mısır ve Filistin'e dikmişlerdi. Tüm bölgedeki ticari, siyasi ve dini sistem, merkezinde yer alan Kızıldeniz ve Doğu Akdeniz'le beraber, risk altında bulunuyordu.[83]

Osmanlı donanmasıyla ordusunun mensupları (tüccarlar, hacılar ve diğerleri bir yana), bölge resmen Osmanlı topraklarına katılmadan çok önce dahi Kızıldeniz limanlarında varlık göstermişti. Hatta daha da uzaklarda, okyanusun ötesindeki Hindistan kıyılarında bile, Giancarlo Casale'nin deyişiyle Osmanlı muhacirlerinden oluşan geniş bir insan ağı bulunmaktaydı. Memlük sultanı Kansu Gavri'nin, Diu'daki yenilgisinin ardından Hint

---

82 Kutbüddîn en-Nehrevâlî, *El-Berku'l-Yemânî fi'l-fethi'l-'Osmânî*, haz. Hamed el-Câsir (Riyad: Menşûrât Dârü'l-Yemâme li'l-bahs, 1967), 18-30; ölümü s. 29'da anlatılmaktadır.

83 Bu dönemin küresel ölçekteki siyasi ve iktisadi bağlamını tartışan çalışmalar için bkz. Andrew Hess, "The Ottoman Conquest of Egypt (1517) and the Beginning of the Sixteenth-Century World War," *International Journal of Middle East Studies* 4, no. 1 (Ocak 1973): 55-76; Palmira Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery* (Albany: SUNY Press, 1994) [*Osmanlı Denizgücü: Keşifler Çağında Osmanlı Denizgücü ve Doğu Akdeniz'de Diplomasi*, çev. Nazlı Pişkin (İstanbul: Timaş, 2009)]; Giancarlo Casale, *The Ottoman Age of Exploration* (Oxford: Oxford University Press, 2010).

Okyanusu'nda Portekizlilere karşı koymak için Süveyş'te kurmakta olduğu donanma da yine büyük ölçüde Osmanlıların inayetiyle finanse edilmiş ve mürettebatı Osmanlı tebaasından oluşturulmuştu. 1515'te Süveyş'ten yola çıkan donanmanın komutanı, daha sonra Hint Okyanusu civarına yönelik Osmanlı politikasında önemli bir rol oynayacak olan Selman Reis'ten başkası değildi.[84] Osmanlıların Memlükleri Mercidâbık Savaşı'nda bozguna uğrattığı ve bölgenin tümünde iktidarın el değiştirme ihtimali olduğu haberi geldiğinde Selman Reis'in donanması denize açılmış bulunuyordu. Bunun üzerine donanmasıyla Cidde'ye döndü, orada Yavuz Selim'e biat etti ve 1517 baharında, tam da Tomanbay ile Âmir b. Abdülvehhâb nihai kaderleriyle yüz yüze geldikleri sırada, şehri bir Portekiz saldırısından korumayı başardı.[85]

O halde, Osmanlılar için bu alanı kontrol altına almak; Amerika kıtasının İberyalılarca fethedilmeye başlaması, Portekizlilerin Hint Okyanusu dünyasına nüfuz etmeleri ve Safeviler ile Babürlülerin birer güç olarak ortaya çıkışı sonucunda değişime uğrayan dünya *nomos*u içerisinde kendilerine yeni bir konum edinmenin ilk adımıydı.[86] Osmanlı'nın bölgeye yayılma süreci bir çırpıda gerçekleşmemiş, pek çok aksaklıkla birlikte yılan hikâyesi gibi sürüp giderek yüzyılın kalanını büyük ölçüde meşgul eden bir mesele olmuştu.

O dönemden sonra, Kızıldeniz'i çevreleyen toprakların neredeyse tümü, dört yüzyıl boyunca fiilen Osmanlı çatısı altında varlığını sürdürecek; ardından bölge, imparatorluğun diğer kısımlarıyla birlikte, günümüzün bilinen ulus devletlerine dönüşecekti. Bunun tek (ve yalnızca kısmi ölçüdeki) istisnası ise Yemen'dir: San'a imamı, 17. yüzyılın ikinci çeyreği itibariyle, otoritesini kıyının büyük bir bölümüne yaymayı başarmış; Osmanlı Devleti'nin (bölgenin muktediri Mısır valisi Mehmed Ali Paşa vasıtasıyla) Güney Arabistan'ın tamamında kontrolü tekrar adım adım ele geçirdiği 19. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar da gücünü korumuştu. Bölge üzerindeki

84 Selman'ın kariyeri ve Osmanlıların Hint Okyanusu politikası hakkında bkz. Casale, *Ottoman Age of Exploration.*

85 Bu olay hakkında bkz. Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Anne Kroell, *Mamlouks, Ottomans et Portugais en mer Rouge: L'affaire de Djedda en 1517* (Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 1988).

86 Dünyanın değişen *nomos*'unun Avro-üniversal bir perspektiften dört dörtlük bir analizi için bkz. Carl Schmitt, *The* Nomos *of the Earth in the International Law of the Jus Publicum Europaeum* (New York: Telos Press, 2003).

Osmanlı kontrolünün sıkılığı, elbette döneme ve yöreye göre değişkenlik göstermiştir. Bazı alanlarda, diğer yerlerde olduğu kadar kıyılardan iç bölgelere doğru derinlemesine nüfuz edememişti. Ama Kızıldeniz açıkça bir Osmanlı gölüydü (böyle bir ifade bu dönem için ne kadar anlamlıysa tabii).

Bu tarihi ana ilişkin, İstanbul'daki Topkapı Sarayı Arşivi'nde çok iyi bilinen bir belge vardır.[87] Cidde'deki Osmanlı garnizonuyla ve Portekizlilerin Hint Okyanusu'ndaki varlığından kaynaklanan yeni küresel durumla ilgili olarak 1525'te yazılmış, dikkate değer ölçüde fikir verici bir rapordur bu. İmzasız da olsa, yazarının, yukarıda bahsi geçen Osmanlı amirali ve korsanı Selman Reis olduğu genel olarak kabul edilmiştir. Bir isyanı bastırarak Osmanlı hâkimiyetini pekiştirmek üzere Mısır'a henüz ulaşmış bulunan kudretli sadrazamı yeni bir deniz seferine girişmenin yararları hakkında ikna etmeye azimli olduğu belli olan yazar, vardığı sonuçlardan bazılarında bu nedenle açıkça abartıya kaçar (Mesela, Cidde'de bulunan donanmayı yeni silahlarla bir donatsalar, Osmanlıların Portekizlileri Hint Okyanusu'ndaki sömürgelerinin tamamından söküp atabileceklerini iddia etmiştir.). Burada öne sürdüğüm argüman açısından özellikle anlamlı olan nokta ise yazarın Aden Körfezi de dahil olmak üzere Kızıldeniz bölgesini kendi içinde bütünlüğü olan bir jeostratejik varlık olarak tasavvur etmesi ve Osmanlı Devleti'nin de ona öyle muamele etmesi gerektiğini düşünmesidir. Cidde limanındaki birliğin durumunu ve Portekizlilerin Hint Okyanusu çevresinde ellerinde tuttukları yerleri anlattıktan sonra rapor, Kızıldeniz ve Aden Körfezi kıyılarını (çoğunlukla Yemen ve Habeşistan eyaletleriyle onların çevresindeki yerlere odaklanarak) sırasıyla ele alır ve kimi Müslüman kimi gayrimüslim olan zalim hükümdarlar yüzünden halkın yaygın olarak maruz kaldığı zulüm veya başıbozukluk halini kınayarak Devlet-i Aliyye'yi müdahaleye çağırır. Rapor, elde edilmesi muhtemel finansal getiriler konusunda da son derece açık sözlüdür: "Kaynakları sınırsız" (*ḥaṣılının ḥaddi va ḥasrı olmayup*) dediği Yemen başta olmak üzere çeşitli memleketlerin kaynaklarını tarif etmekle kalmaz, eskiden geliri Mısır eyaletine kalan baharat ticaretini Portekizlilerin kendi tekellerine almasından da yakınır.[88] Osmanlıların gerçekten de bir dizi

---

87 Belgenin transkripsiyonu ve çevirisiyle birlikte tıpkıbasımı ve genel bir giriş yazısı için bkz. Lesure, "Document Ottoman."

88 Age., 149. Transkripsiyon Lesure'e aittir.

deniz seferi düzenledikleri Hint Okyanusu, sonraki birkaç on yılda deniz üzerinde sürüp giden uzatmalı bir dünya savaşına sahne olmuştur. Osmanlılar Portekizlileri Hint Okyanusu arenasından atmayı bir türlü başaramamış, öte yandan Portekizliler de Osmanlıların gerisingeri Kızıldeniz'e çekilmesini sağlayamamışlardı; böylece sonunda, belirli bir geçici yaşayış biçimi zımni bir anlaşma olarak tüm taraflarca kabullenilmişti.

Burada, doğruluğu ortaya konmuş, iyi bilinen (hatta bizzat Braudel'in analiz ettiği) bir olguyu önemle tekrarlamak gerekiyor: Avrupalıların Hint Okyanusu'na girişi, Kızıldeniz'in entegre bir değiş tokuş alanı olarak çok eskiden beri sürdürdüğü dinamizmini esasında sekteye uğratmadı.[89] Hatta Portekizlilerin "baharat ticareti" üzerinde, belki ara ara görülen nadir durumlar hariç, öyle devamlı bir etkisi de olmadı; Osmanlı topraklarından geçen ticaret yollarını bloke etmeyi ise elbette asla başaramadılar. Ticaret örüntülerinin ciddi şekilde etkilenmesi ancak ve ancak sonraki yüzyıllarda Hollandalılarla İngilizlerin Hint Okyanusu'na yerleşmeleri ve baharatların üretildiği alanları kontrol etmeye yönelik başarılı girişimleri sonucu meydana geldi ve yalnızca deniz yolunu izleyerek Ümit Burnu'nun çevresinden dolanan ticaret rotası Avrupa'ya yapılan baharat ithalatında giderek artan bir pay sahibi olmaya başladı (hatta nihayetinde bu baharatların Osmanlı pazarlarına ulaşmasına yol açtı). Yine de, André Raymond'un gösterdiği gibi, Kızıldeniz yoluyla Avrupa'ya yapılan ihracat elbette azalsa da, bu faaliyet bölgenin ticari dinamiklerinin yalnızca küçük bir kısmını oluşturuyordu –Kızıldeniz üzerinden ticaretin devam etmesi büyük ölçüde Osmanlı topraklarında geniş bir iç pazarın açılmasıyla, devasa sahalara yayılan yeni bir idari çerçevenin ortaya çıkmasıyla ilgiliydi. Üstelik Yemen'de yetişen kahvenin ticareti, 16. ve 17. yüzyıllarda müthiş bir patlama yaşayarak Kızıldeniz'in ticari yapısındaki

---

89 Bkz. Braudel'in *Akdeniz* kitabının İkinci Bölüm'ündeki "Karabiber ticareti" başlıklı kısım: Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 2 cilt, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: Eren, 1989), 1:367-84; *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, çev. Siân Reynolds (Berkeley: University of California Press, 1996), 1:543-69. Aslında, bu kısmın daha ilk alt bölümünün başlığı söz konusu noktayı kuvvetli bir şekilde ortaya koyuyor: "Akdeniz rövanşını alıyor: 1550'lerden sonra Kızıldeniz'in gelişmesi." Bu mesele hakkında başlangıç niteliğinde temel bir açıklama şurada bulunabilir: Frederic Lane, "The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of Its Revival in the 16th Century," *American Historical Review* 45, no. 3 (1940): 571-90.

bolluk ve zenginliğin devamlılığına ciddi bir katkı sağladı. 18. yüzyıl boyunca bu eğilimler açık seçik görünür durumdaydı; yine de kahve, tıpkı daha önceki baharat örneği gibi, Osmanlı pazarına Avrupa ve onun kolonilerinden de giriş yapmaktaydı. Raymond'un vardığı sonuca göre, "ticaret örüntülerinin tersine dönmesi[nin], merkezi artık Avrupa haline gelen dünya pazarına Mısır'ı dahil ederek Mısır'ın muazzam alım satım piyasasında gerçek bir devrime yol aç[ması]" ancak 19. yüzyılda gerçekleşmiştir.[90]

O halde, Osmanlı'nın Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın bölgesel politikalarını işte bu bağlamda ve Kızıldeniz'in uzun erimli kaderi ışığında okumak gerekir. Kendisinden önceki birçokları gibi o da gücünü, Kızıldeniz'i jeostratejik bir bütün olarak kuşatan kıyı hattına yansıtmaya, buralardan da Arabistan ve Afrika içlerine doğru, kara üzerinden yaymaya çalışmıştı.[91] Nitekim, Fred Lawson, özellikle Peter Gran'in öncü çalışmalarından ilhamla, bu dönemdeki "Mısır yayılmacılığı"nın büyük ölçüde devletin Kahire'deki Kızıldeniz tüccarlarıyla olan ittifakını güçlendirmesi ve denizin her yanında ticari etkileşimi kolaylaştırmanın her ikisinin de çıkarına oluşuyla açıklanabileceğini öne sürmüştür.[92] Bu açıdan bakıldığında, paşanın Suriye vilayetini fethetmesi dahi, "kısmen Kızıldeniz ticaretinden yabancıları kovmak amacıyla" yapılmış bir eylem olarak okunmalıdır.[93] Khaled Fahmy'nin yaptığı eleştiride ileri sürdüğü gibi bu tezde bulunması mümkün indirgemeciliği bir yana bırakırsak, Kahire paşasının bir bütün olarak Kızıldeniz'i çevreleyen toprakları işgal etmekle aslında sadece, Fernand Braudel'in deyişiyle, hüküm sürdüğü yerin "coğrafi görev"ini yerine getirmeye çalıştığı su götürmez.[94]

90 Raymond, "Commerce des épices."

91 Mısır'ın Kızıldeniz arenasıyla ilgili politikaları ve emelleri hakkında bkz. Târık ʿAbdülʿâtî Guneym Beyyûmî, *Siyâset Mısr fi'l-Bahri'l-Ahmer fi'n-nısfi'l-evvel mine'l-karni't-tâsiʿ ʿaşer* (Kahire: el-Heyʾetü'l-Mısriyyetü'l-ʿâmme li'l-kitâb, 1999).

92 Fred Lawson, *The Social Origins of Egyptian Expansionism during the Muhammad ʿAli Period* (New York: Columbia University Press, 1992).

93 Age., 135.

94 Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt* (Kahire: American University in Cairo Press, 1997), 44-45; Braudel, *Akdeniz*, 1:66; Braudel, *Mediterranean*, 1:118. Braudel, İspanya'dan bahsederken onun Granada'nın düşmesinden sonra Kuzey Afrika'yı işgal etmek suretiyle "coğrafi görevini" yerine getirmesi gerektiğini, fakat bunu yapmadığını yazmıştır.

Cebertî, daha 1811 yılı başında, denizin bütünü üzerindeki stratejik emelleri iyi açıklamıştır: "Süveyş'e varınca, [Mehmed Ali Paşa] mahmil [*maḥmel*] ile birlikte gelen teknelere el koydu. Yaptırdığı gemilerden bazılarını, limanlardaki tekne ve gemileri zapt etmeye gönderdi. Süveyş'te bulduğu, tüccarlara ait kahveyi ele geçirdi. [...] [Anlatıldığına göre] yaptırdığı gemilerden beşini, buldukları her gemiye el koysunlar diye Süveyş'ten Yemen'e göndermişti."[95]

Tüm bu şartlar ve onların yanı sıra meydana gelen olaylar, Kızıldeniz arenasında Isa Blumi'nin "yerel üstünlük mücadelesi" olarak adlandırdığı, küçük çaplı yerli liderlerden köklü Doğu Hindistan Şirketi'ne ve Kuzey Amerika'dan gelen yeni küresel tüccarlara kadar birçok aktörün karıştığı bir çekişmeye yol açtı. Hint Okyanusu'nun çeşitli yerlerinde uygulamaya konan başka antlaşmaları (özellikle de Maskat sultanı Saîd b. Ahmed Âl-i Bû Saîd'le yapılan 1798 dostluk antlaşması ve Korsan Kıyısı'nı Ateşkes Kıyısı'na çeviren 1820'deki ünlü "Genel Antlaşma"dan başlayarak Basra Körfezi ve çevresinde geçerli olan muahedeleri) dayanak olarak kullanan Bombay, Mısır yayılmacılığına ilişkin endişelerden yararlanarak stratejik Aden limanının kontrolünü ele geçirdi; Kızıldeniz'in girişine hâkim olan bu liman, Hindistan'a giden buharlı gemiler için çok önemli bir kömür ikmal yeri olarak işlev görmekteydi.[96] Dünya tarihi açısından bu, otonom ve bütünlüklü bir alan olarak Kızıldeniz'in veda faslının peşreviydi. Bu bölümde anlatılan dinamiklerin birçoğu elbette bu tarihten çok sonra, hatta günümüzde dahi şu veya bu şekilde devam etmişse de, Britanya'nın Aden'e yerleşmesi, ardından deniz yolculuklarının giderek makineleşmesi, Süveyş Kanalı'nın açılması ve nihayet 1882'de Mısır'ın işgali, Kızıldeniz ile çevresindeki [sosyal] yapı ve hareketleri kökten dönüşüme uğratacak ve Kızıldeniz'in Facey'nin dile getirdiği "başka bir yere giden yol üzerindeki deniz" imgesine giderek daha fazla benzemesini sağlayacaktı. Bu imge de tarih yazımının Kızıldeniz'i öyle sırf başka zamanları ve yerleri birbirine bağlayan boş bir koridor olarak değil, uzun erimli tarihsel dramada başlı başına anlamlı, tutarlı bir aktör olarak formüle etmekte büyük güçlük çekmesine sebep olmuştur.

---

95 [Abdurrahman el-Cebertî], *ʿAbd al-Raḥmān al-Jabartī's History of Egypt: ʿAjāʾib al-āthār fi'l-tarājim wa'l-akhbār*, 3. ve 4. ciltler, haz. Thomas Philipp ve Moshe Perlmann (Stuttgart: Franz Steiner, 1994), 4:178.

96 Isa Blumi, *Foundations of Modernity: Human Agency and the Imperial State* (New York: Routledge, 2012), 40-41 ve çeşitli yerlerde.

Bir Kızıldeniz Metasının İzini Sürmek

Herhalde hiçbir şey tek başına Osmanlı Kızıldeniz'i ile onun dünyasını kahveden daha iyi akla getiremez. Kahve çekirdeğinin aroması öyle kuvvetli ve lezzetlidir ki ya ilahi ya şeytani olduğu düşünülmüştür: "Vücudunda bir miktar kahve varken ölen kişi cehennem ateşine girmez," diye iddia edenlere başkaları, kahve tüketenlerin yüzlerinin Ruz-ı Mahşer'de kahveden daha kara görüneceği uyarısında bulunurdu.[97] Bu öylesine Osmanlı'ya özgü bir tertipti ki Osmanlı'dan sonra ortaya çıkan devletlerin çoğu onun kendi ulusal geleneklerinin bir parçası (yani Yunan kahvesi, Kıbrıs kahvesi, Türk kahvesi vs.) olduğunu ileri sürmeye kalkmıştır. Öyle özel bir uyarıcı maddedir ki aynı zamanda hem lüks hem de popüler görünür. 19. yüzyılın başında yaşamış Kahireli âlim Abdurrahman el-Cebertî'nin kroniği bunu iyi bir şekilde gözler önüne serer: Peş peşe iki sayfada kahve, bir yandan Mısır'ın eski muktediri İsmail Bey'in Osmanlı valisine sunduğu "muhteşem hediyeler"in bir parçası olarak sayılırken öte yandan da "gündelik ihtiyaç maddesi" olarak anılmaktadır.[98] Osmanlı elitinin en yüksek kademelerindeki kişilerin bu içeceğe gösterdiği meşhur rağbete rağmen (ki bizzat Kanûnî Sultan Süleyman'ın da onun ilk tutkunlarından biri olduğu söylenir), kahvenin "avam taifesi"yle olan ilişkisi de aynı ölçüde onun tarihinin ana temalarından biridir.[99]

---

97 Heinrich Eduard Jacob, *The Saga of Coffee: The Biography of an Economic Product* (Londra: George Allen and Unwin, 1935), 115; Silvestre de Sacy, *Chrestomathie arabe* (Paris: Imprimerie impériale, 1806), 1:179.

98 Cebertî, *'Abd al-Raḥman al-Jabartī's History*, 1. ve 2. ciltler, 2:233, 234, her ikisi de H. Ramazan 1201/Haziran-Temmuz 1787'de meydana gelen olaylarla ilgilidir.

99 Bu dikkat çekici "alt sınıf" boyutu Osmanlılara özgü bir durum olabilir. Fransa'da tam tersine, kahve içmek çok yakın zamanlara kadar belirgin bir biçimde üst sınıfa mahsus bir âdet olmuşa benziyor. Braudel, bu bağlamda 18. yüzyıl başlarının ünlü haydutu Cartouche'un öyküsüne değinerek onun idam edilmeden hemen önce kendisine teklif edilen kahvenin yerine şarap istediğini aktarır (Braudel, *Civilization and Capitalism*, 1:260). Bir yüzyıl sonra, Rifâ'a Râfi' et-Tahtâvî'nin Fransa'da bulunduğu zaman zarfında yerel sosyal ortamda dikkatini çeken unsurlardan biri de buydu: "Bu ülkedeki kahvehaneler ayaktakımının değil, nezih insanların buluşma yerleridir. Gerçekten de bu mekânlar öyle güzel ve değerli şeylerle süslenmiştir ki ancak çok zengin olanlara uygundur. Fiyatlar da çok yüksektir, dolayısıyla buralara sadece varlıklı kişiler gidebilir." Rifā'a Rāfi' al-Ṭahṭāwī, *An Imam in Paris: Account of a Stay in France by an Egyptian Cleric (1826-1831)*, haz. ve çev. Daniel Newman (Londra: Saqi, 2004), 151.

Erken modern dünyada "gündelik hayatın yapıları" üzerine yaptığı yetkin incelemesinde Braudel, kahve tarihinin tehlikeli olduğunu, çünkü efsanevi olana, yani tarih karşıtlığının mükemmel örneği olduğu düşünülen türe meylettiğini yazar: "Kahve tarihinin bizi yanlış yola sürükleme tehlikesi vardır. Anekdotlara dayalı, pitoresk ve güvenilmez olan, onda çok büyük bir rol oynar."[100] Braudel'in böyle bir girişimle ilgili kuşkularına herhalde ibret oluşturabilecek bir örnek de insanlığın kahve tüketme alışkanlığının kökenine dair günümüzde yaygın olan mittir. Bütün iyi efsaneler gibi, bu da epeyce ihtimal dışı olmakla birlikte gayet gerçekçi ve oldukça akla yakındır. Hikâye, (ya Etiyopya ya da Yemen yaylalarında yaşayan ve) sonunda keçileri gibi bilinmedik bir bitkinin yemişlerini çiğneyip onların uyarıcı etkisini fark eden bir çobanı anlatır.[101]

Sanılanın aksine ve enfes içeceğin şüphesiz gizemli cazibesine rağmen, kahveyle tarihin bir araya gelişindeki problem Braudel'in endişe ettiği şeyin neredeyse tam tersidir: Kahve tarihindeki tehlike, onun bizi yanlış yola götürerek modernite ve kolonyal küreselleşmeye dair Avrupa-merkezli standart üst-anlatıya sürükleme eğiliminde yatar. Nitekim, Braudel, mesela, "Dünyadaki yeniliklerin merkezinde bulunan Avrupa, uyarıcı ve canlandırıcı üç yeni içecek keşfetmiştir: Kahve, çay ve çikolata," sözünü kendinden emin bir halde ileri sürerken hiç olmazsa dünya tarihine ve kahvenin onun içindeki yerine ilişkin kendi perspektifi hakkında içimize su serpecek derecede açık yüreklidir.[102] Oysa kahvenin tarihiyle ilgili tüm sorunlar bu ifadede bir araya toplanmıştır. Bu görüşe göre "Avrupa", ne olduğu apaçık ortada olan, dosdoğru anlaşılır, doğal bir varlıktır. Aslında sadece o da değil, dünya tarihinin *merkezindeki* varlıktır. Hatta *dünyadaki yeniliklerin* merkezindedir. Son olarak da Braudel'in *keşif* sözünü kullanışı kendi çıkış noktasını ele verir: Tıpkı Kuzey ve Güney Amerika kıtaları ve onların keşfedilmesi meselesinde olduğu

100 Braudel, *Civilization and Capitalism*, 1:256.

101 Avrupalıların uyarıcı maddenin keşfine dair anlatılarında pek tutulan bu efsanenin eski bir versiyonu, Jean de la Roque'un 1716 tarihli etkili kitabı *Voyage dans l'Arabie Heureuse*'de bulunmaktadır.

102 Braudel, *Civilization and Capitalism*, 1:249. Braudel'in bu şaşırtıcı cümlesi, Ross Jamieson tarafından ustalıkla eleştirilmiştir: "The Essence of Commodification: Caffeine Dependencies in the Early Modern World," *Journal of Social History* 35, no. 2 (Kış 2001): 269-94.

gibi, Beyaz Adam'ın çıkagelişinden önce dikkate değer hiçbir şey bulunmaz. Güya Avrupa tarafından 17. yüzyılda "keşfedilmiş" olan bu içeceklerin hepsi tabii ki ondan önce sayısız halkın beslenme rejiminin önemli bir parçasıydı, uzun zamandan beri de öyle olmuştu. Ama belli ki bunun pek bir önemi yoktur, çünkü esas kritik an, bu içeceklerin veya bu kıtaların, yahut her ne olursa olsun başka herhangi bir şeyin *Avrupa tarafından keşfedildiği* andır. Dolayısıyla, kahvenin tarihine dair çoğu anlatıda yer aldığı şekliyle hikâye, ürünün yabancı bir diyarda, yani Etiyopya'da doğuşuyla başlar, ancak bu başlangıç sırf daha sonra Avrupalı olmayanın Avrupa tarafından egemenlik altına alınarak ehlileştirildiğini göstermek içindir. Çoğu kahve tarihi, kahve bitkisinin yayılıp çoğalmasıyla başlar –yani kolonyal güçler tarafından benimsenip el konulmasıyla ve bu işte rol oynayan büyük adamlara dair birkaç hamasi betimlemeyle konuya girilir. Portekiz, Brezilya ve Atlantik dünyası üzerine önemli çalışmalar yapan Fransız tarihçi Frédéric Mauro'nun yakın tarihte yazdığı *Histoire du café* [Kahvenin Tarihi] adlı kitabıyla ona dayanak oluşturan William Ukers'in daha eski tarihli (ilk kez 1922'de yayımlanmış) klasik eseri *All about Coffee* [Kahve Hakkında Her Şey], anlatılarına ürünün Avrupalılar tarafından ehlileştirilmesiyle başlarlar.[103] Bunun nedeni, kahve tarihinin, modern Batı'nın ortaya çıkışı hakkındaki büyük hikâyenin içine dünyanın diğer kısımlarının tarihinin sokuşturulduğu o geniş çaplı modele tam oturmasıdır.

Şüphesiz, Avrupa ile onun küresel uzantılarının daha sonraki tarihinin büyük bir kısmı, kahve (ayrıca şeker, pamuk ve tütün dahil birçok başka mahsul) gibi kolonyal ana ürünler olmaksızın düşünülemez. Ancak böyle bir formüldeki apaçık sorun, Batı'yı fetişleştirmesi ve dünyanın diğer kısımlarını başka yerlerde tüketilecek belli başlı malları sağlayan bir üretim çiftliği konumuna indirgemesidir. Ayrıca, okuru basit bir gerçeği göz ardı etmeye de davet eder; Tuchscherer, kolonyal plantasyonların ciddi şekilde büyüyüp gelişmesinden *önceki* dönemde yapılan kahve ticareti hakkındaki önemli makale derlemesine yazdığı giriş yazısında bunu şöyle ifade etmiştir: "Kahvenin maceralarından ilki, yaklaşık dört yüzyıl gibi uzun bir zamanı kapsar; ancak bu dönem hakkında pek az şey bilinmektedir. Bu tarih büyük

---

103 Frédéric Mauro, *Histoire du café* (Paris: Desjonquères, 2002); William H. Ukers, *All about Coffee*, 2. basım (New York: Tea and Coffee Trade Journal, 1935).

ölçüde Avrupa dışında yaşanmıştır: Önce Kızıldeniz civarında, sonra da Akdeniz'in Müslümanlara ait kıyılarında ve Hint Okyanusu çevresinde."[104]

Gerçekten de kahve bitkisi, Kızıldeniz'in güney kesiminin yerel ürünüdür. Önce Etiyopya'da ortaya çıktığı düşünülmektedir; yabani kahve çekirdeğinin orada tüketildiğine, hatta alınıp satıldığına dair kanıt da mevcuttur.[105] Ama kahve çekirdeğinin tam anlamıyla bir meta haline gelişi ancak denizi geçip Yemen'e gittikten sonra olmuş, 15. yüzyıl süresince orada üretilip pazarlanmıştır. Kökboyasıgiller (*Rubiaceae*) denen geniş familya içinde sınıflandırılan, yaprak dökmeyen, çalı boyutunda bir bitki olan kahve ağacının en iyi yetiştiği ortamlar, yüksek nem oranının istikrarlı bir sıcak hava ve bol yağmurla bir arada görüldüğü iklim koşullarına sahip yüksekçe yerlerdir. Bir başka deyişle, kahve, adeta Güney Kızıldeniz dünyasının kendine özgü coğrafi alanında büyümek üzere tasarlanmıştı; zira bu bölge, bölümün başında anlattığım gibi, gereken tüm özellikleri bünyesinde barındırıyordu: Kızıldeniz'in tamamı gibi bütün yıl boyunca sıcak ve nemli oluşuna ek olarak, bölgenin kayda değer miktarda yağış alan tek yeri olan, denizin her iki yanında sıralanmış yüksek dağlara da sahipti. Erken dönemlerden itibaren nem oranını düzenli halde tutmak için karmaşık sulama sistemleri geliştirilmiş, aşırı güneş ışığına karşı gölge yapmak gerektiğinde çalıların yanına daha uzun boylu, daha bol yapraklı ağaçlar dikilmişti.[106]

Kahveden bahsettiği bilinen en eski belge, Sina Yarımadası'ndaki Tur şehrinde bulunmuş 1497 tarihli bir faturadır; burada çivit, günlük ve zerdeçalın yanı sıra (bir kahve türünün yapımında kullanılan) kahve çekirdeği kabukları da kaydedilmiştir.[107] Demek ki 16. yüzyılın başında, yani Osmanlıların bölgede yapacağı fetihlerden kısa bir süre önce, kahve ticari sebeplerle Kızıldeniz'i bir uçtan bir uca çoktan katetmiş bulunuyordu. Kahveye ilişkin en eski kaynak metinler o yüzyılın ileriki yıllarına aittir

104 Tuchscherer, *Commerce du café*, 1.

105 Charles Schaefer, "Coffee Unobserved: Consumption and Commoditization of Coffee in Ethiopia before the Eighteenth Century," Tuchscherer, *Commerce du café* içinde, 24.

106 Carsten Niebuhr, *Travels through Arabia and Other Countries in the East*, çev. Robert Heron (Edinburgh: Morison and Son, 1792), 1:291; 2:357-58.

107 Mutsua Kawatoko, "Coffee Trade in the al-Tur Port, South Sinai," Tuchscherer, *Commerce du café* içinde, 52.

–literatürde tekrar tekrar tartışılmış, iyi bilinen eserlerdir bunlar.[108] Bu tür kaynakların en önemli ve muhtemelen en eski olanı, Abdülkadir el-Cezîrî adlı bir yazarın 16. yüzyılın ikinci yarısında kaleme aldığı *ʿUmdetü'ṣ-ṣafve fî ḥilli'l-ḳahve* başlıklı risalesidir. Bu tanınmış metin, Silvestre de Sacy'nin Arapça öğrenimi için temel ders kitabı niteliğindeki *Chrestomathie arabe* adlı eserinde yer alarak doğrudan doğruya Oryantalist pedagojinin bünyesi içine girmiş, onun saygın metinlerinden biri olmuştur.[109]

Bu içeceği Yemen'e tanıtan kişinin kim olduğu hakkında yazarlar farklı farklı bilgiler verse de tüm anlatılar iki temel unsuru doğrular görünmektedir: Bir kere, kahve bitkisinin kökeni Etiyopya'yla bağlantılıdır; kahve tüketiminin nasıl yayıldığı hakkında ise tüm kaynaklar sufi tarikatlarının faaliyetlerine atıf yapar. Bilhassa bir tarikat kahveyle sıkı sıkıya alakalıdır: Şâzeliyye tarikatı. Bu tarikatın şeyhlerinden biri olan Ali b. Ömer eş-Şâzelî'nin, bir rivayete göre, bu içeceğin Yemen'e tanıtılmasıyla ilgisi vardır; ayrıca, Tihâme'nin Yemen'e düşen kısmında bulunan liman şehri Muha'yı (Mocha) onun kurduğu düşünülür –Avrupalıların muhayyilesinde bu şehir kahveyle o kadar yakından alakalı hale gelecektir ki adı bir kahve türüne verilecektir. Bu nedenle şeyh genellikle "kahve üreticilerinin, kahvecilerin ve kahve içenlerin pîri" olarak görülmüştür.[110] Kahvenin sufi topluluklarıyla, özellikle de Şâzeliyye tarikatıyla olan ilişkisi de yaygınlık kazanmasıyla el ele gitmiştir: Dımaşklı ünlü âlim İbn Tolun [ö. 1546], kahvenin kendi şehrine gelişinin bir Şâzelî şeyhinin mevlid kutlaması vesilesiyle olduğunu anlatır.[111]

---

108 Kahvenin tarihine ilişkin belli başlı metinleri tanımak için bkz. Ralph Hattox, *Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East* (Seattle: University of Washington Press, 1985), ve Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Autour des premières mentions du café dans les sources ottomanes," Tuchscherer, *Commerce du café* içinde, 17-21. Fransız yazar Antoine Galland 1699 tarihli eseri *De l'origine et du progrès du caffé*'de bu kaynakların bir kısmını çoktan ele almış bulunmaktadır.

109 Bibliothèque nationale'de bulunan Paris el yazmasından alınan Arapça metin, kitabın 1806 edisyonunun ilk cildinde yer alır (177-224); Fransızca çevirisi notlarla birlikte ikinci ciltte basılmıştır (224-78).

110 "Ḳahwa" maddesi, EI_2.

111 Jean-Paul Pascual, "Café et cafés à Damas: Contribution à la chronologie de leur diffusion au XVIème siècle," *Berytus* 42 (1995-96): 144.

Kahve bitkisinin ve kahve içme alışkanlığının denizin öte yanına taşınması şaşırtıcı değildir: Yukarıda belirttiğim gibi, Kızıldeniz'in birçok kıyısı arasında kurulan ilişkiler çağlar boyu bölgenin sık görülen bir özelliği olmuş, bilhassa Etiyopya ile Yemen arasındaki bağlantılar olağan bir nitelik taşımıştı; bölgede ticaretin yoğunlaştığı bu çağda muhtemelen aradaki irtibat daha da artmaktaydı. Örneğin, Yemen'in Resûlî hükümdarlarının zaman zaman Afrika kıyısı üzerinde de bir tür egemenlik iddiasında bulunduklarına dair kanıtlar bulunmaktadır. Osmanlıların tüm kıyıları fethetmesiyle birlikte bu, tartışmasız hale gelecekti. Kıyılar arasındaki yakın etkileşimin bir ispatı, aslında tam da kahvenin tanınma öyküsünde saklıdır; özellikle Kâtib Çelebi'nin aktardığı versiyonda, anlatı, batı kıyısındaki Sevakin'le doğu kıyısındaki Muha arasında tekrar tekrar gidip gelir.[112] Bu yoğun denizaşırı etkileşimin bir başka kanıtı da, Etiyopya'nın güneyiyle Afrika Boynuzu'ndaki en önemli denize açılma noktalarından biri olan liman şehri Zeyla'nın, 17. yüzyıl sonlarında, Yemen'in büyük bir bölümünün kontrolünü Osmanlılardan almayı 1630'larda başarmış olan Kasımî imamlarının hâkimiyeti altına girmesidir.[113]

Kahve tüketiminin nasıl başladığının dikkate değer öyküsünü anlayabilmek için, birçok hareketlilik ve değiş tokuş ağının birbiriyle kesiştiği Kızıldeniz dünyasının uzun zamandır süren, kapsamlı iç entegrasyonunu akılda tutmak kesinlikle çok büyük önem taşımaktadır. En önemlisi de, deniz üzerinden kurulan tüm bu bağlantıların, en azından genel yapıları itibariyle, bölgede defaatle meydana gelen siyasi çalkantıları aşan bir nitelikte oluşudur.[114]

---

112 Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ* (İstanbul: Dârü't-tıbâʿati'l-ʿâmire, 1732), 534-36. Burada anlatıldığına göre, Şeyh Ömer eş-Şâzelî'ye kendi şeyhi hareketli bir top verir ve top nerede durursa oraya yerleşmesini söyler. Ömer eş-Şâzelî Sevakin'den Muha'ya gider; topun nihayet hareketsiz durması üzerine orada bir ev yapar ve bir kuyu kazar. Sonuçta, kahvenin keşfine vesile olan dolambaçlı bir hastalık ve iyileşme hikâyesinin ardından şeyh, oğullarından biri olan Ebü'l-Fütûh'u Sevakin'e yerleşmesi için geri gönderir.

113 Nancy Um, *The Merchant Houses of Mocha: Trade and Architecture in an Indian Ocean Port* (Seattle: University of Washington Press, 2009), 21.

114 Michel Tuchscherer, "Coffee in the Red Sea Area from the Sixteenth to the Nineteenth Century," *The Global Coffee Economy in Africa, Asia and Latin America, 1500-1989* içinde, der. William Gervase Clarence Smith ve Steven Topik (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 57.

Bu içeceğe olan rağbet, hızla geniş bir bölgeye yayıldı: Etiyopya ve Yemen'in ardından kahve alışkanlığı Hicaz ve Mısır'da da tuttu (Tur'da bulunan fatura bunun kanıtıdır.). Cezîrî, ünlü el-Ezher Cami Külliyesi'nde okuyan Yemenli ve Hicazlı öğrencilerin varlığı sayesinde (ki gerçekten de orada kendilerine özel bir revakları [*rivāḳ*] vardı) Kahire'nin kahveyle tanıştığını anlatarak bunu 16. yüzyılın başına (daha doğrusu, "bu [yani Hicri onuncu] yüzyılın ilk on yılı"na) tarihlendirir.[115] Mısır'da da kahvenin ilk yayılışı yine açıkça dervişlerin (*fuḳarā'*) dini pratikleriyle ilişkilendirilir; metne göre dervişler her Pazartesi ve Cuma gecesi dua ve zikirlerini yaparken kahve içerlerdi.[116] Sıradan halk da içecekten payını alır, onun uyarıcı etkisi uyanık kalmalarını ve gece ritüellerine katılabilmelerini sağlardı. Böylece kahve, caminin çevresinde yayılmış, sonra da oradan daha ötelere ulaşmıştı.[117]

Michel Tuchscherer, 1475 yılı civarında Hicaz'daki kutsal şehirlerde (Haremeyn'de) kahve tüketildiğini belirtir.[118] Çeşitli kıyılarında oturan insanların birbirleriyle yoğun şekilde kaynaştığı entegre bir alan olarak Kızıldeniz'in bütünleşik yapısına ilişkin bir başka gösterge de Cezîrî'nin öne sürdüğü, Hicazlıların içecekle tanışmadan çok önce doğal bir ürün olarak kahveyi tanıdıkları, ona ülkelerindeki Habeşilerin (*el-ḥabeşe*) kahve çekirdeği çiğneme alışkanlığından ötürü aşina oldukları iddiasıdır. Cezîrî, özellikle Mekke'de, bu içecek olmaksızın hiçbir zikir veya mevlidin (yani bilhassa sufilikle bağlantılı olan popüler dini etkinliklerin) yapılamadığını ileri sürer.[119] Şüphesiz 1511'de Mekke'deki Memlük ümerasından Hayır Bey'in zan altındaki kahve çekirdeği için kurmuş olduğu mahkeme bu ürünün (zihne, bedene ve cemiyete) zararlı, dolayısıyla da yasadışı olduğu hükmüne varmıştı. Ne var ki ardından Kahire'deki sultandan gelen ferman bu olumsuz hükmü

---

115 De Sacy, *Chrestomathie arabe*, 191-92. Dikkate değer bir biçimde, Cezîrî'nin verdiği kronoloji Kahire yakınlarında ele geçen en eski maddi kanıtla (yani Sina Yarımadası'ndaki Tur'da bulunan 1497 tarihli faturayla) uyumludur.

116 Age., 192.

117 Age., 192-93. Cezîrî burada, kendisi de söz konusu kitlenin bir üyesi olan ve birinci şahısla yazan başka bir yazardan alıntı yapmaktadır.

118 Tuchscherer, "Coffee," 51.

119 De Sacy, *Chrestomathie arabe*, 1:193.

tasdik etmemiş ve böylece hiç aksamadan gizli gizli devam etmiş olan kahve tüketimi yeniden meşru ve kamusal hale gelmişti.[120]

Bu olay, uyarıcı maddenin statüsüne dair bir dizi tartışmanın ve yasaklama girişiminin ilkiydi.[121] Ancak kahveyi yasadışı ilan etme çabaları hep başarısızlıkla sonuçlanmıştır: Yetkililer için bir endişe konusu olana kadar kahve çoktan müthiş popüler bir içecek haline gelmiş ve Kızıldeniz bölgesinde öyle kolayca bulunur olmuştu ki tekrar tekrar getirilen yasakların başarılı olma imkânı kalmamıştı. Aslında, tam tersi gerçekleşmiş; kahveye erişim, insanların kendilerine hak gördükleri bir şeye dönüşmüştü –iktidar karşısında halkın sahip olduğu bir hak, hatta sanki evin reisi karşısında ona bağlı ev ahalisinin hakkı gibi bir şey olmuştu.

Dolayısıyla, 1516-17 yıllarına gelindiğinde, kahve Kızıldeniz çevresinde (en azından kozmopolit şehir sakinlerinin bu pratiğe aşinalık edinebildiği kent merkezlerinde) yaşayan insanların âdetlerinde iyice yer etmiş durumdaydı. O yıllardaki Osmanlı fetihleri muazzam büyüklükte bir pazarı kahve tüketimine açtı; yeni ticaret malı da başına konan bu devlet kuşundan büyük bir başarıyla yararlandı: Birkaç on yıl içerisinde kahveye başkentte dahi rastlanmakla kalmadı, yayılma noktaları olan Hicaz veya Kahire'den gelen yol üzerindeki belli başlı tüm şehirlerde ve başka yerlerde de görülür oldu.[122] Yüzyılın sonuna gelindiğinde bu uyarıcı madde, imparatorluğun nispeten küçük kentlerinde, hatta bazı kırsal bölgelerinde de giderek daha çok varlık

120 Age., 1:193-97.

121 Bu, Osmanlı/İslam tarihinde kahve üzerine yapılan açıklamalarda tekrarlanan bir temadır ve konu hakkında yazılmış tek akademik monografi olan Hattox'un *Coffee and Coffeehouses* kitabının tam merkezinde yer almaktadır. Yorumların çoğu, bir mekân olarak kahvehanenin bozguncu potansiyeli karşında devletin duyduğu kaygılara odaklanır. İslami söylem geleneğinde tekrar tekrar öne sürülen kahve yanlısı veya karşıtı argümanların şekli, içeriği, işlevi ve amacı ise hâlâ hakkıyla incelenmeyi beklemektedir. Örneğin 18. yüzyılda, Şeyh İskender, özellikle bağımlılık yapıcı özelliği nedeniyle kahvenin haram olduğunu öne sürmüş (Cebertî, *'Abd al-Raḥman al-Jabartī's History*, 1:256), Şeyh Murtazâ ez-Zebîdî ise mubah olduğunu savunan bir risale kaleme almıştır; risalenin bir nüshası Kahire Milli Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

122 Bkz. Pascual, "Café et cafés"; Suraiya Faroqhi, "Coffee and Spices: Official Ottoman Reactions to Egyptian Trade in the Later Sixteenth Century," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 76 (1986): 87-93.

göstermekteydi.[123] Yayılımı yıldırım hızıyla ilerleyerek derin sosyal ve entelektüel dönüşümlere yol açarken şehir peyzajının yanı sıra örf, âdet, zevk ve tarzlar, yani "gündelik hayatın yapıları"nın ta kendisi değişime uğradı.

Elbette, kahvenin yalnızca ticaretin önemli bir bölümünü oluşturmakla kalmayıp borç ekonomisinde güvenilir bir standart haline gelmesiyle birlikte "iktisadi" organizasyon da yeniden biçimlendirildi.[124] Bu durum, özellikle kahvenin üretildiği Yemen'de, gümrük görevlileriyle transit tüccarların kahveye ciddi ölçüde bel bağladığı Cidde'de ve daha da önemlisi kahvenin büyük çaplı ticarete egemen olduğu Kahire'de geçerliydi; ama aynı zamanda nakliye rotalarından kahvehanelerdeki müşteri kuyruklarına kadar kahvenin vazgeçilmez bir alım satım metaı olduğu Osmanlı topraklarının diğer her yerinde de aynı durum söz konusuydu.

Kahvenin giderek artan tüketimine eşlik eden bir yenilik, Osmanlı toplumsal alanına çarpıcı biçimde yeni bir yön verdi: Kahvehaneler, yetkilileri çoğu zaman huzursuzluğa ve endişeye sevk edecek şekilde her yerde pıtrak gibi bitmeye başlamıştı. Müşteri profiline göre değişkenlik gösteren kahvehaneler, büyük ve nezih mekânlardan salaş ve mütevazı olanlara kadar çeşit çeşitti. Bazıları dini veya siyasi toplanma noktaları olarak işlev görüyor, bazıları da esasen genelev olarak hizmet veriyordu.[125] Her halükârda müthiş popüler yerlerdi. Mouradgea d'Ohsson'un Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki ünlü eserine göre, kahvenin İstanbul'a gelişinden sonraki birkaç on yıl içerisinde şehirde altı yüzden fazla kahvehane açılmıştı.[126]

---

123 Faroqhi, "Coffee and Spices," 89.

124 18. yüzyıl Mısır'ında, yöneticiler en çok, büyük kahve tüccarlarından borç alırdı. Örneğin bkz. Cebertî, *'Abd al-Raḥman al-Jabartī's History*, 2:139, 220, 249. Fransızlar da 1798'de Mısır'ı işgal ettikten sonra bu uygulamayı sürdürmüşler ve çoğunlukla kahve tüccarlarından borç almışlardır (3:20).

125 Dini bir halk hareketinin buluşma yeri olarak faaliyet gösteren bir kahvehaneyle eğlence kulübü/genelev olarak hizmet veren bir diğeri için sırasıyla bkz. Cebertî, *'Abd al-Raḥman al-Jabartī's History*, 1:46-47; 3:77. Kahvehanelerin istihbarat ve siyasetin bağlantı noktası olması hakkında bkz. Cengiz Kırlı, "Coffeehouses: Public Opinion in the Nineteenth-Century Ottoman Empire," *Public Islam and the Common Good* içinde, der. Armando Salvatore ve Dale F. Eickelman (Leiden: Brill, 2004), 75-97.

126 Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'empire Othoman* (Paris: Imprimerie de Monsieur, 1791), 4/1:80.

Meydana gelen değişimler aslında çok daha derinlere gidiyordu: Her yerde ortaya çıkan kahvehaneler, gerek sundukları ürünün makul fiyatlı oluşu gerekse de mekânın ille de uygunsuz olmaması sayesinde (gerçi tabii bazısı öyle de olabilirdi) gitgide revaç bulmaktaydı, ama bunun da ötesinde, sırf böyle yeni bir toplumsal kurumun varlığı dahi sosyalleşme ve görgü biçimlerinin dönüşmesine yol açıyor, kamusalla özel arasındaki ayrım gibi temel mefhumlar bu süreç içinde yeniden ayarlanıyordu.[127] Bu yeni pratik ve yeni kurumla birlikte yeni bir kelime dağarcığı ve yeni zevkler, hatta yeni bir yaşam biçimi de gelişmekteydi; Cemal Kafadar'ın yakın tarihli bir makalesinde gösterdiği gibi bu dönüşüm, bir eğlence, sosyalleşme, çalışma ve ritüel vakti olarak gecenin fethedilmesini beraberinde getiriyor; serbest zaman faaliyetlerine, edebiyat ve sanat formlarına, gündelik hayata ve hatta ahlaka ilişkin normların değişmesine yol açıyordu.[128]

Daha önceki baharat örneğinde olduğu gibi, bunda da dünya tarihi açısından önemli olan değişim, ne Avrupalıların Muha pazarına gidip kahve alması (özellikle de her zaman ikincil müşteriler olduklarını ve Osmanlı pazarına gönderilenlere kıyasla daha düşük kaliteli kahve çekirdekleri alabildiklerini düşünürsek) ne de içeceğin Avrupa'da benimsenmesiydi; esas önemli değişim, üretim sürecinin yavaş yavaş ele geçirilmesiydi. Baharat örneğinde bu durum, yukarıda belirttiğim gibi, 17. yüzyıl başlarında Hint Okyanusu'nun doğu kısmındaki baharat üretim alanlarına Hollandalıların yerleşmesiyle başladı; kahve örneğinde ise, ekinin 18. yüzyıl başlarında hem Doğu hem de Batı Hint Adaları'na götürülerek oralarda başarılı bir şekilde üretilmeye başlamasıyla gerçekleşti. 1720'lere gelindiğinde Avrupalıların kolonilerde kurduğu plantasyonlardan getirilen kahve Osmanlı pazarlarında satılmaktaydı; bu durum kimi zaman (özellikle İstanbul'daki) her daim canlı talebi karşılama ihtiyacı duyan yetkilileri sevindirmiş, kimi zaman da (en belirgin şekilde Kahire'de görüldüğü gibi) nüfuzlu tüccarların çıkarlarını

---

127 Selma Akyazıcı Özkoçak, "Coffeehouses: Rethinking the Public and Private in Early Modern Istanbul," *Journal of Urban History* 33, no. 6 (2007): 965-86.

128 Cemal Kafadar, "How Dark Is the History of the Night, How Black the Story of Coffee, How Bitter the Tale of Love: The Changing Measure of Leisure and Pleasure in Early Modern Istanbul," Kamal Salibi Anma Konuşması, 17 Mayıs 2013, Beyrut Amerikan Üniversitesi.

tehdit ettiği için canlarını sıkmıştı.[129] Bununla birlikte, Kızıldeniz dünyasında uzun zamandır kahvenin üretimini ve alım satımını yürütmekte olan yapı yok olmamıştı, çünkü ithal kahve çekirdekleri bölgesel çeşitliliğin yerini almıyor, aksine ona katkıda bulunuyordu. Bir kere, Yemen kahvesi, üzerindeki üstün kalite halesini korumuş; böylece onu almaya gücü yeten Osmanlı alıcıları ürüne sadık kalmıştı.[130] Dolayısıyla kahve tüccarlarının Kızıldeniz'den gelen kahve çekirdekleriyle başka yerlerden gelenleri kesin olarak birbirinden ayırması gerekmişti.[131]

Üstelik, Kızıldeniz dünyasının güney bölümünün Afrika tarafında, kahve kültürü bu dönem süresince de ciddi ölçüde gelişmiş, orada yapılan üretimin büyük bir kısmı yine Osmanlı topraklarına yönelmişti. Her halükârda, 19. yüzyılın başlarında kahve hâlâ net bir şekilde bölgenin önde gelen bir ticaret malı olarak öncelikle Süveyş ve Cidde'de, daha geniş ölçekte de Kızıldeniz'in tamamında varlığını sürdürüyordu.[132] Bu gerçeğin apaçık bir kanıtı, Hicaz ile Mısır arasında düzenli olarak yapılan gemi seferleri ne zaman sekteye uğrasa Kahire'deki kahve fiyatlarının fırlamasıdır.[133]

Ne var ki 20. yüzyılın başına gelindiğinde, Kızıldeniz dünyasının ayırt edici bir unsuru olan kahve ticaretinin dinamikleri değişime uğrayarak tanınmaz hale geldi. Dünya ekonomisine zorla entegre edilmesi, o ortadaki yerin bütünleşik, yekpare yapısını bozmuştu.

---

129 Michel Tuchscherer, "Coffee," 56.

130 Cebertî bu konuda şöyle der: "Avrupa'dan çok miktarda kahve çekirdeği gelmişti. Mısır'a Hicaz gemileriyle gelen Yemen çekirdeklerine kıyasla bunlar daha büyük ve daha yeşildir. O [Mehmed Ali Paşa], tahıl karşılığında bunların tamamını aldı. Bunları Kahire'deki kahve tüccarlarına kantarı 23 Fransız riyalinden sattı. Tüccarlar da bunları Yemen çekirdekleriyle karıştırıp daha yüksek fiyattan sattılar. [Bu kahve] ilk çıktığı zaman ucuza satılıyordu, çünkü tadı Yemen çekirdeklerinin tadından daha kötüydü, içmesi de o kadar zevkli değildi. İki tür arasında, işin erbabı olanın hemen anladığı belirgin bir fark vardır" (Cebertî, *ʿAbd al-Raḥman al-Jabartī's History*, 4:202).

131 Bir Fransız tüccarıyla ilgili olan ve Yemen çekirdeklerini (*Yemen ḳahvesi*) Avrupa'dan ithal çekirdeklerle (*Frenk ḳahvesi*) karıştırmama gereğini gösteren bir vaka için bkz. BOA, C.HR 64/3157. Ayrıca bkz. Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général*, 4/1:84-85.

132 Dönemin kroniklerinde Kızıldeniz'deki kahve ticaretine bolca atıf bulunmaktadır. Örneğin bkz. Cebertî, *ʿAbd al-Raḥman al-Jabartī's History*, 3:60, 62, 405; 4:283.

133 Örneğin bkz. age., 4:189.

İKİNCİ BÖLÜM

Alaturka Talasoloji
Tarih Felsefesine İlişkin Altı Tez

Osmanlı tarihyazımı, modern bir araştırma sahası olarak sıradışıdır; bunun başlıca nedeni de hipergerçekliğin hegemonu konumundaki Avrupa'yla olan ikircikli ilişkisidir –kendisini onun kâh içinde kâh dışında bulur ve konumlandırır. Varlığını sürdürdüğü dönemin büyük bir kısmında Osmanlı İmparatorluğu, günümüzde coğrafi olarak Avrupa'nın parçası sayılan bölgelerdeki eyaletlerinin (demografik, iktisadi, siyasi ve ideolojik bakımdan) hâkimiyeti altındaydı. Bu, Osmanlı yazarlarının, Memâlik-i Mahrûse'nin yayıldığı Avrupa coğrafyasının bölümlerini anlatırken sık sık dikkat çektikleri bir husustu.

Osmanlı Çalışmalarının Problemi

Gerçekten de, yukarıda belirttiğim gibi, tarih disiplininin kurucusu Leopold von Ranke'nin kendisi, tarihi açık açık Avrupalı kimliğiyle özdeşleştirmekle birlikte, yazdığı Güney Avrupa tarihinin ilk cildine İspanyollar ve İtalyanların yanı sıra Osmanlıları ele aldığı bir kısmı da dahil etmiştir. Ranke'nin çağdaşı olan (ve kendisinin az da olsa atıfta bulunduğu) Viyanalı diplomat ve Avusturya Bilimler Akademisi'nin ilk başkanı Joseph von Hammer-Purgstall ise, 1827'den itibaren yayımladığı *Geschichte des osmanischen Reiches* [Osmanlı İmparatorluğu Tarihi] başlıklı on ciltlik devasa eseri nedeniyle genellikle Batı'daki Osmanlı tarihyazımının kurucu babası olarak anılır. Yani Osmanlılar, başka birçoklarının aksine, hakiki tarihin sofrasında eğreti de olsa bir yer sahibiydi. Gelgelelim her zaman geçerli değildi bu: Mesela Hegel,

"kültür edinmekten âciz olduklarını göstermiş bulunan [...] Türkler"in dünya tarihinde oynadıkları role ilişkin çok daha küçümseyici bir tavır takınmıştır.[1]

Ne tamamen Asyalı ne de sadece Avrupalı: Osmanlı tarihini inceleyen Batılı analistlerin uğraşmak zorunda kaldıkları açmaz buydu. Özellikle de çiçeği burnunda Türkiye Cumhuriyeti elitinin Doğu'yla bağlarını koparmaya çalışıp Batı'ya mensup olma iddiasında bulunduğu 20. yüzyılda hissedilen bir çıkmazdı bu. Herbert Gibbons'ın öncü çalışması işte bu probleme eğilmişti. Gibbons bu ikilemi, 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarının gittikçe ırk vurgusunu öne çıkaran diline uygun şekilde, Osmanlı atılımının özündeki ruhun Asya(lılık) faktörüne baskın çıkan bir Avrupa(lılık) faktörüyle açıklanması gerektiğini, dolayısıyla Osmanlıların yepyeni bir ırk sayılması lazım geldiğini öne sürerek çözmüştü.[2]

Sonuçta, Osmanlı geçmişinin incelenmesi –belki de başka örneğine rastlanmayacak bir biçimde– başından itibaren, kurumsallaşmış iki disiplin, yani Oryantalizm ile tarih arasında bölünmüş durumdaydı. Osmanlı üzerine uzmanlaşan araştırmacılar arasında, kendilerinin tarih yazan Oryantalistler mi, yoksa Doğu dillerini bilen tarihçiler mi olduklarına karar vermenin zor olduğu yolundaki yaygın görüş de bunu ortaya koyar.[3] 20. yüzyılda Batı Avrupa'daki Osmanlı çalışmalarının önde gelen isimlerinden biri (ve Hammer-Purgstall gibi yine bir Avusturyalı) olan Paul Wittek'in izlediği kariyer çizgisi bu konuda gösterge niteliğindedir: Kaderin bir cilvesi sonucu Osmanlıca öğrendikten sonra (zira kendisi Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı topraklarında görevliydi), antikçağ tarihçisi olmak üzere eğitim gördü (doktora tezini Roma toplum ve devlet yapısının tarihi üzerine yazdı); ardından tekrar Osmanlı paleografyası çalışmalarına döndü ve sonunda Londra Üniversitesi'nin Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu'ndaki Türk Dili Kürsüsü'ne getirildi.

---

1 G. W. F. Hegel, *Lectures on the Philosophy of World History*, 1. cilt, *Manuscripts of the Introduction and the Lectures of 1822-3*, haz. ve çev. R. F. Brown ve P. C. Hodgson, W. G. Geuss'un yardımıyla (Oxford: Clarendon Press, 2011), 477.

2 Herbert Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire* (New York: Century, 1916). Bu, daha ilk bölümün temel meselesi olup bölümün başlığında da açıkça ortaya konmuştur: "Osman: Tarihte Yeni Bir Irk Doğuyor."

3 Örneğin bkz. Colin Imber'ın *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power* kitabı hakkında Colin Heywood'un yazmış olduğu inceleme, *Reviews in History*, no. 431, Kasım 2004, www.history.ac.uk/reviews/review/431.

Tarih ve Oryantalizm disiplinleri başından beri, kuram ve felsefeye karşı ortak bir güvensizlik içinde olmuş; Osmanlı çalışmaları bu mirası herhalde diğer araştırma sahalarından da fazla devralıp özümsemiştir. Kurama karşı böylesi bir direnç, tarih alanında Hayden White ve Carlo Ginzburg'un, Oryantalizm ve ardılları hakkında ise Edward Said ve Talal Asad'ın göstermiş olduğu gibi, disiplinlerin profesyonelleşip kurumsallaşmasının doğrudan doğruya yapısal bir unsuruydu. Üstelik, Osmanlı araştırmacılarının akademik bir uğraş olarak kendi alanları hakkında kuramsal düşünce üretmekteki tutukluğunu daha da artırıp çetrefilleştiren ve (onların gözünde) haklı çıkaran etmen, muazzam bir saklı define olan Osmanlı arşivlerinin, muhtemelen dünyada bir eşi daha bulunamayacak şekilde geniş bir zaman dilimi ve coğrafyayı kapsayan ve süreklilik gösteren bir belge kalıntıları hazinesine sahip oluşuydu.

20. yüzyılın ilk on yıllarından bu yana, saha büyük ölçüde değişti ve özellikle Amerikan akademisinde son birkaç yılda öylesine görülmemiş bir biçimde genişledi ki bir yoruma göre Osmanlı tarihinin "altın çağ"ı gelmiş oldu.[4] Yine de Osmanlı tarihyazımı zanaatının kavramsal, kuramsal ve anlatıbilimsel temellerine ilişkin devamlılık gösteren sorgulamalar hâlâ oldukça ender görülür, az sayıdaki istisnalar da kaideyi bozmayarak hep bu duruma işaret eder. Kendi kendini eleştirel gözle irdeleyebilen her Osmanlı tarihyazımı denemesinin başlıca ilham kaynağı olan Cemal Kafadar, İki Cihan Âresinde isimli harikulade eserinin önsözünde buna dikkat çekerek "Osmanlı çalışmaları sahası[nın], teorik mülahazaları kullanmak konusunda öteden beri sahip olduğu gönülsüzlüğünü sürdür[düğü]" tespitinde bulunur.[5] Onu takip eden Gabriel Piterberg de kurama bu kadar az dikkat edilmesinden yakınarak şöyle der: "Osmanlı tarihi alanı uzun bir dönem boyunca, metaforik konuşmak gerekirse, defter fetişinin, yani gerçek anlamıyla zaptın, mecaz anlamıyla nihai belgenin egemenliği altında ezilmiştir."[6] Daha yakın

---

4 Aksan, "Theoretical Ottomans," 109.

5 Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley: University of California Press, 1995), xii [*İki Cihan Âresinde: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, çev. A. Tunç Şen (İstanbul: Metis, 2019), 17].

6 Gabriel Piterberg, *An Ottoman Tragedy: History and Historiography at Play* (Berkeley: University of California Press, 2003), 6 [*Bir Osmanlı Trajedisi: Tarihyazımının Tarihle Oyunu*, çev. Uygar Abacı (İstanbul: KÜY, 2018), 24].

dönemde Virginia Aksan, Piterberg'in *Bir Osmanlı Trajedisi* kitabını ele aldığı, "Theoretical Ottomans" [Teorik Osmanlılar] şeklinde anlamlı bir başlığı olan yazısında, "Osmanlı tarihinin bir altın çağ yaşadığını söylemek mümkün" olmakla birlikte "zanaatın eleştirisi [...] [bundan] geri kalmıştır," yorumunu yapar.[7] Murat Dağlı ise, o çok tekrarlanıp duran "Osmanlı pragmatizmi" kavramına ilişkin önemli eleştirisinde yine "Osmanlı tarihi sahasının siyaset kuramını hâlâ en iyi ihtimalle teğet geçtiği gerçeği"ni tenkit eder.[8] Nihayet, Osmanlı tarihinin kuramsal potansiyeli hakkındaki en kapsamlı değerlendirme Isa Blumi'nin çalışmasında yer alır. Blumi, mevcut literatürü, doğrudan doğruya "Osmanlı İmparatorluğu" kavramının tutarlılığı (veya tutarsızlığı) sorununa yeterince eğilmemekle eleştirir; bu kavram, pek çok farklı anı ve yeri, nihayetinde modernite üst-anlatısına çakılıp kalmış tekil bir patikaya hapsetmeye yarayan genel bir birimi ifade etmektedir.[9]

Bu bölüm, "Osmanlı Kızıldeniz'i"nin kendi zamansallık ve mekânsallığını derinlemesine incelemek suretiyle, sahadaki bu son tartışmalara katkıda bulunuyor. Osmanlı Kızıldeniz'inin şaşırtıcı bir biçimde doğru dürüst bir tarihinin olmayışından yola çıkarak bu tarihyazımı boşluğunu izah eden soykütüğü tabakalarını kazıyor; böylece Osmanlı tarihini neyin çerçevelediği hakkındaki temel soruya karşılık olarak altı düşünce öbeğini dikkate sunuyor.

Osmanlı Kızıldeniz'inin Bir Tarihi Olabileceği Fikri

Osmanlı Kızıldeniz'i diye bir yer yoktur. Halbuki görünüşte her şey, olması gerektiğini göstermektedir.

Osmanlı Kızıldeniz'iyle ilgili olarak meydana gelen meselelerin ve olayların tarihsel kaynaklarda yer almadığı anlamına gelmez bu. Elbette yer alırlar. Burada anlatmaya çalıştığım, Kızıldeniz'in Osmanlı tarihinin tutarlı bir öznesi olarak formüle edilmesi meselesidir ki daha önce bu yönde bir çaba gösterilmemiştir. Diğer bir deyişle, tarih yazımında deniz merkezli yaklaşımların benimsenmesine yönelik sahadaki yaygın teşvike rağmen ve

7 Aksan, "Theoretical Ottomans," 109.

8 Murat Dağlı, "The Limits of Ottoman Pragmatism," *History and Theory* 52 (Mayıs 2013): 212.

9 Blumi, *Foundations of Modernity*.

"Kızıldeniz" adının o su kütlesi için kullanımının hegemonik hale gelmiş olmasına karşın, ortada bir Osmanlı Kızıldeniz'i tarihi bulunmamaktadır.

Bu bölüm, Osmanlı Kızıldeniz'inin bu tarifi güç varlık-yokluk paradoksunu çözüme kavuşturmak için tarihçiliğin temelinde yatan üç alanı aynı anda mercek altına alıyor: kavramsal, arşivsel ve ampirik alanları. Doğal kabul edilen kategorilerin arkasında gözden silinmiş, dipnotların içine gömülmüş olan bu düzlemler, tarihçilik zanaatının nihai sonucu olarak sunulan anlatının içinde iç içe geçmiş, kaynaşmış halde bulunurlar. Buradaki ön kabul, gerçeklerin titiz bir yöntemle açığa çıkarılmayı bekleyerek öylece hazır halde durmadığı, tespit edilseler bile kendilerini özel bir formda (sözgelişi bir hikâye olarak) gözler önüne sermedikleridir. Dolayısıyla, eleştirel bir yaklaşım, tüm historiyografik düzeyleri irdelemeli, bunu yaparken de kaynakları okuyup tarih metinlerini yazarken kullandığımız kavram ve kategorilerin altında yatan soykütüğü örgülerini ortaya çıkarmalıdır. Aynı şekilde ampirik veriler de belirli birtakım kayıt biçimleri tarafından üretilir ve ancak ondan sonra yorumlanarak spesifik bazı anlatı örgüsü yapılarına aktarılırlar. Birbirlerinden farklı ama birbirleriyle bağlantılı olan tüm bu işlemlere dikkat etmek gerekir. O nedenle bu bölüm farklı alanlar (anlatılar, kavramlar, kaynaklar) arasında serbestçe dolaşarak Osmanlı Kızıldeniz'inin bir tarihi olabileceği fikrini inceleyecek, bunun neden şimdiye kadar hiç yazılmadığını ve bu konunun alternatif anlatılar için ne gibi potansiyeller taşıdığını keşfetmeye çalışacaktır.

Bu bölüm, bir tarihin yazılabilmesi için önce onun bir fikir olarak mümkün olabilirliğinin üretilmesi gerektiği yolundaki temel aksiyomdan hareket ediyor. Başka bir deyişle, bir yer hakkında ampirik veri birikiminin oluşabilmesi için önce o yerin muhayyilenin bir parçası olması, olayların tarihsel hale gelebilmesi için de önce hiyerarşilerin kurulması gerekir. Kızıldeniz'in talasolojinin dikkatini verme lütfunda bulunduğu su havzaları arasına girmesini engelleyen şey işte böyle bir fikrin yokluğudur. Bu dikkat çekici imkânsızlık, (söylem, kavram, tarihyazımı, arşiv ve dilbilimle ilgili) birçok faktöre dayanır; hem genel anlamda tarih araştırmaları açısından hem de özel olarak bölgenin Osmanlı dönemindeki tarihi bakımından fikir vericidir. Bu bölüm, tarihin belirli bir veçhesini analiz ederken, *Annales* ekolünün deyimiyle *histoire-problème* anlamındaki Osmanlı tarihi probleminin merkezindeki soruyu ortaya koyuyor. Yani eğer Osmanlı İmparatorluğu veya Osmanlılık tarihin bir öznesi veya problemiyse, o halde ardında formüle edilmiş bir fikri

barındırmalı, bu fikir de net bir şekilde saptanabilen birtakım parametrelere sahip olmalıdır. Burada uzun uzadıya tekrarlamaya gerek yok ama mesela "Osmanlı Afrika'sı"nın olabilirliği tarih araştırmalarında tam anlamıyla tahayyül edilmemişken, "Osmanlı Arap dünyası" ve "Osmanlı Balkanları" kategorilerinin hiçbir açıklamaya gerek duyulmaksızın sahada durmadan karşımıza çıkması çok açıklayıcı bir örnektir (halbuki "Arap dünyası" ve "Balkanlar" kavramları "Afrika"dan daha objektif ve daha az anakronik değildir). Daha genel anlamda ise bu bölüm, Kızıldeniz'in varlığının sağduyulu, hegemonik bilgisiyle Osmanlı tarihsel kayıtlarında hiç bulunmaması arasındaki çatışmayı irdeliyor ve bu çatlağın bize tarih hakkında, tarihin nesneleri ve yazımı konusunda neler öğretebileceğini inceliyor.

Bir

Osmanlı Kızıldeniz'i diye bir yer yoktur, çünkü denizle haşır neşir olmak uzun zamandır Avrupa'yla özdeşleştirilmiş, bu da beraberinde İslamiyet ile denizin birbiriyle bağdaşmaz olduğu varsayımını getirmiştir.

Su kütlelerinin tutarlı tarihsel aktörler olarak ele alındığı talasoloji geleneğinin paralelinde Avrupa'nın denizle olan özel ilişkisinin doğrudan doğruya onun özünü teşkil ettiğini savunan bir entelektüel izlek bulunmaktaydı. Bunun simetriğinde, Avrupalı olmayanın, Avrupalıyı tanımlayan şeyin yokluğuyla nitelenmesi gerektiği kabul edilmişti: Avrupalı olmayan, denizden kopuktu. Dolayısıyla gerek Afrika gerek İslamiyet gerekse de Doğu, özlerinde mevcut olan bir *karasallık*la tanımlanmış, tarihlerinin gidişatına bunun hükmettiği (özellikle de özgürlük, evrensellik ve Ötekine açık olmak gibi Avrupa tarihine çok çarpıcı bir biçimde damga vurduğu söylenen kavramları bir türlü benimseyememelerine bunun sebep olduğu) varsayılmıştı.

Beşinci Bölüm'de inceleneceği gibi, Adam Smith, Carl Ritter ve özellikle Hegel'den itibaren, medeniyetlerin ve kültürlerinin yapısındaki esas belirleyici etmenin, jeotarihsel özlerinde denizin nasıl bir yer tuttuğu meselesiyle ilişkilendirilmiştir. Elbette Asya'da da deniz vardır, ama Hegel'in açıklamasına göre bunun "bir önemi yoktur; doğrusu, Asya kavimleri kendilerini ondan yalıtmıştır." Verdiği ampirik örnek (Hindistan) itiraz kabul etmez: "Denize açılmak dinen kesinkes yasaktır." Bunun karşısına ise tezat oluşturacak şekilde Avrupa'nın sucul yapısı çıkarılır: Avrupa'da "denizle olan bu ilişki hayati önem taşır; iki kıta arasındaki kalıcı farklılık da bundan ileri gelir." Hegel, sonra

da basit ve doğrudan olduğu kadar kendi kafasındaki daha geniş sistemi ele veren bir Avrupalılık tanımı yapar: "Bir Avrupa devleti, ancak denizle olan bağları ölçüsünde gerçekten Avrupalıdır." Çünkü dışa açılmaya imkân veren, "yaşamın kendi dışına adım atmasını mümkün kılan çıkış noktası", yine ve yeniden denizdir. Avrupai özelliklerin en Avrupaisi olan "bireyin özgürlüğü ilkesi"nin hayatı belirlemesine doğrudan yol açan da işte budur.[10]

Coğrafi determinizm, Hegel'in düşüncesinde hem çok büyük bir yere sahip hem de görelidir. Besbelli ki tarihin coğrafi bir temeli vardır, ancak şu veya bu coğrafi unsur tek başına yeterli değildir. Hegel bunu *Philosopy of Mind*'da [Zihin Felsefesi] yine aynı örnekle açıklar. "Denize yakınlık," der –belli ki en sevdiği konulardan biridir bu– "tek başına zihni veya ruhu özgürleştiremez." Peki bunu nereden bilmektedir? "Çok eski çağlardan beri geçerliliğini koruyan bir yasaya, yani Doğa'nın sunduğu denizi geçmeyi kendilerine yasak eden kanuna köle gibi boyun eğen Hindistan yerlileri" örneğinden.[11] Ardından Hegel deniz temasına ilişkin herhalde en net hükmünü beyan eder: "Bu engin, serbest unsurdan, evrenselliğin bu doğal varlığından böyle despotik bir şekilde ayrı tutulmaları sonucunda, kendi hür iradesiyle okyanusları aşan bir milletin tahammül edilmez bulacağı kast sistemindeki sınıf ayrımlarının özgürlüğü yok eden kemikleşmiş yapısından kendilerini kurtarabileceklerine dair hiçbir emare göstermiyorlar."[12] Sözü edilen o "engin, serbest unsur" ve "evrenselliğin doğal varlığı" deniz olduğundan, Hintlilerin "köle gibi boyun eğdiği" yasaları da "despotik" ve hakikaten "özgürlüğü yok edici" niteliktedir; tıpkı denizci halkların "tahammül edilmez" bulacağı "kast sistemi" gibi.

Denizin tarih anlatımındaki en önemli coğrafi unsur ve Avrupalı benliğinin özünün anahtarı olarak ilan edilmesi, Hegel'in Batılı tarihsel söyleme bıraktığı en büyük miraslardan birini teşkil eder. Bu kavramların ve fikirlerin böylece ilk kez ortaya konması, daha sonra Avrupa'nın denizle özdeşliğini ve denizle haşır neşir olmak ile Avrupalı olmayan arasındaki çelişkiyi teyit eden çok miktarda ampirik verinin toplanmasına zemin hazırlamıştır. Hegel,

---

10 Tüm alıntılar *LPWH*, 196'dan alınmıştır.

11 G. W. F. Hegel, *Philosophy of Mind-Being Part Three of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences, Together with the Zusätze*, çev. William Wallace ve A. V. Miller (Oxford: Oxford University Press, 1971), 46.

12 Age.

deniz kavramını kuramsallaştırarak Avrupa ve onun Ötekisi kavramlarıyla iç içe geçirmiştir.

Bu kavramların grameri, böylece artık ihtiyaca göre her gösterene uydurulup öyle çekilebilirdi: Hegel'e göre Afrika'ya, ama daha genel olarak Asya'ya da (Hindistan'a, Çin'e, Mısır'a); pek çoklarına göre Araplara; çoğu kişiye göre de premodern insanlara (ki bunlar eski çağlarda yaşayanlarla karıştırılmamalıdır) uydurulabilirdi. Tüm bu kültürlerin denizle sorun yaşamış olduğu söylenir; bütün bu argümanlar da (modern) Avrupa'nın denizle istisnai derecede içli dışlı olduğunu teyit etmeye yöneliktir.

Hegel'e göre, denizle ilişki kurmayanlar kategorisinin en başında, barbarlığın ve karanlığın dibi olarak gördüğü Afrika gelmekteydi. Ayrıca, eserinin pek çok yerinde dünyanın başka bölgelerinin tarihdışı karakterini yine denize soğuk bakmalarıyla açıklamıştır. Çin, Hindistan veya Mısır olsun, hepsi de talasoloji sınavından kalmıştı. Asla açık açık söylenmese de İslamiyet de kalmıştı aslında. İslamiyet ile denizin uyuşmazlığı, zamanla Oryantalist söylemin başlıca öğelerinden biri haline gelecekti.[13]

İslamiyet, Hegel'in düşüncesinde özel bir yere sahiptir: Avrupalı ve Hıristiyan olmamakla birlikte, kendini gerçekleştiren Tinin (normalde Avrupalılara ve Hıristiyanlara ait olan) alanına dahildir. Büyük bir medeniyet, muhteşem bir sanat, asil bir edebiyat vücuda getirmiş; mutlak eşitliği kabul etmiş; Evrensel olanı tasavvur etmiştir. Gerçekten de "*Doğu'nun Devrimi*"dir.[14] Yine de belli ki içinde gerçek tarihsel ilerlemenin tohumunu taşımıyordu: Ne de olsa Avrupa değildi ve aslında dünya tarihine yaptığı katkı, yani herkesin Evrensele (Tek Tanrı'ya) boyun eğmesi, Batı'daki gelişmelerin zaruri antitezi olarak ortaya çıkmıştı; zira Batı'da "milletler sağlam bir şekilde kök sal[arken]" bir yandan da "her yönde genişleyip gelişen bir serbest gerçeklik dünyası" yaratmakta ve "bütün toplumsal ilişkileri *tikel* bir biçime sokmakta[ydı]."[15] İslamiyet'in evrenselliğin yanı sıra tikelliği de benimsemekten âciz oluşu eserde tamamıyla incelenmez, ama Hegel'in kendi

---

13 Örneğin Abraham Udovitch, "Ortaçağ İslam kültürü"nde "denize karşı bir ikirciklilik ve sakınganlık (neredeyse onu reddetme) hali" olduğundan söz eder; "An Eleventh Century Islamic Treatise on the Law of the Sea," *Annales Islamologiques* 27 (1993): 38.

14 *LPH*, 370.

15 Age., 369. Vurgu, alıntının orijinalindedir.

kuramsallaştırmasını izleyecek olursak bu durum, İslamiyet'in coğrafi kökeniyle bağlantılıdır. "Müslüman Dini Araplar arasında doğdu," der Hegel.[16] Araplar da gayet iyi bilindiği gibi, doğal ortamların en karasal ve en sudan yoksun olanında, yani çölde yaşarlar. Arapların ve İslam'ın çölle bağlantılı görülmesi tabii ki Batılı anlatılarda gayet yaygın bir unsurdur, yani popüler kültürde hep karşımıza çıkan deve sürücüleri ve kafası sarıklı adamlarla sınırlı değildir. André Servier bunu alenen şöyle ifade eder: "*Müslüman*'ı anlamak için, *İslam*'ı incelemek gerekir. *Bedevi*'yi tanımak ve anlamak için de *Çöl*ü incelemek gerekir. *Bedevi*'nin kendi özel mantalitesini, varoluş anlayışını, meziyetlerini ve kusurlarını *Çöl* ortamı açıklar."[17] Fernand Braudel de aynı nakaratı tekrarlayarak İslamiyet'e "çölün çocuğu" der ve renkli yazar Esat Bey'den alıntıladığı daha da kategorik bir ifadeyle sözüne devam eder: "İslamiyet çöldür." Yani şudur: "Çölün boşluğu, çilekeş sertliği, ona içkin olan mistisizm, parlak güneşe olan saygısı, efsanelerin üniter ilkesi; ve bu insani boşluğun binlerce sonucu."[18] İslamiyet ve deniz hakkındaki görüşlerini aşağıda daha ayrıntılı olarak göreceğimiz Sorbonne'lu tarihsel coğrafya uzmanı Xavier de Planhol'a göre, Müslüman ile çöl arasında öyle bir bağ vardır ki İslamiyet'in yayılması fethedilen toprakların çölleştirilmesini ve Bedevileştirilmesini beraberinde getirmiştir.[19]

---

16 Age., 371 [*Tarih Felsefesi*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea, 2006), 263].

17 André Servier, *L'Islam et la psychologie du Musulman* (Paris: Augustin Challamel, 1923).

18 Braudel, *Mediterranean*, 1:187 [*Akdeniz*, 1:115]. Gerçi büyük bir teşrih ustası olan Braudel'in şu uyarıyla sözüne devam ettiğini de burada belirtmek gerekiyor: "Ancak, karmaşığı çok basite indirgemekten kaçınalım. İslamiyet uyuşan ve aynı zamanda uyuşmayan insani gerçeklerin, işaret ettiğimiz şu coğrafi sınırlar ailesinin dayattıklarının toplamıdır. Daha da sayalım: Büyük kervan yolları, nehir bölgeleri, çünkü İslamiyet şu Sahel'lerden, Akdeniz'in karşısına yerleşmiş şu yerleşik hayat sınırlarından, İran Körfezi boyuna, Hint Okyanusu [ya da Kızıldeniz'e] ve aynı zamanda Sudan ülkesiyle de temas halinde olan yerlere kadar yayılmıştır; Hettner'in başat saydığı vahalar ve buraların iktidar yoğunlaştırmaları. İslamiyet bunların hepsidir: [...] uzun bir yol Eski Dünya'nın güçlü ve katı kitlesini delmektedir. Roma da Akdeniz birliğini kurduğunda bundan fazlasını yapamamıştı," Braudel, *Mediterranean*, 1:187 [*Akdeniz*, 1:116].

19 Xavier de Planhol, *Les fondements géographiques de l'Islam* (Paris: Flammarion, 1968).

Hegel'e dönecek olursak, "burada," diye devam eder Hegel ve İslamiyet'in tarihsel özünün tek gerçek belirleyicisi olan etmenleri açıklar: "Tin bütünüyle yalındır, ve Biçimsizin anlamı burada yerindedir, çünkü bu çölde şekillendirilebilecek hiçbir şey yoktur."[20] Dolayısıyla, okurun şu çıkarımda bulunması beklenir: Demek ki İslamiyet, Evrensele karşıt olabilecek bir şey tasavvur edemez ve içinde ilerlemeci bir güdü barındırmaz, çünkü kendi özgün tabiatında denizle haşır neşir olmaya yönelik hiçbir eğilim bulunmaz.

Aslında, Hegel'den çok önce, ünlü diplomat ve tarihçi Paul Rycaut, Osmanlıların denizde hâkimiyet kurmayı küçümseyerek bunu kâfirlere bıraktığını yazmıştı; nedenleri açık olmamakla birlikte bunlar her nasılsa belirgin biçimde İslami sebeplerdi. İlk kez 1665'te yayımlanan ve sonraları sayısız kere yeniden düzeltilen *Present State of the Ottoman Empire* [Osmanlı İmparatorluğu'nun Halihazırdaki Durumu] adlı eseri, bugün bile Osmanlı tarihçileri için temel bir kaynaktır. Eserin üçüncü ve son kitabının "Türklerin Deniz Kuvvetleri ve Denizdeki Gücü" konulu on ikinci ve son bölümünde Rycaut, "elbette her iki unsura da hâkim olmayan bir Prens'in asla gerçek anlamda kudretli olduğu söylenemez" iddiasıyla söze başlar –burada bahsettiği iki unsur kara ve denizdir.[21] Sonra da ellerindeki önemli kaynakları dalgalar üzerinde stratejik bir avantaj sağlamak için kullanmamalarından ötürü Osmanlıları kusurlu bulur. Genel olarak Hıristiyan güçlerin ve özellikle de tekrar tekrar sözü edilen Venedik'in aksine, "Türkler [...] kafalarını Denizle ilgili meselelere yormakta gönülsüzdür."[22] Kendilerinin de "Deniz konusundaki yetersizliklerini" kabul ettikleri ve "*Tanrı'nın Denizi Hıristiyanlara, karayı ise kendilerine verdiğini* söyle[dikleri]" belirtilir.[23] Yani iş denize gelince Türk aklının ("İslami aklın" diye okuyun) şaşması ilahi akdin gereğidir. Rycaut, Hıristiyanların denizle olan özel yakınlığını överken "[Türklerin] sabit Kara Unsurunda sahip olup keyfini sürdükleri bol miktardaki mal mülk ve servet"in onları denizden uzak tuttuğu sonuca varır ve "Deniz işleri

20 *LPH*, 371 [*Tarih Felsefesi*, 263-4].

21 Paul Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire* (Londra: J. Starkey ve H. Brome, 1668), 213.

22 Age., 216.

23 Age. Vurgu, alıntının orijinalindedir.

neredeyse yalnızca, Dinlerini ve Ülkelerini terk ederek [Türklerin] arasında yaşayan Dönmeler tarafından idare edilmektedir," der.[24]

Giancarlo Casale, bu ifadeyi Osmanlı âlimi Tâlikîzâde'nin sözleriyle karşılaştırarak aralarındaki zıtlığa dikkat çeker. 17. yüzyılın başında yazan Tâlikîzâde, Osmanlı idaresine ait yirmi özelliğin listesini yapmıştır; bunlardan dördüncüsü imparatorluğun "hem karalara hem de denizlere hükmetmesi"dir.[25] Batı'da "Muhteşem" sıfatıyla bilinen Osmanlı padişahı Kanûnî Sultan Süleyman b. Selim de bununla övünerek "Karanın ve Denizin Sultanı" (*Sulṭān-ı berr ü baḥr*) ifadesini mühür yüzüğüne gururla yazdırmıştır.[26] Giriş bölümünde bahsettiğim gibi, Kâtib Çelebi, deniz savaşları tarihiyle ilgili klasik eseri *Tuḥfetü'l-kibār*'da bunu açıkça belirterek deniz gücünün Osmanlı Devleti için son derece önemli olduğunu, çünkü her şeyden önce unvanlarından birinin iki kıtaya ve iki denize hükmetme iddiasını ortaya koyduğunu ileri sürer.[27]

Karanın yanı sıra denize de egemen olma iddiasının böyle açık bir şekilde ortaya konması, Osmanlı imparatorluk söylemi ve pratiğinde hep yaygın bir uygulama olagelmişti. Üstelik bu egemenlik iddiası genellikle başka hükümdarlarca da tanınıp doğrulanmıştı. 18. yüzyıl sonlarında, Osmanlı padişahı I. Abdülhamid'e, resmi bir diplomatik mektupta, uzun bir unvan listesinin içinde "*sulṭānü'l-berreyn ḫāḳānü'l-baḥreyn ḫādimü'l-ḥaremeyni'ş-şerīfeyn es-sulṭān ibnü's-sulṭāni's-sulṭān ʿAbdülḥamīd*", yani "İki Kıtanın Sultanı, İki Denizin Hakanı, İki Mukaddes Şehrin Hizmetkârı, Sultan oğlu Sultan" sıfatlarıyla hitap edilmiştir.[28] Aynı şekilde, Yavuz Sultan Selim 1517 Ocak ayı sonunda Kahire'ye girdiğinde, adına okunan cuma hutbesinde kendisinden "Sultan oğlu Sultan, İki Kıtanın ve İki Denizin Sahibi" (*es-sulṭān ibnü's-sulṭān, mālikü'l-berreyn ve'l-baḥreyn*) olarak söz edilmişti.[29] Fatih Sultan (II.)

24 Age.

25 Alıntılandığı yer: Casale, *Ottoman Age of Exploration*, 199.

26 Age.

27 Alıntı için Giriş bölümüne bakınız.

28 BOA, Nâme-i Hümâyûn Defterleri, 9, 80, 77 (1189 Şaban ayı başlangıcı/1775 Eylül sonları).

29 Muhammed İbn İyâs, *Bedâʾiʿu'z-zühûr fî vekāʾiʿi'd-dühûr*, haz. Muhammed Mustafâ (Kahire: el-Heyʾetü'l-Mısriyyetü'l-ʿâmme li'l-kitâb, 1984), 5:148.

Mehmed de Konstantinopolis'i aldıktan sonra "İki Kıtanın ve İki Denizin Sultanı" unvanını bizzat benimsemişti.[30]

Doğrusu, kara ve deniz üzerinde egemenlik iddiasında bulunma âdeti, bölgede Osmanlılardan çok önce, hem Anadolu hem de Mısır'da mevcuttu. Memlükler bu pratiği standart olarak uygulamış, daha 13. yüzyılda Kahire'deki Eyyûbî hükümdarı el-Melikü's-Sâlih kendisini (diğer unvanlarının yanı sıra) "*meliku'l-berreyn ve'l-baḥreyn*" sanıyla tanımlamış,[31] onunla çağdaş olan Anadolu Selçuklu hükümdarları Keykâvus ve Keykubad da yine "İki Kıtanın ve İki Denizin Hükümdarı" anlamındaki bu unvanı benimsemişti.[32] Hem kara hem deniz üzerinde saltanat iddiasında bulunmak yerleşmiş bir âdetti.

Elbette bu, iktidar sahiplerinin söz konusu deniz ve kara bölgelerini yakından kontrol ettiği anlamına gelmiyordu; nitekim egemenlik sahası, fiili ve kesin bir hâkimiyet mıntıkasını değil, karmaşık bir söylem alanını; homojen bir uzamı değil, girift bir mahal ve mevki ağını ifade eder.[33] Öte yandan, bu bilgiler, Rycaut'nun Osmanlı-İslam saltanatının deniz üzerindeki iddialarından sıyrıldığını söylerken yanılmış olduğunu net bir şekilde göstermektedir.

Dünya tarihini anlamak için ortaya konan çift sarmallı, deniz merkezli çerçeve, yani Avrupa denizlerde fink atarken Avrupalı olmayanın karalara sıkışıp kaldığı algısı, belli ki Hegel'in icadı değildi. Ama onun yazıları yoluyla bu anlayıştan tarih disiplinine miras kalan belirli bir kavramsal eğilim, halen çeşitli biçimlerde varlığını sürdürmektedir. Bu gelenek günümüzdeki itibarını, önde gelen Fransız araştırmacıların kaleminden çıkma, benzer bir anlayışı yansıtan iki metnin yayımlanmasıyla bulmuştur: Michel Mollat du Jourdin'in *L'Europe et la mer* [*Avrupa ve Deniz*] (1993), Xavier de Planhol'ün ise *L'Islam et la mer* [İslam ve Deniz] (2000) başlıklı kitaplarının her ikisi de Avrupa medeniyetinin özünde var olan, *denizle haşır neşir olmaya yatkın*

---

30 Bkz. EI_2'de J. H. Kramers ve C. E. Bosworth'ün yazdığı *sulṭān* maddesi.

31 Bkz. EI_2'de C. E. Bosworth'ün yazdığı *laḳab* maddesi.

32 Bkz. Hasan el-Bâşâ, *El-Elkābü'l-İslâmiyye fi't-târîh ve'l-vesâ'ik ve'l-âsâr* (Kahire: Mektebetü'n-nahdati'l-Mısriyye, 1957), 334'te konuyla ilgili çeşitli maddeler.

33 Örneğin bkz. Brummett, *Ottoman Seapower*, 12-13.

tabiatın altını çizer.[34] Birincisi bunu pozitif yönden, Avrupa'nın denizle olan yakınlığını vurgulayarak yaparken, ikincisi negatif bir tarzda, İslam ile denizin uyumsuzluğunu açığa çıkararak yapmaktadır. Bu metinler, Batı geleneğinin talasolojik soykütüğünün bilinen hatlarını tasdik eder: Denizin özgürlük demek olduğunu, Avrupa medeniyetinin tanımlayıcı özelliğini oluşturduğunu; deniz deyince her şeyden önce, Avrupa medeniyetinin beşiği olan Akdeniz'in akla gelmesi gerektiğini; denizin, Avrupa medeniyetinin yeniden doğarak moderniteye geçmesinin doruk noktası olan keşiflere temel teşkil eden matris olduğunu doğrularlar.

İslam dünyası tarihinin denizle ilgili boyutları üzerine akademik araştırmaların nasıl da önyargı yüklü olduğunu görmek çarpıcıdır –halbuki, tarihte "İslam dünyası" diye bir kategorinin olduğunu kabul edecek olsak, bunun en belirgin coğrafi özelliklerinden birinin deniz olduğu rahatlıkla öne sürülebilirdi. Ama bu, farklı kavramsal çerçevelere uygun olgusal unsurları seferber etmek olurdu; bu kitaplar ise kuramsal eğilimlerin, kendi ampirik verilerini nasıl ürettiğinin iyi birer örneğidir, en az tersi kadar bu da vakidir. Bu çalışmalarda çıkış noktası işlevi gören ve dolayısıyla büyük ölçüde sorgulanmadan kullanılan kavramlar, soruşturmaya tabi tutulduğu iddia olunan mefhumların ta kendisidir. En önemlisi de, Avrupa'nın, İslamiyet'in ve denizin durağan, sabit ve objektif etmenler olduğu, her türlü verinin (olguların, olayların, hatta fikirlerin ve ahlaki değerlerin) onlara atfedilebileceği varsayılmıştır. Birer gösteren olarak *Avrupa* ve *İslamiyet* terimlerinin çokişlevliliği, kafa karışıklığını daha da artırır; çünkü bu terimler aynı anda birden fazla bilimsel düzlemde –coğrafi, tarihi, siyasi, ideolojik, ırksal ve dinsel düzlemlerde– geçerli ve anlamlı olma iddiası taşır.

Mollat'nın Avrupa'nın "denizle olan yakınlığı"nı kanıtlama girişimi öğreticidir. Antikçağ ile günümüz arasında gidip gelerek Avrupa'yla deniz arasında ezeli bağlar olduğu yorumunda bulunur; zira Avrupa'nın adını aldığı kadın kahraman, deniz kıyısında çiçek toplarken Zeus tarafından kaçırılmıştır. "Mit ve efsane, coğrafya ve tarihle illе de çatışmaz," diye ekler.[35] Köken mi-

34 Michel Mollat du Jourdin, *Europe and the Sea*, çev. Teresa Lavender Fagan (Londra: Blackwell, 1993) [*Avrupa ve Deniz*, Fr. çev. Muhittin Kırgın (İstanbul: Afa Yayınları, 1993)]; Xavier de Planhol, *L'Islam et la mer: La mosquée et le matelot, VIIe-XXe siècles* (Paris: Perrin, 2000).

35 Mollat du Jourdin, *Europe and the Sea*, 3.

tini de böylece arkasına aldıktan sonra, Mollat sağduyuya gelir: "Yerkürenin nasıl gösterildiğinden bağımsız olarak [...], Avrupa'nın silüeti, onun deniz unsuruyla olan yakınlığını yansıtır: Bu küçük, küçücük yarımada, kendisini çevreleyen denizlerin hücumu altındadır."[36]

Asya'nın nerede bitip Avrupa'nın nerede başladığı sorusuna cevap ararken antikçağa ve geçmişte görülmüş temsil edilme biçimlerine geri döner, çünkü "coğrafya tereddüt ettiğinde tarih kendi hipotezlerini sunar."[37] Çağlar boyu, der Mollat, Herodotos'tan de Gaulle'e kadar ve ortaçağ boyunca aradaki sınır değişmiştir; bir zamanlar Don Nehri kıyıları olarak düşünülürken başka bir dönemde Volga'ya, sonra da Ural Sıradağları'na çekilmiştir. Ama mümkün olan hudutların değişkenliği, ancak kuşattıkları yerin, yani Avrupa'nın temel istikrarını ve devamlılığını pekiştirmeye yarar. Aslında kitaptaki "Avrupa" kategorisi, Mollat'nın hakkında tarihten bilgi toplamaya çalıştığı sabit gönderge olarak kalır; sınırlardan veya sınırların içinde kalan yerden bahsederken Herodotos'un ve de Gaulle'ün farklı bir şey kastetmiş olabileceği hiç akla getirilmez. "Avrupa" kategorisi burada belirli birtakım süreçlerin ürünü –dolayısıyla değişken, istikrarsız, hatta tutarsız dahi– değildir. Aksine, zamansız ve objektif bir gerçekliktir; bu gerçeklik sebebiyle Herodotos ile de Gaulle tek bir patikanın içine sıkıştırılmış, görüşlerinin de ona göre değerlendirilmesi gerekmiştir. Bundan ötürü, daha önce kararlılıktan yoksun bulunarak bir kenara itilmiş olan coğrafya, paragrafın ortasında aniden tekrar belirir: "Coğrafya hem daha az kesin hem de daha somuttur. Coğrafi bakımdan, Asya'yla Avrupa arasındaki kontrast, kıtasallık/karasallık üzerinden kendini gösterir."[38] Aşırı nicel bir coğrafyadır üstelik bu:

> Aradaki kontrast nettir. Hiçbir Batı Avrupalı, denize yüzmeye gitmek için 350 kilometreden fazla seyahat etmez; Orta Avrupa'da yaşayan biri için bu mesafe iki katına çıkar; Rusya düzlüklerindeki bir *kulak* için 11.000 kilometreye ulaşır; Orta Asya'daki göçebeler içinse, steplerde ve çöllerde yaptıkları sonu gelmez yolculuklar onları deniz suyuna götürmez, denizi hiç görmezler. Kıyıların uzunluğunun kıtanın kapladığı alana olan oranını Avrupa ve Asya için ayrı ayrı

36 Age., 4.

37 Age.

38 Age.

hesapladığımızda, bunda şaşılacak bir şey yoktur: Avrupa'da bu oran 1.000 kilometrekareye 4 kilometre, Asya içinse 1,7 kilometredir.[39]

Coğrafyanın fazla muğlak, fazla ikircikli olması da bir yere kadar. Asya ile Avrupa arasındaki o kesinkes coğrafi olan "karşıtlık" işte şimdi "net" hale gelmiştir; hatta basit sayılara dökülebilecek durumdadır. O halde, denizle haşır neşir olmak Avrupa'ya özgü bir şeydi. Tarihyazımı açısından bakacak olursak bu durum, Avrupa'yla ilgili meselelerin denizcilik tarihine egemen olmasına yol açmıştır (olayın geçtiği coğrafi ortam Avrupa dışında olsa bile). Mollat'nın birtakım coğrafi ölçümler üzerinden insanların denizle alakasına ilişkin verdiği rakamları belirlemekte kullandığı mekânsal kategoriler, kıtasal ve dolayısıyla objektiftir. Ne var ki Avrupa (bütün coğrafi kategoriler gibi) açıkça *siyasi* bir kavramdır; Mollat'nın kitabının yayımlandığı koleksiyonun adı olan *Faire l'Europe* [Avrupa'yı Meydana Getirmek] sözündeki aktif fiil de zaten buna işaret eder. Üstelik, yazarın "Batı" ve "Orta" Avrupa'dan derli toplu, tutarlı, ne olduğu apaçık ortada birimler gibi söz etmesi de bunu doğrular (Üçüncü unsur olan "Doğu" Avrupa, bu alıntıda "Rusya düzlükleri"ne yapılan atıfla ifade edilmiştir.). Mollat, Avrupa'yı betimlemek için tam bir totolojiye başvurmak zorunda kalmıştır: Denizle olan özel ilişkisi üzerinden tanımlanan Avrupa, denizle bilhassa haşır neşirdir. Osmanlı İmparatorluğu'nu bir analiz birimi olarak alacak olursak, bir Osmanlı'nın denizde yüzmek için en fazla mesafe katetmek zorunda kalacağı yerin günümüzde Macaristan olan bölgede, yani Avrupa'da bulunması ironiktir. İyi bir tezat oluşturan bir başka yer de "İslamiyet'in beşiği" Arap Yarımadası'dır: Yarımadanın içindeki her bir nokta, hangi yöne gidilirse gidilsin, denize dikkat çekici derecede yakındır.

Böylece, Xavier de Planhol İslamiyet'i denizden ayırmak için farklı bir strateji benimsemek zorunda kalmıştır. Kitabında coğrafyanın kader olduğunu iddia etmeye çalışmaması şaşırtıcıdır, çünkü kendisi tam da böyle her şeyi coğrafyayla açıklayan türden analizleri seferber etmesiyle tanınır; tıpkı *The Cambridge History of Islam*'da yer alan, "The Geographical Setting" [Coğrafi Ortam] başlıklı, Oryantalist tarihsel coğrafyanın temeli niteliğindeki metninde yaptığı gibi. Bu metinde de Planhol, İslam'ın bir din olarak eşsiz özellikte olduğunu öne sürer, zira "İslam ile coğrafi ortamı arasında, diğer

39 Age. Hayret verici bir şekilde, bu aritmetik analiz, sonuç bölümünü bir Paul Claudel şiirinden alınma şu safi estetik dizeyi yâd etmekten alıkoymaz: "Batı denize, Doğu dağlara bakar."

büyük tektanrılı dinlerin herhangi birinde olduğundan çok daha yakın bir ilişki vardır."[40] Yine de okuyucudan bir kez daha sağduyusunu kullanması istenir: "Müslümanların yeryüzündeki dağılımını gösteren genel bir haritaya göz atın; en azından ana hatları bakımından Eski Dünya'nın kurak iklim kuşağıyla büyük oranda çakışan bir örüntü ortaya çıkar. Atlas Okyanusu'ndan Orta Asya'ya kadar İslamiyetin başlıca yayılma alanı, büyük çölün içi ve çevresi olmuştur."[41]

Amerika'nın popüler meteorologu Ralph Abercromby, 1888'de yayımlanan *Seas and Skies in Many Latitudes* [Çeşitli Enlemlerde Denizler ve Gökler] başlıklı kitabında, "İslamiyet'in yayıldığı alanın nasıl da dünyanın bazı çok kurak bölgeleriyle neredeyse bire bir örtüştüğünü" göstermek suretiyle hemen hemen aynı argümanı dile getirmiştir.[42] Bu düşünce, (yukarıda gösterdiğim gibi) özellikle Hegel'e, ama bir yandan da Renan'ın şu klasik formülasyonuna uzanan uzun bir geleneğe yaslanır: "Arap veya Sami anlayışında doğa canlı değildir. Çöl tektanrılıdır. Uçsuz bucaksız tekdüzeliği içinde haşmetli oluşuyla, başından beri sonsuzluk fikrini ortaya koymuş, ama durmaksızın yaratan bir doğanın Hint-Avrupalıya ilham kaynağı olan o verimli faaliyet hissini vermemiştir. Bu nedenle Arabistan hep tektanrıcılığın anayolu olmuştur."[43]

De Planhol'ün *L'Islam et la mer*'ine gelince, burada analiz, etnik (Arap) ve dini (Müslüman) bir öz üzerinden tanımlanan medeniyet düzlemine bağlı kalır; bu öz de ancak üzerine oturduğu metinsel mirasın yorumlanmasıyla anlaşılabilecektir. De Planhol'ün incelemeyi amaçladığı şey "*homo islamicus*'un denizle karşı karşıya gelişi"dir; çabuk vardığı sonucun kendinden emin mutlaklığı ise şaşırtıcıdır: "Az sonra anlaşılacağı gibi, gerçek, uzun bir reddedişler, başarısızlıklar ve yitirilen fırsatlar silsilesidir."[44] Yapılmak istenen karşılaştırma da uzun süre saklı kalmaz: "Hıristiyanlık deniz karşısında mu-

40 Xavier de Planhol, "The Geographical Setting," *The Cambridge History of Islam* içinde, der. P. M. Holt, Ann K. S. Lambton ve Bernard Lewis, 2B cildi (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), 443.

41 Age.

42 Alıntılandığı yer: David Livingstone, "Race, Space and Moral Climatology: Notes toward a Genealogy," *Journal of Historical Geography* 28, no. 2 (2002): 171.

43 Ernest Renan, "The Religions of Antiquity," *Studies of Religious History and Criticism* içinde, çev. O. B. Frothingham (New York: Carleton, 1864), 103.

44 De Planhol, *L'Islam et la mer*, 9. Bu çalışmanın atıf yapılan sayfaları metnin bundan sonrasında parantez içinde verilmiştir.

zaffer olmuş, İslamiyet ise ona uyum sağlayamamıştır" (s. 10). Hıristiyanlık derken de Planhol belli ki Avrupa'yı kastetmektedir –vurgulamak istediği karşıtlık, nihayetinde budur.

Öz itibariyle kardeşi *Homo Arabicus*'a bağlı olan *Homo Islamicus*, çağlar boyu tekil olarak kalmış, belirli bazı temel özellikleri bünyesinde barındırmıştır. Arap-İslam uygarlığı, denize yönelik başından beri sürekli karşıt bir tutum takınmıştır. Bunun aksini gösterecek ampirik kanıtlardan epeycesini de Planhol ironik bir biçimde toplamışsa da bunlar *Homo Islamicus*'un ana özünün dışında kalan faktörlerin birer sonucudur. İslamiyet öncesi dönemde dahi Araplar denizi reddetmiştir. Yalnızca yarımadanın doğu kıyısında "Arap denizcilere rastlamak" mümkündü. Ama tabii ki bunlar gerçek Arap bile değildi, gemicilik ise "köken itibariyle sadece yabancı bir kültürün etkisi" olarak İran'dan alınmıştı (s. 15). Benzer şekilde, de Planhol, Hz. Muhammed döneminde Kızıldeniz'deki deniz trafiğini kontrol edenlerin Hıristiyan olduğunu, her şeyin birbiriyle uyum içerisinde bunu gösterdiğini iddia eder (s. 18). Arapların denizdeki ilk zaferlerini sağlayan ise "safi savaşma azmi" ve "mücahitlerin fanatizmi"ydi (s. 30). De Planhol'ün argümanında ampirik olmayan çıkarımlara da yer vardır: Genellikle "Araplar"a atfedilen üçgen yelkenden bahsederken "böylesine zengin sonuçlara yol açan bu kadar önemli bir keşfin, denizle ilgili hiçbir şeyle alakası olmayan bir halka atfedilmesi oldukça mantıksız görünüyor," diye yazar (s. 35). Avrupa'nın deniz işlerindeki üstünlüğüne işaret eden bir başka yaygın temayı kullanarak, dârülislâm donanmalarında mürettebatın Hıristiyanlardan, dönmelerden, yeni Müslüman olmuş kişilerden oluştuğunu, "sistematik olarak [onlardan] yararlanıldığını" belirtir (s. 51). Ne var ki Osmanlı gemilerindeki mürettebatın kimlerden oluştuğuna dair yapılmış tek ciddi analiz, "resmin bütününe bakıldığında, Doğu Afrika'dan getirilen siyahi kölelerin Batı Avrupa'dan gelen 'Frenk' kürekçilere kıyasla muhtemelen çok daha fazla sayıda" olduğunu göstermektedir.[45] Herhalde işin en ironik kısmı da siyahi Afrikalıların Hegel'in gözünde denizle ilgilenmeyen halkların paradigmatik örneği oluşudur.

Her halükârda, de Planhol, denizle haşır neşir olma bakımından tekrar tekrar karşısına çıkan istisnai durumlara sürekli bir Arap/İslami olmayan köken bulma ihtiyacındadır: Bunları kâh İslam öncesi İran etkisine, kâh

45 Giancarlo Casale, "The Ethnic Composition of Ottoman Ship Crews and the 'Rumi Challenge' to Portuguese Identity," *Medieval Encounters* 13 (2007): 139.

"yeni gelen Berberilerle Türklere", kâh birtakım dolaplar çeviren Britanyalı emperyalistlere atfeder (s. 89, 92-115, 403). Bu liste uzar gider. Ancak elbette en açıklayıcı nokta, tipik ama kaçınılmaz bir örnek olan Endülüs istisnasıdır: Tabii ki bu "yerli bir [özelliğin] yeniden canlanması"ndan kaynaklanmış, yeni Müslüman olanlarla Hıristiyanlar "Endülüs'teki denizcilik yaşantısının istisnai yoğunluğu"nu sürdürmüştür (s. 67). Aslında, de Planhol'ün açıklamasına göre, bu tam da Endülüs'ü "Müslümanların egemen olduğu yüzyıllarda dahi, zamanından önce oluşmuş bir 'Avrupa' haline getiren pek çok kültürel özellikten biridir" (s. 67). Elbette, çünkü Avrupa demek deniz demektir.

İki

Osmanlı Kızıldeniz'i diye bir yer yoktur; bunun bir nedeni de iaşeciliğin (provizyonizm) Osmanlı Devleti'nin davranışlarını ve Osmanlı iktisadi ideolojisinin faaliyetlerini açıklamakta baskın paradigma olarak kullanılmasıdır. Bu paradigma, çokça eleştirilmesine rağmen, hâlâ nüfuzunu sürdürmekte ve Osmanlı'nın karakterine ilişkin birçok yaygın varsayımı beslemekte, aynı zamanda Osmanlı tarihi hakkındaki akademik bilgi üretimini de belirli yönlere doğru çekmektedir.[46] Daha eski kökleri olabilir (Rycaut, Türklerin "Deniz işlerine ilgi" göstermemelerini "sabit Kara Unsurunda sahip olup keyfini sürdükleri bol miktardaki mal mülk ve servet"e bağlamıştı) ancak genel hatları itibariyle bu model, Avrupa mucizesi (ve onun Doğulu antitezi) hakkındaki kuramlara dayanır; ister idealist veya materyalist ister liberal veya Marksist olsun, söz konusu kuramlar 19. yüzyıl boyunca hegemonik hale gelmiştir. Sanayi Devrimi'nden itibaren, "Avrupa'nın üstünlüğünün başlangıç noktası"nı (Braudel) keşfetmek, tarih disiplininin ve tarih felsefesinin amacı olmuş; gerek Smith, Hegel, Marx veya Weber'in tarzında gerekse bir başka şekilde, açıklamaya uğraştığı temel soruyu hep bu teşkil etmiştir. Braudel'in ilan ettiği gibi bu, "dünya tarihinin Gordion düğümü", "modern dünya tarihinin esas problemi"ydi.[47]

---

46 Bu modelin halen en kuvvetli eleştirisi Brummett'in *Osmanlı Denizgücü* kitabındadır. Diğer eleştirenler arasında örneğin Suraiya Faroqhi, Rhoads Murphey ve Şevket Pamuk sayılabilir. Her şeye rağmen modelin kendisi *bir model olarak* inatla varlığını sürdürmektedir.

47 Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*, 2. cilt, *Les jeux de l'échange* (Paris: Armand Colin, 1979), 110-11.

Osmanlı tarihyazımı özelinde bu modelin derli toplu bir formülasyonu, Halil İnalcık'ın 1970'te yayımlanan "Osmanlı İktisat Zihniyeti ve Osmanlı Ekonomisi" başlıklı, etkili makalesinde yer alır.[48] O zamandan beri, Mehmet Genç, Osmanlı iktisadi kaynakları hakkında yaptığı derinlemesine arşiv araştırmalarına dayanarak kuramın kapsamını ve detaylarını defalarca genişletmiş, çalışmalarının doruk noktası olarak da 2000 yılında *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* kitabını yayımlamıştır.[49] Genç'in dikkate değer bir katkısı, gelenekçilik, iaşe (provizyon) ve fiskalizm şeklinde üç başlı bir formül geliştirmek olmuş, sonraları Osmanlı iktisat politikası hakkında yapılan tartışmalarda bu formül egemen hale gelmiştir. Tüm bu çabalar, Osmanlı tarihini kendi koşulları içerisinde düşünme ve dünyayı Osmanlı devlet bürokrasisinin bakış açısından görme girişimleri olarak önemlidir. Doğrusu, Osmanlı'nın gerçeklerinin bizzat Osmanlıların bakış açısından, arşiv çalışmalarına dayanarak değerlendirilmesi doğrultusunda sahaya yön vermekte İnalcık ve Genç kadar başarılı olmuş pek kimse yoktur. Yine de, bu modelin içerdiği birtakım önyargılar, onu açıklığa kavuşturarak yeniden değerlendirmemizin gerekli olduğunu gösterir.

Basitçe ifade edecek olursak, argüman şu şekildedir: Başlangıcından 19. yüzyıl ortalarındaki Batı'dan mülhem reformlara kadar, Osmanlı İmparatorluğu'na rehberlik eden iktisadi felsefe, her şeyden önce imparatorluk payitahtının, ordunun ve devlet bürokrasisinin iaşesiyle ilgiliydi. Şehir ekonomisine istikrarlı bir biçimde mal tedarik edilmesini güvence altına almak, devlet yönetiminin neredeyse takıntı haline getirdiği bir numaralı önceliğiydi. Bunun sonucuysa (en azından iç pazar tamamıyla doyana kadar) ihracatın bir kaynak kaybı olarak görülerek istenmemesi ve devlet müdahalesine eğilim gösterilmesiydi. Dolayısıyla iaşecilik, Osmanlı'nın devlet

48 Halil İnalcık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy," *Studies in the Economic History of the Middle East* içinde, der. Michael Cook (Oxford: Oxford University Press, 1970), 207-18; ["Osmanlı İktisat Zihniyeti ve Osmanlı Ekonomisi," *Tarih Risâleleri* içinde, çev. ve der. Mustafa Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), 35-53.].

49 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000). Ayrıca bkz. Mehmet Genç, "Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics and Main Trends," *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500–1950* içinde, der. Donald Quataert (Albany: SUNY Press, 1994), 59-86.

güdümlü ekonomisinin özel niteliğini açıklamaktadır: İktisadi, ticari ve mali alanın tüm unsurları, imparatorluk merkezine devamlı surette bol ve ucuz mal akışının sürdürülmesine bağlıydı ve buna hizmet ediyordu. Gelirlerin ve halkın hızlı tüketimine hazır malların azami ölçüde çoğaltılmasına kendini adayan Osmanlı Devleti, imalatı destekleyecek veya iktisadi büyümeyi harekete geçirecek önlemleri almaktan geri duruyordu. O halde Osmanlı İmparatorluğu, modern Batı'yla ilişkilendirilen merkantilizm ve kapitalizme temelden aykırı bir iktisadi modele göre örgütlenmiş, toprağa dayalı, tarımsal ve bürokratik bir devlet olarak anlaşılabilirdi ancak. Araştırmacıları Osmanlı Devleti ve toplumuna karasal bir nitelik atfetmeye iten de büyük ölçüde bu paradigmanın hegemonyası olmuştur.

Bu paradigmada önemli kuramsal sorunlar da söz konusudur. Bunların ilk ve en temel olanı, iktisat kavramının, Timothy Mitchell'in gösterdiği gibi, "planlama, düzenleme, istatistiksel sayım ve temsil gibi yeni yetilerin faaliyet alanı olarak 1930'lar ila 1950'lerde vücut bulmuş olduğunu" analizin hesaba katmak zorunda oluşudur.[50] Dolayısıyla, o tarihten önce bir "imparatorluk ekonomisi"nden ve bir "iktisadi zihniyet"ten söz etmek evvela kavramsal olarak problemlidir. Elbette Osmanlılarda servet ve yokluk kavramları mevcuttu, bunları da çeşitli siyasi ve sosyal süreçlerle ilişkilendiriyorlardı (gerçi bunu nasıl, hangi mantık ve varsayımlara göre yaptıkları halen tarihçiler tarafından doğru dürüst incelenmeyi beklemektedir); ama bu soruları, ekonomiyi düşünsel olarak kavranması gereken dışsal, temsili bir nesne gibi ele alan modern iktisat anlayışının çerçevesinden düşünemezlerdi.

Daha somut bir sorun ise merkezi devletin mutlak kudrete sahip olduğu varsayımıdır. İaşeciliği Osmanlı zihniyetinin özü olarak görme saplantısı, resmi alışverişlerin alanı dışında kalan iktisadi faaliyetleri incelemeye pek imkân vermez. Ne var ki merkezi idare, ister tüketim ister dağıtım hatta isterse üretim düzeyinde olsun ekonomiye adamakıllı müdahale etme olanağından düpedüz yoksundu, üstelik böyle bir niyeti de yoktu. Şevket Pamuk'un ileri sürdüğü gibi, "Ticarete ve pazarlara yönelik Osmanlı politikasını, kalıcı ve kapsamlı bir müdahalecilik olarak değil, seçici bir müdahalecilik olarak tanımlamak en doğrusudur."[51] Suraiya Faroqhi de bu görüşü tekrarlayarak

50 Timothy Mitchell, "Fixing the Economy," *Cultural Studies* 12, no. 1 (1998): 91.

51 Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 15.

"[ticarete ilişkin belirlenen] genel çerçeve, Kahire veya Halep'teki ticaret ortamında bir kısıtlama yaratmamıştı. Buradaki tüccarlar uzakta olmaları sayesinde, aşırı devlet denetiminin hüküm sürdüğü sultanların başkentindeki tüccarlardan çok farklı olarak önemli ölçüde serbestliğe sahiptiler," der.[52] Demek ki koşullar yere ve zamana göre büyük oranda değişkenlik göstermiş olduğundan, tek tip bir paradigma kaçınılmaz bir biçimde indirgemeci olacak ve daha disiplinli olan başkentin etkisi altında kalacaktır.

Buradaki problem bir yandan da, resmi veya formel işlemlerin kapsamı içine girmeyen, kaçakçılıktan takasa kadar pek çok farklı alışveriş ve değiş tokuş türünü tanıma meselesidir. Bununla bağlantılı bir başka boyutu da, genellikle devlet görevlileriyle halk arasında aracılık işlevi gören ve rolleri iaşecilik savının cazibesiyle sık sık görmezden gelinen devlet dışı aktörler oluşturmaktadır: Loncalar, sarraflar, tüccar birlikleri, tarikatlar ve her türden sosyal gruplaşmalar. Örneğin, ünlü Osmanlı seyyahı ve edibi Evliya Çelebi, İstanbul'u tarif ederken en az 1.100 lonca sıralar.[53]

Devletin mutlak kudreti meselesiyle bağlantılı olarak bir de, Osmanlı kaynaklarını fazlasıyla düz anlamlarıyla okuyarak hangi şartlarda üretilip tüketildiklerini yoruma dahil edememe sorunu söz konusu olmuştur. Belgeler, fikirler, ifadeler, hatta kelimeler bile, muhtelif bağlamları ve çeşitli gramerlerinden bağımsız olarak işlemez; gerçeklik veya anlamla nötr bir ilişki içinde bulunmazlar –bunlar sosyal eylemlerdir ve bilişsel yahut bilgi verici olduğu kadar edimsel bir işlev de görürler. Dolayısıyla, Osmanlı belgeleri şu veya bu gerçekliğin dolaylı da olsa basit birer yansıması olarak değil, söylemsel bir oluşumun ve bir iktidar düzenlemesinin ana bileşeni olarak okunmalıdır.

Öncelikle, devlet arşivlerinin, devlet müdahalesinin yokluğuna ilişkin göstergelerden ziyade varlığının kanıtlarını kaydetme eğiliminde olması gibi basit bir gerçek söz konusudur (Kabaca söylersek, var olmayan bir şeyin kaydedilmesi zordur; var olan bir şeyse tam da kaydedilmiş oluşunun sonucu

52 Suraiya Faroqhi, "Introduction," *The Cambridge History of Turkey*, 3. cilt, *The Later Ottoman Empire, 1603-1839* içinde, der. Suraiya Faroqhi (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 8 ["Giriş," *Türkiye Tarihi*, 3. cilt. *Geç Osmanlı İmparatorluğu, 1603-1839*, çev. Fethi Aytuna (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), 22].

53 Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, 1. cilt, haz. Ahmed Cevdet (İstanbul: İkdâm matbaʿası, 1896), 512.

olarak vardır); bu da müdahalecilik ve kontrol hissini perçinler, özellikle de bağlam içerisinde ima edilenin peşine düşmeyip sırf dar anlama bakan bir okuyucu için.[54] Arşiv belgeleri, onları üreten devlet ve bürokrasi için ideolojik ve siyasi bir işlev görmekteydi. Stratejik, entelektüel, manevi ve ticari değeri büyük bir alan olan Kızıldeniz çevresindeki topraklara dair üretilen evrak, bilhassa yoğun bir meşrulaştırıcı nitelik taşıyordu. Örneğin, hacla ilgili bol miktarda belge mevcuttur ve birçok araştırmacının göstermiş olduğu gibi, hepsi de imparatorluk gücünün tecelli ettiği belirli bir faaliyet odağını ortaya koymaya, her yıl Kızıldeniz kıyılarındaki Hicaz'a yapılan büyük hac yolculuğunu kontrol etmek, korumak ve finanse etmek yoluyla imparatorluğun meşruiyetini somut olarak ifade edişini sergilemeye hasredilmiştir.[55] Fakat bu en bariz örnektir ve genellikle devletin dini karakterinde haccın oynadığı rolle açıklanarak geçiştirilir; arşiv kaynaklarının başlı başına önemli ve asli bir boyutunu gösteren bir örnek olarak görülmez. Osmanlı dünyasında kahvenin yayılması olgusu ise yazıya dökme ve belgeleme işlemlerinin edimsel (performatif) bileşenini ve iaşecilik paradigmasındaki peşin hükümlülüğü gözler önüne seren bir başka mükemmel ancak yeterince incelenmemiş örnektir. Arşiv belgelerinin edimselliği, İstanbul'dan Kahire'ye gönderilen bir emir üzerinden kolaylıkla anlaşılabilir: Bu emrin amacının İstanbul'a "çok ve bol miktarda" (*āsitāne-i ʿaliyeme kesret ve vefret üzere*) kahve tedarik edilmesini sağlamak olduğu belirtilmekle beraber, aslında tam da bu nefis maddenin şehre ulaşan miktarı asgari talebi dahi karşılamakta yetersiz kaldığı için emir gönderiliyordu.[56]

Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde süregiden kahve kıtlıkları yaşanmaktaydı.[57] Bu soruna çözüm olarak Osmanlı idaresi (fiyat kontrolleri

---

54 Pamuk, *Monetary History*, 15.

55 Özellikle bkz. Suraiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans* (Londra: I. B. Tauris, 1994) [*Hacılar ve Sultanlar, 1517-1638*, Almancadan çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008)].

56 BOA, MM 8, 215, 426 (H. 1180 Cemaziyelevvel ayı ortası/1766 Ekim ortaları).

57 Arşivde bu sıkıntılardan bahseden çok sayıda belge mevcuttur. Burada çeşitli dönemlere ait, farklı yerlerle ilgili (ve ayrı tasniflerde bulunan), rastgele seçilmiş örnekler vereceğim: BOA, HAT 749/38393 (İstanbul'daki talebi hafifletmek için İzmir'den kahve gönderilmesini isteyen H. 1136/1724 tarihli bir yazı), BOA, C.İKTS 22/1054 (İznikmid [İzmit] kadısına ve gümrük eminine yazılmış, gelen bütün kahvenin doğrudan İstanbul'a gönderilmesine dair H. 1214/1799 tarihli

yoluyla piyasaya düzen verme çabaları gibi başka önlemlerin yanı sıra) mevcut bütün kaynaklarını seferber ederek başkentteki kahve arzını ikmal etmeye çalışıyordu:[58] İhracata düzenli olarak yasak getiriliyor, hatta bazen yurtiçi satışların İstanbul dışında hiçbir yere yapılmaması isteniyor, tüccarlara ait hususi gemilere idarenin emriyle el konularak devlet adına mal taşımaları sağlanıyordu. Çoğu zaman bu, Mısır'ın Akdeniz'deki limanlarından (İskenderiye, Reşid, Dimyat) İstanbul'a kahve sevkiyatından ibaretti, ama bazen de çıkan kararlar İzmir gibi transit ticaret limanlarına gelen veya orada depolanan kahve yüklerine el konulmasını gerektiriyordu. Bu, iaşeci dürtünün klasik bir yansıması olarak yorumlanabilir pekâlâ: Payitahtın iaşesi, başka her türlü ekonomik, finansal ve siyasi kaygının üzerinde ve ötesinde görülen mutlak öncelikti. Ancak bu daha karmaşık bir olguyu yanlış okumak olur. Bir kere, emirler her zaman söz konusu durumun *olağandışı* olduğunun altını çizme amacı güden bir dille yazılmıştır. Mesela bir örnekte, bir "*bid'at-ı muḥdeṡe*" (yeni icat edilen uygulama), yani Kahire'de tüccarlardan zorbalıkla alınan haraç, kıtlığın sebebi olarak gösterilir.[59] Söylemeye ne hacet, kahve kıtlığı hiç de yeni görülen bir durum değildi, sebeplerini de yeni getirilen belirli birtakım uygulamalarda aramak yersizdir. Dolayısıyla, iaşecilik, onu uyguladığı düşünülen kişiler tarafından doğal bir durum, hatta kabullenilmiş bir vaziyet olarak görülmüyordu; ekonomik zihniyetin yol açtığı bir davranış değil, özel bir krizin sonucuydu. Bu tür belgelerin tekrar tekrar karşımıza çıkması bu noktayı doğrular: İşin normali bu olsaydı, düzenli olarak tekrarlamaya gerek duyulmaz, ticaretin standart düzenlemesi bu olurdu. Üstelik, başkentte kronik olarak görülen kahve kıtlığı vakaları ve onların sonucu olarak çıkarılan olağandışı kararlar, kahve ticaretinin aslında ne ölçüde özel tüccarların kontrolünde olduğuna, bu kişilerin uygun gördükleri şekilde, istedikleri yerde alım satım yaptığına işaret eder niteliktedir. Son olarak, Osmanlı idaresi bu

bir emir), BOA, C.BLD 138/6881 (Kahvenin derhal İstanbul'a gönderilmesine ilişkin H. 1255/1840 tarihli bu emir, Avrupa kolonilerinde giderek artan kahve üretimine rağmen, kıtlık sorununun 19. yüzyıl ortalarına kadar sürdüğünü göstermektedir.). Başkentteki kahve kıtlıkları ve bunlara çare bulunması Mühimme-i Mısır serisindeki emirlere herhalde en çok konu olan başlıca meseledir.

58 Kahve piyasasını düzenleme çabaları hakkında bkz. Mehmet Genç, "Contrôle et taxation du commerce du café dans l'Empire ottoman fin XVIIe–première moitié du XVIIIe siècle," Tuchscherer, *Commerce du café* içinde, 161-80.

59 BOA, MM 8, 268, 508 (H. 1181 Rebiülahir ayı başlangıcı/1767 Ağustos sonları).

emir ve yasakların takipçisi olup gereğini yerine getirmekten açıkçası âciz durumdaydı. Fransız konsolosluk kayıtlarına dayanarak 18. yüzyıl başlarında kahve ihracatına yönelik artan yasaklamalardan söz eden Gilbert Buti'nin belirttiği gibi, "Bu resmi kararların önemsenmeye değmez derecede zayıf bir etkisi olduğu [...] söylenebilir ancak."[60] Şunu da eklemek gerekir ki Avrupa'ya yapılan kahve ihracatına yönelik kısıtlamaların sürdürülmesi, azımsanmayacak ölçüde halktan gelen baskının da bir sonucuydu. 18. yüzyılda Mısır'dan gönderilen Fransız konsolosluk raporları, ürünün yasadışı ihracatına karşı olan ve hem yolsuzluk yapan yerel görevlileri hem de onları yoldan çıkaran yabancı tüccarları hedef alan kitlesel eylemlere ilişkin anlatımlarla doludur.[61] Demek ki tepeden inme, otokratik, devlet merkezli bir iaşecilik saplantısına karşılık, Osmanlı topraklarındaki kahve problemi alternatif bakış açıları sunmaktadır. Üstelik pek çok durumda, payitahttan taşradaki yöneticilere gönderilen emirler, başkent halkının kıtlık yüzünden yaşadığı sıkıntıların yerel tüccarların talihiyle sıkı sıkıya bağlantılı olduğunu ifade eder.[62] Yani payitahtın iaşesi, bizzat tüccarların doğal çıkarlarına uygun bir şey olarak lanse edilir, önlerindeki daha iyi seçeneklere rağmen katlandıkları bir durum olarak değil. Aslında, Osmanlıların İstanbul'da uyguladığı tedarik politikalarının genel amacı, *özel* ticareti kolaylaştırmak ve artırmaktı.[63]

Gerek kahve ticareti örneği gerekse de genel olarak Kızıldeniz'deki ticaret, iaşecilik paradigmasının bir başka temel varsayımını daha zayıflatıyor: Böyle bir dünya görüşünün esasen halihazırda siyaseten yarar sağlayacak meselelerle ilgilenip uzun vadeli iktisadi çıkarları göz ardı ettiği, böylece örneğin yabancı ülkelerle kurulan dostane ilişkilerin karşılığında ödül olarak Osmanlı Devleti'nin yabancı tüccarlara ticaret imtiyazları tanımasına, üstelik bu ödünlerin yerli tüccarları veya bir bütün olarak Osmanlı ekonomisini nasıl etkileyebileceğini yeterince iyi değerlendirmeden bu hakları vermesine yol açtığı varsayımını. Osmanlı Devleti'nin, üzerindeki olanca baskıya

---

60 Gilbert Buti, "Marseille entre Moka et café des îles: Espaces, flux, réseaux, XVIIe-XVIIIe siècles," Tuchscherer, *Commerce du café* içinde, 222.

61 Age.

62 Örneğin bkz. BOA, MM 8, 268, 508 (H. 1181 Rebiülahir ayı başlangıcı/1767 Ağustos sonları), veya yine BOA, MM 8, 352, 659 (H. 1188 Şaban sonu/1774 Kasım başları).

63 Faroqhi, "Trade Controls," 139.

rağmen, Kızıldeniz'de Cidde'nin kuzeyindeki alanda Avrupalı tüccarların faaliyet göstermesine hiçbir zaman razı gelmediği gerçeği bu varsayımı yalanlıyor. Özellikle Fransa ve İngiltere bu önemli ticaret alanına defalarca nüfuz etmeye çalışmış, ancak çabaları sonuç vermemişti (yani 19. yüzyıldan önce sonuç vermemişti). Bu durum, İslami bir güç olarak Osmanlıların "Kâfirlerin" Haremeyn'e yaklaşmasını engellemek için kullandığı bir savunma mekanizması olarak yorumlanmıştır; ama bu absürt bir yorumdur, çünkü Avrupa gemileri Cidde'ye, yani ta Mekke'nin limanına kadar gelebiliyordu. Dini-savunmacı argümanın iler tutar yerinin olmadığı uzun zamandır anlaşılmış olmasına karşın bu yanlış görüşün varlığını sürdürüyor oluşunun en önemli sebebi, Kızıldeniz'in kuzey bölümünde seyri yasaklanan gemilerin "*Hıristiyan* gemileri" olduğu fikridir. Yerel kaynakları derinlemesine bilen büyük sosyal tarihçi André Raymond bile *Artisans et commerçants* [Zanaatkârlar ve Tüccarlar] (1973) başlıklı klasik eserinde Bâb-ı Âli'nin "Hıristiyanları Kızıldeniz'in dışında tutmayı sürdürmekte kararlı" olduğundan bahsetmiş; oysa kitabının başka yerlerinde daha doğru bir ifade olan *Avrupalı* terimini kullanmıştır.[64]

Dini terminolojiyi, sadece dönemin Batılı kaynakları destekler. İstanbul'daki Britanya büyükelçisi Sir Robert Ainslie, dini terimleri sık kullanır ve "Hıristiyan gemilerinin Kızıldeniz'de Cidde'nin ötesinde seyretmesine getirilen yasak"tan söz eder.[65] Osmanlı kaynaklarında ise bu yasakla ilgili olarak *Hıristiyan gemileri* teriminin kullanıldığına ilişkin herhangi bir kanıta rastlanmamıştır. Bu kaynaklarda ya konuyla ilgili devlete (söz konusu durumda, *İngiltere tüccār gemileri* denilerek) ya da tamamen farklı bir kategori olan Hıristiyan Avrupa'ya (*Efrenc gemileri* sözüyle) atıf yapılır.[66] İlginç bir biçimde, Osmanlı resmi yasağının İngilizce çevirisinde "İngiliz

---

64 André Raymond, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, 2. basım (Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 1999), 1:153-54.

65 Örneğin bkz. "Extract of a Letter from His Exc. Sir Robert Ainslie, to Lord Viscount Weymouth, Dated Pera of Constantinople 17th Dec. 1778," BL, IOR/G/17/5, s. 197.

66 Bkz. Osmanlı yönetimi tarafından İngiliz büyükelçisine gönderilen ve Avrupa gemilerinin doğrudan Mısır'a yanaşmasına ilişkin yasağı tekrarlayan resmi şikâyet (BOA, MM 9, 3, 1) ve bununla ilgili olarak padişaha gönderilen yazı (BOA, MM 9, 3, 2); her ikisi de H. 1192 Zilkade ayının son günü/19 Aralık 1778 tarihlidir.

gemileri *veya herhangi bir Avrupalı güce ait gemiler tarafından*" ifadesi geçer.[67] "Herhangi bir Avrupalı güce ait gemiler", "Hıristiyan gemileri" sözünden oldukça farklıdır. Gerçekten de Osmanlı arşiv kayıtlarında "Hıristiyan devletleri"ne *Düvel-i Naṣārā* şeklinde atıf yapıldığına rastlanır, ama bu ifade tamı tamına "Avrupa devletleri" (*Avrūbā devletleri*) sözüne denktir ve bazı durumlarda bu iki ifade aynı metnin içinde birbirinin yerine geçecek şekilde kullanılmıştır.[68] Bu sözle asla genel anlamda Hıristiyanlar kastedilmez; elbette bölgede her zaman pek çok gayrimüslim tüccar bulunmaktaydı ve birçoğunun da gemileri vardı. Nitekim, aynı André Raymond bu dönemden Mısır'ın "Suriyeli Hıristiyanlarının" Kızıldeniz ticaretine egemen olduğu bir dönem olarak söz eder.[69]

Arşivlerden çıkan sonuç nettir: Sonuçta hangi politikaların benimseneceğini belirleyen, imparatorluk merkezindeki bürokratların inatçı iktisadi zihniyetinden ziyade yerel faktörler ve yerel aktörlerdi. Getirilen yasak, her şeyden önce, Kızıldeniz'in kuzey yarısında ticareti tekeline almış olan ve dolayısıyla özellikle Hint Okyanusu'nun dört bir köşesinden gelen her türlü malla kahvenin dağıtımında aslan payını elinde tutan Cidde, Süveyş ve Kahire'deki tüccarlarla yerel idarecilerin hoşnutsuzluğunun bir sonucuydu. İstanbul'daki yönetimi, Osmanlılara ait olmayan gemilerin Cidde'nin kuzeyine geçmesini yasaklamaya ve Avrupalılardan kendi tebaalarını yasağa uymaya zorlamalarını talep etmeye iten bilhassa Hicaz'daki yetkililer olmuştu. Osmanlı merkezi idaresince üretilen belgeler, Avrupa gemilerinin Süveyş'e gelmesine sebep olduğu gerekçesiyle (geçmişe dönük olarak da olsa) durmadan merhum Ali Bey'in hıyanetine suç yükler; halbuki bu belgelere göre, iş padişaha kalsa, o böylesine alışılmadık bir durumu önlemek için hemen harekete geçerdi.[70]

Aralık 1778'de Robert Ainslie nezdinde kayda geçirilen resmi bir şikâyet bilhassa açıklayıcıdır: Bu şikâyet ilk olarak Mekke Emiri Şerif Sürûr'dan

67 BL, IOR/G/17/5, s. 208-10; vurguyu ben ekledim.

68 Örneğin, BOA, MM 9, 114, 201 (H. 1191 Şaban ayı başlangıcı/1777 Eylül başlangıcı).

69 Raymond, *Artisans et commerçants*, 1:155.

70 Mesela bkz. MM 9, 150, 261 (H. 1191 Receb ayı ortası/1777 Ağustos ortası): "maḳtūl ʿAlī Bey'iñ hengām-ı tuġyānında muġāyir-i rıżā-yı şāhānem İngiltere gemileriniñ Süveys'e vürūd eylediği sāmiʿa-ı güzār-ı hüsrevānem olduğu saʿat menʿ ve defʿilerini ḥāvī Mışır cānibine ve Cidde vālīsine evāmir-i ekīdem taşdīr ve keyfiyet Der ʿaliyemde muḳīm İngiltere elçisine ifāde [...]"

gelmiş, ama onu resmi bir yazı haline getiren Osmanlı idaresinin en yüksek organı olan Dîvân-ı Hümâyun olmuştur. Yazı, yasağa rağmen Yemen'den gelen kahve yüklü bir İngiliz gemisinin daha Süveyş'e ulaşmış olduğunu, Osmanlı Devleti'nin böyle davranışlara daha fazla müsamaha gösteremeyeceğini bildirir. Yeni yılın başlangıcından itibaren Osmanlılara ait olmayan herhangi bir gemi Süveyş'e yanaşacak olursa, bandırasının İngiltere'ye mi yoksa başka bir Avrupa devletine mi ait olduğuna bakılmaksızın taşıdığı yüke el konulup mürettebatının esir alınacağı uyarısında bulunur. Yemen'den Süveyş'e doğrudan yapılan kahve sevkiyatının Cidde gümrüğünde fazlasıyla zarara yol açtığını bildiren mektup, "Mekke ve Medine mahallelerinde şikâyet ve yakınmaların" olduğunu belirtir.[71] Bu beyan, tarihsel kayıtlardan derlenebilecek pek çok başka örnek gibi, iaşecilik paradigmasının tüm prensiplerine aykırıdır. İmparatorluk merkezine mal tedarik etmek belli ki esas öncelik değildi. İthalat (çok gerekli bir ürün için dahi olsa) ne pahasına olursa olsun kolaylaştırılmıyor, yabancı tüccarlara siyasi lütuf karşılığında sorumsuzca iyi muamele edilmiyordu. Üstelik taşradaki görevlilerle tüccarların çıkarlarını ve haklarını korumak için her şey yapılıyordu.

Dahası, bu hikâye, iaşecilik paradigmasına dair bir başka ciddi probleme daha işaret ediyor: Bu problem, tarihsel eylemliliği doğrudan doğruya imparatorluk başkentine atfetmesi ve zaman veya mekân içerisinde hiçbir farklılaşmaya yer vermemesidir. Osmanlı iktisadi zihniyeti söylemi, dört yüzyıllık çalkantılı tarihi tek bir temel ilkeye sıkıştırmakla kalmaz, çok büyük bir iç çeşitliliğe sahip kocaman bir imparatorluğu mutlak kudrete sahip bir merkezin karşısında el pençe divan duran geniş ama itaatkâr bir çepere indirger. Bu perspektifte, iktisadi tercihlerle ticari pratiklerin dönemden döneme veya yerden yere değişkenlik göstermiş olabilme ihtimaline yer yoktur; yerel şartların etkisiyle işlerin seyrinin değişerek imparatorluğun arzularından bağımsız, hatta ona zıt bir yönde ilerlemiş olabileceği de, devlet politikalarının sırf tepeden inme bürokratik girişimlerin ürünü olmama olasılığı da göz ardı edilir. Kısacası, bu görüş, merkezi devlet yetkilileri dışındaki aktörlerin pasif

71 Bu ifade şurada kullanılmıştır: "Translation from the Italian. Representation of the Sublime Porte Sent by His Excy the Reis Efendi to His Excy Sir Robert Ainslie His Britannick Majesty's Ambassador," BL, IOR/G/17/5, s. 208-10. Metnin Osmanlıca versiyonunda "*aḳṭār-ı Ḥicāziye'de güft ü şenīd ḥudūs̱una bādī*" şeklinde geçmektedir; bkz. BOA, MM 9, 3, 1 (H. 1192 Zilkade ayının son günü/19 Aralık 1778).

olduğunu varsayar, yetkililerin aldıkları kararları ise despotik bir aklın nevi şahsına münhasır ürünleri olarak görür. Bu uzun zamandır birçok tarihçinin farkında olduğu bir husustur –peki kuralın ıskartaya çıkarılması için istisnaların daha ne kadar birikmesi gerekir?

İaşecilikle ilgili son sorun ise tarihsel düşüncede gayet yaygın bir mesele olan teleolojidir. Modernite öncesinde Avrupa dışındaki ülkelerin, özellikle de Osmanlı Devleti'nin iktisat politikalarına ilişkin bilgiler, hep daha sonra (19. yüzyılda) başka yerlerde (Avrupa'da) olup bitenlerin, yani Sanayi Devrimi'nin ışığında yorumlanır. "Neden burada Sanayi Devrimi olmadı?" sorusuna cevap olarak iaşecilik öne sürülmüştür.

Halil İnalcık, "Osmanlı iktisat zihniyeti" hakkındaki çalışmasını, bu zihniyetin Avrupa'daki (merkantilist) karşılığından, yani içinden kapitalizmle modernitenin çıktığı zihniyetten nasıl farklı olduğunun altını çizererek tamamlar.[72] Mehmet Genç'in kitabı ise daha başından itibaren açık açık Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayileşmenin *yokluğuna* ilişkin bir izah olarak tanımlanmıştır.[73] Tarihin bu şekilde okunmasının beraberinde getirdiği siyasi çıkarımları başka bir yerde de gözler önüne seren Genç, değer ve anlam yüklü bir kelime seçimiyle, "Osmanlı iktisadi dünya görüşüne ait klasik referans sisteminin etkisinin izleri"ne Türkiye Cumhuriyeti'nde rastlandığını, "Türkiye'nin ancak 1980'lerde, Turgut Özal'ın başbakanlığıyla beraber, serbest piyasa ekonomisinin yasalarına uymaya başladığını" öne sürer.[74]

Bu analiz biçimindeki başlıca problem, ne olmadığını araştırarak işe koyulması ve dolayısıyla incelediği durumda hep bir eksiklik bulmasıdır – rasyonalite eksikliği, özgürlük eksikliği, devlet yatırımlarının eksikliği, özel girişimcilik eksikliği, sermaye birikimi eksikliği, modernite eksikliği. Doğal kabul ettiği bir kavramlar ve temel yasalar kümesiyle işe başlar ve bunları farklı farklı geçmişlere yapıştırır. Hiçbir esnekliğe, hiçbir potansiyele yer bırakmaz. Bu kalıba sokulan tarih, bir yandan nasıl olması gerektiği önceden buyurulmuş, bir yandan da aslında neyin nasıl olması gerektiğini buyuran bir anlatıdır: Bu anlamda, her yerin tarihi zaten hep bir Avrupa tarihidir,

72 İnalcık, "Ottoman Economic Mind," 218.

73 Örneğin bkz. Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, 76.

74 Mehmet Genç, "State and the Economy in the Age of Reforms: Continuity and Change," *Ottoman Past and Today's Turkey* içinde, der. Kemal Karpat (Leiden: Brill, 2000), 187.

Avrupa ile modernite fikirlerinin kendileri de elbette tarihsel düşüncenin büyük bir bölümünü yapılandıran meta-kavramlardır.

Üç

Osmanlı Kızıldeniz'i diye bir yer yoktur, çünkü Arap'ı Afrikalının karşısına koyan büyük bir disiplinler arası ayrımın oluşturduğu sınır hattında uzanır. 19. yüzyılda yaratılan bu ayrım, (elbette başta siyasi ama aynı zamanda kavramsal, arşivsel, metodolojik, söylemsel) birçok farklı düzlemde işlemekte, günümüzde de baskın niteliğini korumaktadır. Son zamanlarda yapılan çalışmalar, bu bölünmenin yapıbozumuna yönelik bazı hususları ortaya koymuş, bu bağlamda Sahra'nın tarihsel bir mekân olarak ne kadar canlı bir yer olduğunun altını çizmiş, Afrikalı aktörler ve etmenler sonradan Arap dünyası haline gelen dünyanın nasıl asli bir unsuruysa, Arapça edebiyatın ve İslami pratiklerin de Afrika kıtasının o kadar ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermiştir; ancak bu çalışmalarda bile aynı kavram ve kategoriler işlev görmeye devam etmektedir.[75]

"İslamiyet" ve "Arap" kategorilerinin üretimi, Oryantalizm disiplininin metin analizi yoluyla aydınlatmaya giriştiği "Doğu" kategorisinin üretilme süreci içinden süzülüp gelmiştir. Burada amaç, Arap-İslam medeniyetinin özünü ve dünya tarihi içerisindeki yerini açığa çıkarmaktı. Gösterilen yaklaşım, hep bir medeniyet üstünlüğü pozisyonundan hareket etmiş, yükselişten düşüşe giden bir parabol eğrisine dayalı anlatı biçimi bu yaklaşımın merkezinde yer almıştı. Orijinal *Encyclopédie*'deki "Égypte" [Mısır] maddesi, sade bir belagatle rengini belli ediyordu: "Bir zamanlar hayranlık duyulacak bir ülkeyken bugün incelenecek bir ülkedir."[76] Oryantalizmin bir disiplin olarak kurulmasıyla birlikte, Doğu bir inceleme nesnesi haline gelir; incelemeyi yapanlar ise bu yeni bilimsel nesnenin üzerindeki perdeyi aralamak için bilinmezlik katmanlarını delmeyi başaran Avrupalılardır. Ama Doğu bir zamanlar (Fransızca orijinalinde *jadis*), erken modern dönemin ileri safhalarına kadar Hıristiyan Batı için bir hayranlık (ve korku) nesnesi de olmuştu; bu yüzden de Oryantalizm Şark bağnazlığı, hoşgörüsüzlüğü, kurnazlığı ve acımasızlığıyla ilgili bir sürü basmakalıp fikirden de yararlanmış ve bunlara katkıda

75 Ezber bozan bir kitap için bkz. Scott Reese, ed., *The Transmission of Learning in Islamic Africa* (Leiden: Brill, 2004).

76 Diderot ve d'Alembert, *Encyclopédie*, 11. cilt.

bulunmuştu. Doğa durumu ideali ve kayıp cennet fikri gibi Hıristiyanlığa ait kavramların etkisini taşıyan Afrika çalışmaları, İslamiyet'ten ve Doğu'dan ayrı, daha aşağı nitelikte, ama sonuçta onlara kıyasla daha kurtarılabilir halde bulunan bir özne üretmişti. Kara Kıta'nın erdemli vahşisi çocuksu, utanma nedir bilmeyen, korunmasız ve irrasyoneldi. Bu temalar, Afrika ve Doğu hakkında yapılan akademik araştırmaları daha örtük bir biçimde de olsa şekillendirmeye devam etmektedir.

Bu modelin varlığını sürdürdüğünün herhalde en açık göstergeleri, araştırma sahalarının halen birbirinden yalıtılmış oluşu ve doğal olduğu varsayılan etnik, dini, dilsel ve coğrafi kategorilerin günümüze kalan mirasıdır. Bu modele göre Afrika, aynı Doğu (veya İslamiyet ya da Arap dünyası) gibi, yasaları, dinamikleri ve etkileri akademik disiplinler tarafından aydınlatılacak olan kültürel bir sentez, tutarlı ve anlaşılır bir bütündü. İki dünyayı birbirinden ayıran büyük bariyerler Sahra Çölü ile Kızıldeniz'di –bunların her ikisi de gayet manidar bir biçimde bugüne kadar kendi tarihleri doğru dürüst yazılmadan gelmiştir. Bu ırk-kültür taksonomileri yüzünden Kızıldeniz bölgesi en katı topografik anlamı dışında tahayyül edilemez olmuştur. Afrikalı ve Arap diye ayrı ayrı değerlendirilen kıyıları, yekpare bir analiz çerçevesine oturtulamamaktadır.

Tartışmayı çerçeveleyen ırksal-kültürel kavramların ve tarihsel analizde tamamıyla anakronik ve/veya yabancı terminoloji kullanımının yol açtığı sorunları göstermek için üç grup kaynağa başvurmak yeterli olacaktır. Farklı arşivlerden elde edilen bu kaynakların ait oldukları dönemlerin yanı sıra kökenleri ve nitelikleri de birbirinden farklıdır.

Haziran 1789 tarihli ilk kaynak, Süveyş yolunun Britanyalılara açılması için müthiş bir lobicilik faaliyeti yürüten ve Dördüncü Bölüm'de önemli bir yer tutacak olan George Baldwin tarafından yazılmış olup "Mısır'daki Köle Ticareti Hakkında Önerge" ("Memorial Relating to the Slave Trade in Egypt") başlığını taşır.[77] Bu kısa bir metindir ve konumuz açısından önemi, esas olarak anlatının ifade edilişinde kullanılan kimlikçi ve ahlaki kategorilerde yatmaktadır. Baldwin, Mısır'daki köleleri "Asya köleleri ve Afrika'nınkiler" ("the Slaves of Asia, and those of Africa") diye ayırarak söze

77 Metnin İskenderiye'de yazılmış, 21 Haziran 1789 tarihli bir el yazma versiyonu, Kew Gardens'taki Birleşik Krallık Ulusal Arşivi'nde yer alan Dışişleri Bakanlığı serisinde bulunabilir (FO 24/1, 161-66). Ayrıca sonradan basılmıştır.

başlar. Bu net bir şekilde kıtaları esas alan bir tasavvurdur ama burada basit bir coğrafi tabir olarak kalır. İlginç bir biçimde, yalnızca Afrika'nın sıfat formu kullanılmıştır: "Gürcistan'dan, Megrelya'dan, Çerkesya'dan ve İran sınırlarından getirilen" "Asya köleleri" askeri ve bürokratik düzenin en üst basamaklarına katılmak üzere satın alınırken, "*Afrikalı* köleler tam aksine hizmet etmek üzere getirilir." Sonra da metin, Afrika'nın bütünlüklü, tutarlı bir kimlik ve işe yarar, uygun bir analiz birimi olabileceği fikrini sunar. Bu anlam, "Afrikalı köleler"in fenotipik görünümleri üzerinden tanımlanmasıyla ("Renkleri, yalnızca birkaç ton farkıyla çeşitlilik göstermekte olup siyahtır.") ve "bizim plantasyonlarımıza da köle sağlayan aynı üretim kaynağından gelen zenciler" olduklarının belirtilmesiyle pekiştirilir. Ne var ki başlangıç aşamasındaki bu Afrika uzmanı bilinci burada söz düzeyinde kalır; henüz argümanın düzenleyici bir prensibi haline gelmemiştir. Yine de, Afrika kavramının soykütüğüne dair bir fikir vermektedir: Yeni Dünya plantasyonlarındaki kölelikle ayrılmaz bir biçimde bağlantılı olan bu kavram her şeyden önce ırk üzerinden ifade edilmiştir.

Baldwin'in yazısına göre, Mısır'da insanları köleleştirme işini yürütenler "Türkler"dir; bu kişiler Avrupalılarca da taklit edilmeli, böylece "hizmetimize koşulan zavallı adamların durumu yumuşatıl[malıdır]." *Arap* terimi metinde geçmekle birlikte, sadece ve sadece "çöle sınırı olan tüm verimli memleketleri daimi olarak kuşatan" ve Mısır'daki (özellikle Süveyş ve Kahire arasındaki) kervanlara deve sağlayan insanlar için kullanılır. Bu ulaştırma hizmetinden yüklü bir kâr elde etmelerine rağmen, bunlar "durmadan savaş, daha doğrusu yağmacılık için bahaneler bulurlar." Günümüzde "Bedeviler" olarak adlandırılan gruba karşılık gelen "Araplar", Osmanlı kaynaklarında Baldwin'in anlatımına benzer şekillerde durmadan karşımıza çıkan bir kategori olan *ʿarab* veya *ʿurbān* terimlerinin çevirisidir. Batı Avrupa dillerinde *Arap* teriminin baskın anlamı, uzun süre, 20. yüzyılın ileri dönemlerine kadar bu olmuştur.[78] Ne var ki o zamana gelindiğinde, kelimenin daha ırksal bir kökenden türediği fikri nedeniyle bu anlam tümden devre dışı kalmıştı –burada, çağdaş anlamıyla *ırk*, yani insan türünün hem dış görünüş

78 Nadine Picaudou, "'Les Arabes' comme catégorie du discours mandataire britannique en Palestine," *Temps et espaces en Palestine: Flux et résistances identitaires* içinde, der. Roger Heacock (Beyrut: Institut français du Proche Orient, 2008), 235-45.

(fenotip) hem de yapı (genotip) bakımından belirli bazı kalıtsal özelliklerle tanımlanan bir bölümü olarak ırk kavramı söz konusuydu.

1789'da Baldwin'in bu yazıyı yazdığı sıralarda, Arap ile Afrikalıya ilişkin söylem hegemonik bir nitelik taşımıyordu; aslında tam şeklini henüz almamıştı. Metnin hiçbir yerinde işgal eden, köleleştiren Arap ile asli ve yerli Afrikalının karşı karşıya getirildiğine, böylece birbirinden bağımsız olarak ele alınması gereken iki ayrı dünyanın tanımlandığına dair bir kanıt yoktur. Tam tersine, metin hemen bölgedeki ticari bağlantıları anlatmaya koyularak Sahra üzerinden rahatça Darfur, Sennar, Fizan ve Habeşistan'a geçer, oradan Fas tarafına, Kızıldeniz üzerinden de Hicaz'a atlar. *Arap* ve *Afrikalı* terimleri, metinde tek tük kullanıldıkları yerlerde dahi, onlara günümüzde yüklenen anlamı taşımazlar; tarihçi de en azından bu tür bilişsel değişimlerin bilincinde olmalı, temel bir evrensel değer taşıdığı iddia edilen kategorilerin zaman içinde ne şekillerde kullanıma sokulduğuna dikkat ederek son derece ihtiyatlı davranmalıdır.

İkinci arşiv kaynağı, İstanbul'daki Cumhurbaşkanlığı Arşivleri'nin Osmanlı bölümünden alınmıştır. Hariciye Nezareti, Tercüme Odası tasnifinde yer alan belge, İstanbul'daki Fransız büyükelçisi tarafından Osmanlı yönetimine hitaben yazılan Mayıs 1849 tarihli Fransızca bir şikâyet mektubunun Osmanlıca çevirisidir.[79] Metinde, Cidde'deki Fransız yardımcı konsolosluğunun kısa bir süre önce kapatılmasının ardında yatan sebepler açıklanır: Yardımcı konsolos Mösyö Fresnel sarhoş bir Osmanlı askerinin saldırısına uğramıştır. Bu vakada tarihsel açıdan ilgi çekici olan birkaç unsur vardır (saldırının yabancılara yönelik fanatik İslami nefretle açıklanması gibi), ama şu anki konumuzla doğrudan ilgili olan nokta, sorun çıkaran söz konusu şahsı tarif etmekte kullanılan sıfat ve onun çevirisidir. Fransızca mektuba göre, Mösyö Fresnel'e saldıran kişi "un soldat nègre", yani "zenci bir asker"dir; bu sıfat, taşıdığı bütün ima ve anlamları da beraberinde getirir: Bunlar, elbette başta ırksal, ama aynı zaman da coğrafi, ahlaki, psikolojik ve davranışsal çağrışımlardır. Fransız görevlilerin şahsı tanımlamak için en temel, tarif edici unsurun bu olduğunu düşünmeleri de çok şey söyler. Terim, metinde daha sonra tekrar geçer: Hakaretin telafisi için Fransızların öne sürdüğü şartlardan biri olarak söz konusu "soldat nègre"in tutuklanması

79 BOA, HR.TO 192/9.

istenmiştir. Metni Osmanlı okuyucular için özenle çeviren profesyonel tercüman, Fransızcadaki *nègre* kategorisine en yakın terimi bulmak zorunda kalmış, karar kıldığı kelime ise *ʿarab* olmuştu.[80] Bu tercih, farklı renk kalemle yapılan düzeltmelerde de onaylanmış, Fransızca versiyonda sözcüğün ikinci kere geçtiği yere düzeltmen tarafından eklenmişti.

Bu olay ve onun farklı temsilleri, kavram ve kimlikleri ayrı ayrı zamanlar ve yerler için kullanmanın, bunu yaparken onların üretim ve tüketimlerinde geçerli olan bağlam ve gramere yeterince dikkat etmemenin ne gibi tuzakları barındırdığını, ciltler dolusu kuramdan daha iyi gösteriyor. Kimdi bu *nègre*/ *ʿarab*? "Gerçek" kimliği neydi? Afrikalı mı, siyah mı, Arap mıydı? Yoksa bunların hepsi veya hiçbiri miydi? Bunlar cevabı olmayan sorulardır; daha doğrusu, cevabı önceden üretilmiş sorulardır; bu cevaplar ise daha geniş ölçekli bir ampirik veri kümesinden gelmez, çünkü aslında verileri üreten sorunun çerçevelenişidir her şeyden önce. Burada mesele, adamın deri renginin hangi tonda olabileceğini veya hangi etnisiteye ait olduğunu bulmak değildir; bunu yapmak mümkün olsa bile mevzu bu değildir. Söz konusu olan, mevcut durumda rol oynayan dinamiklere en uygun düşen şu veya bu özelliği alıp şu veya bu unsuru seçerek, bir analiz birimi ve tarihsel aktör şeklini alması mümkün şu veya bu gruba olan aidiyeti belirleme meselesidir. Ancak şüphesiz olan şu ki Fransız görevlilerin kelime seçimi, günümüzde fark edilebilen ırksal tipolojiye dayalı bir söylem biçimine uymakla birlikte (Fransızlara göre adam, siyahi/Negroid özelliklere sahip olduğundan madde bağımlılığına ve korkutucu, irrasyonel davranışlara yatkın, *nègres* olarak bilinen insan kategorisine dahildi), metni Osmanlıcaya çevirenler, Avrupa kolonyalizminin mirası olan ırk söylemini doğrudan doğruya bozan bir terminoloji kullanmışlardı. Irk tiplerinin katı bir ayrım ve hiyerarşileştirmeye tabi tutulmasını gerektiren kurumsallaşmış plantasyon köleliğinden büyük ölçüde yoksun olan Osmanlı tecrübesi, bu haliyle, *nègre* teriminin anlamını yeterince karşılayabilecek bir söz dağarcığına sahip değildi; tümden farklı bir kategoriye dahil olması gereken unsurları işin içine katıp anlamı bozmadan olmuyordu. Arap olsun Afrikalı olsun, yalnızca halihazırda mevcut birer siyasi kimliği değil, çağlar boyu varlığını sürdüren, akla yatkın birer

80 Bu arada, terimin bu tür anlamları, günümüz Türkiye'si ve Yunanistan'ı başta olmak üzere eski Osmanlı topraklarında kurulmuş bazı ülkelerde varlığını sürdürmektedir.

tarihsel aktörü de nitelediği düşünülen bu sıfatları Osmanlıcaya çevirmek 19. yüzyılın ortasında bile mümkün değildi.

Arap ile Afrikalıyı birbirinden ayıran düşünce kalıplarının açmazlarını göstermek için burada kısaca değineceğim üçüncü kaynak ise Birinci Bölüm'de bahsettiğim, Abdülkadir el-Cezîrî tarafından yazılan, günümüze ulaşmış en eski kahve risalesidir. Eserin bir yerinde, laf arasında da olsa, kahve çekirdeğinin menşeinden bahsedilir. Yemen'le çok yakından ilişkili olmakla birlikte, kahve çekirdeğinin ilk olarak denizin öbür yakasından, Kuzeydoğu Afrika'da bir yerden gelmiş olduğu teslim edilir. Kahve içme âdetinin nasıl başladığıyla ilgili (Aden'den bahseden) bir hikâye anlattıktan sonra Cezîrî, kahvenin Yemen'e gelişinin üzerinden yüzyıl geçtiğini bildirir. Ancak hemen şu açıklamayı yapar: "Bu dediğim sadece Yemen için geçerlidir, çünkü İbn Saʿdeddin'in ülkesiyle el-Ḥabeşe ve el-Cebert diyarlarında ve el-ʿAcem memleketlerinin başka yerlerinde ilk ne zaman, ne sebeple ortaya çıktığı bilinmez."[81] Demek ki içeceğin kökeninin başka bir yer olduğuna, dahası öyle ya da böyle Arap olmayan (*ʿacem*) bir yer olduğuna dair bir bilgi olduğu açıktır ama Afrika veya Afrikalının, hatta günümüzdeki anlamıyla Arap'ın işin içinde olduğu fikri ortada yoktur. Daha da önemlisi, kahvenin esas menşeinin yabancı veya uzak bir memleket olduğu algısı da yoktur burada; ötekiliğe dair hiçbir göstergeye başvurulmamıştır. Tam aksine, anlatı, Yemen, Arabistan, Mısır ve ötesine yayılmış daha geniş çaplı bir söylem geleneğinde büyük anlam taşıyan, denizin öte yakasına ait tarihsel ve coğrafi adlara (İbn Saʿdeddin, el-Ḥabeşe, el-Cebert) yer verir. Bu formülasyonda, (Habeşistan da dahil olmak üzere) Afrika Boynuzu, Arabistan'dan ayrı bir yer olarak görülmez.[82] Tam tersine, net bir biçimde, bu yerlerin ve halkların ortak bir dünyanın parçası olduğu, bu dünyanın içerisinde gerek bitkiler gerek gelenekler arasında meydana gelen çapraz tozlaşmaların olağan bir durum olarak kanıksandığı varsayılmıştır. Batı Arabistan ile Kuzeydoğu Afrika'yı maksatsızca birbirine entegre eden bu coğrafi tahayyül, kahvenin kökeni hakkındaki çoğu anlatının temel unsuru haline gelecekti.

Demek ki gerek Cezîrî'ye gerekse de kahvenin öyküsünün başlangıcını anlatan başka yazarlara göre, Arap'ın dünyasıyla Afrikalının dünyasını bir-

81 De Sacy, *Chrestomathie arabe*, 1:189.

82 Niye öyle görülsün ki zaten? Yalnızca 18. yüzyıl sonlarında Batı'da ortaya çıkmış, ırka dayalı bir dünya tasavvuru dışında öyle görülmesine gerek var mı?

birinden ayıran hiçbir bariyer yoktu, zira ayrı olsun olmasın kendilerine ait birer dünyaları olmasına imkân verecek bir Arap veya Afrikalı kavramından eser yoktu. Anlatı burada da Kızıldeniz'in içinden geçip onu aşarak ilerler; aslına bakılırsa bu mekân, kendi başına var olan yekpare bir engelden ziyade, anlatı güzergâhlarının asli bir unsuru olarak tasavvur edilmiştir.

Dört

Osmanlı Kızıldeniz'i diye bir yer yoktur çünkü buranın bir ulusu yoktur. Ulus formunun hegemonyası, tarihçinin siyasi sınırlara bağlı olmayan alternatif coğrafyaları hayal etmesini güçleştirir. Tarih disiplininde ulusun sınırlarının, tekrar tekrar yöneltilen kapsamlı kuramsal eleştirilere rağmen, bu kadar dayanıklı bir biçimde varlığını sürdürmesi dikkat çekicidir. Tarih alanında, en azından Osmanlı veya Ortadoğu tarihi konusunda yazılmış tipik bir monografi hâlâ, objektif ya da hiç olmazsa normal olduğu varsayılan anakronik analiz birimlerine dayanır. Ancak ulus merkezcilikteki sorun, ampirik doğruluğun az veya çok oluşu değildir, çünkü geçmişin kendisinde, tarih çalışmalarının yapısını belirlemesi gereken yeterli parametrelere ilişkin hazır bir gösterge yoktur. Bunlar sonradan, öyküsünü oluşturmakta olan tarihçi tarafından, değişen kriterlere göre eklenir. Bir tarih anlatısının yapısını kurarken ulus formunu esas alma tercihi, başka tercihlere kıyasla ne daha fazla ne daha az siyasi yahut gerçeğe uygundur. Geçmişi anlatan tüm tarih çalışmaları, zaten hep aynı zamanda günümüzü anlatan tarih çalışmalarıdır. Tarihyazımının çerçevesi ve biçimine dair sorulması gereken temel sorular, bu çalışmaların kabul edip ürettikleri siyaset tarzlarına ve zımnen onaylayıp benimsedikleri anlatı yapısı türlerine yöneliktir. Ulus formu örneğinde, altta yatan siyasi dinamik, modern olana dair belirli bir anlayışa, en başta da modernin imparatorluk kavram çerçevesinin zıddı olduğu telakkisine dayanır. Ulus formu, devletin kanun gücünün çağrısıyla harekete geçen, birey haline gelmiş belirli bir vatandaş tipini esas alır. Ulus anlatısı, hem lineer hem de aniden kesintiye uğrayan bir teleolojiye göre ilerleyen gerçekçi bir tarzda şekillendirilmiştir. Bu ton ve yapı, tam da şimdiki zamanda ete kemiğe bürünmüş olan statükoyu desteklemeye hizmet eder. Durmadan yazılmakta olan esas olarak aynı tarih, senaryosu çoktan belirlenmiş aynı hikâyedir; yalnızca farklı aktörlerle ve değişen olaylarla yinelenir.

Üstelik, tıpkı modern olan gibi, onun siyasi alanda cisimleşmiş hali olan ulus da hep belirli bir Ötekine *karşıt* olarak biçimlendirilmiştir. Osmanlı sonrası devletler örneğinde –bu ifadenin kendisinden de anlaşılacağı gibi– geride bırakılan Öteki, sistematik bir şekilde hep Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. Bulgaristan'dan Yemen'e, Irak'tan Cezayir'e, hatta Türkiye de dahil olmak üzere tüm bu devletlerde Osmanlı geçmişi, ulusların kendi öz tasvirlerine nihai Öteki olarak entegre edilmiştir. Bu Öteki reddedilebilir veya yeniden canlandırılabilir ya da genellikle olduğu gibi her ikisi birden yapılabilirdi ama daha önce, yani ulus kendisini ona karşıt olarak ortaya koymadan evvel ne *idiyse* hep öyle kalırdı. En kaba şekliyle Osmanlı karşıtı tutum, despotik imparatorluğa tabi milletleri boğmuş olan Türk boyunduruğuna yönelik düşmanca ithamlar biçiminde ortaya çıkar. Şimdilerde ise bu mesele hakkındaki tartışmalar genellikle modern ulusların Osmanlı'daki kökleri ve geç dönem Osmanlı Devleti'nin modernliği üzerine yoğunlaşmıştır.

Bu durumun ampirik meselelerle hiçbir ilgisinin olmadığını tekrarlamak gerekiyor; Osmanlı arşivleri Kızıldeniz hakkında belgelerle doludur ve aslında burada incelenen dönemin büyük bir kısmında Kızıldeniz kıyıları neredeyse tamamen Cidde'deki valinin görev alanına giriyor, bu da onu tam anlamıyla Kızıldeniz odaklı bir eyaletin yöneticisi yapıyordu. Mehmed Ali Paşa döneminde ise Osmanlı Kızıldeniz'i Kahire'den yönetilmekteydi; böylece şehir, imparatorluğun tarihindeki en büyük idari birimin yönetim merkezi olmuş, bu birimin güney kanadı da Kızıldeniz'in hâkimiyeti altında kalmıştı. Ama Osmanlı Kızıldeniz'inin bir tarihi yoktur, çünkü onun karşılığı olarak görülebilecek çağdaş bir siyasi birim veya proje bulunmamaktadır: Dümdüz söylemek gerekirse, günümüzde ne bir Kızıldeniz milliyetçiliği ne de bir Kızıldeniz kimliği vardır; geçmişte de şimdi de hiç olmamıştır.

Bu akıl yürütmeye karşı, bir Akdeniz ulus devletinin de olmadığı, buna rağmen Akdeniz'in uzun zamandır bir akademik araştırma nesnesi olarak yaygın kabul gördüğü söylenerek itiraz edilebilir. Ancak Akdeniz'in durumu epeyce farklıdır. Öncelikle, geçmişte tam bir Akdeniz devleti olarak görülen Roma İmparatorluğu (ondan önce de deniz odaklı Yunan devletleri) vardı. Ayrıca, Akdeniz'in bir akademik araştırma nesnesi olarak formüle edilmesi de yine Avrupalıların (özellikle de Fransızlarla İngilizlerin) emperyal emellerini hayata geçirme tasarılarıyla bağlantılı olarak gerçekleşti. Son olarak da, yine aynı dönemde, aynı çevrelerde, Akdeniz'in Avrupa medeniyetinin doğum

yeri ve kaynağı olduğu düşüncesi ortaya çıktı. Bir başka deyişle, Akdeniz'in bir akademik araştırma nesnesi olmasını doğal bir sonuç olarak beraberinde getiren çağdaş siyasi birim, kolonyal Avrupa'dır.

Bununla birlikte, Akdeniz'in Avrupa medeniyetinin kaynağı olarak tanımlanmaya başlamasının onun bir yandan da ötekileştirilip hor görülmesini, hatta Avrupalı kolonyal güçlerin inayetiyle kurtarılmaya muhtaç bir nesne olarak üretilmesini engellememiş olduğunu da burada önemle belirtmek gerekiyor. Tam aksine, Avrupa'nın doğum yeri olarak kurgulanırken dahi, Fabian'ın "zamandaşlığın inkârı" olarak tanımladığı örüntüye uygun olarak Akdeniz'in ruhu geçmişe havale ediliyordu. Akdeniz, insan medeniyetinin başlangıç yeri olsa da artık kuvvetten düşmüş, (insanlığın yeni öncüleri olan, Alpler'in ötesinden veya kuzeyden gelen Avrupalılarca) kurtarılmaya muhtaç hale gelmişti. İşte Akdeniz'in kendi mucitleri tarafından Avrupa medeniyetinin hem içine çekilip hem dışına itilebilmesini sağlayan mekanizma buydu; bu mucitlerin hepsi olmasa da çoğunun "Kuzey Avrupalı" kimliğine mensup olduğunu fark etmemek imkânsızdır: Aralarında elbette İngilizler ve Almanlar vardı, ama Fransızlar da –aslında Braudel *Akdeniz*'in ilk basımına yazdığı önsözün (ileride daha geniş olarak alıntılayacağım) ilk cümlesinde tam da bunu dile getirmiştir: "Akdeniz'i ihtirasla sevdim, *kuşkusuz kuzeyden geldiğim için*, tıpkı çok sayıda başkaları gibi ve birçok insanlardan sonra." Ama tabii ki sevgi ve nefret hiçbir zaman kolayca birbirinden ayrılmaz; nitekim bir başka örnek olan Ernest Renan'a bakacak olursak, kendisi onca kötülediği Doğu'nun halis bir Akdeniz kenti olan Napoli'den başladığı şeklinde meşhur bir iddiada bulunmuştu.

Beş

Osmanlı Kızıldeniz'i diye bir yer yoktur çünkü buranın bir arşivi yoktur. Elbette bölge ve onun geçmişi hakkında bilgi verebilecek sayısız kaynak mevcuttur, ama işin özü şu ki Osmanlı arşivlerinde "Kızıldeniz" başlığını taşıyan hiçbir belge tasnifi bulunmaz. Bu arşiv meselesi, yukarıda anlattığım ulus devlet problematiğiyle bağlantılıdır. Günümüzdeki anlamıyla arşivlerin tesis edilişi, tarihin bir disiplin haline getirilmesi ve ulus devletin ortaya çıkışıyla birlikte gerçekleşmiştir. Arşivci tarafından oluşturulduğu ve tarihçi tarafından görüldüğü şekliyle arşivler, ulus devletin yazılı belgeler üzerinden tecessümüydü; hem eski hem yeni olma iddiasının somut birer ispatı, onun

devamlılığının, uzun ömürlü oluşunun, kendisini yeni ve rasyonel bir biçimde örgütlemesinin tanığıydı. Hem Hegel'in hem de Ranke'nin yazılarında arşivin bu kadar önemli bir yer tutmasına şaşmamak lazım. Hem geçmiş anlamında hem de tarihyazımı anlamında tarihin başaktörünün modern devlet olması, tam olarak *arşiv* sebebiyledir. Hegel'in iddiasına göre, yalnızca modern devlet kendi geçmişine dair bir anlatı üretmeye yetecek ölçüde kendisi hakkında tutulmuş kayıtlara sahiptir –ve ancak o durumda sübjektif ve objektif tarihler bir araya gelerek Tarih'i oluşturabilir. Modern devletten önce arşiv yoktur, arşivden önce de tarih yoktur.[83]

Arşivin üretilme sürecindeki dinamiklerin ve genel olarak modern tarihyazımıyla olan bağlarının sistematik olarak ele alınmasının vakti geldi de geçiyor. Osmanlı kaynaklarına dayalı tarih çalışmaları açısından, arşiv kavramının en temel şekliyle açıklanması, somut bir yansıması olduğu (geçmişte ve günümüzdeki) devlet(ler)le olan ilişkisinin ayrıntılı bir şekilde ortaya konması gerekiyor; Türkçe yayımlanmış bazı önemli çalışmaların varlığına rağmen bunlar henüz gerçekleştirilmemiştir.[84] İstanbul'da bulunan Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki Cevdet Tasnifi, bu konuda iyi bir örnektir. 1930'larda Osmanlı belgelerinin Bulgaristan'a hurda kâğıt olarak satıldığının utanç verici bir biçimde ortaya çıkması üzerine Türk devleti ünlü entelektüel ve eğitimci Muallim Cevdet'i Osmanlı döneminden kalma tasnif edilmemiş belgeleri arşivde kullanıma açılmak üzere düzenlemekle görevlendirdi. Bu çalışma, daha önce Ali Emiri, İbnülemin Mahmud Kemal ve başkalarının yaptığı, kökleri ünlü ıslahatçı Mustafa Reşid Paşa'nın kurucu çabalarına kadar giden arşivleme çalışmalarına dayanıyor, onların devamı niteliğini taşıyordu.[85]

(Resmi adıyla) Cevdet Tasnifi, modernitenin rasyonelliğine uygun olarak on yedi adet devlet merkezli kategoriye ayrılmıştı: Adliye, Askeriye, Bahriye, Belediye, Dahiliye, Hariciye, İktisat, Maliye, Zaptiye ve diğerleri. Bu kayıtların tam olarak nasıl toplandığı Osmanlı tarihçileri ve arşivcileri için halen

---

83 Bkz. *LPWH*, 12-13, ve özellikle 134-36.

84 Başbakanlık (günümüzde Cumhurbaşkanlığı) Osmanlı Arşivi'ni halen en iyi tanıtan kılavuz, düzenli olarak güncellenen ve sonunda mevcut literatüre ilişkin temel bir bibliyografya da bulunan resmi arşiv rehberidir: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi* (İstanbul, 2010).

85 Muallim Cevdet hakkında bkz. Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi* (İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1937).

bilinmezliğini korumaktadır. Hangi kriterlere göre, neden seçilmişlerdi? Daha önce nasıl bir düzenleme içindeydiler? Bunlar gerçekten de çok temel sorulardır. Çözüme kavuşmaları, argümanı ancak bir problematiğin formüle edilebilmesinin eşiğine getirecektir, o kadar. Ne var ki bu soruların net cevapları yoktur.

Arşivlerin Osmanlı tarihinin akademik olarak üretimi üzerindeki etkisini kesin ve nihai olarak ortaya koyan bir çalışma için daha fazla araştırmayı ve başka bir yayını beklemek gerekiyor; yine de, özellikle mevcut kayıtların kanalize edildiği kategoriler bakımından, arşivin araştırma patikaları üzerinde önemli bir rol oynadığına şüphe yoktur. Osmanlı Mısır'ı hakkındaki literatürün bu derece geniş olmasının nedeni kısmen, Mısır merkezli (olduğu düşünülen) bir şekilde düzenlenmiş çok sayıda arşiv koleksiyonunun mevcut oluşudur: Bunların en önemlisi, Osmanlı Mısır'ı üzerine yapılan çoğu çalışmanın belkemiğini oluşturan belgeleri içeren Mühimme-i Mısır defterleridir; ama aynı zamanda Başmuhasebe Kalemi'nin Mısır Hazinesi, Divan Kalemi'ne bağlı Mısır Valiliği Kalemi ve Tanzimat sonrası İrade ve Sadaret serilerinin Eyalet-i Mümtaze Mısır bölümü koleksiyonları da vardır. Elbette söylemeye dahi gerek yok; bu tasniflerdeki belgeler, Kahire'den yönetilen eyaletle önemli bağlantıları bulunan Akdeniz'in güneydoğu kesimiyle Kızıldeniz'in kuzeyini çevreleyen tüm yörelerle ilgili meseleleri ele almaktadır, Mısır'a günümüzde verilen anlamı kastedecek şekilde bir tür Osmanlı Mısır'ına ilişkin meseleleri değil.

Osmanlı arşivlerinde açıkça Kızıldeniz'i esas alan kategorilere göre düzenlenmiş hiçbir koleksiyonun bulunmayışı, bir Osmanlı Kızıldeniz'i tarihi fikrinin formüle edilmesini engelleyen olumsuz bir etki yaratmıştır. Arşivde kendi başına bir mevcudiyeti yoktur, bu da onun araştırmalara yön veren bir kavram haline gelmesinin önüne geçmiştir.

Oysa duruma ışık tutacak bir gerçek, bu döneme ilişkin İngiliz ve daha kısıtlı ölçüde de olsa Fransız arşivlerinde "Kızıldeniz" etiketli önemli bir bölümün mevcut oluşudur. Surrey'deki (eskiden Kamu Kayıtları Ofisi denen) Birleşik Krallık Ulusal Arşivi'nde bulunan pek çok belge serisinin başlığında "Kızıldeniz" adı geçmektedir; mesela "Mısır'ın Kızıldeniz Üzerindeki İddiaları" ve "Fransızların Kızıldeniz Hakkındaki Planlarına Dair Rapor ve Tutanaklar" gibi. Bir başka örnek de Britanya Kütüphanesi'nde bulunan

"Ticari Temsilcilik Kayıtları: Mısır ve Kızıldeniz" başlıklı Doğu Hindistan Şirketi serisidir. O halde, İngiliz ulusal arşivlerinden derlenerek "Kızıldeniz Bölgesi" üst başlığı altında toplanmış yeni bir belge koleksiyonunun çıkmış olması şaşırtıcı değildir.[86] Dolayısıyla da Avrupa merkezli bölge ve dünya tarihlerinde Kızıldeniz'in oldukça iyi belirlenmiş bir yere sahip olması mantıklıdır; bu anlatılar, Batı kapitalizminin nüfuz edişinin, bilimsel rasyonalizmin yayılmasının, hastalıkların denetim altına alınmasının, yerlilerin dini pratikleri üzerinde kontrol sağlanmasının ve büyük güçler arasındaki rekabetten doğan çatışmaların öyküsünü anlatırken Süveyş Kanalı sagasını sembolik bir nirengi noktası olarak alırlar. Bu yaklaşım, iki yönden mit niteliği taşır: Objektif ve doğal bir ortam olarak ele aldığı Kızıldeniz'in, yegâne gerçek tarihsel aktörler olan emperyal Avrupalılar aniden sahneye hücum edinceye kadar çağlar boyu neredeyse sessiz sakin, hareketsiz halde bulunduğunu varsayar. Doğrudan doğruya "Kızıldeniz'in tarihi" olarak formüle edilmiş tek mevcut kitap (yani Roger Joint-Daguenet'nin 1995'te Fransızca olarak yayımlanan eseri) bu yaklaşıma mükemmel bir örnektir. İki ciltlik kitabın ilk cildi çoğunlukla çevrenin tasvirine (arasına savaşlar ve siyasi olaylar serpiştirilmiş coğrafi, dilbilimsel, dini bir betimlemeye) ayrılmıştır ve yegâne aktörlerinin Avrupalılar olduğu bir 18. yüzyılla son bulmaktadır; ikinci cilt ise modern Kızıldeniz tarihinin esas merkez noktası olarak sunulan Süveyş Kanalı'yla başlar.

Altı

Osmanlı Kızıldeniz'i diye bir yer yoktur çünkü açıkçası ele aldığımız dönem süresince Osmanlı söyleminde Kızıldeniz bu sıfatla mevcut değildi. Elbette bu problem tarihçileri asla ürkütmemiş, onlar terim ve tabirleri akla ziyan genişlikteki zaman ve mekân aralıklarında rahatça gezdirmiştir. Yine de Osmanlı söyleminde modern araştırmacıların "Kızıldeniz" olarak bildiği yere denk düşen bir birim olsaydı, bu elbette oraya yönelik farklı bir yaklaşımı da teşvik ederdi.

İstanbul'daki Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nin kataloglarında Kızıldeniz terimini nispeten yaygınlık kazandığı 19. yüzyıl ortalarından önce (Arapça kelimelerle oluşturulmuş şekliyle *Baḥr-ı Aḥmer* olarak) kul-

86 Stephen Smith, der., *The Red Sea Region: Sovereignty, Boundaries and Conflict, 1839-1967* (Cambridge: Archive Editions, 2008).

lanan sadece bir belge bulunmaktadır. Belge, Fransızların Mısır'ı işgali ve Osmanlıların buna son vermek için giriştiği askeri ve siyasi çabalarla ilgilidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Paris'teki daimi sefiri Seyyid Ali Efendi'nin H. 1 Şevval 1213 (8 Mart 1799) tarihli bir raporudur bu. Başkomutan (Général-en-chef) Napoléon Bonaparte komutasındaki Fransız Doğu Ordusu'nun (Armée d'Orient) Memlük ve Osmanlı kuvvetlerini yenip Mısır'ı başarıyla fethetmesinden sonra, "*Fransızlarıñ Hind ticāretini Baḥr-ı Aḥmer'e ḥaṣretmek niyetleri*"nden söz eder.[87] İşin ilginci, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nin *kataloğunda* "Kızıldeniz"le ilgili olduğu belirtilen, bu döneme ait başka bir belge daha vardır. H. 10 Cemaziyelevvel 1215 (29 Eylül 1800) tarihli bu belge, "Mısır'ı istila etmiş olan Fransızların Süveyş'te donanma tedarik ederek Cidde ve Yenbuğ [Yenbu] taraflarına taarruz edememeleri için Bahr-i Ahmer'de bulunan İngiliz donanmasına lazım gelen teshilat ve muavenetin ifasın[ı]" Mekke emirine (şerifine) buyuran bir ferman olarak tarif edilmiştir.[88] Oysa belgenin kendisi *Baḥr-ı Aḥmer*'den değil, aşağıda anlatacağım gibi büsbütün farklı bir kategori olan *Baḥr-ı Süveys*'ten söz etmektedir. O halde, 18. ve erken 19. yüzyıl Osmanlı söyleminde "Kızıldeniz" ifadesinin (son derece nadir görülen) kullanımı, Avrupalıların bölgedeki kolonyal projeleriyle bağlantılı, onlardan kaynaklanmış bir olgu olarak karşımıza çıkar.

Halbuki, 18. ve erken 19. yüzyıl Osmanlılarına göre, günümüzde Kızıldeniz olarak adlandırılan alanda birçok deniz bulunmakta, bunların adları da bağlantılı oldukları liman şehirleri veya yörelerden gelmekteydi. Bir kere en başta, denizin kuzeyindeki alana ilişkin Osmanlı arşiv kayıtlarının hemen hemen hepsinde, özellikle de Hicaz ile Mısır arasındaki ilişki ve alışverişlerle ilgili meselelerde karşımıza çıkan *Baḥr-ı Süveys* vardı.[89] Ama aynı zamanda da kuzeyde

---

87 BOA, HAT 141/5855.

88 Belge BOA, C.HR 6/287'dir.

89 Türkçe tamlama kurallarına dayalı, daha az kullanılan versiyonlara da –*Süveys Deñizi* gibi– bazı belgelerde rastlamak mümkündür (örneğin BOA, MM 9, 114, 201 [H. 1191 Safer ayı başları/1777 Mart ortası tarihli]). Süveys adına, tek tek referans verilemeyecek kadar sık rastlanmaktadır. İstanbul'daki yabancı ülke temsilcileri bile bu adı kullanmıştır; mesela bir keresinde ABD büyükelçisi iki vatandaşı için Osmanlı topraklarındaki bazı yerlere seyahat izni verilmesini talep ederken *Mıṣr-ı Ḳāhire*'den hemen sonra ve *Ṭarāblus-i Şām*'dan önce *Baḥr-ı Süveys*'i de saymıştır; BOA, C.HR 150/7466 (H. 7 Receb 1249/19 Kasım 1833 tarihli). *Süveys Körfüsü* [Körfezi] adı da, anlaşıldığı kadarıyla günümüzde Süveyş Körfezi

Baḥr-ı Ḳulzüm, *Baḥr-ı Cidde*, *Baḥr-ı Mekke*, güneyde ise *Baḥr-ı Muḫā*, *Baḥr-ı Yemen*, *Baḥr-ı Ḥabeş* bulunuyor, bunların hepsi de adlarını yanı başlarındaki yerlerden alıyordu. Aslında bu eski bir usuldü. Geleneksel coğrafi bilgileri aktaran klasik derlemeci Yâkut el-Hamevî (ö. 1229), ünlü eseri *Muʿcemü'l-büldān*'daki *Baḥru'l-Ḳulzum* maddesinde, denizin kendi kıyılarındaki çeşitli yerlerin adını aldığını açıkça belirtir.[90] Danimarkalı âlim ve gezgin Carsten Niebuhr bu bilgiyi şöyle aktarır: "Arapların kendi dillerinde ona Kızıldeniz demedikleri bilinmektedir. Kuzey koluna *Báhhr el Kolsum* veya *Báhhr es Sues* derler; *Râs Mohámmed*'den doğuya uzanan kola *Báhhr el ákaba*, körfezin orta kısmına *Báhhr Hedsjâs*, *Báhhr Janbo*, *Báhhr Dsjidda* veya *Báhhr Mekke*, en güneydeki kısmına ise *Báhhr el Jemen* adını verirler."[91] Coğrafi alanları onları belirleyen yerler üzerinden tarif eden böylesi bir isim çokluğu, 19. yüzyılın en son yıllarında yazılan Arapça coğrafya ve tarih eserlerinde hâlâ belirgin bir unsurdu. Halbuki bu eserler tam da bu âdeti ortadan kaldırmaya, objektif bir adlandırma sistemini standart hale getirmeye/homojenleştirmeye çalışıyorlardı. Örneğin Ahmed Zekî, iki dilde (Arapça-Fransızca olarak) yazdığı, *Ḳāmūsü'l-coğrāfiyyeti'l-ḳadīme* (Antik Coğrafya Sözlüğü) başlıklı, çığır açan eserinde, yeni egemen olan Kızıldeniz/el-Baḥrü'l-Aḥmer kategorisinin "Araplara göre Hicaz denizi, Süveyş denizi, Arap körfezi ve özellikle Kulzüm denizi" olduğunu aktarır.[92]

Bunlar sadece daha yaygın örneklerdir; başkaları da vardır, hiçbiri de bir yerin tek adı değildir: Coğrafi karşılıkları birbirinden farklıdır ve birbiriyle örtüşebilir. Bu toponimik çoğulluk ve çok anlamlılık kimseyi şaşırtmamalı; çünkü bu, epey yakın zamanlara kadar coğrafi bilginin yaygın bir özelliğiydi.[93] Bu adlandırmalarla mekân üzerinde mutlak bir iddia değil, esas itibariyle bir

---

denen yeri kastedecek şekilde, daha sınırlı bir anlamda kullanılmıştır (örneğin BOA, MM 9, 21, 33 [H. 1189 Receb ayı başları/1775 Ağustos sonu tarihli]).

90 "Ve fī aḳṣāhi medīnetu'l-Ḳulzum ḳurbe Mıṣr, ve bi-ẕālike summīye baḥru'l-Ḳulzum, ve yusemmā fī kulli mevżiʿin yemurru bihi bi'smi ẕālike'l-mevżiʿ." Yâkut el-Hamevî, *Muʿcemü'l-büldân* (Beyrut: Dâr Sâdır, 1977), 1:344.

91 Niebuhr, *Beschreibung*, 418.

92 Ahmed Zekî, *Dictionnaire de géographie ancienne/Kāmûsü'l-coğrâfiyyeti'l-kadîme* (Kahire: Bulāk, 1899), 7.

93 Denizlerin adlandırılması meselesi hakkında bkz. daha küresel bir bakış açısı sunan Martin Lewis, "Dividing the Ocean Sea," *Geographic Review* 89/2 (Nisan 1999): 188-214, ve daha yerel bir açıdan bakan C. Edmund Bosworth, "The

aracının süzgecinden geçmiş dolaylı bir iddia ortaya konmuş olur. Bu, hem bilişsel düzeyde hem de, iktidar ile bilgi arasındaki bağlantı göz önüne alındığında, siyasi-ideolojik alanda önemli bir fark yaratır. Dolayısıyla, merkezi idarenin emperyal perspektifinden bakıldığında bile bu deniz alanları yerel aracılar vasıtasıyla görülüyordu. Onların yaptığı tanım ve sınıflandırma yeniden üretiliyor, ancak bu üretim İstanbul'daki bir imparatorluk bürokratının masasından soyut mekâna nakşedilen net ve berrak bir temsil olarak değil, bir başka bilgi ve otorite odağının varlığıyla bağlantılı, ona bağımlı bir şekilde yapılıyordu. Bir kez daha vurgulamalıyım ki bu kesinlikle ampirik açıdan daha çok veya daha az doğru olma meselesi değildir. Pek çok bakımdan, Avrupa gemilerinin bölgede seyretmesine getirilen yasak söz konusu olduğunda, örneğin *Baḥr-ı Süveys* demek, daha soyut olan *Kızıldeniz* adını kullanmaktan daha kesin bir anlam ifade eder (hatta *kuzey* sıfatıyla veya *Cidde'nin kuzeyi* gibi bir nitelemeyle sınırlandırıldığında dahi *Kızıldeniz* sözü o kadar net değildir), çünkü kastedilen şey Süveyş limanına erişim ve bunun ima ettikleridir; yoksa Kızıldeniz sularında seyretme hakkı değil.

Mekânın sunduğu potansiyel olanakların çeşitliliği, tam da bölge üzerine yapılan akademik çalışmaların çoğunun hakkını vermekte yetersiz kaldığı olgudur. Örneğin, bu meseleyle uğraşan ender çalışmalardan birinde C. Edmund Bosworth, Ahmed b. Mâcid'in Basra Körfezi'ni uzun uzadıya tarif etmesine rağmen "Körfezi bir bütün olarak tanımlayan hiçbir özel terim" kullanmamasına şaşırmıştır.[94] Bundan şu sonucu çıkarır: "Arapçada 'Fars Denizi' veya 'Fars Körfezi' gibi terimlerin kullanımı öyle yaygın ve kanıksanmış durumdaydı ki bunları adıyla söyleyerek vurgulamak gereksizdi."[95] Oysa bunun yerine İbn Mâcid'in "Körfez'i bir bütün olarak" kategorize edip adlandırmasına gerek olmadığı sonucuna varmak daha mantıklı olmaz mıydı? Zira o da okurları da alanı bu şekilde tasavvur etmek zorunda değildi.

Osmanlıların kendi iktidarlarını bu alanlara yansıtması elbette bir kontrol mantığını izlemiştir; evet, taḳdir-i ilahi tarafından buyurulmuş, imparatorluk geleneğinin koşulları içerisinde gerçekleşmiş, silah zoruyla idame ettirilmişti; ama aynı zamanda ciddi ölçüde ve bilinçli bir şekilde aracılar tarafından sağ-

Nomenclature of the Persian Gulf," *Iranian Studies* 30, no. 1-2 (Kış-Bahar 1997): 77-94.

94 Bosworth, "Nomenclature," 88.

95 Age.

lanmıştı. Bu çerçevede, mekân, üzerinde imparatorluğun hak iddia edebileceği veya etmesi gereken fiziki bir nesne olarak değil, çoğul bir ilişkiler ağı olarak hayal edilmiştir. 18. ve 19. yüzyıl Osmanlı söyleminde Kızıldeniz fikrine yer yoktu, çünkü soyutlanmış temsille maddi gerçeklik arasında net bir ayrım yapma projesi yoktu ortada. Bölgesel mekâna yönelik milliyetçi anlayışlarla Osmanlıların eyaletleri yönetim merkezleri üzerinden adlandırması (örneğin, *Mışır*'ın proto-milli bir Mısır değil, Kahire'den yönetilen eyalet olması) arasındaki uyumsuzluğun altında da benzer bir fark yatmaktadır.[96] Buna karşın, 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, "Kızıldeniz"in Osmanlıcalaştırılmış versiyonu (çoğunlukla *Baḥr-ı Aḥmer* olarak) Osmanlı kamusal söyleminde büyük bir yer tutmaya başlar, alternatif isimlerin kullanımı ise neredeyse tümden ortadan kalkar. İşte ancak ondan sonra Kızıldeniz, üzerine teknopolitik gücün yansıtılabileceği belirgin bir nesne halini alır: Merkezden yönetilen geniş bir teritoryal bütünün ayrı, farklı bir parçası durumuna gelir.

Kızıldeniz'in problematik adlandırılma meselesi, çağdaş Avrupa'nın kartografi söylemine de yansımıştır. 18. ve 19. yüzyılların nispeten yaygın kullanılan atlas ve haritaları incelendiğinde, Avrupalılara ait haritaların bu bölge için sistematik olarak en az bir yerel isme yer verdiği, fakat *Kızıldeniz* adının yerel dile çevrilmiş bir versiyonunu ancak 1860'larda kullanmaya başladıkları açıkça görülmektedir: Bunun ilk örneği, Justus Perthes tarafından 1860'da Gotha'da yayımlanmış "Das Rothe Meer und die Wichtigsten Häfen seiner Westhälfe zur Übersicht der Ergebnisse von Th. von Heuglin's Reise, 1857" başlıklı haritada bulunan "ROTHES MEER arab. BAHR QOLSÚM od. B. el ÁHMAR (bei den Alten SINUS ARABICUS)" şeklindeki ibaredir. Bu haritada *Bahr Súes* terimi yine mevcuttur, ama belli ki Sina Yarımadası'nın batısında yer alan ve günümüzde Süveyş Körfezi denen deniz alanıyla sınırlıdır. Bundan önce, Avrupa'nın tüm belli başlı kartografları, başlıklarında kullandıkları *Kızıldeniz*'in yanı sıra alternatif yerel isimleri de belirtirlerdi. En sıklıkla bu, klasik *Baḥr-ı Ḳulzum* veya *Baḥr-ı Mekke* (ya da bunların

96 Bu kritik noktayı Timothy Mitchell şu yayında laf arasında belirtmektedir: *Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity* (Berkeley: University of California Press, 2002), 180. Modernite sorunsalıyla ilgisi açısından genel argümanın kısa ve öz bir ifadesi için bkz. Timothy Mitchell, "The Stage of Modernity," *Questions of Modernity* içinde, der. Timothy Mitchell (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000), 1-34.

çeşitli bozulmuş biçimleri) olur, yahut en azından bu isimleri de kapsardı. Bu adlandırma pratiği, revaç bulmasını şüphesiz büyük ölçüde Portekizlilerin Kızıldeniz'e yaptığı ilk seferi kaleme alan João de Barros'un malum kitabındaki atfa borçludur; burada şöyle denmektedir: "*Moro*'lar genellikle bu denize *Bahar Corzum* derler [...]; ayrıca Mekke denizi de derler, çünkü o menfur Mahamad'larının evi buralardadır, bu yüzden bizim ona Kızıldeniz dememize hepsi çok şaşırıyor."[97] Ortelius, *Theatrum orbis terrarum*'unda (1573) Kızıldeniz'i "Mare de Mecca et Bohar Corsun, olim Sinus Arabicus" diye belirtir. Hondius'un *Turcici imperii imago*'sunda (1629) ise Kızıldeniz "Mare de Mecca et Bohar Corsun et mare Rubru" olarak geçer. Blaeu'nun *Atlas*'ı da (1662) benzer şekilde onu "Mare Rubrum, Turcis Mare Mecca, olim Sinus Arabicus" olarak gösterir. Peter van der Aa'nın *Description de l'Arabie Heureuse, pétrée et déserte* başlıklı haritası (yakl. 1729) "Mare Rubrum, Turcis Mare de Mocca et Boharcorsus, olim Sinus Arabicus" ibaresini içerir. D'Anville'in 1765 tarihli, şaşırtıcı derecede titizlikle hazırlanmış haritası *Golfe Arabique ou mer Rouge*'da ise ana su kütlesi üzerinde sadece "Bahr Kolzum" yazılı olup bu isim denizin kuzey bölümüyle sınırlıdır; Sina Yarımadası'nın ayırdığı en kuzeydeki iki uzantıya "Bahr Assuez" ve "Bahr el Acaba" adları eklenmiştir. Denizin güney kısmı ise burada isimsiz bırakılmıştır –gerçi bu nokta muğlaktır, çünkü genel olarak bütün haritalarda olduğu gibi, yazılı ismin ne büyüklükte bir alanı kapsadığına karar vermek okuyucuya kalmıştır. Yine de, haritayı yapan kişi belli ki "Bahr Kolzum" ibaresini kasıtlı olarak kuzeye koymuştu. L. de la Rochette tarafından 1781'de çizilen, aynı derecede özenli "Chart of the Arabian Gulf or Red Sea"de de benzer şekilde, kuzeydeki iki boynuzun üzerinde "Sea of Suez" ve "Sea of Akaba", orta bölümde "Bahr el Hedjaas *or* Bahr el Judda", güneyde ise "Bahr el Yemen" adları yer alır.[98] Yerkürenin su yüzeylerinin belirli bir okyanuslar ve denizler

97 João de Barros, *Da Asía de João de Barros–Dos feitos, que os Portuguezes fizeram no descubrimento, e conquista dos mares, e terras do Oriente. Decada Secunda. Parte Secunda.* (1553; yeniden basım Lizbon: Regia Oficina Typografica, 1777), 259.

98 Çalışmanın kapsamlı ve ayrıntılı oluşu elbette masum değildir: Harita, Britanya hükümeti tarafından askeri planlar için kullanılacaktı. Bir nüshasının Birleşik Krallık Ulusal Arşivi'ndeki Devlet Belgeleri Ofisi serisinde bulunması şüphesiz bu sebepledir: SP 112/69, "A Chart of the Arabian Gulf and the Red Sea by L. S. De la Rochette."

grubu olarak kesin bir şekilde bölümlere ayrılması oldukça geç gerçekleşmiş bir uygulamadır ve 19. yüzyıl başlarında Avrupa'da disiplinlerin (yani elbette coğrafya disiplininin, ama aynı zamanda botanik ve diğer doğa bilimleriyle tarihin de) kurumsallaşmasıyla birlikte giderek büyüyen bir hegemonyaya kavuşmuştur.

İşte tüm bunlardan ötürü, Osmanlı Kızıldeniz'inin tarihi mevcut değildir ve bir fikir olarak tamamen anakroniktir. Yine de, bir Osmanlı Kızıldeniz'i tarihi üzerine düşünmenin birtakım avantajları vardır. Var olmadığından dolayı bize bir disiplin ve yazma biçimi olarak tarih hakkında pek çok şey söyler; ulus devlete, belirli bir Osmanlı iktisadi zihniyeti modeline, Oryantalizmin denizle ilgili bir biçimine, Arap ile Afrikalı arasındaki ayrıma, doğal kabul edilen coğrafyalara bağlı olmayan alternatif anlatıların, farklı tarihlerin yazılmasına kapı aralar. Bir Osmanlı Kızıldeniz'i tarihi üzerine düşünmek hayal gücüne alan açar ve hem tarihin potansiyel olanaklarını hem de –neden olmasın– günümüzün ve geleceğin sunabileceği imkânları gerçekleştirmeyi mümkün kılar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Osmanlı Kızıldeniz'inin Otoportresi

21 Haziran 1777

Mekânı, zamanın geçişine zemin teşkil eden objektif bir ortam olarak değil, söylemsel olarak oluşturulmuş ve içinde yaşanmış, her birinin kendi şiirselliği, tarihi, duygusu olan yerler ve peyzajlar topluluğu olarak gören yaklaşıma uygun bir biçimde bu bölüm, objektif zaman ve mekândan farklı bir gramerin hâkimiyetindeki alternatif jeotarihsel kompozisyonların barındırdığı potansiyel olanakları dikkate sunuyor.[1] Şayet Kızıldeniz ancak 19. yüzyılın başlarında bir bilim nesnesi olarak icat edildiyse ve Osmanlı kamusal söylemi 1850'lerden önce bu alanı o kategori içinde çerçevelemediyse, bölgenin Avrupa hegemonyasından önceki tarihini teleolojik ve mutlakçı zaman ve mekân anlayışına tabi kılmadan nasıl yazabiliriz? Bir başka şekilde ifade edecek olursak, modern olmayan Osmanlı mekânsallık ve zamansallık anlayışları alternatif bir anlatıma imkân verir mi? Ya da, başka bir deyişle, Osmanlı kaynakları Kızıldeniz'i nasıl betimliyor, ondan nasıl bahsediyorlar?

Aşırı Okuma

Metodolojik açıdan bu bölüm, en önemsiz görünen tarihsel kalıntılar için bile bir tür yavaş aşırı okuma (*overreading*) yapmayı savunuyor. Bazı Osmanlıların Kızıldeniz'i ve onun dünyasını 18. yüzyıl sonlarında nasıl gördüğünü gözümüzde canlandırabilmek amacıyla resmi bir belgenin dikkatle okunarak yorumlanması, yöneticileriyle uygulayıcılarının yaşadığı ve hayal ettiği şekliyle o dünyanın kendine özgü tabiatını ortaya çıkarıyor. Bu belgenin içerik ve formuna sinmiş olan çeşitli mekânsallık ve zamansallıkların incelenmesi, yerel ve küresel siyasetin, gelgit ve rüzgâr hareketlerinin, gemi yapımında ve gemicilikteki zorlukların, Osmanlı Devleti ile toplumunun kendi içlerinde ve

1 Bu meselelere bilhassa ilham verici bir giriş için bkz. Casey, *Fate of Place*.

birbiri arasındaki ilişkilerin, çeşitli değiş tokuş ve hareketlilik döngülerinin ve başka faktörlerin içinde rol oynadığı karmaşık bir âlemi gözler önüne seriyor.

Bu bölüm, aşırı okumanın zengin potansiyelini vurgulayan, yakın dönemde yapılmış çalışmaların yansımalarını taşıyor. Bu çalışmalarda, aşırı okumanın, metne belirli bir saygıyla yaklaşmayı teşvik ederek anlama amacına radikal bir biçimde yeni bir yön verdiği gösterilmiştir. Colin Davis'in yazdığı gibi: "İşte bu nedenle aşırı okuma, şüphe hermenötiğinin tam karşıtıdır. Yorumlamanın amacı, eserin gizemini çözmekten ziyade esere kulak vermektir. Metne teslim olmaya böyle istekli olmak elbette gizem ve bulanıklığı daha da artırabilir. Fakat aşırı okumanın kazanımlarını mümkün kılan da, bu kendini kandırma halinin imkân sağlayıcılığıdır."[2]

Ancak burada savunulan yavaş ve derin okuma metodolojisi, kendisini yalnızca kuram, felsefe veya teolojinin kanonik metinlerine yönelik bir hermenötik yorumla sınırlamıyor. Aksine, tarihsel kayıtların alelade bilinmezliğinden kurtarılmış gündelik, hatta ufak tefek, önemsiz meselelerle ilgili belgeleri aşırı okumaya tabi tutmanın sunduğu zengin potansiyeli önümüze seriyor. Modern tarih disiplininin merkezinde yer alan temel ayrışmayı altüst ettiği, yani birincil ve ikincil kaynaklar arasında yapılan ayrıma ve bunun beraberinde getirdiği arşiv meselesine dokunduğu için çok önemlidir bu. Böyle bir metodoloji tercihi, aynı zamanda Avrupa'nın dışında ve hatta içinde anlamlı bir tarih tahayyül etme çabası için de şarttır; çünkü hayati önemdeki epistemoloji ve ontoloji meselelerine ışık tutabilecek olanın yalnızca yüksek kültür kanonu olmadığını göstermektedir.

Tarihin nesnesini nasıl ürettiğini düşündüğümüzde, arşiv problemi kaçınılmaz olarak karşımıza çıkar; çünkü geçmiş fikrinin yaratılmasında ve kavranma biçimlerinde, arşiv, yapısal bir aktördür.[3] Bir olayın anlam üretebilmesi için en azından bir ortamı, bir öznesi ve bir hikâye örgüsünün olması gerektiği için de arşivlemenin bir bütün olarak coğrafyanın ve tarihin üretimine katkıda bulunduğu söylenebilir. Ama bir kurum olarak arşiv, tarihsel analiz alanına sırf bu anlamda entegre edilmemelidir. Aynı zamanda birincil

2 Colin Davis, *Critical Excess: Overreading in Derrida, Deleuze, Levinas, Žižek and Cavell* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2010), 186.

3 Bu konuda çok şey yazılmıştır; yakın tarihli, ufuk açıcı bir örnek için bkz. Ann Stoler, Along the Archival Grain: Epistemic *Anxieties and Colonial Common Sense* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2009).

ve ikincil kaynaklar arasında yapılan temel ayrımdaki operasyonel konumu bakımından da arşiv, tarihin nesnesini üretme biçimlerini şekillendirmekte önemli bir rol oynar. Kabaca söylersek, bu bölünme şöyle tarif edilebilir:

Birincil kaynaklar, arşivde bulunmaları üzerinden, ikincil kaynaklar ise kütüphanede bulunmaları üzerinden tanımlanır. Birincil kaynaklar geçmişin analitik olarak yeniden kurulması için hammadde sağlarken, ikincil kaynaklar o malzemeye ve o geçmişe yaklaşmanın yollarını, onu bir bağlama oturtmak için gereken araçları sunar. Birincil kaynaklar, incelenen yer ve dönemden kalma bozulmamış, saf haldeki kalıntılar olarak yalnız ve yalnız ampirik veri toplama amacıyla okunur; ikincil kaynaklar ise aracılar tarafından meydana getirilmiştir ve eleştirel bir gözle, yazarın öznel eğilimlerine ve retorik amaçlı süslemelerine dikkat edilerek okunmalıdır. Birincil kaynaklara somut, maddi kanıtlar olarak yaklaşılır, ikincil kaynaklara ise yazınsallığın bir sonucu, ürünü olarak. Birincil kaynaklar gerçekliğe, ikincil kaynaklar ise gerçekliğin temsiline götürür. Birincil kaynaklar bilimin, ikincil kaynaklar sanatın alanına girer.

Bu ayrım, tarih araştırmalarına en etkili meşruiyet temelini sunmuştur. Tipik tarih monografisi, belirli bir birincil kaynak havuzuna dayanarak, onun etrafında dolaşarak kendini ortaya koyma iddiasındadır; bu kaynak havuzu, tarihin, merkezi öznesini hem tanımlamasını hem de onu destekleyip somut bir maddesellikle donatmasını sağlar. Antropomorfik bir benzetmeyle söyleyecek olursak birincil kaynak havuzu, anıları ve kalıntıları arşiv kayıtlarında saklanmış belirli bir öznenin varlığını inandırıcı kılar, ona bir ağırlık kazandırır. Bu perspektiften bakıldığında, tarih öznesinin meydana gelişi üzerine uzun uzun düşünmeye pek de gerek yokmuş gibi görünüyor: En nihai yargı mercii olan arşivde somutlaşmış oluşu sayesinde, haklı bir gerekçeye daha baştan kavuşmuştur zaten.

Elbette ki bu kitap böyle bir ayrıma dayanmıyor. Öncelikle, başlangıçtaki ampirik gözleme geri dönersek, Osmanlı kayıtlarında Kızıldeniz'i cisimleştirerek ona somut bir arşiv varlığı kazandıran ve böylece onu tarihin doğal bir öznesi haline dönüştüren bir kaynak havuzu bulunmamaktadır. Bu terim, arşiv kayıtlarında yoktur. Ama daha da temel bir açıdan bakarsak, tarihin kendi nesnesini oluşturma yollarına yönelik arayışı düşündüğümüzde ve bu nesnenin büyük ölçüde birincil ve ikincil kaynaklar arasındaki ayrımın bir sonucu olduğu göz önüne alındığında, eleştirinin doğrudan doğruya bu

ayrımın üretimini hedef alması gerekir. İşte bu sebeple, burada birincil ve ikincil kaynaklar arasında oluşum ve nitelik bakımından temel bir ayrım yapma çabasında bulunulmuyor. Bütün kaynakların en ikincili olan G. W. F. Hegel'in *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* [Tarih Felsefesi Dersleri] adlı eseri, bu bakımdan, Osmanlı arşivlerindeki belirli bir tasnifte yer alan birçok defterden birinin pek çok sayfası arasında bir yerde gömülü kalmış, isimsiz bir kâtibin kaleminden çıkma bölük pörçük yazılarla aynı düzlemde konumlandırılmaktadır. "Birincil kaynaklar" olarak görülen kaynakların analizi ise tıpkı sözümona "ikincil kaynaklar"da olduğu gibi metnin edebi ve formel yapısını dikkate alacaktır. İkincil kaynaklar arka planda öylece dururken birincil kaynaklardan Kızıldeniz hakkında doğrudan, basit ve düz bilgi toplanmaya çalışılmayacaktır. Birincil kaynaklara, saf ve çarpıtılmamış bir Osmanlı geçmişine açılan doğal pencereler kisvesi verilmeyecektir. Bir hikâye anlatmaları için güzellikle kandırılacak, suistimal edilecekler, yani ikincil bir kaynağa nasıl yaklaşılırsa onlara da öyle yaklaşılacak; aynı bilinçlilikle, metnin performatif maksatlarına aynı şekilde dikkat edilerek ele alınacaklardır. Hem ikincil hem de birincil kaynaklar burada birer *metin* olarak benzer bir çabayla *okunması* gereken yazılar şeklinde muamele görecekler, çünkü hermenötik değerleri aynı ölçüde tatminkâr olabilir. Bu bölümde, Osmanlı literatüründe yer alan, denizle ilgili bazı belli başlı referansları kısaca değerlendirdikten sonra, analiz bu kez, görünüşte düz ve yavan bir arşiv belgesine odaklanacaktır.

Osmanlıların Deniz Tasavvuru

Osmanlı yazın tarihindeki pek çok temel eserde denizler önemli bir yer tutar. Giriş bölümünde belirttiğim gibi, Kuran ve onunla bağlantılı külliyatta da denizin merkezi bir rolü vardır. Hicaz elbette hiçbir zaman sudan uzak değildi; hatta Muhammed Peygamber'in mensup olduğu Kureyş kabilesi, bir etimolojik açıklamaya göre adını bir deniz hayvanından almıştı: Bu isim, yırtıcılığına atfen köpekbalığından geliyordu.[4] Muhammed'den ve Kuran'dan çok önce, Arapların ülkesi –ki anlaşıldığı kadarıyla *Arap* etnonimi, ta en

4 Bkz. *q-r-ş* maddesi, İbn Manzûr, *Lisânü'l-ʿArab* (Beyrut: Dâr Sâdır, 1968), 6:334-36. Mümkün olan başka etimolojik açıklamaların bulunması burada belirtilen noktayı, yani basitçe söylersek Osmanlıların mensup olduğu söylem geleneğinin deniz referanslarıyla dolu olduğu tespitini hiçbir şekilde değiştirmiyor.

başından itibaren, olağanüstü çeşitlilik gösteren ve tek gerçek ortak kimlik göstergeleri dil, şiir ve soy bağı olan (bunlar bile sanılabileceğinden daha geç, MS 3. ya da 4. yüzyılda belirginleşmişti)[5] bir insan topluluğunu ifade etmiştir– (güneydeki) el-Yemen'den (kuzeydeki) eş-Şâm'a kadar baştan başa deniz suyuyla sırılsıklam bir alandı; yani geniş anlamda Suriye bölgesiyle (Bilâdüşşam'la) birlikte Arap Yarımadası, her tarafından çeşitli denizlerle çevrelenmiş, en eski devirlerden itibaren dalgaların ötesindeki topraklarla ilişki kurmaya açık bir bölgeydi. Bölgenin Arapçadaki adı olan *el-Cezīretu'l-ʿArabiyye*, çevresindeki denizin yeri konusunda daha bile nettir, çünkü burada bölge tam bir ada olarak hayal edilmektedir (Üstelik yalnızca lafta da değil: Ahmed b. Mâcid, bu alanı adalardan bahsettiği bölüme yerleştirirken buranın ancak Nuh tufanından sonra geniş kara kütlesine bağlandığını açıklar.).[6]

Denizi aşar gibi çölü geçen kervân, onun klişeleşmiş imgesidir; vahalar, bir sürü liman gibidir, deve de gemiyle özdeşleşir –tıpkı efsanevi gezgin şair Tarafe b. Abd'ın ünlü dizelerinde olduğu gibi.[7] İslam Devleti'nin ortaya çıkıp büyümesiyle bu deniz faktörü daha da yayılacak, onunla birlikte de bu dünyanın jeostratejik konumu gelişecektir: 7. yüzyılın son otuz küsur yılına gelindiğinde, Akdeniz ve Hint Okyanusu evrenleriyle onların da ötesindeki bölgeler arasında meydana gelen neredeyse tüm etkileşim, hep şu ya da bu İslam ülkesinden geçmek zorunda kalacaktı.[8]

---

5 Bkz. Robert Hoyland, *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam* (Londra: Routledge, 2001).

6 G. R. Tibbetts, "Arabia in the Fifteenth-Century Navigational Texts," *Arabian Studies* 1 (1974): 87.

7 Bkz. Michael Sells, "The *Muʿallaqa* of Ṭarafa," *Journal of Arabic Literature* 17 (1986): 21-33. Denizle ilgili imgeler şiirde (*nesīb* denen) ilk bölümden itibaren birçok defa geçmektedir: "Sanki dün / bir Mâlikî'nin mahfeleri / yüzen bir gemiydi / Dádi'nin geniş vadi yataklarında, / Bir *ʿAdawlíyann*'ın gemisi / yahut bir Yemenli'nin, / yardımcı kaptan kâh rüzgâra döndürür gemiyi / kâh öbür yana çevirir, / Gemi yarar kıpırdayan dalgaları, / pruvası, beli suya batar, / oyun oynayan bir çocuğun eli gibi, / yumuşak toprağı kepçeler" (24).

8 Bu tamlamadaki *İslam* terimi biraz yanıltıcı, çünkü işin içinde bulunan neredeyse her seviyedeki kişiler (dinleri, anadilleri, kültürleri vs. açısından) olağanüstü derecede çeşitlilik gösterir. Yine de gevşek bir anlamda "İslami" diyebileceğimiz çerçeve, söz konusu uzama bir ölçüde geniş bir dilsel ve hukuksal tutarlılık katmış, Arapça da burada bir tür *lingua franca* işlevi görmüştür. Roxani Margariti, Kahire Genizası belgelerinin alanından özellikle açıklayıcı bir örnek nakleder: Adenli bir Yahudi, Hindistan'ın Konkan kıyısında yaşayan kayınbiraderine yerel ortaklara

Daha somut bir noktaya gelecek olursak, eseri Osmanlı entelektüel sahasında önemli bir etki yaratacak olan Tunuslu büyük âlim İbn Haldûn'un (ö. 1406) düşünce sisteminde su unsurunun başköşede yer aldığını görürüz.[9] *Mukaddime*'nin ikinci ön bölümünde, "dünyanın durumlarını inceleyen düşünürlerin [*ḥukemā'*] kitaplarında şu açıkça belirtilmiştir," diye yazar:

> Dünya küreseldir ve dünyanın her yanı, su öğesiyle [*'unṣuru'l-mā'*] çevrilidir. Su yüzünde yüzen bir üzüm tanesi görünümündedir dünya.
>
> Dünyanın kimi yerinden su çekilmiş [çünkü] Tanrı dünya üzerinde canlıları oluşturmak dilemiş. Ve kendi yerine geçirdiği insanoğlu eliyle, dünyanın, yaşama elverişli duruma gelmesini istemiş. [...]
>
> Yerkürenin üzerinden suların çekildiği karalar kesimi, küre yüzeyinin yarısı kadardır. Her yanından suların deniz niteliğinde kuşattığı bir çember biçimindedir. Kuşatan sulara "kuşatıcı deniz" [*el-Baḥru'l-Muḥīṭ*] denir. "Lablaye" adı da verilir. Bu adın ikinci lamı kalın okunur. "Okyanus" adı verildiği de olur. Bu adlar Arapça [değildir] [*esmā' a'cemiyye*]. "Yeşil Deniz, Kara Deniz" [*el-Baḥru'l-Aḫḍar ve'l-Esved*] de denir yerküreyi çevreleyen sulara.[10]

Demek ki daha en başından itibaren İbn Haldûn denizin kozmolojik önceliğini doğrulamaktadır; ama bir yandan da, kültür sahalarının gerek birinden öbürüne gerekse de kendi içlerinde, mekânın isimlendirilmesinin zorluk yaratan istikrarsızlığını dile getirir. Denizler, doğası gereği hem tek hem de birçoktur. Bu, birkaç paragraf sonra, İbn Haldûn (Rosenthal tarafından serbestçe "the Mediterranean" diye çevrilen) "Akdeniz"den bahsettiğinde teyit edilir: "Bu denize [...] 'Rum Denizi' denir, 'Şam Denizi' de denir"

---

verilmek üzere *Arap harfleriyle yazılmış* bir referans mektubu göndermiştir (aralarındaki diğer yazışmalar genellikle İbrani harfleriyle yazılmış Yahudi Arapçası üzerinden oluyordu). Margariti, *Aden*, 158.

9 İbn Haldûn'un Osmanlı dünyasındaki etkisi için bkz. Cornell Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and 'Ibn Khaldunism' in Sixteenth Century Ottoman Letters," *Journal of Asian and African Studies* 18, nos. 3-4 (1983): 198-220.

10 Ibn Khaldūn, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, çev. Franz Rosenthal (New York: Pantheon Books, 1958), 1:94-96, ve *Mukaddimet İbn Haldûn*, haz. Şehâde, 57 [İbni Haldun, *Mukaddime 1*, çev. Turan Dursun (İstanbul: Onur Yayınları, 1977), 144-45]. Köşeli parantez içindeki ifadeler sonradan eklendi.

(*yusemmā hāẕā el-Baḥru'r-Rūmī ve'ş-Şāmī*).[11] İbn Haldûn böylece isimlerin değişkenliğini ve dolayısıyla dönemin coğrafi söylemindeki bu temel özelliğin önemini itinayla belirtmiş olur. Ancak neredeyse aynı derecede ilginç olan bir nokta da İbn Haldûn'un "Akdeniz"e denk hiçbir terim kullanmamasıdır; bu da çevirmeni tutarsız birtakım taksonomik ve sentaktik kurgulamalara iter (mesela, denizin adı daha baştan "Rum/Roma Denizi" olarak belirtildiği halde, "Akdeniz, Roma ve Suriye Denizi adlarıyla da anılır"[12] demek gibi). Ayrıca, İbn Haldûn sözüne devam ederek bu denizin uzantısı olan iki denizin daha bulunduğunu bildirir –bunlar Pontus Denizi (*Baḥr Nīṭiş*) ile Venedik Denizi'dir (*Baḥru'l-Benādiḳa*).[13]

Günümüzün Hint Okyanusu için de aynı işlem tekrar edilerek "büyük, geniş bir deniz" (*baḥr ʿaẓīm muttesiʿ*) olan bu yere "'Çin Denizi', 'Hint Denizi' ve 'Habeş Denizi' [dendiği]" (*yusemmā el-Baḥru'ṣ-Ṣīnī ve'l-Hindī ve'l-Ḥabeşī*) belirtilir.[14] Bu çoğul denizden de iki deniz çıkar: "[b]u 'Habeş Denizi'nden [...] de başka iki denizin ayrılıp oluştuğunu belirtirler."[15] Bu iki denizin de ikişer adı vardır: Birincisine *Baḥru'l-Ḳulzum* ve *Baḥru's-Suveys* (Kızıldeniz), ikincisine ise *Baḥru'l-Aḫḍar* ve *Baḥr Fāris* (Basra Körfezi) denir.

Beşinci Bölüm'de ele alınan Hegel'in ve Carl Ritter'in sistemleri gibi İbn Haldûn'un coğrafi determinizm versiyonu da su unsuruyla sıkı sıkıya işlenmiş, onun üzerinden ifade edilmiştir –ancak elbette tamamen farklı bir gramer ve mantığı takip etmektedir (her şeyden önce, kıtalara göre değil, bir iklimler kuramına göre düzenlenmiştir.). İbn Haldûn'un düşüncesinde denizin merkeziliği, belki de en çok, her yönden denizlerle çevrili olduğunu defalarca yinelediği Arap Yarımadası'ndan bahsederken belirginleşir. İşte tam da bu sebeple (yani deniz faktörünün ağır basması nedeniyle), bu bölge (genellikle hem hava şartları hem de sosyal/ahlaki durum açısından mutedil olmayan)

---

11 Ibn Khaldūn, *Muqaddimah*, çev. Rosenthal, 98 ve *Mukaddimet İbn Haldûn*, haz. Şehâde, 59 [İbni Haldun, *Mukaddime 1*, 147].

12 Ibn Khaldūn, *Muqaddimah*, çev. Rosenthal, 98 ("The Mediterranean is also called the Roman Sea or the Syrian Sea").

13 İbn Haldûn, *Mukaddimet İbn Haldûn*, haz. Şehâde, 59.

14 Ibn Khaldūn, *Muqaddimah*, çev. Rosenthal, 99 ve *Mukaddimet İbn Haldûn*, haz. Şehâde, 60 [İbni Haldun, *Mukaddime 1*, 148].

15 İbn Haldûn, *Mukaddimet İbn Haldûn*, haz. Şehâde, 60 [İbni Haldun, *Mukaddime 1*, 148]. Rosenthal bunu "Indian Ocean" [Hint Okyanusu] diye çevirir (Ibn Khaldūn, *Muqaddimah*, çev. Rosenthal, 99).

birinci ve ikinci iklimlerde bulunmasına rağmen mutedildir. "Gelelim birinci, ikinci, altıncı ve yedinci gibi normal havadan biraz daha uzak olan bölgelere: Bu bölge halkları da [...] [t]üm durumlarında normalden [...] uzaktırlar," diye yazar.[16] Ancak devamında, bu durumun, Yemen, Hicaz, Hadramevt/Hadramut, Ahkaf ve Yemame ile Arap Yarımadası'nın bunlara bitişik diğer bölgelerinin birinci ve ikinci iklimlerde yer almasıyla çelişmediğini belirtir: "Çünkü Arap Yarımadası, yukarıda açıkladığımız gibi üç yönden denizlerle çevrilmiştir [*fe'inne Cezīrete'l-'Arab kullehā eḥāṭat bihā el-biḥār*]. Denizlerin buharının, havanın nemli olmasını sağlayan etkisi vardır. Bu da, kuruluğu ve normalden sapmayı gerektiren sıcağın azalmasını sağlamıştır. Onun için buralarda normal havadan sayılabilecek havalar oluşmuştur. Deniz ıslaklığı nedeniyle."[17]

Büyük Osmanlı amirali ve âlimi Pîrî Reis (ö. 1553) de adların ve anlamların değişkenliğinin yol açtığı kaygan zeminin son derece bilincindeydi. Ünlü eseri *Kitāb-ı baḥriyye*, özellikle Akdeniz kıyılarının çeşitli köşelerine dair derinlemesine ve ayrıntılı tasvirleriyle ünlüdür. Metnin bu bölümü düzyazı olarak yazılmış, yanında da çok sayıda fevkalade güzel harita çizimi yer almıştır. Ancak bu pek sevdiği coğrafyanın ayrıntılarına girmeden önce Pîrî Reis, anlatıyı geniş çaplı, küresel hatlarla çizilmiş bir çerçeveye oturtan uzun ve hoş, manzum bir girizgâhla, giriştiği işi izah eder. Kullandığı anlatı formunu (önce nazım, sonra nesir olarak yazmasını) savunur; haritalardan ziyade metnin kılavuzluğunu tercih etmesinin gerekçelerini açıklayarak haritaların yararlı olduğunu ama güvenli yolculuk için yetersiz kaldığını belirtir. İlminin (ki o buna *deryā ilmi* der) gerektirdiği türlü türlü hünerleri ve görmüş geçirmiş bir denizci, salih bir Müslüman olarak kendi vasıflarını anlatır. Laf arasında da dünyayı tasavvur etmenin başka yollarından söz eder. Frenkler, der, tıpkı yeryüzünün meskûn yerleri gibi denizleri de dörde ayırır (*rub'-i meskūn baḥrına nisbet bunu/dört bölükden biri dirler iy ġanī*),[18] ancak bu ikisi birbirine denk değildir (*rub'-i meskūndan ġaraż daḫi hemān/*

16 Ibn Khaldūn, *Muqaddimah*, çev. Rosenthal, 168 ve *Mukaddimet İbn Haldûn*, haz. Şehâde, 104 [İbni Haldun, *Mukaddime 1*, 217].

17 Ibn Khaldūn, *Muqaddimah*, çev. Rosenthal, 169 ve *Mukaddimet İbn Haldûn*, haz. Şehâde, 105 [İbni Haldun, *Mukaddime 1*, 218].

18 "Frenkler" demek olan *Efrenc*, Osmanlıların Batı Avrupalı Hıristiyanlar için kullandığı genel terimdi.

cümle-yi deryā değüldür bil ʿayān).[19] Akdeniz, aynı zamanda Karadeniz hatta İspanyol Denizi olarak da bilinir (*Aḳ Deñiz Ḳara Deñiz iy nāmudār/Baḥr-i İspāniyye daḫi iştihār*), diyerek şöyle devam eder: "Ama bu üçü aslında birdir; hepsine birden *Baḥr-ı Rūm* [Romalıların Denizi] dediğimi bilmeniz gerekir (*bir ḳısımdur bu üçü bilün ānı/Baḥr-ı Rūm budur ki didüm cemʿini*).[20]

Önde gelen bir başka Osmanlı âlimi olan Kâtib Çelebi (ö. 1657) de coğrafi kategorilerin teamüle dayalı niteliğinin son derece bilincindeydi. Etki yaratan eseri *Tuḥfetü'l-kibār fī esfāri'l-biḥār*'ın başlangıcında, (Avrupalı) coğrafyacıların "hayali/*hipotetik* bir çizgi" (*ḫaṭṭ-ı farażī*) vasıtasıyla dünyayı nasıl dört parçaya (*bölük*) ayırdığını anlatır: Bu çizgi *Aḳ Deñiz*'den, *Ḳara Deñiz boğazı*'ndan, *Azaḳ Deñiz boğazı*'ından, Ten (Don) Irmağı'nın sularından geçerek kuzey bölgedeki okyanusa (*Ten ṣuyundan şimāl semtinde Baḥr-ı Muḥīṭ'e*) varıyor; coğrafyacılar onun batısına düşen yerlere Avrupa, doğusuna düşenlere Asya diyor; Ak Deniz'i Ḳulzüm Denizi'nden ayıran Etiyopya ve Mısır diyarlarına Afrika, Yeni Dünya'ya ise Amerika diyorlardı.[21] "Şu halde," diye ekler Kâtib Çelebi ve coğrafi ayrımlarda istikrar niyetini kısacık bir cümleyle bozuverir: "İyi Korunan Osmanlı Toprakları [Osmanlı İmparatorluğu] bu bölümlerin üçünde pay sahibidir" (*pes Memālik-i Maḥrūse-i ʿOs̱māniye'niñ üç bölükden ḥiṣṣesi vardır*).[22]

Özel olarak Kızıldeniz'in suları ve kıyılarını ele alan en ayrıntılı Osmanlıca metin, Evliya Çelebi'nin ünlü seyahatnamesinde (ağırlıklı olarak, Mısır, Hicaz ve Sudan yolculuklarını kapsayan dokuzuncu ciltte) bulunmaktadır. Evliya Çelebi burada, denizde yol almakta kullanılan gemi tipleriyle istikamete ve mevsime göre gemileri yürüten farklı rüzgâr rejimlerini anlatır; Nil Nehri'nde yukarı yönde ilerleyip denizin karşı yakasındaki Mekke ve Medine'ye giderken izlediği rota üzerindeki çeşitli yerlerin toplumsal, mimari, doğal ve kültürel dokusunun özelliklerine ve bazı önemli siyasi ve iktisadi dinamiklere değinir. Örneğin, Hicaz'ın Nil Vadisi'nden gelen gıda maddelerine, çoğunlukla da bu

---

19 Pîrî Reis, *Kitab-ı Bahriye 1*, haz. E. Z. Ökte (İstanbul: Tarih Araştırmaları Vakfı, 1988), 83.

20 Age., 83-84.

21 Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l-bihâr*, 2b. Kulzüm Denizi, Arapça ve Osmanlıca coğrafi eserlerde Kızıldeniz'e (veya onun bir bölümüne) verilen ortak isim olup sonradan yerini Süveyş'e bırakan Kulzüm şehrinden gelir.

22 Age.

işe hasredilmiş özel vakıflarca hayır amaçlı bağış olarak yapılan yardımlara bağımlı oluşundan bahseder. Bu deniz alanını mercanlarla ilişkilendirdiği açıktır (zaten bir noktada buraya *Şab deryâsı*, yani "Mercan Denizi" der); anlattığı hikâyeye göre, yaratıldığı sırada denizde hiç mercan resifi yoktur; Allah, Peygamber'in kendisini düşmanlarına karşı koruması için ettiği dualara karşılık olarak denizi mercanlarla doldurur; bilhassa Portekiz küffarının filosu bu mercanlara çarpıp parçalanır.[23] Din düşmanları, mercan korkusundan Mekke'nin üzerine gitmeye cesaret edemez. Elbette mercanlar yerli gemilerin de seyrini zorlaştırır. Evliya Çelebi H. 1082 (M. 1671) yılında meydana gelen birkaç gemi kazasını kaydederek sözlerini "Bu Süveyş Denizi amansız bir denizdir" (*bu Bahri Süveys bîeman deryadır*) diye noktalar.[24]

Evliya Çelebi de denizin birden çok ismini belirtir: *Şab deryası* dedikten sonra *Bahri Süveys* ve *Bahri Kulzüm* adlarını da dönüşümlü olarak kullanır. Her halükârda, Suraiya Faroqhi'nin ifade ettiği gibi, bu unsurlar "yazarın zaman zaman dikkat çektiği detaylardır; tutarlı bir peyzaj tasvirinin öğeleri değil."[25] Faroqhi sonra da aydınlatıcı bir yorumda bulunarak bu üslubun "o çağda yaşamış bir minyatür nakkaşınınkine" benzetilebileceğini öne sürer, nitekim o zamanın nakkaşı da "bir yandan gerçekçi bir çiçek, ağaç veya anıt çizimini kullanarak öyküsünü bir konuma yerleştirirken, bir yandan da tasvirini yanılsamacı olmayan kriterlere göre vücuda getiriyordu."[26]

Sahneyi Kurmak

Avrupalıların bölgedeki emperyal yayılımından önce, Osmanlıların günümüzde Kızıldeniz denen sınırlı, tutarlı bütünlüğe dair bir kavrayışları yoktu. Osmanlı tebaasının ve çeşitli Osmanlı görevlilerinin idari, askeri, iktisadi, dini ve başka amaçlarla Kızıldeniz sularında gidip gelmediği anlamına gelmiyor bu. Ama nasıl ki Epeli Hau'ofa'nın sözünü ettiği "adalar denizi"

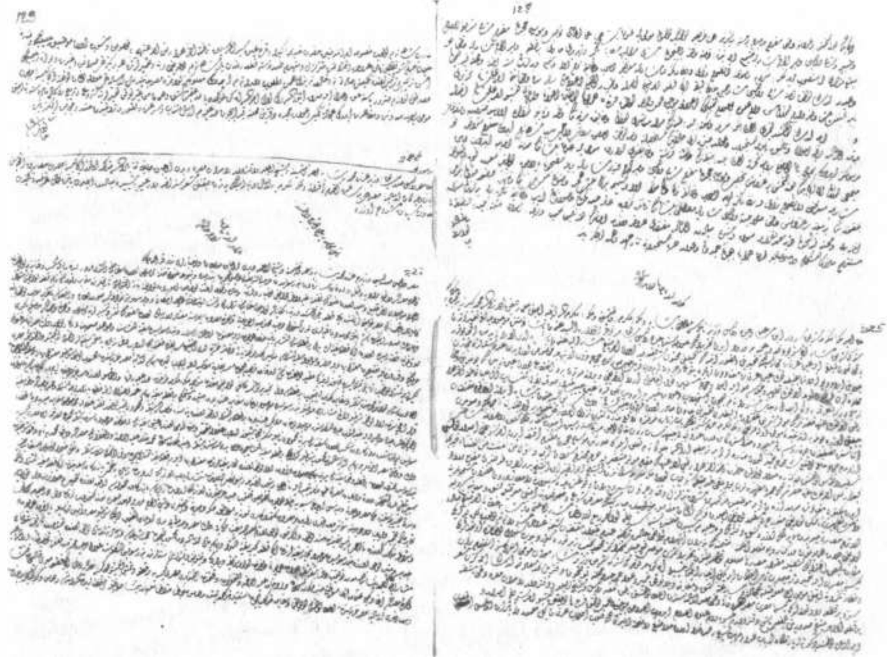
---

23 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt 9, *Anadolu, Suriye, Hicaz (1671-1672)* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1935), 805-6.

24 Age., 806. Seyahatnamenin son ciltleri Latin alfabesiyle yayımlandığından, transliterasyon yayımlanmış versiyondan alınmıştır.

25 Suraiya Faroqhi, "Red Sea Trade and Communications as Observed by Evliya Çelebi (1671–72)," *Making a Living in the Ottoman Lands, 1480 to 1820* içinde, der. Suraiya Faroqhi (İstanbul: Isis Press, 1995), 251.

26 Age.

Şekil 1. Mühimme-i Mısır. © Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Pasifik Okyanusu'nun küçük adalarıyla aynı değilse, tarihyazımı ve kartografi de doğallaştırılmış bir Osmanlı Kızıldeniz'i uyduramaz;[27] zira Bâb-ı Âlî'den çıkan perspektifler hem daha sınırlı hem de daha uzak erimliydi. Buradaki amaç da kurgulanan kavramın bir nevi içkinliği olduğunu telkin etmek değildir, çünkü hiçbir içkinliği olamaz. Yine de, büyük ölçüde bir "Osmanlı gölü" olan bu yer dikkati çekmekte ve akademik literatürde sinir bozucu bir biçimde eksik olan bir tür bütünsel temsili gerektirmektedir. Gerçekten de deniz merkezli çalışmaların son zamanlarda moda olmasına rağmen, Kızıldeniz'in hâlâ tarihsel bir aktör olarak varlık göstermeyişi dikkat çekicidir. Bu yüzden de bu zorlu işe girişilmesi gerekir. Bu bölüm, Kızıldeniz'in derinliklerine dalmaya ve buradan –Osmanlı döneminde öyle olmadığı halde– bir birim çıkarmaya uğraşıyor; bunu da, resmi bir belgenin yakın okuması sayesinde su yüzüne çıkan çeşitli örtük ve açık zamansallık ve mekânsallıkları inceleyerek yapıyor. Çapraz sorguya tabi tutulan her zanlı gibi onun da parçalı bir otoportre biçiminde bir tür nirengi vermek zorunda

27 Hau'ofa, "Our Sea of Islands" (yukarıda, Giriş bölümünde ele alınmıştır).

Şekil 2. Belge 227, 1. Kısım. © Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

kaldığı görülür: Osmanlı Kızıldeniz'i. Süreç içerisinde, tarihçilik zanaatının, mürekkep kuruyana kadar şekilsiz olan bir şeye şekil verme yolundaki o donkişotvari çabasında, en kalın fırça darbesinden en puantilist tarzda olanına kadar gittiği gösterilecektir.

Tarihi çalışmaların uzun erimli (*longue durée*) çerçevesi, fazlasıyla sık olarak, hem alabildiğine genişletilmiş bir mekânı hem de uzatılmış bir zamanı görebilen panoptik görüşlü objektif bir bilim insanı tarafından yazılmışçasına tamamen gerçekçi ve natüralist bir tonda kaleme alınan coğrafi bir panoramaya dayanır. *Longue durée*, tarih yazma eyleminin normalde esas maddesini oluşturan arşiv malzemesine dayalı bir analizin genellikle yeri

Şekil 3. Belge 227, 2. Kısım. © Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

değildir. Bu çalışmada Kızıldeniz dünyasının bir tarih öznesi olarak formüle edilişi ise tam tersine, Osmanlı arşivlerinden çıkan tek bir belgeye sıkı sıkıya demirlenmiştir. Uzun zaman diliminin kısa olana bağlanabilmesi için tarihi eserin kendisinde yer alması gerekir. Başka türlü, gerçekle temsil, doğayla insanlık, mekânla toplum arasındaki hain ayrımdan kaçınma imkânı yoktur; ya birini ya ötekini (ya da ikisinin bir bileşimini) seçmek gerekecektir. Lüzumundan fazla sayıda tarihçinin hâlâ rollerini tanımlarken iddia ettiği gibi, "arşiv kaydının kendi adına konuşmasına, kendisini anlatmasına izin verme", araştırmacıyı da bunun basit bir aracı kılma çabası değildir buradaki mesele. Burada "birincil kaynak" fetişizmi yok. Belge incelenecek, didiklenecek, sorguya çekilecek, işkence yoluyla itirafa mecbur bırakılacaktır; Carlo Ginzburg'u zorlasak herhalde o da bunu derdi.[28] Bu yol, sonu istençciliğe varan yanıltıcı bir rasyonalist dünyaya sığınmadan coğrafi determinizmden

28 Arşivi *konuşturma* teması Ginzburg'un eserlerinde yinelenen bir temadır. Arada yaptığı bir yorumda niyetinin "*hors-texte*'in, yani metnin dışında olanın aynı zamanda metnin *içinde* olduğunu, onun kıvrımlarına sokulmuş halde bulunduğunu göstermek" olduğunu söyleyerek, "Onu keşfetmeli, konuşturmalıyız," der. Bunu destekleyen dipnotta da şunu belirtir: "*I benandanti* (1966) kitabımı yazdığım dönemden beri bu doğrultuda çalışıyorum; özellikle bkz. "The Inquisitor as Anthropologist," *Clues, Myths and the Historical Method* içinde (Baltimore, 1989), s. 156 ve sonraki sayfalar." Carlo Ginzburg, *History, Rhetoric, and Proof* (Hanover,

kaçınmaya imkân veriyor ve Osmanlı Kızıldeniz'inin otoportresinin bir eskizini sunarak onun tarihinin taşıdığı potansiyele dikkat çekiyor.

Yargı önüne çıkaracağımız belgenin pek öyle ahım şahım bir görünümü yok. Hicri 1191 (miladi 1777) yılından kalma bu belge, İstanbul'daki Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde (BOA) bulunan Mühimme-i Mısır Defterleri (MMD) tasnifinde toplanmış, Kahire ve çevresini yöneten valilik makamıyla bağlantılı kayda değer emir ve raporlardan oluşan derlemedeki pek çok kayıttan biri sadece.[29] 227 numaralı olan bu kayıt, dokuzuncu "defter"in (cildin) 129. sayfasının alt yarısıyla 130. sayfanın üst yarısında yer alıyor. İlk cildin başladığı H. 1119 (M. 1718) yılından son cildin bittiği H. 1333 (M. 1915) yılına kadarki dönemi kapsayan ve toplam on beş adet olan Mühimme-i Mısır defterleri, 128 sayfadan (ikinci defter) 400 sayfaya kadar (dokuzuncu defter) farklı uzunluklara sahiptir. Kullanılan yazı tipi, *dīvānī* olarak bilinen, Osmanlı bürokrasisinde resmi yazıların birçoğunda kullanılmış, harfler arasında beklenmedik bağlantılarla dolu, çoğunlukla harekesiz ve okuması biraz zor bir hat türüdür ve yazı kodlarının standardize edilerek belirgin derecede düzgün, basitleştirilmiş, kolay anlaşılır bir el yazısına dönüldüğü 19. yüzyılın ortasına kadar da aşağı yukarı aynı kalmıştır.

Cildin tamamındaki diğer kayıtlara çok benzeyen yazı monotondur ve mümkün olan her kısaltmayla kesintiye uğrar; böylece müstensihin acelesine, can sıkıntısına, hatta belki de kızgın ve rahatsız olduğuna dair net işaretleri ele verir, ama bir yandan da kâtip olarak almış olduğu seçkin eğitimi gözler önüne serer. Bu metinlerde sıkı, formel kurallara uyumla kâtibin kişisel üslubunun bir araya gelişi, özellikle de yazının belli ki hızla yazıldığı düşü-

NH: University Press of New England, 1999), 23; 37 n. 103 [*Güç İlişkileri: Tarih, Retorik, Kanıt*, çev. Durdu Kundakçı (İstanbul: Dost Kitabevi, 2006)].

29 BOA, MMD, 9, 129-30, 227 (H. Cemaziyelevvel ortaları 1191/M. Haziran ortaları 1777). Belgeden alıntı yapılırken metinde günümüz Türkçesine çevirisi verilecek, transliterasyonu ise dipnotlarda sunulacaktır. Elbette orijinal metinde ne büyük harfler ne de noktalama işaretleri bulunmaktadır. Bunlar okurun işini kolaylaştırmak için uygun yerlere eklenmiştir. Mühimme-i Mısır, genel Mühimme serisinin bölgeye özel çeşididir. Mühimme defterlerinin bir kaynak havuzu olarak derinlemesine analizini Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615: A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri* (Oxford: Clarendon Press, 1960) adlı yayınında yapmıştır.

nüldüğünde şaşırtıcıdır. Farklı insanlar tarafından yazıldığı açık olan çeşitli kayıtlar şüphe götürmez benzerlikler gösterir (Şekil 1, 2 ve 3).

Söz konusu kayıt –Belge 227 diyelim– bu tür metinlerde genellikle olduğu gibi bir hitapla başlar: "Mısır valisi, eski sadrazam, vezirim İzzet Mehmed Paşa'ya, Mısır kadısına ve şeyhü'l-belede, Yedi Ocak zabitleri ve ihtiyarlarına –payeleri artsın– emrolunmuştur ki [...]"[30]

Hitabın üstünde, tüm göstergelere göre sonradan eklendiği anlaşılan ve tipik bir biçimde metnin ana gövdesine sert bir açıyla, hatta burada neredeyse dik açıyla yazılmış olan iki kenar notu vardır. Bunlardan ilki "Başdefterdarlık dairesine [emir hakkında] haber ve bilgi verilmiş," olduğunu belirtir.[31] Emrin kendisinden tam bir yıl on beş gün sonrasına tarihlenen ikinci not ise "bir daha emir yazıl[dığını]" bildirir.[32] Vakadan sonra yazılan bu notlar, metnin başına ve farklı bir doğrultuda yerleştirilmek suretiyle özenle okuyucunun dikkatini çekecek hale getirilmiştir.[33] O halde, verilen ilk izlenim bir tekrar ve birikim izlenimidir. Bu da söz konusu meseleye bir düzen, süreklilik ve aciliyet hissi katar. Meseleyi kendi spesifik niteliğinden çıkararak, ona daha uzun bir zamana ve daha geniş bir mekâna ait daha yüksek düzeyde bir soyutlama özelliği bahşeder.

Konunun özü daha birinci satırda belirtilmiştir. Metnin geri kalanı esas olarak retorik amaçlı bir pekiştirme niteliğinde olup meseleye giderek artan bir ağırlık ve derinlik katar. Aslında bir bütün olarak yazının esas edebi-analitik tarzı tekrara dayanır (hatta bir miktar aliterasyon kullanımı da buna dahildir): Hem ahengi hem de argümanı sürekli bir yinelemeyle oluşturulmuştur. Hitaptan hemen sonra asıl mesele ifade edilir:

> Mısır, Kahire'de bulunan Muradiye vakfına ve diğer vakıflara ait olup Haremeyn-i Şerifeyn ["İki Yüce Kutsal Yer"/Mekke ve Medine] ahalisi için Süveyş limanından Yenbu ve Cidde limanına tahıl taşımakla görevlendirilen gemilerin çoğu zamanla zarar görüp harap olduğundan halen mevcut olanların sayıca çok az ve gönderilmesi kararlaştırılan tahılları taşımak için yetersiz olduğu haber verilmiş ve

30 "Mıṣır vālīsi ṣadr-ı esbaḳ vezīrim ʿİzzet Meḥmed Paşa'ya ve Mıṣır ḳāḍīsına ve şeyḫü'l-beled ve yedi ocaḳ żābiṭān ve iḫtiyārları zīde ḳadruhuma ḥüküm ki."

31 "Başmuḥāsebe'ye ʿilm ü ḫaberi verilmişdir."

32 "Tekrār emir yazılmışdır. Evāḫir-i Cā [Cumāde'l-ūlā], s[ene] [11]92."

33 Emirlerin bu format ve içerikte kenar notları olması gayet yaygın bir uygulamadır.

bildirilmiştir. Belirtilen husus özen gösterilmesi gereken meselelerden biridir.[34]

Metnin geri kalanı, cümlenin sonunda bulunan ve "dayanarak", "-dan ötürü" anlamına gelen *-a bināen* bağlacıyla bu ilk bölüme bağlanmış ve tamamen onun üzerine bina edilerek dile getirilmiştir.

Yakın Plan: İhtiyaçlar Denizinin Manzarası

Açılışta sunulan sorunsal, Osmanlı Kızıldeniz'inin otoportresi için de ilk ve başat fırça darbesini sağlıyor: Burası, antikçağdan beri olduğu gibi, dışarıdan tedarik edilen gıda maddelerine büyük ölçüde bağımlı bir dünyaydı. Bu ürünlerin üretildikleri bölgelerden kara ve deniz yoluyla getirilerek kıyı boyunca konuşlanmış çeşitli tüketim ve değiş tokuş noktalarına sorunsuz ve sürekli bir biçimde akmasını sağlamak, resmi görevlilerin özel sorumluluğundaydı. Bu sorumluluğu taşımak, iki kutsal şehrin bulunduğu bölgeyle bağlantılı olarak Osmanlılar için özellikle hassas bir mesele haline gelmişti. Gerçekten de, yerel kaynakların kıtlığı o kadar çarpıcı boyuttaydı ki sırf normal fiyatlar el yakar duruma gelmesin diye suların öte yakasından yiyecek tedarik etmek şart olmuştu: "Mısır'daki vakıflardan tahıl sevkiyatı, yalnızca hububat yardımı alanlar için değil, kendi yiyeceğini tamamen veya kısmen kendi satın alan Mekke ve Medine sakinleri için bile can alıcı önemdeydi, çünkü şehirde tahılların varlığı piyasa fiyatlarını sıradan tüketicilerin gücünün yeteceği bir seviyede tutmaya yardımcı oluyordu."[35] Nitekim Kızıldeniz'in kuzeyinde deniz trafiğinin kesintiye uğraması Hicaz'da genellikle açlık ve kıtlığa yol açıyordu.[36]

---

34 "Ḳāhire-i Mıṣır'da vāḳiʿ Murādiye vaḳfı ve evḳāf-ı sāʾireden Bender-i Süveys'den Ḥaremeynü'ş-Şerīfeyn ahālīsi içün Bender-i Cidde ve Yenbūʿ'a ġılāl naḳline maḫṣūṣ olan sefāyiniñ eks̱eri mürūr-ı ezmān ile şikest ve fenā-pez̄īr olduğundan el-yevm mevcūdu eḳall-i ḳalīl ve muʿayyen olan ġılāliñ naḳline ġayr-i vāfī olduğu iḫbār ve inhā ve mādde-i merḳūme iʿtinā olunacaḳ umūrdan olduğuna bināen."

35 Faroqhi, "Trade Controls," 138.

36 Örneğin, Cebertî, Osmanlı-Vehhâbî savaşının bir noktasında "ithalatın durması nedeniyle" meydana gelen "gıda maddelerindeki pahalılık yüzünden Medine sakinlerinin çoğu[nun] açlıktan öldü[ğünü]" doğrular (*ʿAbd al-Raḥman al-Jabartī's History*, 3:460-61).

Dolayısıyla, deniz ulaşımının düzenli yapılması bu çevredeki nüfusun hayatta kalabilmesi için muhakkak gerekliydi. Bu nüfusun ve şehirlerin varlığı da merkezi devlet ve onun *kendi* varlığını sürdürebilmesi için çok büyük önem taşıyordu. Bu büyük ölçüde Osmanlıların geçmişten miras aldıkları bir gelenekti ve bölgedeki sosyoekonomik düzen için o kadar asli bir öneme sahipti ki Kızıldeniz'e ilişkin bu düzenlemeler başka yerlerde geçerli olan politikalardan kayda değer ölçüde farklılık gösteriyordu. Bir kere burada devlet, elbette vakıfların aracılığıyla, Hicaz ahalisine gıda maddeleri tedarik edilmesinde büyük bir rol oynamaktaydı. Suraiya Faroqhi, Kanûnî Sultan Süleyman döneminden bahsederken "Hicaz sakinleri," der, "yapılan resmi yardımları asla sadaka gibi değil, bir hak olarak görmeye başlamıştı; desteği kesmek için yapılacak herhangi bir girişim yeni kurulmuş olan Osmanlı rejiminin tamamen gözden düşmesine neden olurdu."[37] 18. yüzyıl sonlarında da aynı durum gayet bariz bir biçimde geçerliliğini koruyordu. Devlet ile halk arasındaki karşılıklı bağımlılık, Belge 227'deki emrin bir bütün olarak verdiği temel mesajdır ve metin boyunca tekrar tekrar karşımıza çıkar. Ne de olsa Kızıldeniz dünyası, denizin hayati ve asli nitelikte olduğu bir dünyaydı –onun o uzun, ince, kurumuş kalmış gövdesinin çarpan kalbiydi deniz.

Tüm bunlar bu yerin bir başka önemli özelliğine işaret ediyor: Birinci Bölüm'de anlatıldığı gibi, kıyıları ciddi yükseklikte bir dizi sıradağla sınırlıdır. Bu fiziki unsurların, elbette su akışı açısından ama aynı zamanda hareketlilik ve değiş tokuş bakımından da önemli sonuçları olmuştur: Kara yolculukları, daha tehlikeli ve yorucu olan sarp yamaçlardan kaçınmak için genellikle kıyı hattını izlemiştir. Bunun net bir örneği, her yıl Mısır'dan Mekke'ye giden ve kıyı ovaları boyunca sıralanan belirli bir dizi durağı izleyen hac kervanıdır.[38] Kızıldeniz'in tüm çevresindeki kıyıları çepeçevre saran dik dağların varlığı, bölgenin kontrolünü güçleştirmiştir. Hac kervanı rutin olarak, Osmanlı belgelerinde genellikle *ʿurbān* diye geçen yağmacı çetelerin saldırılarına uğramaktaydı. Mantıklı bir aydı bu, çünkü manevi arayışına ticari bir arayış da ekleniyor, küresel ağları kapsayan büyük iş girişimlerinden hacıların yolculuğunu ve konaklamasını finanse eden küçük ölçekli ticarete kadar

37 Faroqhi, "Trade Controls," 142.

38 Bkz. "L'itinéraire du Caire à La Mecque" başlıklı 6. Bölüm, Jacques Jomier, *Le Maḥmal et la caravane égyptienne des pélerins de La Mecque (XIIIe-XXe siècles)* (Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 1953), 170-204 ve eşlik eden harita.

değişen bir yelpazedeki faaliyetlere de vesile oluyordu. Ama aynı zamanda riskli de bir avdı, çünkü hacılara her zaman hatırı sayılır büyüklükte silahlı bir koruma konvoyu eşlik ediyordu. Yolda güvenliği sağlamak o kadar zordu ki kervana muhafızlık etme rolü, devletin büyük mali desteğiyle birlikte, Osmanlı Mısır'ında elde edilebilecek en prestijli ve kârlı resmi görevlerden biri olarak *emīrü'l-ḥacc* tarafından yerine getiriliyordu. Üstelik kayıtlar, Osmanlı Devleti'nin, güvenli geçiş garantileri için yolda yerel eşrafa yapılan önemli miktardaki ödemeleri de bütçe hesabına kattığını gösteriyor.[39]

Arka Plan: Aynalar Labirenti

Tüm bunlar, anlatıyı Belge 227'den biraz uzaklaştırıyor; o yüzden şimdi ona dönelim. Asıl soruna (yani daha fazla gemiye ihtiyaç olduğuna) dair bir girizgâhın ardından metin, neredeyse otuz yıl önceki bir durumdan başlayarak geçmişte yaşanmış benzer güçlükleri anlatır. Daha önce de resmen kayda geçmiş olan problemin endemik olduğu gösterilir ve böylece mesele "sosyal zaman" perspektifine, hatta *longue durée* bağlamına yerleştirilir. Bunun ardından sorunun kronolojik bir anlatımı gelir; bu da meseleye fazladan bir ağırlık katar.

"[Bin yüz] altmış beş yılında," diyerek şöyle devam eder Belge 227:

> sözü edilen gemilerin kaç tane olduğuna, rahmetli Kâmil Ahmed Paşa'nın Mısır valiliği sırasında geriye kaçının kaldığına ve yeterli miktarda geminin inşa edilip hazırlanması ne yolla mümkün ve kolay olacaksa bunun gereklilikleri ve usulüne dair resmi bir rapor sunulmuştu. Çıkarılan yüce fermanın ardından, Başmuhasebe kayıtlarına da başvurulduktan sonra, Haremeyn ahalisine her sene Kahire'den gönderilmesi âdet olan tahılların nakliye ve sevkiyatına mahsus olmak üzere bahsi geçen Kahire'de bulunan Hasekiye-i Kübrâ vakfına ait olup kazaya uğramış iki gemiye karşılık bir gemi yapılması için hatt-ı hümâyûnu (padişahın kendi yazdığı buyruğu) içeren yüce bir

39 Hac yolu üzerindeki kişilere ödenecek ücretler surre defterlerinde çoğu kez açıkça sıralanmıştır (Belge 227'yle aynı dönemden örnekler için bkz. BOA, MAD 4980 (H. 1193/M. 1779) ve MAD 7396 (H. 1203/M. 1788-89); bu belgelerde ödemeyi alan kişiler "*ʿurbān ve ʿaşāʾir şeyḫleri*" olarak geçer). Daha genel bilgi için bkz. Stanford Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517–1798* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1962), ve Faroqhi, *Pilgrims and Sultans.*

> emir gönderildi. Ayrıca, Süveyş limanında gemi inşa etmenin birçok yönden zor olduğu aşikâr olduğundan, Mısır valisinin gönderdiği yazıyla, Haremeyn tahıllarının vaktinde nakledilebilmesi için makul fiyata hazır ve mevcut bir gemi satın alınması uygun görüldü. Hazine defteri incelendiğinde, geçmişte dokuz bin erdeb ve daha da fazlasını taşıyan gemilerin her birinin altmış iki veya altmış beş Mısır kesesine satın alındığı ve fiyatların en fazla yetmiş keseyi aşmadığı kaydedilmiş olduğundan, eski fiyatlarla kıyaslanabilir seviyedeki gerekli ücret Mısır'ın her yıl gönderdiği hazineden alınmak şartıyla, sözü edilen vakıflar için uygun fiyata gemi satın alınmalıdır.[40]

O zamana kadar mesele zaten en yüksek rütbeli yetkililerden bol bol karşılık bulmuştu (Padişahın bizzat eliyle yazdığı hatt-ı hümâyûnun dikkate değer ağırlığını da yabana atmayalım.). Hukuki ve idari açıdan net bir emsal oluşturmasının ötesinde bu yazı, meselenin derinliği, devamlılığı ve ciddiyeti hissini akıllara kazımak amacıyla yapılan yineleme performansını da yansıtıyor. Ayrıca sorunu çözmenin nicedir süregelen güçlüğüne işaret ediyor ki bu, metnin tekrar tekrar dönüp geldiği bir noktadır. Asla cevapsız bir soru değildir bu. Gerek bu bölüm hatta gerekse de metnin tamamı, valiye gönderilen emirle birlikte belirli bir sonuç hissine kavuşur; böylece padişaha da tasdik edilmiş bir meşruiyet halesi sağlanmış olur. Ama yine de mesele bir güçlük olarak tarif edilmiştir; şüphesiz, soruna bir kaçınılmazlık açıklaması getirmek ve hâlâ sürüyor olmasının suçunu halkın esenliğinden

---

40 "Altmış beş tārīḫlerinde sefāyin-i merḳūmeniñ ḳaç ḳıtʿa olduğunu müteveffā Kāmil Aḥmed Paşa'nıñ Mıṣır tevliyeti es̱nāsında ḳaç ḳıtʿa bāḳī ḳalmışdır ve rütbe-'i kifāyede olacaḳ sefāyiniñ tedārük ve inşā etdirilmesiniñ ṭarīḳ-i imkānı ve vech-i sühūleti nevechle ise ṣūret-i niẓām ve iḳtiżāsı bā-taḳrīr ʿarż olunmaḳ bābında fermān-ı ʿālī ṣudūr etmekden nāşī Başmuḥāsebe'den ḳaydları lede's-suʾāl Ḥaremeyn-i Muḥteremeyn ahālīlerine Ḳāhire-i Mıṣır'dan beher sene muʿtādü'l-irsāl olan ġılāliñ naḳl ve tesyīrlerine maḫṣūṣ Ḳāhire-i mezbūrede Ḫāṣṣekiye-i Kübrā Evḳāfı'ndan ḳażā-reṣīdẹ olan iki ḳıṭʿa sefinelere bedel bir ḳıṭʿasınıñ inşāsı bābında ḫaṭṭ-ı hümāyūn ile muʿanven emr-i ʿālī ıṣdār ve Bender-i Süveys'de sefine inşāsında vücūhla ṣuʿūbet derkār olup vālī-i Mıṣır inhāsıyla ġılāl-i Ḥaremeyn'iñ vaḳt ve zamānıyla naḳliyçün muʿtedil bahā ile ḥāżır ve mevcūd sefine iştirāsı münāsib görüldüğüne binā'en defter-i ḫazīne lede't-tetebbuʿ sābıḳda doḳuz biñ erdeb daḫi ziyādeye müteḥammil sefineler altmış ikişer ve altmış beşer Mıṣrī kīse ile iştirā olunup nihāyeti yetmiş kīseyi tecāvüz etmediği muḳayyed olmaḳdan nāşī evḳāf-ı mezbūre içün sābıḳlarına muḳāyese ile īcāb eden bahāsı irsāliye-i Mıṣır ḫazīnesinden maḥsūb olmaḳ şarṭıyla muʿtedil bahā ile sefine iştirāsıyçün.

sorumlu yetkililerden alıp hayatın onlarca yıldır sürüp gelen doğal düzenine ve hatta doğrudan *longue durée*'ye yıkmak amacıyla böyle yapılmıştır. Böylece metin, Osmanlı Kızıldeniz'inin portresindeki bir başka unsuru daha sunar. Yeterli miktarda gıda maddesi sağlamayan bu dünya, gemi yapımı için gereken malzemeleri de barındırmamaktadır.[41] Ancak bir yandan da üzerinde istikrarlı ve etkin bir biçimde deniz yolculuk yapılması *şart olan* bir denizdir: Örneğin, Haremeyn'e gönderilecek tahıllar öylece sahipsiz bırakılamaz, aksi halde vahim sonuçlara yol açacağından korkulurdu. Orada yaşayan insanlar için ölüm kalım meselesi olmanın yanı sıra devletin meşruiyetinin de temel direğiydi bu.

Denizin ve deniz ortamının gemi seferleri için ciddi tehlikeler barındırması, bu zorlu vaziyeti daha da karmaşık hale getiriyordu. Yukarıdaki alıntıda üstü kapalı olarak (değiştirilmesi gereken iki harap geminin kaza geçirmiş olduğu belirtilerek) değinilen, gemicilikte karşılaşılan tehlikeler teması Belge 227 boyunca tekrarlanmıştır.

Osmanlı dönemi Kızıldeniz dünyasının özünde işte böyle gerilimli bir paradoks yatmaktaydı: Yereldeki ağaç yokluğu yüzünden yeterli miktarda gemi acilen imal edilemiyordu. Belge 227 laf arasında bunu ima eder: "Süveyş limanında gemi inşa etmenin birçok yönden zor olduğu aşikâr oldu." Osmanlı dönemi boyunca önemli bir liman, tersane ve mühimmat deposu olan Süveyş'te gemi yapılıyordu gerçi. Ama bu faaliyetler çok büyük çaba ve sermaye harcamayı gerektiriyordu.

Bu da bizi emirde sözü edilen ikinci zorluğa, yani ufak finansman meselelerine getiriyor. Gemiler için uygun bir fiyat temin etme konusundaki neredeyse saplantılı talimatları fark etmemek imkânsızdır.

Osmanlı idaresi iktisadi güçlükler yaşıyordu. Kısa süre önce Rusya'yla yaptığı yıkıcı ve yıpratıcı savaşta yenilgiye uğramıştı. Temmuz 1774'te yapılan ağır şartlı Küçük Kaynarca Antlaşması, önemli miktarda Osmanlı toprağının

41 Birinci Bölüm'de gösterildiği gibi, bölgenin tamamında bu çok eski bir meseleydi. Sorun o kadar ciddiydi ki keresteye erişimin uzun zamandır Mehmed Ali Paşa'nın Suriye'yi işgalindeki başlıca amaçlardan biri olduğu varsayılmaktadır (dönemin Mısır, Osmanlı ve Avrupa kaynaklarında belirgin bir şeydir bu). Örneğin bkz. şu yayınlardaki ilgili bölümler: Lawson, *Social Origins*; Fahmy, *All the Pasha's Men*; ve Alan Mikhail, *Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

doğrudan veya dolaylı olarak Rus hâkimiyetine girmesine sebep olmuş, sıcak denizlerdeki limanları ve büyük Müslüman nüfusa sahip bölgeleri Rusların erişimine açmış, padişahın Karadeniz'deki hegemonyasına son vererek çarın bölgede ve bölgenin ötesindeki etkisini artırmıştı. Üstelik antlaşma (muğlak bir şekilde de olsa) Rus hükümdarının Ortodoks Hıristiyan inancına mensup Osmanlı tebaasının temsilcisi olarak yetki sahibi olması fikrine delalet ediyordu.[42] Ama toprak ve nüfus üzerindeki bu egemenlik meselelerine ek olarak, savaş tazminatları yüzünden Osmanlı hazinesine ağır bir finansal yük de bindirmişti. Aynı sıralarda, Osmanlılar İran'daki Kerim Han Zend'le de durmadan sınır ihtilafları ve askeri çatışma içinde bulunuyordu; hatta Sultan Abdülhamid 1776'da toptan savaş ilan etmişti.

Gemi yapımını sürdürecek yerel kaynakların yokluğu yüzünden, devletin pazarlık gücü artık iyice azalmıştı. Güç, kâr peşinde denizde gidip gelen tüccar filolarının elinde toplanmıştı. "Süveyş limanında gemi inşa etmenin birçok yönden zor olduğu aşikâr olduğundan," diye başlayan cümle şöyle devam ediyor: "Haremeyn tahıllarının vaktinde nakledilebilmesi için makul fiyata hazır ve mevcut bir gemi satın alınması uygun görüldü." Burada üç çıkarım vardır. Birincisi, kaçınılmaz koşullar devleti gemi satın alma seçeneğine başvurmak zorunda bırakmıştır. İkincisi, Süveyş'te demirli olup içlerinden biri derhal satın alınabilecek yeter sayıda "hazır ve mevcut gemi" bulunmaktadır. Son olarak da devletin parayı idareli harcaması gerekmektedir. Konuşanın Osmanlı padişahı, yani Oryantal despotizmin zirvesi olduğu iddia edilen hükümdar olduğunu aklımızda tutalım: Kendisi burada "makul fiyat" talep ediyor! Metin, sonra da hangi değeri makul saydığını oldukça kesin bir şekilde (hem de "hazine defteri"ne uygun olarak) tanımlar; ama hemen ardından da neredeyse yüzde 9'luk farkla değişen bir fiyat aralığı sunarak bu kesinliği zayıflatır, böylelikle kendi iç ekonomisi üzerinde çok kontrolcü olduğu söylenen bir devletin şaşırtıcı güvensizliğini, ürkekliğini ve esnekliğini ele verir. Metin kabul edilebilir bir fiyat için neredeyse yalvarır gibidir: "En fazla yetmiş keseyi aşma[sın]." Aslında, bu bölümün kalan kısmı tamamıyla finansal meselelere ayrılmış, bir kez daha geminin maliyetinin "makul" ve "eski fiyatlarla kıyaslanabilir seviyede" olması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca

42 Antlaşmadaki bu maddenin kesin niteliği ve kapsamı ciddi tartışma ve revizyon konusu olmuştur. Özellikle bkz. Roderic Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774–1923* (Austin: University of Texas Press, 1990), 2. ve 3. bölümler.

metin, ücretin hangi bütçeden kesileceğini de belirlemiştir –bu durumda, İstanbul'daki imparatorluk hazinesine her yıl hesabı verilen, ama çeşitli devlet işleri için çoğunlukla yerel düzeyde harcanan *irsāliye-i Mıṣır* hazinesinden karşılanacaktı. Böylece padişah bir vakfın hayır amaçları için alınan geminin parasını kendi kasasından ödemiş oluyor, ama ödemenin yerel ölçekte elde edilen gelirlerden karşılanması gerekiyordu.

Dolayısıyla, bir imparatorluk merkezinin birtakım kamusal gösterişler yoluyla uzak topraklara kendi egemenliğini dayatması değildi burada söz konusu olan. Kızıldeniz, hem yerelin hem emperyalin (ve hatta küreselin) uzamına, hem hemen şimdinin hem uzun sürelinin (ve hatta ebedi olanın) zamanına yayılan karmaşık ilişki ağları, şebekeler, güç odakları arenasıydı. Ortaya çıkan portre, her ne kadar imparatorluk merkezinin yazılı arşivinden alınmış olsa da, Kızıldeniz dünyasını tanımlayan ağlara dahil olan çoğul bir insan grubu tarafından aslında böyle yaşanmaktaydı.

Profilden Bakış: Merkezcil Ağlar, Merkezkaç Ayrışmalar

Böylesi bir perspektif çeşitliliği, Belge 227'nin hemen sonraki bölümünde daha net olarak ortaya çıkar. "Ayrıca, [bin yüz] elli dört senesi Muharrem ayının başlarında," diye devam eden metin, artık genel tema üzerine çeşitlemelerin lineer, kronolojik bir listesini vermeye başlar:

> gemiler yeterli sayıda olmayıp bir tanesi daha yenilense yeterli olacağı önceden Mekke şerifi tarafından bildirilip rica edilmiş; bunun üzerine, eskiden olduğu gibi gereken meblağ iltizama verilen köylerin iltizam bedelinden alınmak şartıyla, sözü edilen vali vasıtasıyla, Süveyş limanında mevcut bulunan Hint gemilerinden sağlam ve dayanıklı olan bir tanesinin pazarlık edilerek makul sınırlar içinde bir fiyata satın alınmasına; sözü edilen yerde hazır gemi bulunmaması durumunda ise Cidde valisiyle haberleşilerek Cidde iskelesinde mevcut bulunan Hint gemilerinden birinin satın alınması[na karar verilmişti.][43]

43 "Elli dört senesi evā'il-i Muḥarrem'inde başḳa ve sefāyin kifāyet etmeyüb bir ḳıṭ'ası daḫi tecdīd olunsa kāfī olduğu muḳaddemen Şerīf-i Mekke-i Mükerreme ṭarafından Der-i 'Aliye'ye inhā ve iltimās üzere sābıḳı mūcebince īcāb eden bahāsı Ḥulvān-ı ḳurā aḳçesinden edā olunmaḳ şarṭıyla vālī-'i müşārün-ileyh ma'rifetiyle Bender-i Süveys'de mevcūd bulunan sefāyin-i Hindiye'den metīn ve müstaḥkem bir ḳıṭ'a sefīne bahāsı ḥadd-i i'tidāl üzere ḳaṭ'-ı bāzār ile iştirā ve maḥall-i mezbūrda

Kızıldeniz dünyasında birbirine dolaşan ağların elastikliği burada çok belirgindir. Anlatı bir kıyıdan ötekine, bir konumdan ötekine, bir zamandan ötekine pürüzsüzce akıp gider; çünkü hepsi mevcut dinamiklerin içinde barınmakta, onlarla iç içe geçmiş halde bulunmaktadır. Gemilerin yetersizliği hakkındaki şikâyet burada bölgenin bir diğer önemli siyasi şahsiyeti olan Mekke şerifine atfedilmiştir. Bir kez daha, bir gemi satın alınması gerektiği sonucuna varılmıştır. Yine finansal konular meselesi ön planda yer almakta ve önceki bölümdekine çarpıcı derecede benzer bir biçimde tekrarlanmaktadır. Alım işleminin "pazarlık edilerek makul sınırlar içinde bir fiyata" yapılması emredilmiş, böylece sahadaki tüccarlar karşısında devletin pazarlık gücünün zayıflığı daha da açığa çıkmıştır. Son olarak, bizzat tüccarların değilse de gemilerin kökenine ve/veya tipine atıf yapılmış; kocaman Hint Okyanusu âlemi getirilip Kızıldeniz dünyasının içine sokulmuştur. Satın alınacak gemi, bölgede halihazırda mevcut ve müsait olan "*Hint* gemileri"nden olacaktır. Kullanılan ifadeler yeterince açıktır: Kızıldeniz bölgesinde bunlar öylesine mevcuttu ki bir aksilik olur da böyle bir gemi –hem de, yine deniz yolculuğunun riskleri akla getirilerek, "sağlam ve dayanıklı" bir tanesi– Süveyş'te bulunamayacak olursa Cidde doklarında kesin bulunurdu. Metin her ne kadar gemilerdeki tüccarların kendilerinin de "Hintli" olduğunu hiçbir şekilde ima etmiyorsa da, Hint Okyanusu'nun çeşitli yerlerinden gelen tacirlerin Kızıldeniz bölgesindeki varlığı iyi bilinir. Üstelik, Kızıldeniz dünyasının içine çekilenler yalnızca "Hint" tacirleri de değildi. Belge 227'nin gönderilmesinden birkaç ay önce, hem küresel hem de yerel siyasetin iç içe geçtiği bir başka önemli sorun, Osmanlı padişahının sarayını meşgul etmişti.

Malabar'dan bir sultan (*aḳṭār-ı Hindiye'den Melībār ḥākimi olan sulṭān ʿAlī Rāca*), çevre bölgelere çoktan iyice yerleşen Britanya ordularının tehdidi altında olduğundan, İstanbul'a elçi göndererek Avrupalı işgalcilere karşı kendisi gibi Müslüman olan hükümdarın yardımını istemişti. Daha önce belirtildiği üzere, o sırada Osmanlılar yorucu ve yıpratıcı bir savaştan yeni çıkmış, doğu sınırlarında da bitmek bilmez ihtilafların ortasında kalmıştı, bu yüzden yapabilecekleri yardım sınırlıydı. Üstelik, son savaşta Britanya desteğinin yanlış tarafında yer almış olan Osmanlı Devleti, Britanya tahtının tüm dünyada artan gücünü de göz önüne alarak yeni bulduğu dostluğu zede-

---

ḥāżır sefīne bulunmadığı ḥālde Cidde vālīsi ile ḫaberleşüp Cidde iskelesinde mevcūd bulunan merākib-i Hindiye'den bir ḳıṭʿası iştirā olunmaḳ üzere."

lememeye kararlıydı. Yine de, Azmi Özcan'ın Osmanlı-Hindistan-Britanya münasebetleri hakkındaki çalışmasının giriş bölümünde söylediği gibi, Malabar elçisinin birtakım sempati ve esef sözlerinin dışında eli boş döndüğünü iddia etmek düpedüz yanlıştır.[44] Malabar sultanının elçisi eve dönmeye hazır olduğunda, Osmanlı idaresi, Boğaziçi'nin hisarlarından İskenderiye'ye kadar yol üzerinde bulunan tüm muhafız ve görevlilere ve Kahire'deki ilgili kişilere haber göndererek padişahın ona verdiği (biraz sınırlı miktardaki) silah ve cephaneyle birlikte güvenli bir şekilde geçmesini sağlamalarını istemişti.[45] Emir, "halen Mısır valisi olan eski sadrazam Vezir İzzet Mehmed Paşa'ya, Mısır kadısına, Boğaziçi'nden İskenderiye'ye kadar olan kıyılardaki yerlerin kadı ve yöneticileriyle kale muhafızları ve idarecileri"ne hitaben yazılmıştır. Silahlar, "*üç ʿaded şāhī topları mühimmātıyla*" diye belirtilmiştir. Sözü edilen sultan şüphesiz, yarımadanın güneybatı kıyısıyla komşu adalarda bulunan küçük sultanlığın hükümdarı olan, Kannanur hâkimi, Arakkal hanedanından II. Ali Raca Kunhi Amsa'dır. Başkentleri Kannanur, 1790'da Doğu Hindistan Şirketi'nin birlikleri tarafından tamamen istila edilecek, hanedan ise ancak bir Britanya sömürgesi olarak hüküm sürmeye devam edecekti. Başka bir resmi belge de Mısır valisine, elçinin deniz yolculuğunu tertip etme ve onu Cidde'ye gemi refakatinde güvenli bir şekilde ulaştırma sorumluluğunu almasını buyurur.[46] Emirde geçen ifadeler açıktır ve aliterasyon kullanımıyla daha da açık hale getirilmiştir: Mısır'daki yetkililer, elçinin Süveyş'te "uygun bir gemiye bindirilme"sini (*münāsib sefīneye irkāb*) ve varacağı yere (Cidde'ye) "sağ salim" (*emīnen ve selīmen*) ulaşmasını temin etmekle yükümlüdür.

Bu olay, Osmanlı arşivlerinde bulunan, bölgeye ilişkin diğer belgelerle birlikte Kızıldeniz'in portresine bir tema daha ekler. Yine mekânla ilgili, ama bu sefer iç mekânla ilgili bir temadır bu. Sultan Ali Raca'nın gönderdiği elçilik heyeti Kızıldeniz'in içinde vücut bulduğu geniş, küresel ağlara ışık tutarken, onun Osmanlı kayıtlarında ele alınma biçimi denizin nasıl da içeriden bölünmüş olduğunu gözler önüne serer. Nitekim, emir, Mısır valisinin sadece elçinin Cidde'ye sağ salim ulaşmasından sorumlu olduğunu açıkça belirtir; yani bir anlamda bunun Osmanlı padişahının denizdeki egemenliğinin sınırı

---

44 Azmi Özcan, *Pan-Islamism: Indian Muslims, the Ottomans and Britain, 1877-1924* (Leiden: Brill, 1997), 11.

45 BOA, MMD, 9, 149, 260 (H. Receb ayı ortaları 1191/Ağustos 1777).

46 BOA, MMD, 9, 147, 253 (H. Receb ayı başları 1191/Ağustos 1777).

olduğunu ima eder (zira konuk, ta memleketine varana kadar yolculuğuna devam edecekti). Elbette Kızıldeniz kıyılarının çoğu Osmanlı kontrolü altındaydı ve aslında Osmanlılar her yerdeydi. Ama denizin kendisi iki kısma bölünmüştü; bölünme çizgisi de üç aşağı beş yukarı Cidde'den geçiyordu. Bu ayrım, Osmanlı belgelerinin kutupsal referans noktaları olarak Süveyş ve Cidde'ye odaklanışında örtük bir şekilde kendini belli eder.

Denizi kuzey ve güney olarak bölen –Birinci Bölüm'de anlatılan– zorlayıcı doğal olguların ötesinde, aradaki temel fark öncelikle siyaset, söylem ve tarihyazımı alanlarında yatmaktadır. Açıktır ki Osmanlılar Süveyş ve Cidde arasındaki alana, daha da kesin olarak söylersek –Hintli elçinin dönüş yolculuğuyla ilgili emrin de gösterdiği gibi– Süveyş ile Cidde'yi birbirine bağlayan güzergâhlara özel bir tür (siyasi, askeri, iktisadi, sembolik) güç yansıtıyordu. Cidde ile Süveyş, Hicaz ile Mısır arasındaki deniz yolları üzerinde sağlanan kontrol ve böylesi bir kontrolün kamusal olarak gösterilmesi kilit önem taşımaktaydı –nitekim, Osmanlı belgelerinde o alandan bahsedilirken hep kullanılan *Baḥr-ı Süveys* ismi de bundan ileri gelir. Bu da Kızıldeniz'deki kuzey-güney ayrımının üretilmesinde rol oynayan bir başka faktöre, yani dönemin Osmanlı kayıtlarında denizin güney kısmından neredeyse hiç bahsedilmeyişine işaret eder. Gerçekten de gerek Yemen bölgesi gerekse de Habeşistan kıyıları, Osmanlı arşivlerinde yalnızca bu toprakların 16. yüzyıldaki fethinden sonraki en erken dönemde, bir de 19. yüzyıldaki yeniden düzenlenişin ardından güçlü bir varlık gösterirler. Aradaki dönemde ise tam aksine sadece nadiren, kısa süreli olarak görünürler. Göründükleri çoğu durum da farklı bir kaynak grubunu (meşela kronikleri ve çoğunlukla da özellikle Carsten Niebuhr, James Bruce ve John Burckhard gibi Avrupalı seyyahların anlatılarını) esas alan araştırmacıların dikkatinden kaçmıştır. Örneğin, eşsiz bir Osmanlı arşivi uzmanı olan Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun güney politikası hakkındaki klasik eserinde 18. yüzyılı anlatırken neredeyse sadece seyyah anlatılarına dayanmak zorunda kalmıştır.[47] Buradaki bilgi kaynakları arasında, başlı başına büyüleyici bir belge

47 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti* (1974; yeniden basım Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996).

olmakla birlikte özgünlüğü kuvvetli şüpheler uyandırmış olan *Tercüme-i Risāle-i Sūdān* adlı bir Osmanlı seyahat anlatısı bile bulunmaktadır.[48]

Bölgenin arşivdeki bu merak uyandırıcı yokluğu hakkındaki ortak görüş, söz konusu eksikliğin bu topraklardaki Osmanlı egemenliğinin yüzeysel niteliğini yansıttığı yolundadır; ancak burası şüphelidir. Bütün kaynaklar, "daha zayıf" da olsa, Osmanlı varlığının buralarda dikkate değer ve sürekli olduğunu belirtir (elbette özel bir istisna olarak Yemen hariç). Burckhardt'ın anlatısı sıklıkla Osmanlı idaresini yalnızca sözde bir yönetim olarak hafife almak amacıyla kullanılır; oysa Burckhardt'ın kendisi, örneğin Sevakin'de bir Osmanlı valisinin, garnizonunun ve bölgedeki herkesin gereken vergiyi ödediği bir gümrük amirinin bulunduğunu bildirmiştir.[49] Üstelik pek çok geminin oradan kalkıp denizin öte yakasındaki farklı yerlere, özellikle de Cidde'ye gittiğini tekrar tekrar belirtir; deniz ticareti bahsi anlatının çeşitli yerlerine dağılmış durumdadır. Deniz üzerinden kurulan bağlantılar sürekli ve kolaydı. "Cidde limanından gelen veya oraya giden bir deniz taşıtının olmadığı hafta yok," diye yazar Burckhardt. Hatta Sevakin tüccarlarının Cidde'de kendininkilere benzer kulübelere sahip kendi mahalleleri bile vardı.[50] Denizler üzerinden kültürel temas kurmak öylesine yaygındı ki Hicaz'daki insanlar Burckhardt'ın Sevakin'de bulunmuş olduğunu sırf orada satın aldığı sandaletlerin tarzından anlayabiliyordu.[51] Burckhardt ayrıca, inşaatlarda mercan kullanımı başta olmak üzere, Cidde ile Sevakin arasındaki ortak mimari özellikleri de fark etmişti.[52]

Son olarak, bu bölgelerin dönemin arşiv kaynaklarında, ne kadar nadir ve ihtiyatlı şekillerde de olsa, zaman zaman gerçekten arz-ı endam ettiğini belirtmek gerekiyor. Örneğin, İstanbul'daki Başdefterdarlık dairesine ait bir kayıt, H. 1198 yılında (M. 1784 civarı) Sevakin ve Massava'dan elde edilen gelirlerden söz eder.[53]

---

48 kz. Şeyh Muhammed b. Ali b. Zeynelâbidîn'in *Le livre du Soudan* adlı kitabı hakkında P. M. Holt'un yazdığı değerlendirme yazısı, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 45, no. 3 (1982): 582-83.

49 John Lewis Burckhardt, *Travels in Nubia* (Londra: John Murray, 1822).

50 Age., 398, 399.

51 Age., 281.

52 Age., 389.

53 BOA, D.BŞM.d 5213A (H. 1198/M. 1783).

Bir nevi tam Osmanlılık ruhsatı vermek için yeterli bir kanıt değil midir bu? Kim bunu bahşetme yetkisine sahip ki zaten? Tarihsel tahayyül despot ya da disipline edici iktidar rejimlerinin dışında siyaset ve egemenlik biçimleri tasavvur edemeyecek kadar sınırlı mı? Analitik kategoriler ya doğrudan ve devasa bir mevcudiyete ya da tam bir otonomiye/anarşiye mi yer verebilir yalnızca? "Sadece sözde egemenlik" görüşüne ilişkin olarak atıf yapılan tüm belli başlı kaynakların genellikle sonuçlara dair bir menfaati bulunduğunu göz önüne aldığımızda bu sorular büsbütün yerindedir, zira çoğu bölgede tutunacak bir zemin arayışındaki yabancı hükümetlerin aracılarıydı. Elbette burada amaç iddiayı tersine çevirip Osmanlı Devleti'nin bu dönemde buralarda tüm gücüyle hazır ve nazır *olduğunu* ileri sürmek değil. Aslına bakılırsa, 19. yüzyılın ikinci yarısında (Kahire ve/veya İstanbul'dan, yahut başka yerlerden) merkezi devlet kontrolünü yeniden tesis etme amaçlı çeşitli planların varlığı hiç de öyle olmadığını (ya da ıslahatçıların arzuladığı şekilde olmadığını) açıkça gösteriyor. Tersine, buradaki amaç, anakronik bir devlet ve toplum anlayışına dayanmayan alternatif yönetim ve sosyal etkileşim yollarını hesaba katmaktır. Wael Hallaq'ın ustaca yaptığı şeriat analizi, özünde çoğulcu ve çeşitli ama buna rağmen tutarlı olan, büyük ölçüde yerel özyönetime dayanan, sistemin amacının toplumsal mühendislikten çok toplumsal uyum olduğu inandırıcı bir düzen modeli sunar.[54] Yüzyıl dönümündeki hukuk reformu geçirmiş Mısır Devleti örneğinde bile, egemenlik ve vatandaşlığın daha önce varsayılandan çok daha uzun bir süre boyunca bölünmüş ve çokkatmanlı olarak kaldığı; ya bu ya öteki şeklindeki vatandaşlık modelleri geçerli olmadığından pek çok insanın çoğul devlet aidiyetleri ve kimliklerini öne sürmeye devam ettiği Will Hanley tarafından yakın tarihte gösterilmiştir.[55] Bu durum, vatandaşlık ve tüzel kişiliğe ilişkin evrensel normlar ortaya koyma projesine taban tabana zıttır: "Toplulukların kendi işleyişlerini düzenleme gücüne sahip olduğu önceki tarafsız devlet çağında pek çok kişi aralarındaki anlaşmazlıklara devleti karıştırmamayı seçiyor,

54 Wael Hallaq, "What Is Shari'a?," *Yearbook of Islamic and Middle Eastern Law* içinde, Cilt 12, *2005-2006*, der. Eugene Cotran and Martin Lau (Leiden: Brill, 2007), 151-80.

55 Will Hanley, "When Did Egyptians Stop Being Ottomans? An Imperial Citizenship Case Study," *Multilevel Citizenship* içinde, der. Willem Maas (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013), 89-109.

bunun yerine sorunlarını gayriresmi veya eğreti yöntemlerle çözüyorlardı (ya da duruma göre çözmeden bırakıyorlardı)."[56]

Ön Plan: Denizde Tanrı ve İnsan

Var olan belgelere dönecek olursak, Malabar'dan gelen konuğun Cidde'ye sağ salim ulaşmasının sağlanması hususunu tekrar tekrar belirtme ısrarı, Kızıldeniz'de yolculuk etmenin tehlikelerine dikkat çekiyor. Belge 227'nin bu konuda söyleyeceği çok şey vardır. Aslında, hemen sonraki paragraf da yine bu meseleden bahseder:

> Ayrıca, yine aynı yıl [1154'te], *Maḥmūdī* adı verilen, tahıl nakliyatına mahsus, devlete ait gemilerden biri Süveyş limanında şiddetli rüzgâr yüzünden kaza sonucu parçalanmıştı. Mısır valisi ve kadısının ricası üzerine, eski haliyle 8.500 erdeb tahıl taşıyan bu geminin yerine *Maḥmūdī* adıyla [yeni] bir gemi yapılması, eski geminin mevcut enkazına ek olarak bütün teçhizatla birlikte elli Mısrî keseyi bulan maliyetinin [Mısır'dan] gönderilen yıllık hazineden karşılanması [öngörülmüştü].[57]

Metin burada geminin Süveyş limanında "*ḳażāen*" yani "kaza sonucu" harap olduğunu belirtmeye özen göstermiş, böylece bu tür tahribatların neden tekrarlandığını açıklamaya çalışmış, yıkım bir kez daha doğal ve doğaüstü düzenin alanına atfedilmiştir. Özel olarak bu felaketin "rüzgârların şiddeti yüzünden" (*şiddet-i rüzgārdan*) –deniz yolculukları söz konusu olduğunda en başta gelen ilahi doğa gücü, tahmin edilebilse de nihayetinde bilinemeyen bir etmen– meydana geldiği tespiti de yapılmıştır.

Ardından gelen cümlede soruna yapılan bir sonraki atıf, devletin kendini meşrulaştıran muhakemesinin yine aynı belirgin unsurlarını vurgular: "[Bin yüz] elli yedi yılında ise cennetmekân Sultan Mehmed Han'ın –Allah rah-

---

56 Age., 107.

57 "Yine sene-'i mezbūrede başḳa ve Maḥmūdī taʿbīr olunur naḳl-i ġılāle maḫṣūṣ sefāyin-i mīriyeden ḳażāen Süveys Limanı'nda şiddet-i rüzgārdan şikest olan sefīneniñ yerine Maḥmūdī nāmıyla sekiz biñ beş yüz erdeb ġılāle müteḥammil vażʿ-ı ḳadīmi üzere ʿatīḳ sefīneniñ enḳāż-ı mevcūdesinden başḳa mecmūʿ ālātıyla elli Mıṣrī kīseye vālī ve ḳāḍī-'i Mıṣır iltimāslarıyla bahāsı irsāliye mālından maḥsūb şarṭıyla keẕālik bir ḳıṭʿa sefīne inşāsıyçün."

met etsin– Muhammediye adlı vakf-ı şerifine ait bir gemi Süveyş limanında yanmıştı. Bu vakıf gemisinin yerine tüccar gemilerinden birinin, ücreti iltizama verilen köylerin iltizam bedelinden karşılanmak şartıyla uygun fiyata alınması [kararlaştırılmıştı]."[58] Burada da yine kabahat açıkça beşeri güçlerden alınarak doğa(üstü) düzene havale edilmiş, gerçi Osmanlı Devleti de belli bir sorumluluk üstlenmişti (elbette belirli birtakım finansman ve bütçe şartları gözetilmiş, özellikle de fiyatın makul olması gereği durmadan tekrar edilmiş, kullanılması mümkün iki hazine sandığı cümleden cümleye değiştirilmişti).

Doğaya ve doğaüstüne yapılan göndermeler yersiz değildi. Gerçekten de yelken çağında Kızıldeniz'de yolculuk etmenin güçlükleri kötü bir üne sahipti (hatta bölgede düzenli olarak yapılan buharlı gemi yolculuklarının gelişimi bağlamında ileride bahsedeceğimiz gibi daha sonraları da bu ününü korumuştu). 12. yüzyıl sonlarında İbn Cübeyr'den 18. yüzyıl sonlarında Eyles Irwin'e kadar, denizi geçme hikâyelerini aktaran gezginler anlatılarında hep travmatik bir deneyime yer vermişlerdi. 15. yüzyıl sonlarında yaşayan ünlü denizci Ahmed b. Mâcid, açık denizdeki tehlikelerden kaçınmak için hep kıyıdan giden rotaları izleyen sıradan Kızıldeniz dümencilerine verip veriştiriyordu. Buna "gerçek denizcinin yolu değil" diyor, böylece işin tehlikeli güçlüklerinden dem vurarak kendine ve diğer usta kaptanlara ("muallim"lere) paye veriyordu.[59] "Bu denizin tehlikeleri," diye uyarıyordu İbn Mâcid, "öyle çoktur ki birkaç örnekle bile anlatılamaz."[60] Belge 227'nin tekrar tekrar belirttiği ve konuyla ilgili çoğu kaynağın tanıklık ettiği üzere, deniz kazaları son derece yaygındı.

Yukarıda (Birinci Bölüm'de) anlattığım gibi, kazalar her şeyden önce bu yerin doğal, jeolojik ve iklimsel konfigürasyonunun bir sonucuydu –özellikle de güvenilmez akıntıların, suyun altındaki (hatta bazen üstüne çıkan) resif bolluğunun, aniden çıkan güçlü rüzgârların önceden kestirilemeyen değiş-

---

58 "Elli yedi senesinde başḳa ve cennet-mekān Sulṭān Meḥmed Ḫān ʿaleyhi'r-raḥmetü ve'l-ġufrānıñ Mıṣır'da vāḳiʿ Meḥmediye nām vaḳf-ı şerīfinden Bender-i Süveys'de muḥteriḳ olan bir ḳıtʿa vaḳıf sefīneniñ yerine bahāsı Ḥulvān-ı ḳurādan edā olunmaḳ üzere tüccār sefīnelerinden muʿtedil bahā ile bir ḳıtʿa sefīne iştirāsıyçün."

59 Tibbetts, "Arab Navigation," 325.

60 Tibbetts, *Arab Navigation*, 249.

kenliğinin neticesiydi. Bu son faktör, Belge 227'de hiç de muğlak olmayan bir şekilde dile getirilmiştir: "Şiddetli rüzgâr yüzünden kaza sonucu parçalanmıştı." Öngörülemeyen rüzgârlar denizin kuzey bölümünde, özellikle de Süveyş Körfezi'nde –yani tam da Osmanlıların *Baḥr-ı Süveys* tabirinin kapsadığı alanda– bilhassa şiddetliydi. İklimbilimci Frederick Edwards'ın sözleriyle: "Rüzgâr yönünün normdan saptığı çoğu durum, genellikle sadece Süveyş Körfezi'ni ve Kızıldeniz'in kuzey bölümünü etkileyen bu tür yolculuk sıkıntılarıyla ilişkilidir."[61]

Her halükârda bu tür seyahat zorlukları, iklimbilimin kurumsallaşmış bir bilim olarak ortaya çıkışından çok önce, ta antikçağdan itibaren bu suların gayet iyi bilinen bir özelliğiydi. Strabon, bölge hakkındaki tasvirinin bir yerinde şöyle yazar: "Yanı başında sarp ve yüce bir dağ uzandığı için limanlardan ve demir atılabilecek yerlerden yoksun, bu yüzden de gemilerin geçmesi zor olan yaklaşık bin *stadia* uzunluğunda engebeli bir kıyı şeridi. Ardından, denize uzanan kayalık dağ eteklerine gelinir; Etezyen rüzgârları ve yağmurlar zamanı bunlar denizciler için umarsız bir tehlike oluşturur."[62]

Metinde bu sularda yolculuk etmenin tehlikelerini ifade eden birçok bölümden yalnızca biridir bu –ve bölgeyle ilgili neredeyse tüm diğer anlatılar da bu meseleye değinir. Günümüzden bir arkeoloğun Eritre kıyısı açıklarındaki antik bir gemi batığı alanını tasviri, mercan resiflerinin yarattığı riskleri etkileyici bir biçimde betimler: "Üssümüz olan Siyah Asarka, gemiciliğe engelden başka bir şey değildir. Esasında bu, deniz seviyesinin iki metre üzerinde bulunan, kumla kaplı, kocaman bir mercan başından ibarettir. Kuzey kenarındaki kumlu bir sahil dışında adada neredeyse hiçbir yüzey unsuru yoktur. Suyun altında bir metreyi hiç geçmeyen bir resif, Siyah Asarka'nın tamamını kuşatarak karaya çıkmaya engel oluşturur. Sular alçaldığı vakit, en yüksek mercan tepeleri kazık gibi denizden çıkarak sanki bu yeri işgalden korur gibi dikilirler."[63] Eşsiz Evliya Çelebi'den tekrar alıntı yapacak olursak: "Bu Bahr-ı Süveys bî-emân deryâdır."

61 F. Edwards, "Climate and Oceanography," 49.

62 Strabo, *Geography of Strabo*, 7. cilt (16.4.18), çev. Jones, 345.

63 Ralph Pedersen, "Under the Erythraean Sea: An Ancient Shipwreck in Eritrea," *INA Quarterly* 27, no. 2/3 (Yaz/Güz 2000): 3.

Paralaks Görüş: Bilgi ve Güç, Küresel ve Yerel

Tüm bu faktörler bir araya gelerek denizciliğe ilişkin bilgi ve gücün yerel dümencilerle reislerin ellerinde ve zihinlerinde toplanmasını sağlayan belirli şartları oluşturdu. Bu kişiler bir yer ve meslekte organik bir biçimde yetişmekten ileri gelen eşsiz eğitim, beceri ve kavrayışa sahipti. Yerel dümenci ve reislere bel bağlanması çağlar boyu kendini gösterir, bu da onu denizin *longue durée*'deki kişiliğinin belirgin bir unsuru haline getirir. Belge 227'ye gelince, o da hemen bir sonraki kısımda dümencilik ve reislik konusunu açarak her daim çetrefilli bir mesele olan gemi kazaları ve tahribatlarının tekrarlanmasındaki sorumluluktan söz eder. "Hayatın doğal düzeni"ne başvurmaktan vazgeçip bu kez açıkça ve doğrudan doğruya en kişisel ve bireysel alana yönelir. "Yine [bin yüz] altmış senesinde," diye devam eder Belge 227, "tahıl nakliyatına mahsus gemilerin harap olma sebebinin Mısır valileriyle eşrafının düşüncesizce açgözlülük edip rüşvet alarak ehil olmayan kişileri gemi reisliğine atamasından kaynaklandığı incelemeler sonucunda anlaşılmıştı."[64]

Gemilerin akıbetinin sorumluluğu gayet kesin ve mantıklı bir şekilde reislerin elindeydi. Gemi kazası oranının yüksek oluşunun kökeninde açgözlülük ve yolsuzluğun yattığı yaygın bir temadır. Burckhardt'ın anlatısında da bu tema tekrarlanır: "Reislerin gemilerine aşırı miktarda mal yükleme hırsı sık sık felakete yol açar; altı ay kadar önce, bir grup zenci hacıyla Cidde'den Sevakin'e gitmekte olan iki gemi Sevakin'in biraz kuzeyinde karaya oturdu; sadece birkaç kişi kurtulabildi, yükleri ise tamamen kayboldu."[65]

Ancak suçun kimde olduğu meselesi, en azından Belge 227 özelinde, daha karmaşık bir konuydu; bölgenin ve daha geniş olarak da imparatorluğun siyasi, toplumsal ve iktisadi şartlarıyla ilintiliydi. Gemi kaptanlarının atanmaları ve arka planda çevrilen işlerde yatıyordu sorun. Bölgenin hâkim siyasi sınıfının *ṭamaʿ-ı ḫām* (ham tamah, düşüncesizce yapılan kaba açgözlülük) denen olağanüstü bencilliği ve bununla birlikte gemi kaptanlarının yetkinlik veya güvenlik esasına göre değil, (rüşvet vererek) onlara uymasına

64 "Daḫi altmış senesinde başḳa ve naḳl-i ġılāle maḫṣūṣ sefāyininñ sebeb-i telefi lede't-tefaḥḥuṣ vülāt ve aʿyān-ı Mıṣır'ıñ ṭamaʿ-ı ḫāma tebaʿiyet ile nā-ehli rüşvet aḫẕıyla reʾīs naṣb eylemelerinden neşʾet edib."

65 Burckhardt, *Travels in Nubia*, 413.

göre belirlenmesi denizdeki felaketlere yol açmıştı. Metnin hem doğrudan İstanbul'dan atanan siyasi eliti (*vülāt*, yani valileri) hem de yerelde yetişenleri (*âyan*) meseleye dahil etmesi zihin açıcıdır, çünkü alışılagelmiş anlatı bu iki grup ve yönelim arasında keskin bir ayrım olduğu yolundadır. Doğru kişilerin gemi reisliğine seçilmesi Kızıldeniz gemiciliğinin kaderinde rol oynayan kritik beşeri unsuru oluşturuyor, Osmanlı idaresi de bu bakımdan doğru prosedürlerin uygulanmasını sağlama konusunda üzerine düşen sorumluluğu üstleniyordu. Açgözlüleri en çok incitecek yerleri olan cepleriyle tehdit etmekten daha iyi nasıl başarılırdı ki bu? Bu çözümün, potansiyel olarak ağır maliyetleri devlet hazinesinden başka yöne çevirmek gibi ek bir yararı da vardı. Belge 227 yinelenen tahribatların doğrudan sebeplerinin açığa çıkmasından hemen sonra şunu bildirir:

> Her biri on bin erdebden fazla yük taşıyabilen tüccar gemilerinden iki tane satın alınarak Mekkî ve Medenî adları verilecektir. Hatt-ı hümâyûn gereğince, Mekkî denen gemi Mısır valilerine, Medenî ise Yedi Ocak'a emanet edilecektir. Gemilere yola çıkarken onar bin erdebden fazlası tüccar yükü olmak üzere mal yükleyip dönüşte kulların ve tüccarların parasını getirtmeleri ve gidiş geliş esnasındaki yiyecek masraflarını karşılamaları şartıyla gemiler onların emanetine verilecektir. Mısır'dan götürdükleri numuneye uygun, Mekke ve Medine kadılarının ve Şeyhülharem'in (Medine yöneticisinin) mühürleriyle mühürlenmiş bir numune Mısır'a getirilecek, oradan da Yüce Kapıma gönderilecektir. Belirtilen şartlar üzere, ehil olmayan kaptanlara görev verilmesinden sakınılacaktır. Eğer gemiler harap ve ziyan olursa, Mekkî geminin zararını Mısır valisi, Medenî'nin zararını ise Yedi Ocak karşılayacaktır. Bu şartlarla ve Mısır valisinin ricası doğrultusunda, padişahın izniyle, Süveyş limanında bulunan tüccar gemilerinden yeni ve sağlam olmaları koşuluyla iki tane büyük gemi satın alınacaktır. Ücretinin her yıl gönderilen hazineden düşülmesi için şer'i hücceti (hukuki belgesi) Saadetli Kapıma gönderilecektir.[66]

---

66 "Onar biñ erdebden ziyādeye müteḥammil bāzargān sefāyininden iki ḳıṭʿa sefīne iştirā ve Mekkī ve Medenī taʿbīriyle sefīne-i Mekkī Mıṣır vālīlerine ve Medenī'si ocağ-ı sebʿaya bā-ḫaṭṭ-ı hümāyūn tefvīż ḳılınıb ḥīn-i ʿazīmetlerinden onar biñ erdebden ziyādesi bāzargān ḥamūlesi olmaḳ üzere taḥmīl ve ʿavdetlerinde daḫi ḳul ile tüccār mālı taḥmīl ve iyāb ve ẕehāblarında meʾunet maṣārifleri rüʾyet ve Mıṣır'dan getirdikleri numūneye muvāfıḳ Mekke ve Medīne ḳāḍīları ve Şeyhü'l-ḥarem mührüyle memhūr Mıṣır'a numūne getirib ve ondan daḫi Der-i ʿaliyeme irsāl ve şurūṭ-ı meẕkūre üzere nā-ehl reʾīs naṣbından ḥaẕer olunmaḳ ve eğer telef

Duyulan rahatsızlığı ele veren ve devletin asli meseleleri üzerinde bir miktar kontrol kaybı yaşandığını hissettiren emir, burada Kızıldeniz'de iç içe geçen geniş toplumsal ve siyasi ağları açığa vurarak işlerin düzgün bir biçimde sonuçlanmasını sağlamak için birbirleri üzerinde denge ve denetim görevi görecek bir dizi görevli ve yetkiliyi işin içine katıyor. Nihai otorite ise elbette her yerde padişahın şahsında ve sarayında toplanmıştır; ancak bu uzaktaki bir otoritedir, devletin iradesinin yerine getirilmesi mecburen dolaylı ve son derece sofistike kanalları izlemek, ardında karalardan ve denizlerden geçerek her zaman İstanbul'da sona eren bir belge izleği bırakmak zorundadır.

Yüksek tahribat oranının yerel yolsuzluktan kaynaklandığı tespit edildiğinden, gemilerin finansal sorumluluğunun, özellikle de potansiyel zararları karşılama maliyetinin kabahatlilere düştüğüne karar verilmişti: Bir yanda İstanbul'dan atanmış ve giderek Memlükler ile onlara tabi kişilerin tekeline geçen eyalet gelirlerine sürekli erişmeye çalışan valiler; diğer yanda Memlüklerin iktidar sistemiyle geniş toplumsal ve iktisadi ağlarının temelini oluşturan, yerel düzeyde yetiştirilmiş milis kuvvetleri olan Yedi Ocak'tı bunlar. Bu düzenleme, liyakatsiz gemi kaptanlarının işe alınmasını engelleyecek, onun yanı sıra da eldeki kaynakların daha yakından ve sıkı bir biçimde denetlenmesini sağlayacaktı. Üstelik, incelemeyi yapanların kendileri de Hicaz'daki çeşitli yetkililerle bire bir doğru resmi belgelerin değiş tokuş edilmesi suretiyle incelemeye tabi tutulacaktı. Bu yetkililerin doğal çıkarları (Kahire'deki görevlilerinkinin aksine) onları gönderilmesi âdet olan erzakın sorunsuz ve düzenli bir şekilde ulaşmasına taraftar kılıyordu (gerek kendi kaderleri gerekse de yerel nüfusun iaşesi buna bağlıydı); dolayısıyla, gereken denetimleri yaptırmalarını da olası hale getiriyordu. Son olarak da belgelerin tamamı payitahta yollanacaktı. Bu elbette, gerçekleşen işlemler için ek bir nihai denetim merciinin getirilmesi demekti; ama aynı zamanda da sembolik gücün çıkış kaynağının hem metnin kendi akışı içinde hem de talep ettiği düzenli gönderilerde edimsel olarak teyit edilmesiydi.

olmaḳ lāzım gelir ise sefīne-i Mekkī'yi vālī-i Mıṣır ve Medenī'yi yedi ọcaḳ tażmīn eylemek şarṭıyla Mıṣır vālīsi inhāsıyla bā-iẕn-i hümāyūn cedīd ve metīn olmaḳ üzere Bender-i Süveys'de mevcūd tüccār sefīnelerinden iki ḳıṭʿa kebīr sefīne iştirā ve bahāsı māl-ı irsāliyeden maḥsūb içün ḥüccet-i şerʿiyesi Der-i saʿādetime irsāl olunmaḳ üzere."

Metnin bu bölümü yine Belge 227'deki Kızıldeniz fikrinde bulunan birbirinden farklı mekânsallıkları sezdirirken bir yandan da çeşitli ayırt edici zamansallıklara işaret ediyor. Gerçekten de bu metnin gözümüzde canlandırdığı Kızıldeniz'de, aynı Braudel'in Akdeniz'inde olduğu gibi, doğa(üstü) ile ebedi olan, sosyopolitik ve varsayımsal olandan geçerek küçük ve kişisel olana doğru akar. Bu metinde zaman hiç de kronometrik, mekân hiç de homojen değildir. Her iki kavrama da birçok başka kavramın bağlı olduğu, onların aracılık ettiği net bir şekilde anlaşılır.

Bu geçen zaman ve genişleyen mekân temaları bir sonraki kısımda da karşımıza çıkar. Burası metnin herhalde en ilginç ve açıklayıcı bölümüdür, zira Belge 227 burada daha önce de atıfta bulunduğu önemli bir mesele olan Kızıldeniz kıyılarında gemi yapımının zor ve çetrefilli yolları üzerinde durur.

"Ayrıca [bin yüz] yetmiş dört yılında," diye başlayan bir sonraki cümle, metni giderek yazıldığı tarihe yaklaştırır (ve hemen en başta verilmiş olan örneğin tarihine ulaşarak ilk tam dairesini tamamlar):

> yukarıda bahsedilen rahmetli Kâmil Ahmed Paşa'nın valiliği döneminde de Dîvân-ı Hümâyûn'um tarafından tekrar tekrar yüce emirler gönderilmişti. [Bin yüz] yetmiş beş ve yetmiş altı yıllarında, sadrazamın gönderdiği emir uyarınca, Mısır'ın Kahire şehrinde ağa vekili olan Osman Ağa vasıtasıyla, Süveyş limanında Haremeyn tahıllarının nakliyatına tahsis edilmek üzere cennetmekân Sultan Murad Han –Allah rahmet etsin– vakfı için biri altmış yedi Mısrî keseye, ikisi yetmiş ikişer buçuk Mısrî keseye devlete ait kalyonlar inşa edilmiş ve masrafları Mısır'ın yıllık nakit gelir hazinesinden karşılanmıştı. Söz konusu iki yılda, Rodos sancağı mutasarrıfı Süleyman Paşa'nın aracılığıyla, bu iki gemi için gereken kereste Rodos ve Gökciğez dağlarından kesilmiş, zift, katran ve reçinesi ise Kaz Dağı ve çevresinden satın alınmış, bunlar İskenderun'a nakledildikten sonra 26.187,5 gurûşluk toplam masrafı gönderilerek ödenmişti. Bunlardan başka, gereken çıpa, yün halat, yelken bezi ve lazım olan diğer araç gereç devlet tersanesinde bulunan malzemelerden, iki bin kantar ham demir ise devlet cebehanesinden sağlanmış ve gemilere yüklenerek İskenderun'a yollanmıştı. Cebehane mevcudundan verilenlerden başka iki bin kantar saf demir de Kavala, Pravişte ve

> Zihne civarından satın alınıp Selanik iskelesinden gemiye yüklenerek Rodos'a gönderilmişti."[67]

Bu bölüm Kızıldeniz'de gemi yapımı için sarf edilen büyük çabalar hakkında epeyce fikir veriyor. Kayda değer bir zaman dilimi boyunca çok uzak mesafeleri kapsayan gerekli işlemleri koordine etmek üzere etkileyici derecede geniş ve etkili organizasyon ağlarının dahil olduğu bir işti bu belli ki. En az iki yıl boyunca Süveyş, Akdeniz topraklarıyla kerestenin bol olduğu Karadeniz kıyılarını ve gereken demiri üreten Balkanlar'ı içine alan masraflı bir girişimin merkezindeydi. Devasa bir üretim kapasitesine sahip olan imparatorluk merkezi de (yalnızca nakit kaynaklara değil) malzemelere de katkıda bulunmuştu. Çeşitli yerlerden gönderilen levazımat, günümüz Türkiye'sinin en güneyindeki Akdeniz kıyısında bulunan İskenderun'da toplandıktan sonra Süveyş'e yollanmıştı (gerçi işin burası okurun hayal gücüne bırakılıyordu). Gösterilen çabaların büyüklüğü hayret verici görünüyor ki metnin arzu ettiği retorik etki tam da budur. Harcanan süre (iki yıl) iki kez belirtilmiş, çalışmaların coğrafi yayılımı ise ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Ancak belli ki daha da önemlisi, Kızıldeniz'de böylesi bir gemi yapımının yol açtığı mali giderlerdi –hemen sonraki cümle bu noktayı bir kez daha vur-

---

67 "Yetmiş dört tārīḫinde müteveffā-yı müşārün-ileyh Kāmil Aḥmed Paşa'nıñ müddet-i tevliyetinde daḫi başḳa başḳa Dīvān-ı Hümāyūn'um ṭarafından evāmir-i şerīfe verildiği ve yetmiş beş ve yetmiş altı senelerinde Bender-i Süveys iskelesinde ġılāl-i Ḥaremeyn-i Muḥteremeyn naḳline taḫṣīṣen bā-irāde-i ʿaliye Ḳāhire-'i Mıṣır'da Ağa Vekīli ʿOs̱mān Ağa maʿrifetiyle cennet-mekān Sulṭān Murād Ḫān ʿaleyhi'r-raḥmet ve'l-ġufrān vaḳfından altmış yedi Mıṣrī kīseye bir ḳıṭʿa ve yetmiş ikişer buçuḳ kīse-'i Mıṣrī'ye daḫi iki ḳıṭʿa mīrī ḳalyon inşā ve maṣārifleri irsāliye-'i Mıṣır ḫazīnesinden iʿṭā olunmuş olduğu ve sefāyin-i mez̠kūre içün seneteyn-i mez̠küreteynde Rodos sancağı mutaṣarrıfı Süleymān Paşa maʿrifetiyle iḳtiżā eden kerestesi Rodos ve Gökciğez cibālinden ḳaṭʿ ve zift ve ḳaṭrān ve reçinesi Ḳāzṭağı ve ḥavālīsinden mübāyaʿa ve İskenderūn'a baʿde'n-naḳl bi'l-cümle maṣārifi olan yirmi altı biñ yüz seksen yedi buçuḳ ġurūş ḥavāleten iʿṭā olunmuş olduğu ve bunlardan māʿadā iḳtiżā eden lenger ve til-i ṣāf ve kirpās-ı bādbān ve sā'ir ālāt-ı lāzımesi Tersāne-'i ʿĀmire mevcūdundan ve iki biñ ḳanṭār timur-i ḫām daḫi Cebeḫāne-'i ʿĀmire mevcūdundan tertīb ve sefīnelere taḥmīl birle İskenderūn'a tesyīr ve mevcūd-ı Cebeḫāne'den verilenden māʿadā iki biñ ḳanṭār timur-i ṣāf Ḳavala ve Preveşte ve Ziḫne ve ol ḥavālīlerden mübāyaʿa ve Selānik iskelesinden sefīneye taḥmīl ve Rodos'a irsāl [olunmuş]."

gulayarak sırf girişimin gerektireceği potansiyel sermayeyi tekrar belirtmek için olayların kronolojik akışına aykırı bir biçimde daha eski bir tarihe gider: "Ve [bin yüz] altmış yılında, Müstahfızân Ocağı Kethüdâsı vasıtasıyla, 145 Mısrî kese masrafla iki kalyon yaptırılmıştı."[68]

Perde Kapanıyor: Zamanı ve Mekânı Yazmak

Böylece, Belge 227 nihayet halihazırdaki acil meseleye gelir. Hicaz'a gıda maddesi tedarik etmek için gemilere ihtiyaç vardı, çünkü bu işe hasredilen filo fire vermişti ve eksiklerin yerine yeni gemiler sağlamak devletin sorumluluğundaydı. O halde meselenin özü, yeni gemilerin kaynağının ne olacağı sorunuydu.

Verilecek ilk karşılık, elbette, üretimci korumacılık açısından eldeki en mantıklı çözüme başvurarak gemileri Süveyş tersanesinde inşa etmek olurdu. Tabii ki üretimcilik veya korumacılıktan bahsetmek bu dönem ve yer bakımından anakroniktir. Ancak terimler burada bu önemli problemin tamamen farkında olunarak kullanılıyor; Osmanlı idaresinin bu iktisadi ve mali ideolojileri tam anlamıyla benimsediğini ima ettikleri düşünülmemelidir. Yine de Osmanlı Devleti'nin, Osmanlı topraklarında ve devlet gözetiminde gemi yaptırmak yerine özel mülkiyete ait hatta yabancı gemileri satın alma kararını son derece dolambaçlı ve çapraşık bir muhakemeyle haklı gösterme ihtiyacını fark etmemek imkânsızdır. Bu, "Osmanlı iktisadi zihniyeti" hakkındaki standart klişeye aykırı, bir tür üretimci korumacılığa benzer bir ideolojik ruhun varlığını ve ağırlığını kuvvetle ima eder.

Ne var ki tekrar tekrar seferber edilen vakaların ve geçmiş örneklerin yinelenmesiyle oluşan birikim, finansal ve siyasal ihtiyacın kendi mantığını ürettiği sonucuna götürmüştür, özellikle de ağır ekonomik zorluklardan mustarip olan ve meselenin sembolik ağırlığına büyük önem veren bir devlet söz konusu olduğunda. "Bu belirtilen örneklere dayanarak, bundan sonra bu tür gemiler yapmak gerektiğinde masrafının daha fazla olmasına izin veril-

---

68 "Ve altmış tārīḫinde müstaḥfıẓān ocağı ketḫüdāsı maʿrifetiyle yüz ḳırḳ beş Mıṣrī kīse maṣārif ile iki ḳıṭʿa ḳalyon inşā olunmuş." Buradaki son çekimli fiil, bir önceki kısım için de yardımcı fiil olarak işlev görmektedir. Parçanın tamamı sonraki bölüme bir bağlaçla bağlanır (*olmağla baʿd ez īn*). Bu bağlantı sözü "bundan önce belirtilenlere dayanarak" anlamını içerir.

memesi yolunda [bin yüz] seksen bir yılında Dîvân-ı Hümâyûn'a ilmühaber kaimesi verildiği [Başdefterdar'a bağlı] Başmuhasebe tarafından özet yoluyla açıkça belirtilmiştir. Bu şekilde, zamanın ve durumun icaplarına göre gemi yapımının gereken malzemelerin sağlanmasını ve zorluklara katlanmayı gerektirdiğini ve özen gösterilmesi gereken bu işin yürütülmesinin en önemli işlerden biri olduğunu açıklamaya ihtiyaç yoktur."[69]

Belge 227'nin, maalesef gemileri yapmaktansa satın almanın muhtemelen daha ucuz ve kesinlikle daha çabuk ve kolay olduğunu söylemeye çalıştığı sezilmektedir. Üstelik mesele acil ve kesinlikle çok önemlidir. "Her halükârda," der metin büyük bir vakarla, "gemilerin tedarik edilmesi ve tahıl sevkiyatı yapılmasıyla Haremeyn ahalisindeki yoksulların geçim darlığı endişesinden kurtulmaları yüksek saltanatımın şanının ve haşmetinin gereğidir."[70]

Böylece metin dönüp dolaşıp aynı noktaya gelmiş, en başta belirttiği temel problematiğe bir kez daha eğilmiştir: Kızıldeniz ve kıyıları, dışarıdan gıda maddesi ithaline tamamıyla muhtaç bir dünya oluşturuyordu. Üstelik Kızıldeniz çevresine sürekli mal akışını sağlamak da devletin asil sorumluluğuydu. Son olarak, bunlar varlıkların doğal ve doğaüstü düzenine ait unsurlardı –tam da bu sebeple devletin meşruiyetinin ve sembolik sermayesinin böylesine önemli bir kaynağını oluşturuyorlardı. Kasten *longue durée* içerisine işlenmişlerdi; bu da örneklerle süslü retoriğin bir başka sonucuydu. Bu yüzden, sabit olan öncelik ilkesinin biçimsel ve sembolik ağırlığı ve geçmişe tekrar tekrar başvurulması, metnin yalnızca nesrinin değil savının ve anlamının da ayrılmaz bir parçasıdır. Tekrarlardan oluşan söyleyiş burada doğrudan doğruya zamanın somutlaşmış halini oluşturur. Zamanın içinde büyüyeceği uzamı temsil eder. "Zaman geçmez," der edebiyat eleştirmeni

69 "Olmağla baʿd ez īn bu maḳūle sefāyin inşāsı iḳtiżā eyledikde ziyādeye tecāvüz etdirilmemek üzere seksen bir senesinde Dīvān-ı Hümāyūn ṭarafına ʿilm ü haber ḳāʾimesi verildiği Başmuḥāsebe'den ʿalā vechi'l-ḫulāṣa derkār olunmağla bu ṣūretde muḳteża-yı vaḳt ve ḥāl inşā-'ı sefāyin tedārükāt-ı mühimmāt ve levāzımāt ile iḫtiyār-ı tekellüfātı müʾeddī ve bu emr-i vācibü'l-ihtimāmıñ temşiyeti daḫi aḳdem-i umūrdan idüğü muḥtāc-ı beyān olmayıb."

70 "Beher ḥāl tedārük-i sefāyin ve naḳl-i ġılāl ile fuḳarā-yı ahālī-'i Ḥaremeyn-i Muḥteremeyn vāreste-i ḳayd-ı müżāyaḳa olmaları lāzıme-i şān ve şükūh-ı salṭanat-ı ʿaliyemden."

Ian Baucom, "birikir."[71] Osmanlı Devleti bunu biliyordu. Ayrıca zamanın aslında birik-*tiril*-mesi gerektiğini, çünkü birikmek için bir strüktüre, gövdeye ve anlatıya ihtiyacı olduğunu da keşfetmişti. O halde, Belge 227'nin içine, Belge 227 tarafından, Belge 227 olarak tekrar tekrar işlenmiş olan, zamanın birikimiydi. Yani geçmişin, onun otoritesinin, yükünün yeri, genel kanının aksine, geriye dönük bir vizyon ifade etmiyordu. Ne saf ve bozulmamış bir altın çağa bakıyor ne de ona geri dönmeye çalışıyordu. Yaptığı şey; olmak, eylemek, ileri bakmak için zamanı yerli yerine yerleştirmek, temellendirmekti. Farklı bir boyutta bu, Alasdair MacIntyre'ın gelenek kavramı hakkında öncülüğünü yaptığı kavrayışın temel noktasıdır. MacIntyre ünlü argümanında, "Muhafazakâr siyaset kuramcılarının gelenek kavramını ideolojik olarak kullanma biçimleriyle yanlış yönlendirilmeye yatkınız," der: "Bu tür kuramcılar tipik biçimde Burke'ün izinden giderek geleneği akılla, geleneğin istikrarını ise çatışmayla karşı karşıya koyarlar. Her iki zıtlık da kafa karıştırıcıdır. Çünkü tüm akıl yürütmeler geleneksel bir düşünüş tarzı bağlamında gerçekleşir; o gelenek içinde o zamana kadar akıl edilmiş olan sınırlamaları eleştiri ve icat yoluyla aşarlar; Ortaçağ mantığı için olduğu kadar modern fizik için de geçerlidir bu."[72] Hatta bir gemi almak gerektiği hakkındaki dakik bürokratik emirler için de geçerlidir ki Belge 227 ortak bir akıl yürütme ve hareket alanı yaratma gayretiyle tam da geleneği icra etmeye çalışır.

Ian Baucom, geçmişin ve zamanın birikmesi fikrinin başlıca esin kaynağı olarak Martinikli yazar Édouard Glissant'ı göstererek onun zaman hakkındaki bakış açısını Walter Benjamin'in zamanı, onun geçmişini ve şimdisini, anlık bir parıltı, aniden beliren bir imge olarak yorumlayan daha ünlü sözleriyle karşı karşıya getirir. Baucom, Glissant'ın izinden giderek, son tahlilde moderniteyle onun zamansallığından bahsetmektedir. Biriken zaman imgesinin burada ödünç alınması ise serbest bir alıntıdır: Modernite meselesiyle –modernite nasıl tasavvur edilirse edilsin– uğraşma amacı taşımamaktadır. Yine de Baucom tarafından yeniden ele alındığı

---

71 Ian Baucom, *Specters of the Atlantic: Finance Capital, Slavery, and the Philosophy of History* (Durham, NC: Duke University Press, 2005), 34.

72 Alasdair MacIntyre, *After Virtue* (1981; yeniden basım Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2007), 221-22.

şekliyle Glissant'ın görüşü, Osmanlılara ait Belge 227'de söz konusu olan meselelerin tamamen dışında değildir. Glissant'ın zamansal birikim anlayışı, Walter Benjamin'in "birden parlayıveren anıyı ele geçirmek" şeklindeki ünlü tarih görüşüyle tezat içindedir ki Benjamin de bu görüşü Ranke'nin *wie es eigentlich gewesen*'ına karşı öne sürmüştü.[73] Baucom'un açıklamasına göre, Glissant için şimşek gibi çakan parıltı "arzunun, henüz gerçekleşmeyenin, imkânsızın mecazıdır;" zamanın birikimi ise "zorunluluğun, sonu gelmeyenin, kaçınılmaz olanın mecazı" işlevi görür.[74] Benjamin'in yazıları mesiyanik bir geleceği arzularken Glissant'ınkiler uzatılmış bir şimdinin ağırlığını taşır: "Ne var ki bir devam poetikasına tekabül eden geçmiş, olagelenin elektrik yükünü patlatmak için yaklaşan bir tarihsel materyalizm pratiğinin gelecekte ortaya çıkışını beklemez. Aksine, Glissant'a göre, olagelen halihazırda *vardır*, *yaşanmaktadır* ve 'halkların tarihleri'ni birbirine bağlayan bütün bir ortam olarak yaşanmaktadır."[75]

Belge 227'nin kapsadığı zaman aralığı esasında çok da uzun değil –bahsi geçen en erken tarih olan H. 1154'ten metnin yazıldığı 1191'e (ya da emrin tekrarlandığını belirten kenar notunu hesaba katarsak 1192'ye) kadar, yani aslında kırk yıl bile değil. Ancak problemin tekerrür edişinin tekrar tekrar yazılması ona kronolojik süreden daha ağır basan bir derinlik ve genişlik katıyor. Elbette ille de eski vakalardan söz etmeyi, hele de bu kadar ayrıntılı açıklamalarla bahsetmeyi gerektiren katı bir analitik mecburiyet yoktu: Emir, asıl buyruğa geçmeden önce pekâlâ ilk kısımla sınırlı kalabilirdi. Tekrarın önemi başka bir yerde, sembolik ve retorik alanlarda yatmaktadır. Bir yandan, bu tekrar, problemin Kızıldeniz'in *longue durée*'sinin ne ölçüde sürekli bir unsuru olduğunu, insanların hayatlarını ve eylemlerini ne kadar sınırladığını ve herkesin bunun yol açacağı sorunun nasıl da bilincinde olduğunu vurgular. Öte yandan da Osmanlı Devleti'nin bu konuda elini taşın altına koyarak şerefli görevini nasıl defalarca ve etraflıca yerine getirdiğinin altını

---

73 Walter Benjamin, "Theses on the Philosophy of History," *Illuminations* içinde, der. Hannah Arendt, çev. Harry Zohn (New York: Schocken Books, 1968), 255 [Walter Benjamin, "Tarih Kavramı Üzerine," çev. Nurdan Gürbilek, ve Sabir Yücesoy, *Son Bakışta Aşk: Walter Benjamin'den Seçme Yazılar* içinde, çev. Ahmet Cemal (İstanbul: Metis, 1993), 41].

74 Baucom, *Specters of the Atlantic*, 319.

75 Age.

çizer. Bu olgulardan ilki, ikincisinin varlığını sürdürmesi için gereklidir, çünkü eğer problem kesin olarak çözülemiyorsa, bu elinden geleni yapan devletin yetersizliğinin sonucu değil, tam da durumun daimi olarak kötü oluşundandır. Diğer taraftan, ilk olgu da ikincisine bağlıdır; çünkü her şeyden önce bu mesele, ancak devlet ve toplum onunla bir problem olarak bu kadar uğraştığı için *longue durée*'nin bir parçası olmuştur. Soyut anlamda yaşam, Kızıldeniz dünyasında hiç de sürdürülemez değildi; çoğu bölgenin hiçbir devlet yapısından destek almadan geçimini sağladığı şeklindeki basit gerçek de bunu göstermektedir. Dış müdahale olmaksızın devam ettirilemez olan, devletin ve toplumun desteklediği belirli bir yaşam biçimi, özellikle de şehirlerdeki kümelenmelerdi.

Belge 227'nin geri kalanı, asıl emir kısmıdır; esas olarak önceki bölümlerden kırpılma parçalar topluluğu biçiminde şekillenmiş olduğundan kritik unsur olan öncelik fikrini doğrudan doğruya yapısı içinde barındırır ve Kızıldeniz dünyasının yaşamını sürdürebilmesini sağlamak üzere gemilerin satın alınması buyruğuyla son bulur –buyruk kendi kendisinin neredeyse kelimesi kelimesine tekrarını içerir (bu belge türünde olağandışı olmayan bir şeydir bu):

> Geçmişte yapıldığı gibi, o taraflarda uygun gemiler satın alınmalı ve fiyatları Mısır'dan gönderilen yıllık hazineden aktarılarak karşılanmalıdır. Usta kaptanlar gerek erzakın konulup yüklenmesi ve taşınmasıyla gerekse de gidiş geliş esnasındaki geçim giderleri ve masraflarıyla ilgilenmelidir. Alınan numuneleri karşılaştırarak eski düzenin şartlarına riayet etmelidirler. Gemilerin harap ve ziyan olması söz konusu olursa zararlarının karşılanması için gereken işlem uygulanmalıdır. Bu şartlar altında, kaç tane gemi gerekiyorsa o kadarı Süveyş limanında bulunan tüccar gemilerinden satın alınacak, fiyatı eski fiyatları aşmayacaktır. Siz ki yukarıda belirtilen vezir, şeyhü'l-beled ve Yedi Ocak zabitlerisiniz; sizin aracılığınızla yapılacak alım ve işlemlere hep birlikte özen gösterip dikkat etmeniz için Dîvân-ı Hümâyûn'um tarafından yüce emrim yazılmış, fiilen başdefterdarım olan Hasan'ın –ululuğu daim olsun– bildirdiği hususlara göre hareket edilmesi buyruğum olmuştur. O halde, özen gösterilmesi şart olan bu işin vaktin ve durumun gerektirdiği şekilde organize edilip yürütülmesi ihtimamla yapılması gereken en önemli işlerden olduğu ve bildiğiniz gibi her halükârda gemiler tedarik edilip erzakın

nakledilmesiyle Haremeyn yoksullarının geçim darlığı ve yokluk derdinden kurtulmaları yüksek saltanatımın şanının ve haşmetinin gereği olduğundan, eskiden olduğu gibi o civarda uygun gemiler satın alınıp fiyatları Mısır'dan gönderilen yıllık hazineden aktarılarak karşılanmalıdır. İçlerine itibarlı ve ustalığı belli reisler tayin edilip konulmalı, bu kaptanlar gerek erzakın yüklenmesi ve taşınmasıyla gerekse de gidiş geliş esnasındaki geçim giderleri ve masraflarıyla ilgilenmelidir. Alınan numuneleri karşılaştırarak eski düzenin şartlarına riayet etmelidirler. Eğer Allah'ın takdiriyle kaza geçirilirse zararların karşılanması için eski şartlara göre gereken işlemler uygulanmalı, kaç tane gemi gerekiyorsa o kadarı Süveyş limanında bulunan tüccar gemilerinden satın alınmalı, fiyatı eski fiyatları aşmamalıdır. Gerektiği şekilde, görüş birliği içinde, beceri ve özenle satın alma işlemini yapmalı, bu işe gayret ve dikkat sarf etmelisiniz. Bu konuda hükümdar olarak benim rızama aykırı biçimde gevşek ve ihmalkâr davranılmasına izin vererek iki yüce şehir sakinlerinin bundan böyle erzak hususunda yokluk çekmelerinden muhakkak surette, bütün gücünüzle sakınıp uzak durmalısınız.[76]

---

76 "Ve sābıḳda olduğu vechle ol cānibde münāsib sefāyin iştirā ve bahāları irsāliye-'i Mışır ẖazīnesi mālından ḥavāleten iʿṭā ve mütefennin rüʾesā vażʿ ve taḥmīl ve teşḥīn-i ġılāl ve iyāb ve ẕehāblarında meʾunet ve maṣārifleri rüʾyet ve numūneleri taṭbīḳ ile şerāʾiṭ-i niẓām-ı sābıḳaya riʿāyet ve telef olmaḳ lāzım geldiği ṣūretde tażmīn keyfiyeti daẖi icrā etdirilmek üzere Bender-i Süveys'de mevcūd sefāyin-i tüccārdan ḳaç ḳıṭʿa sefāyin iḳtiżā eder ise bahāları sābıḳını tecāvüz etdirmeyerek siz ki vezīr-i müşār ve şeyẖü'l-beled ve yedi ocaḳ żābitānı mūmā-ileyhimsiz maʿrifetleriniz ile iştirā ve mübāyaʿa ve temşiyet ẖuṣūṣuna bi'l-ittifāḳ ihtimām ve diḳḳat eylemeniz içün Dīvān-ı Hümāyūn'um ṭarafından emr-i şerīfim taḥrīri bābında bi'l-fiʿl bāşdefterdārım olan Ḥasan dāme ʿuluvvuhu iʿlām etmeğin iʿlāmı mūcebince ʿamel olunmaḳ bābında fermānım olmağın imdi ber muḳteżā-yı vaḳt ve ḥāl bu emr-i vācibü'l-ihtimāmıñ tanẓīm ve temşiyeti aḳdem-i umūr-ı lāzımü'l-ihtimām olduğu cihetden beher ḥāl tedārük-i sefāyin ve naḳl-i ġılāl ile fuḳarā-yı Ḥaremeyn-i Muḥteremeyn vāreste-'i ḳayd-ı müżāyaḳa ve iḥtiyāc olmaları lāzıme-'i şān ve şükūh-ı sulṭanat-ı ʿaliyemden idüğü maʿlūmunuz olduḳda sābıḳlarda olduğu vechle olcānibde münāsib sefīne iştirā ve bahāları irsāliye-'i Mışır ẖazīnesi mālından ḥavāleten iʿṭā ve derūnuna müteʿayyin ve mahāreti ẓāhir rüʾesā vażʿ ve taʿyīn ve teşḥīn ve taḥmīl-i ġılāl ve iyāb ü ẕehāblarında meʾunet ve maṣārifleri rüʾyet ve numūneleri taṭbīḳ ile şerāʾiṭ-i niẓām-ı sābıḳaya riʿāyet ve bi-ḳażāʾi'llāhi taʿālā ḳażā-resīde olmaḳ lāzım geldiği ṣūretde tażmīn keyfiyeti daẖi şürūt-ı ḳadīmesi üzere icrā etdirilmek içün Bender-i Süveys'de mevcūd sefāyin-i tüccārdan ḳaç ḳıṭʿa sefāyiniñ lüzūmu var ise bahāları sābıḳını tecāvüz etmemek vechile iḳtiżāsına göre inżimām-ı reʾy ve maʿrifet ve ihtimāmınız ile iştirā ve

En sonda, emrin bittiğinin ve metnin ayrım yerine gelindiğinin işaretini veren tarih gelir: "Cumâde'l-ûlâ (Cemaziyelevvel) ayının ortaları, sene 1191."[77] Böylece, sanki metnin ana gövdesindeki tekrarlı zamansallık ve yinelemeli üslupla simetrik bir tezat oluşturur gibi, finalde son derece basit tek bir notayla emrin doğrudan otoritesinin borusu çalınır; bu otorite o kadar berrak ve açıktır ki noktasal bir zamansallığa indirgenebilir. Değişik uzunluklarda ve farklı anlamlar taşıyan mola yerlerinin orada burada yer aldığı geçmişin patikasında yapılan yorucu bir gezintinin ardından gelinen son durakta yolculuk kesin bir tarihle pat diye biter. Bunun yarattığı farklı etki herhalde en çok analiz düzeyinde görülür. Gerçekten de son kısım, metnin ana gövdesinin yukarıda uzun uzadıya yapılan tefsirinden belirgin biçimde farklı olarak şu şekilde yorumlanmaya imkân verir: 21 Haziran 1777'de Osmanlı yönetimi, Mısır eyaletindeki yetkililerine Haremeyn'e tahıl tedarikinin geleneğe uygun şekilde sürmesini sağlamak için gereken sayıda gemiyi kaç tane olursa olsun satın almalarını emretmiştir.

Böylece Belge 227'nin (bir irdeleme biçimindeki) bu incelemesi ve onun yanı sıra burada sunulan Kızıldeniz'in Osmanlı dönemindeki otoportresi de sona eriyor. Kabul etmek gerekir ki izlenimlere dayalı bir portre bu; hem eksikleri hem de mevcut unsurları dikkat çekiyor. Eksiklerin arasında en başta gelen, kronometrik zaman içerisinde somutlaşmış bir mekâna dair tutarlı bir anlatının yokluğudur. Mevcut unsurlara gelince, bunların şüphesiz en göze çarpanı çeşitli mekânsallıklar ve zamansallıkların kesişmesi ve örtüşmesidir; bu olgu, Malabar'dan İstanbul'a kadar birçok yeri (Kahire, İskenderun, Rodos, Kavala ve diğerleri üzerinden) Kızıldeniz dünyasının içine sığdırmış, bunu da çeşitli ritimlere göre yapmıştır: Emrin hemen şimdiki zamanı, gemilerin satın alınmasının potansiyel zamanı, gemi yapımının aradaki zamanı, denize açılmanın mevsimsel zamanı, haccın döngüsel zamanı, Haremeyn'e erzak sağlamanın ebedi zamanı, gemi kazalarının felaket zamanı, deniz yolculuklarındaki tehlikelerin doğal zamanı, eyaletlerde isyanın siyasi zamanı, haydutların toplumsal zamanı, belge yazımının yinelenen zamanı. Osmanlılar

---

mübāyaʿasına ṣarf-ı vüsʿ ve diḳḳat ve bu bābda muġāyir-i rıżā-yı mülūkānem tekāsül ve tesāhülü tecvīz ile bundan böyle ahālī-'i Beldeteyn-i Münīfeteyn'iñ ġılāl ḫuṣūṣında giriftār-ı müżāyaḳa olmalarından ġāyetü'l-ġāye ḥaẕer ve mübāʿadet eylemeniz bābında."

77 "Fī evāsıṭ-ı Cā. S 1191."

ve onların Kızıldeniz'i örneğinde olduğu gibi, ama dünya resimleri çağının aksine, burada ortaya konan, zaman ve mekân üzerinde mutlak bir iddia değil, esas olarak aracılık edilmiş bir iddiadır; okumanın coşkun ama dağınık mekânıyla yazmanın sonsuz ama sınırlı zamanı tarafından aşırı ölçüde belirlenmiş, Belge 227 de onun hem kılavuzu hem referansı hem yerli haber kaynağı hem de kurbanı olmuştur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Kızıldeniz'in Bilimsel Olarak İcadı

Kıyılarının henüz hiçbiri kalıcı bir kolonyal denetime tabi tutulmadan önce Kızıldeniz metinsel olarak ele geçirilmişti; gerçi bu, özellikle bölgede ve daha geniş çapta yerkürede hızla yayılan Britanya hâkimiyeti bağlamında gerçekleştirilmişti. Kraliyet donanması, Hint Okyanusu'nu nasıl giderek daha fazla kontrol altına aldıysa Akdeniz'deki durumunu da aynı şekilde güçlendirmeye çalıştı.[1] İkisini birbirine bağlayan Kızıldeniz'e de el konması gayet mantıklıydı.

Okunaklı şekilde basılmış, kolay bulunan ve geniş çapta yeni basımı yapılan *Sailing Directions for the Red Sea*'nin [Kızıldeniz İçin Seyir Yönergeleri] 1841'de yayımlanmasından itibaren söz konusu alanın ilk bilimsel haritası, bölge hakkındaki bilgilerde gerçek bir sıçrama olarak övgüyle sunulmuştur.[2] Eserin başlığı istemeden yanıltıcı olmuştu, çünkü sadece denizde nasıl yol alınacağına dair bilindiği kadarıyla izahatlar verme iddiasındaydı. Ama aslında metinde kökten yeni olan bir şey vardı, zira doğrusal bir bilgi artışı meydana getirmekten ziyade, tarif etme iddiasında olduğu mekânı yaratma adına çok şey yapmıştı: Kızıldeniz burada net bir şekilde belirlenip tanımlanıyordu, hakkında belirli birtakım hakikat savlarının öne sürülebileceği bilimsel bir nesne olarak görülüyordu. Eser, Osmanlıların bir önceki bölümde analiz edilen Belge 227'sinin tam tersine, (aracılık edilen değil) mutlak ve homo-

1 Britanya Akdeniz'ine dair ender değerlendirmelerden biri için bkz. Sakis Gekas, "Colonial Migrants and the Making of a British Mediterranean," *European Review of History* 19, no. 1 (Şubat 2012): 75-92.

2 *Sailing Directions for the Red Sea* 1841'de bağımsız olarak yayımlanmış, daha sonra çeşitli formatlarda basımı yapılmıştı. Bunlardan biri de zamanın standart denizcilik kitabının (yazarın ölümünden sonra yapılan) altıncı baskısıydı: James Horsburgh, der., *The India Directory, or, Directions for Sailing to and from the East Indies, China, Australia, and the Interjacent Ports of Africa and South America*, 6. basım, 1. cilt (Londra: W. M. H. Allen, 1852). Burada da bu yayını kullanıyorum.

jen bir mekân kavramı ortaya koyuyordu; böylesi bir iddia ne gibi çatlak ve çelişkilerle uğraşmak zorunda kalırsa kalsın ileri sürülen buydu.

Bu bölümün başlığı Akdeniz'e adanan bir kitabın başlığına bilinçli olarak nazire yapıyor. *L'invention scientifique de la Méditerranée* [Akdeniz'in Bilimsel Olarak İcadı] başlığının kendisi de Anne Ruel'in bu konudaki klasik makalesine gönderme yapmaktadır. Ruel, "L'invention de la Méditerranée" [Akdeniz'in İcadı] makalesine şu öncü fikirle başlamıştır: "Ancak 19. yüzyılın başından itibaren bir Akdeniz'den söz edilebilir."[3] Benzer şekilde, aynı döneme gelinceye kadar bir Kızıldeniz'den söz etmek de pek mümkün değildir. Temel kuramsal dürtü ortaktır, yani orada öylece açığa çıkarılmayı beklemek şöyle dursun, coğrafi bölgelerin üretilebilmesi için her şeyden önce tarihsel olarak belirlenmiş özel bir tür muameleden geçmeleri gerekir. Genel olarak bilime konu olan nesneler, özel olarak da coğrafya disiplininin uzamsal kategorileri verili olarak kabul edilemez; aksine belirli soykütüklerinin iktidar yüklü, heterojen sonuçları olarak incelenmeleri gerekir.

Akdeniz'in nesneleştirilmesi nasıl ki belirgin bir Fransız emperyal projesiyle birçok yönden bağlantılıysa, Kızıldeniz de özellikle Britanya'nın emperyal ilgisinin odağındaydı.[4] Ancak bu nokta fazla abartılmamalıdır. Şüphesiz Akdeniz'in de ayrı bir Britanya soykütüğü mevcuttur; diyelim Lord Byron'dan Lawrence Durrell'a, İyon Adaları Birleşik Devletleri üzerindeki himayeden Kıbrıs üzerindeki himayeye kadar uzanan bu soykütüğünün yanı sıra bir de (Goethe ve Hegel'in başını çektiği) Alman geleneğinin çizgisi ve daha başkaları vardır.

Yine de Kızıldeniz'i haritalama işinin Hindistan Donanması çalışanları tarafından yerine getirilmiş olması rastlantı değildir. Bununla birlikte, Kızıldeniz'in bu şekilde emperyal olarak üretilmesi, bağlamdan yoksun bir şekilde olmadı. Bölgede birbirine rakip, büyük küçük pek çok iddia mevcuttu. Isa Blumi'nin çalışmalarında bunlar gün yüzüne çıkarılarak bölge etrafındaki tarihsel dinamikleri oluşturan çok çeşitli aktörler ete kemiğe

---

3 Marie-Noëlle Bourguet, Bernard Lepetit, Daniel Nordman ve Maroula Sinarellis, der., *L'invention scientifique de la Méditerranée—Égypte, Morée, Algérie* (Paris: École des hautes études en sciences sociales, 1998); Anne Ruel, "L'invention de la Méditerranée," *Vingtième Siècle* 32 (Ekim-Aralık 1991): 7.

4 Özellikle bkz. çok detaylı bir çalışma olan Thomas E. Marston, *Britain's Imperial Role in the Red Sea, 1800–1878* (Hamden, CT: Shoe String Press, 1961).

büründürülür.[5] 19. yüzyıl boyunca, "güvenilir, yerel müttefikler elde etmek için [bir] kapışma" yaşanmıştır; bu olmadan da hangi aidiyetten olursa olsun tüccarların ve yöneticilerin Kızıldeniz ve Basra Körfezi bölgesinin geneline yerleşmeleri imkânsızdı.[6] Devlet gücünün sonraki yayılımını kolaylaştıran tam da bu türden bağlantılar oldu, çünkü "toprak varlıkları üzerinde kontrol kazanmaya yönelik bu girişimlerin, komşu imparatorluklarda devleti merkezileştirmeye yönelik tüm büyük reformların yapıldığı karşılaştırmalı imparatorluklar tarihinin bu önemli döneminde gelişen Tanzimat reformlarının temel direkleri olduğu açıktır."[7] Bu, modern emperyal devletin mutlak kudrete sahip olduğu varsayımına yönelik önemli bir düzeltmedir, zira burada ele alınan upuzun bilimsel hikâyede olduğu gibi, bu mesele, sonraki üst-anlatıların kabul etmeye alışık olmadığı kadar karışıktı.

Uygulamalı Metafizik

Bilimsel gerçek sorunu, yeni bilim çalışmaları alanının artık klasikleşmiş bir eserinde ele alınmıştır. Şiirsel çağrışımlar yapan *Laboratory Life* [Laboratuvar Yaşamı] (1979) başlığına, yazarlar Bruno Latour ve Steve Woolgar daha sıradan olan ama radikallikte ondan geri kalmayan açıklayıcı bir alt başlık eklemişlerdi: *The Construction of Scientific Facts* [Bilimsel Gerçeklerin İnşası].[8] Kitapta, bir laboratuvarın işleyişini etnografik olarak inceleyerek bilimsel gerçeklerin bilim insanlarının gündelik faaliyetleriyle üretildiğini gösterirler. Ancak bu onları daha az gerçek kılmaz. Yazarların vardığı sonuç, etimolojiye dönülerek de teyit edilir: *Fact* [gerçek, olgu] kelimesi, Latincede "yapmak" anlamına gelen *facere* kökünden gelir ki *artifact* [insan yapımı olan, imal edilen nesne] sözcüğünün kökeni de budur. Bu iki türevden yalnızca *artifact* yaratılmış olma anlamını korumuştur. Şunu savunur yazarlar: "Gerçekler ve imal edilen nesneler," derler, "sırasıyla doğru ve

5 Bilhassa bkz. Blumi, *Foundations of Modernity*.

6 Age., 35.

7 Age.

8 Bkz. Bruno Latour ve Steve Woolgar, *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*, 2. basım (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1986). Birinci basımda (Sage, 1979) alt başlıktaki *construction* [inşa] kelimesine *social* [sosyal] niteleme sıfatı eklenmişti. İkinci basıma yazdıkları yeni zeyilde yazarlar "'sosyal'den feragat" edişlerine açıklama getirir.

yanlış ifadelere tekabül etmezler. Aksine, ifadeler/beyanlar, kendi inşa edilme şartlarına ne ölçüde atıfta bulunduklarına göre bir yelpazede yer alırlar. [...] *Bizim argümanımız gerçeklerin sosyal olarak inşa edildiği değildir yalnızca. Aynı zamanda, inşa sürecinin, bütün üretim izlerini tespit etmeyi son derece zor hale getiren birtakım araçların kullanılmasını içerdiğini de göstermek istiyoruz.*"[9]

Sırf egemen bir gerçekliğe başvurmak, ilmi pratiğe sağlam bir temel sağlamaz. Latour ile Woolgar'ın etnografisi şunu açığa çıkarır: "Bilimin uç boylarında, beyanlar sürekli ikili bir potansiyel gösterir: Ya lokal sebepler üzerinden açıklanır (sübjektivite veya imal edilmiş nesne) ya da 'orada' duran bir şey olarak ifade edilirler (objektivite ve olgu)."[10] Bu gözlemin önemi, gerçekle imal edilen nesne arasındaki, gerçeklikle psikolojik koşullar arasındaki ayrımı ortadan kaldırmasıdır. Diğer bir deyişle: "'Gerçeklik', bir beyanın neden bir olgu haline geldiğini açıklamak için kullanılamaz; çünkü beyan, ancak bir olgu haline geldikten sonra gerçeklik etkisi elde edilmiştir."[11]

O halde, gerçeklik bir etkidir ve *elde edilmesi* gerekir. Roland Barthes bu prensibi, aynen o başlığı taşıyan ("L'effet de réalité" [Gerçeklik Etkisi]) 1968 tarihli ünlü bir yazısında, hem kurgusal (Flaubert) hem kurgu dışı (Michelet) realist anlatılarda kaçınılmaz olan "işe yaramaz ayrıntıları" semiyotik analize tabi tutarak incelemiştir.[12] Barthes'ın gösterdiğine göre, her iki yazarın da ait olduğu söylem formasyonunda "'Gerçek', 'gerçekten vuku bulan'ı bildirdiği varsayılan tarihsel anlatıda temel referans haline gelir: O halde, 'neyin vuku bulduğunu' ifade ettikten sonra bir ayrıntının işlevsizliğinin ne önemi var; 'somut gerçeklik', dile getirmek için yeterli gerekçe olur."[13] Hem burada tarih başroldedir: "Tarih (tarihsel söylem: *historia rerum gestarum*), işlevlerindeki ara boşlukları yapısal bakımdan gereksiz notlarla doldurmaya razı olan anlatıların başlıca örneğidir ve edebi gerçekçiliğin 'objektif' tarihin saltanatıyla çağdaş [...] olması mantıklıdır."[14]

---

9 Age., 176. Vurgu orijinal metindedir.

10 Age., 180.

11 Age.

12 Roland Barthes, "The Reality Effect," *The Rustle of Language* içinde, çev. Richard Howard (Berkeley: University of California Press, 1989), 141-48.

13 Age., 146.

14 Age.

O halde, bu tür çalışmaların ardından kökten dönüşüme uğrayan, gerçeklik kavramının kendisidir. Gerçeklik artık mutlak şekilde anlaşılamaz; tam bir Kartezyen ikilik içerisinde zıddıyla karşı karşıya konamaz. Bilim pratiğine ve tarihine ilişkin çalışmalarda etkisi derin olan bu dönüm noktası, felsefenin dikkatini radikal olarak farklı bir yöne kaydırmasının ardından gelmiştir. Foucault bu yeni yönelimi, Sartre ve Merleau-Ponty'nin sevdiği "deneyimin, anlamın, öznenin felsefesi"nden Canguilhem, Bachelard, Cavaillès veya Koyré'nin formüle ettiği "bilginin, rasyonalitenin, kavramın felsefesi"ne doğru bir kayış olarak tanımlar.[15] Lorraine Daston'ın "uygulamalı metafizik" diye adlandırdığı da akademik ilginin odak noktasındaki bu derin dönüşümdür.[16] *Uygulamalı* sıfatı, "her zaman ve her yerde var olanın ruhani dünyasını Tanrı'nın bakış açısından ele alan" *halis* metafiziğin karşıtıdır (1). Uygulamalı metafizik, bunun aksine, "çalışan bilim insanlarının ufkunda ortaya çıkıp kaybolanın dinamik dünyasını inceler" (1). Böylece, tarihsel nesnelerin sabit olduğu varsayımına dayanan alışılagelmiş, geleneksel tarihyazımının gizli tuzaklarından kaçınır. Araştırmacının ele aldığı nesneler, özleri üzerinden kesin olarak tanımlanabilecekleri şekilde "her zaman ve her yerde" var olmazlar; aksine, bilimsel pratiğin kendisi vasıtasıyla vücut bulurlar ve o dikkatini başka yöne çevirdiğinde ortadan kaybolabilirler bile. Bu argüman, analizin merceğini başka bir yöne doğrultarak bilim insanlarının kendilerine, onların pratiğinde somutlaşan disipline, onların metinlerinde barınan retoriğe, düşüncelerinde saklı olan iktidara, kavramlarını düzenleyen gramere yöneltir.

Daston da etimolojik araştırmaları aydınlatıcı bir biçimde kullanarak *icat* ile *keşif* sözcüklerinin zıt anlamlı değil, anlamdaş olduğu bir çağı hatıra getirir. "Var olanla imal edilen arasındaki ayrım"ın ancak 18. yüzyılda "kaçınılmaz oldu[ğunu], metafizik bir aksiyom haline geldi[ğini]" gösterir (4). Hem icadın hem de keşfin özünde var olan "yenilik"e o zaman temel bir ayrım getirilmiş, "bir kâşifin dünya haritasında boş bir noktayı doldurması örne-

15 Michel Foucault, "La vie: L'expérience et la science," *Dits et écrits* içinde, Cilt 4, *1980–1988* (Paris: Gallimard, 1994), 263-76.

16 Lorraine Daston, "The Coming into Being of Scientific Objects," *Biographies of Scientific Objects* içinde, der. Lorraine Daston (Chicago: University of Chicago Press, 2000), 1. Bu çalışmanın atıf yapılan sayfaları metnin bundan sonrasında parantez içinde verilmiştir.

ğinde olduğu gibi, açığa çıkarılan [bir] yenilik" ile "bir zanaatkârın bir aleti imal etmesi durumundaki gibi, tasarlanan yenilik" birbirinden ayrılmıştır. Aşağı yukarı aynı dönemde, *gerçekçilik*, *objektif*, *olgu* gibi başka kelimelerin anlamı da kökten değişime uğradı. *Objektif* kelimesinin izlediği çizgi belki en açıklayıcı olanıdır: Bu sözcük "bir U dönüşü yaparak bilincinde olunan nesnelere işaret eden 14. yüzyıldaki anlamından bilincin dışındaki nesnelere atıfta bulunan 18. yüzyıl sonundaki anlamına evrilmiştir" (4).

Bu kitapta sunulan savlarla özellikle bağlantılı olan, uygulamalı metafizik yaklaşımının doğrudan doğruya gerçeklik kavramını sarsmasıdır; çünkü varsayım, "gerçekliğin bir derece meselesi olduğu ve gündelik anlamda var olduğu için tartışmasız şekilde gerçek olan fenomenlerin, bilimsel düşünce ve pratikle ne kadar sıkıca örülü olduklarına bağlı olarak, daha güçlü veya daha zayıf ölçüde gerçek hale gelebileceği" biçimine dönüşür (4). Dolayısıyla, Kızıldeniz bilimsel olarak haritalanmadan önce de besbelli ki vardı, ancak başka bir anlamda gerçekti –keşfedilmesi gereken de işte tam olarak hangi biçimlerde, ne gibi kriterlere göre, ne manada gerçek olduğudur. Belirli birtakım kavram ve nesnelerin "gerçekliği" ile "toplumsal/tarihsel olarak inşa edilmesi" arasındaki karşıtlıkla ilgili kısır polemikleri aşan bu yeni gerçeklik fikri, "bilime konu olan nesnelerin aynı zamanda *hem* gerçek *hem de* tarihsel olabileceğini varsayar" (3). Demek ki bilimsel irdeleme süreciyle dönüşüme uğramış olan bilimin nesnesi ile gündelik nesne arasında bir fark vardır: Bilimin nesnesi, net bir iç ve dış tarafından şekillendirilmiş, tekrar eden belirli kriterlerle tanımlanmış sağlam bir tutarlılığa sahiptir. O halde mesele, incelenen nesnelerin gerçek olmadığını ve birdenbire gerçek haline geldiğini öne sürmek değildir; tam tersine, amaç, "şimdiye dek bilinmeyen, göz ardı edilen veya dağınık halde bulunan bir olgular kümesinin, gözlemlenebilip manipüle edilebilen, kuramsal açılımlara ve ampirik sürprizlere olanak veren ve en azından bir süreliğine ontolojik bir varlık olarak bütünlüklü hale gelebilen bilimsel bir nesneye nasıl dönüştürüldüğünü" keşfetmektir (5).

Osmanlı söyleminde "Kızıldeniz" kategorisinin yokluğunu ve 19. yüzyıl ortalarında birdenbire ortaya çıkmasını ciddiye almak işte bu nedenle önem taşıyor. *Baḥr-ı Süveys* (Süveyş Denizi), aynı nesne için kullanılan bir başka terim değildi sadece. Aksine, şimdi başka bir gerçekliği biçimlendiriyordu; konturları ve soykütükleri değişen, alternatif anlamlara sahip bir gerçeklik değildi bu artık. Yaratıcı ve uygulayıcılarını en soyut ve kozmolojik olanından

en pratik olanına kadar karşılıklı etkileşimlerin girift ağları içine alıyordu. Kızıldeniz'in bir bilim nesnesi olarak icadı, bir önceki bölümde analiz edilen Osmanlıca metindeki *Baḥr-ı Süveys*'in mekânsallığına benzemeyen mutlak ve homojen bir mekân kavramını öne sürmekteydi. Dolayısıyla, ideolojik, siyasi ve toplumsal unsurlar akademik pratiklere girmekle kalmaz, bunlar belirli bir tür ideoloji ve siyaset için imkân alanı da açarlar.

Uygulamalı metafizik, böylece araştırmacıyı bilimsel araştırmanın *pratik* ve *retoriğine* dikkat etmeye teşvik eder: Bilim, zaten hep var olan ve üzerindeki sis perdesinin kaldırılmasını bekleyen bir gerçekliği ortaya çıkarma destanı değil, iktidar ilişkilerinin maddi ve düşünsel yapılarında üst üste binen yeni nesneleri üretme meselesi haline gelir. Ayrıca dünya hakkında hakikat savları öne sürmenin –J. L. Austin'in deyimiyle– basit bir saptama eylemi değil, edimsel bir eylem olduğunu ya da Ian Hacking'in dediği gibi, bilimin yalnızca dünyayı temsil etme meselesi değil ona müdahale etme meselesi olduğunu idrak etmeye de götürür.[17] Yani bilimsel ifadeler asla sadece verili gerçeklere uygunluğuyla ölçülebilen beyanlar değil, aynı zamanda gerçeklerin kendilerini meydana çıkaran ve sahici değişimlere yol açan yaratma eylemleridir. Açıkça buna paralel bir özelliği, Dominick LaCapra metinlerin "belgesel" yönleri ile "işe benzer" yönleri arasında yaptığı ayrımda geliştirir: "Belgesel yön, metni, ampirik gerçekliğe atıfta bulunup onun hakkında bilgi aktaran olgusal veya lafzi boyutları açısından bir yere oturtur. İşe benzer yön ise ampirik gerçekliğe bir şeyler ekleyip çıkararak onu tamamlar."[18] "Aldatıcı bir basitlikle şunu diyebiliriz ki," diye ekler LaCapra, "belgesel olan bir farka işaret ederken işe benzer olan fark yaratır –okuru, metinle ve onun ortaya çıkardığı sorunlarla canlandırıcı bir diyaloğa iten bir farktır bu."[19] Dolayısıyla, bilimsel dikkatin yöneldiği belirli bir nesnenin biçimlendirilmesi, yalnızca

---

17 J. L. Austin, *How to Do Things with Words* (Oxford: Clarendon Press, 1962); Ian Hacking, *Representing and Intervening* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983).

18 Dominick LaCapra, "Rethinking Intellectual History and Reading Texts," *History and Theory* 19, no. 3 (Ekim 1980): 252. Austin'in kurgusuyla olan paralellik dipnotta belirtilir.

19 Age., 52.

nesnenin kendisini yaratmaz, aynı zamanda onun etrafındaki dünyaya da bir etkisi olur.[20]

Kızıldeniz'in bilimsel olarak icadı, yalnızca onun metinsel ve resimsel şekilde tanımlanabilen bir nesne olarak vücut bulmasını ve dolayısıyla emperyal güce uzaktan tabi olmasını sağlamakla kalmadı. Bu yeni mekâna hangi gücün hâkim olması gerektiğine de bizzat kendi gösterisiyle işaret etti. Nasıl ki bilimin icra edilmesi emperyal gücün oluşumunun ayrılmaz bir parçasıysa, Kızıldeniz'in *okunabilir* ve *kurgulanmış* bir mekân olarak yaratılması da emperyal gücün onun üzerinde uygulanabilmesi için gerekliydi.[21] Edward Said emperyalizmi işte bu nedenle "önünde sonunda, dünyadaki her alanın keşfedilmesini, haritalandırılmasını ve sonuçta denetim altına alınmasını sağlayan bir coğrafi şiddet edimi" olarak tanımlamıştır.[22] Aynı zamanda, modern kolonyal bilim, kendi farklılık iddiasının altını oyacak unsurları ister istemez içermekteydi. Bastırılan şeylerin geri dönmesi klişesine benzer bir şekilde, geleneksel, yerel, Avrupa dışı, bilim dışı, irrasyonel, kurgulanamaz unsurlar, modern Avrupa yazılı biliminin öz anlatısının çeşitli noktalarında sinsice baş gösterir.[23] Bu ikirciklilik, kısmen, modern bilimin, ne kadar nesnel ve rasyonel olduğunu iddia etse de, kendi başına asla yeterli olmamasının ve genellikle silahlar, bombalar ve savaş gemileriyle diğer her türden disipline edici kurum ve altyapılarla birlikte gelmesinin nedenidir.

---

20 Bunun sanata konu olan nesneler için de eşit derecede geçerli oluşu, W. J. T. Mitchell'in mesela manzara örneğinde olduğu gibi usanmadan düşündüğü bir şeydir. Mitchell manzarayı "bir isimden bir fiile" döndürmeye çalışır, böylece onu "toplumsal ve öznel kimliklerin biçimlendiği bir süreç olarak" düşünülebilmesi mümkün olacaktır. *Landscape and Power*, der. W. J. T. Mitchell (Chicago: University of Chicago Press, 2002), 1.

21 Timothy Mitchell, *Colonising Egypt* (1988; yeniden basım Cambridge: Cambridge University Press, 1991) [*Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, çev. Zeynep Altok (İstanbul: İletişim, 2009)]. Ayrıca bkz. Derek Gregory, "Scripting Egypt: Orientalism and the Cultures of Travel," *Writes of Passage: Reading Travel Writing* içinde, der. James Duncan ve Derek Gregory (Londra: Routledge, 1999), 114-50.

22 Edward Said, *Culture and Imperialism* (New York: Vintage Books, 1994), 225 [*Kültür ve Emperyalizm*, çev. Necmiye Alpay (İstanbul: Hill, 2016, 4. baskı), 289]. Vurgu bana aittir.

23 Bu hususta özellikle bkz. Gyan Prakash, "Science 'Gone Native' in Colonial India," *Representations* 40 (1992): 153-78.

Kızıldeniz'in soykütüğüne dair bu tür bir araştırma hem epistemolojik hem de etik sebeplerle önemlidir: Yalnızca belirli bir teamülün dünyayı tarif etmenin tek veya en iyi yolu olmadığının gösterilmesinden ötürü değil, aynı zamanda bu tür sınıflandırmaların sadece birer betimleme değil, ciddi maddi sonuçları olan dünyevi eylemler olması nedeniyle ve son olarak da, (modern olmayan, Avrupalı olmayan) *öteki* geleneklerle, modern olanın eksik ya da ilkel versiyonları olarak değil, onların kendi koşullarına göre ilişki kurmanın yolunu kaçınılmaz bir biçimde açtığı için. Diğer bir deyişle, Kızıldeniz'in Osmanlı *Baḥr-ı Süveys*'iyle aynı şey olmadığını idrak etmek çok önemlidir; yalnızca bu iki adın dünyayı farklı şekillerde sınıflandırmasından ötürü değil, aynı zamanda bu ikiliğin bizi dünyayı temsil edip ona müdahale etmenin farklı bir genel yolunu enine boyuna düşünmeye zorlamasından ötürü de büyük önem taşımaktadır.

İleriki kısımlar, bu fikir ve kavrayışlardan yararlanarak Kızıldeniz'in bilimsel açıdan icadını inceliyor: Onun disiplinli bir incelemeye tabi tutulmasını, harita üzerinde ayrı bir alan olarak gösterilmesini, bilimsel bir ilgi nesnesine dönüşmesini mercek altına alıyor. Kızıldeniz elbette bilimsel olarak icat edilmeden önce de vardı (gerçi farklı insanlara göre farklı biçimlerde var olmuştu), ancak tutarlı bir epistemolojik ve ontolojik varlık olarak belirginleşmemişti. *İcat* terimi, modern olmayan anlamıyla anlaşılmalı; *keşif* terimine karşıt olarak değil, ona yakın anlamda düşünülmelidir.[24]

Karışık Başlangıç

Kızıldeniz'in bilimsel olarak icadının öyküsü, daha geniş ölçekte Hint Okyanusu dünyasında yaşanan haritacılık ve imparatorluk destanının bir parçasıdır. Bu hikâye, 19. yüzyılın tamamı boyunca sürecek olan Britanya Hindistan'ının Büyük Trigonometrik Araştırması'nın başlatılmasıyla doruk noktasına ulaşmıştı. Kendisini "coğrafi arşivle dünya arasında tam bir eşdeğerlik" tesis etmek olarak sunan yeni üçgenleme (triyangülasyon) yöntemini esas alan bu büyük kartografi projesi, "Hindistan'ı katı bir şekilde tutarlı, geometrik bakımdan doğru, her yeri eşit bir titizlik ve kesinlikle saptanmış bir imparatorluk uzamına indirgemeyi, içerisinde Hint peyzajları ve insanları hakkında sistematik bir bilgi arşivinin oluşturulabileceği rasyonel bir mekân

24 Bu gibi semantik soykütükleri hakkında bkz. Daston, "Coming into Being," 4.

haline getirmeyi" hedefliyordu.[25] Tarihçi Matthew Edney, bilhassa önemli bir noktaya parmak basarak, "imparatorluğun anlamının her bir haritaya işli" olduğunu ekler; böylece sonunda, kartografi yoluyla zapta geçirilen şey, Hindistan adında ebedi bir coğrafi varlık değil, spesifik olarak *Britanya* Hindistan'ıydı.[26] Kızıldeniz'in haritalanması, nasıl ki çağın diğer teknolojik, ticari ve siyasi değişiklikleriyle –örneğin 19. yüzyılda emperyal ölçekte yapılan yeniden düzenlemelerde bizzat merkezi bir aktör olan buhar gücünün uzun mesafeli deniz yolculuklarında kullanılmaya başlanmasıyla– tamamen iç içe geçmişse, içinde meydana geldiği emperyal ortamla da daha en başından itibaren örtüşmüştür.

Kartografi ve coğrafyanın birer akademik pratiğe dönüşmesi konusunda dikkat çekilmesi gereken ilk şey, bu süreçlerin edebi, sanatsal ve bilimsel işlemlerin sorunsuz bir şekilde iç içe girdiği karışık başlangıçları olduğudur. Pratiklerin melez kökenleri, belki de en çok, o dönemde araştırma sonuçlarının yayımlandığı yazın türlerinin çokluğunda açıkça görülür. Araştırmaları yapanlar, yönetici veya asker olmanın yanı sıra birer yazardı ve eşzamanlı olarak, çoğu kez aynı verilerle, seyahat anlatıları, idari/askeri raporlar ve yeni kurulan bilimsel dergilerden birinde makaleler yazıyorlardı. Nitekim 19. yüzyılın başlarında Kızıldeniz üzerine yapılmış (ve Kaptan Court'un komutası altında yürütülmüş) en güncel tarama çalışması, kendisine eşlik eden Lord Valentia'nın seyahatnamesinde bir harita olarak yayımlanmıştı aslında. Valentia, bu üç ciltlik eserin dışında, günümüzde Birleşik Krallık Ulusal Arşivi'nde tutulan, idari konulara dair çok sayıda mektup ve resmi yazı kaleme almıştır.[27] Sonunda mutlakçı bir bilim pratiği olarak kartografik tarama çalışmalarında kristalleşen bu yazın türü çeşitliliği, 19. yüzyılda Hindistan Araştırmaları'nın büyük vakanüvisi Clements Markham tarafından doğal karşılanmıştı. Coğrafya biliminin pozitivist hakikati onu besbelli mest etmiş olsa da, Markham, Hindistan Araştırmaları'na dair kurucu nitelikteki anlatısına ilk bakışta göründüğünden daha fazla anlam taşıyan basmakalıp bir ifadeyle başlar: "Hindistan Araştırmaları kıyılardan başlamış, denizciler

---

25 Matthew Edney, *Mapping an Empire: The Geographical Construction of British India, 1769-1843* (Chicago: University of Chicago Press, 1997), 21, 319-20.

26 Age., 2.

27 Örneğin bkz. NA, FO 1/1: Habeşistan/Lord Valentia ve Mr Salt, Eylül 1808 ila Aralık 1813.

ise kıyılara giden araştırmacılardan neredeyse 200 yıl önce oralara ulaşmıştır. [...] Hindistan'ın ölçülebilmesi için önce oraya varmak gerekiyordu."[28] Bunun ardından Hint Okyanusu'nun çeşitli yerlerini haritalamak için yapılan birçok girişim uzun uzadıya ele alınırken, referanslar da seyahat anlatılarından arşiv belgelerine, oradan da bilimsel dergilere kolayca geçip durur.

Saf ve bozulmamış bilim fikrini daha da karıştıracak şekilde, Kızıldeniz'in bilimsel olarak icadının melez niteliği, sürecin hem savaş hem sömürgecilik bağlamına sıkı sıkıya oturmuş olduğu gibi dikkat çekici bir gerçekle daha da karmaşık bir hale gelmiştir: Bu suları haritalama yolunda ilk ciddi deneme, Fransızların Doğu Ordusu'nu (Armée d'Orient) Mısır'dan çıkarmak için yapılan Britanya askeri seferinin hemen ardından geldi. Bu da Markham tarafından memnuniyetle belirtilmiştir: "Mısır kıyılarına yapılan sefer 1799-1800' de Kızıldeniz'in incelenmesine yol açtı ve filoya komuta eden Sir Home Popham, gemilerin navigasyonu için bazı sefer yönergeleri kaleme aldı."[29] Ancak sonuçlar sınırlı kalmış ve Lord Valentia, Britanya'nın Hindistan genel valisi Lord Wellesley'e "Kızıldeniz'in batı kıyısının haritalarımızda tamamen bomboş kalmış olması ulusal bir utanç sebebidir" diye yakınmıştı.[30] Hırslı genel valinin kendisine kulak verip destek olmasıyla, Valentia bu ulusal ayıbın düzeltilmesine bizzat önayak oldu; çabaları, Kaptan Court'un haritasını içeren *Voyages and Travels* adlı eserinin nihayetinde 1809'da yayımlanmasına yol açtı. Tarama uygulamasının "gerçekten bilimsel bir yöntem"e göre işlediğinin Markham tarafından onaylanmasıysa ancak onun ölmesi ve yerine "Hindistan Araştırmaları'nın Babası" olarak bilinen Daniel Ross'un geçmesiyle oldu.[31]

28 Clements Markham, *A Memoir of the Indian Surveys* (Londra: W. H. Allen, 1871), 1.

29 Age., 6.

30 Age. Valentia, seyahatnamesinin ikinci cildine tam da bu konuyla, yani Britanyalı araştırmacıların Kızıldeniz kıyıları hakkındaki şaşırtıcı cehaletiyle başlayarak Wellesley ile Kalküta'da yaptığı konuşmanın Markham tarafından yeniden oluşturulan halinde geçen aynı ifadeyi kullanır ("haritalarımızda tamamen bomboş kalmış"). George Annesley Valentia, *Voyages and Travels to India, Ceylon, the Red Sea, Abyssinia and Egypt, in the Years 1802, 1803, 1804, 1805, and 1806* (Londra: F., C., and J. Rivington, 1881), 2:2. Bu ikinci basıma, haritalardan oluşan dördüncü bir cilt eklenmiştir.

31 Markham, *Memoir*, 9.

Yıl 1823'tü ve söz konusu bilimsel yöntem, trigonometrik bir yaklaşım olan ve astronomik gözlemlerle desteklenen triyangülasyondu.[32]

Bunun aynı zamanda uzun mesafeli buharlı gemi taşımacılığı çağının başlangıcı olması tesadüf değildir. Britanya adalarından Hindistan'a Kızıldeniz'den geçerek giden düzenli bir buharlı gemi hizmeti başlatmanın önemi konusunda Britanya imparatorluk çevrelerinde büyük bir tartışma yaşanmıştır. Uzun 19. yüzyılda Britanya'nın en önemli saplantısı, Hindistan'a giden meşhur yoldu; buharlı gemi taşımacılığı açısından ise bu yoldaki en büyük zorluk, kömüre düzenli erişim sağlamaktı. Şimdici bir önyargı her ne kadar buharın üstünlüğünün apaçık ortada ve kaçınılmaz olması gerektiğini düşündürse de, o zamanlar öyle görünmüyordu. Doğrusu, dünyanın birçok yerinde buharlı gemi taşımacılığının hâkimiyeti 19. yüzyılın sonlarına kadar hissedilmedi, o zaman bile çoğu durumda yelkenli gemi taşımacılığıyla birlikte devam etti. Bu, şiddetli rüzgârların buharı çok daha az verimli hale getirdiği Kızıldeniz gibi tehlikeli sularda bilhassa geçerliydi. Bu arada, yerel yelkencilik gelenekleri ve uzmanlığı, hem insani hem de doğal çevreyle yakın işbirliği içinde binlerce yıldır kıyılar arasında düzenli ve sürekli temas kurmuştu. 19. yüzyılın ilk yarısında, Hindistan'a buharlı gemi seferi yapılması hiç de kaçınılmaz bir sonuç değildi. Tam aksine, örneğin Doğu Hindistan Şirketi ikna olmadı. Çeşitli taraflar, maliyet, fizibilite ve hıza odaklanan bir dizi argümana dayanarak (teknolojinin tamamen reddedilmesinden potansiyel olarak dünyayı değiştirebilecek etkilerine yönelik ateşli, neredeyse binyılcı bir inanca kadar değişen) pozisyonlarını belirlediler. Üç ana rota tartışılıyordu: Biri yalnızca denizden giderek Ümit Burnu'nun çevresini dolanırken, diğer ikisi kısmen karadan kısmen sudan ilerliyor, biri Basra Körfezi'nden, diğeri ise Kızıldeniz'den geçiyordu.

Hangi rotanın tercih edileceği sorunu aslında Kızıldeniz'in ilk defa başlı başına kamusal dikkatin yöneldiği bir nesne haline geldiği 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan benzer tartışmalardan ileri geliyordu. Bu durumda Kızıldeniz, ayrı ve belirli bir yerden ziyade esas olarak bir *güzergâh* olarak tasavvur edilmekteydi. Bununla birlikte, Kızıldeniz'e yönelik artan ilgi, onun başlı başına bir bilimsel inceleme nesnesi olarak nihai oluşumuna zemin hazırlamış oldu.

---

32 Age., 10.

Mücevhere Giden Yol: Savaş, Ticaret ve Bilim

18. yüzyılın sonlarında Kızıldeniz rotası öyküsünün ana kahramanı, tüccar ve diplomat George Baldwin'di.[33] Ondan da önce, hem gezgin James Bruce hem de Bengal genel valisi Warren Hastings, Mısır'ın önde gelen Memlük beyi Muhammed Ebü'z-Zeheb'le İngilizlerin doğrudan Süveyş üzerinden ticaret yapmasına izin veren anlaşmalar yaptıklarını iddia etmişlerdi.[34] Kızıldeniz rotasının en büyük avantajı kısalığıydı. Mesafe meselesi, Fransız-İngiliz emperyal rekabetinin egemen olduğu 18. yüzyıl sonlarındaki savaşlar bağlamında kritik bir önem kazanmıştı. Baldwin, 1778'de savaş ilanı haberinin Hindistan'a hızlı bir şekilde iletilmesini sağlayarak İngilizlere orada Fransız egemenliğinde bulunan yerleri ele geçirmelerine izin veren belirleyici bir avantaj sağladığını ve böylece Kraliyet'i kurtardığını iddia etmişti.[35] Baldwin, eylemlerinin Fransızların Mısır'ı işgaline kısmen ilham verdiğini bile öne sürüyordu.[36]

Osmanlı yetkilileri, Kuzey Kızıldeniz limanlarını Avrupa gemilerinden uzak tutmaya çalışıyordu. Britanya'nın İstanbul büyükelçisi Sir Robert Ainslie, Bâb-ı Âlî'nin bu direktifinin ihlal edilmemesi yolunda defalarca tavsiyede bulundu.[37] Bununla birlikte, 1780'lerin ortalarında, Memlük beyleriyle Fransa kralının elçisi Chevalier de Truguet arasında Fransız gemilerine Kızıldeniz'de seyir hakkı veren bir antlaşma imzalandığı haberi duyulduğunda, Kızıldeniz İngiliz çevrelerinde yeniden ilgi görecekti. Fransızların Hindistan üzerindeki emelleri, dönem boyunca Britanya dış politikasının başat temalarından birini

---

33 Mısır'a genel konsolos olarak atanma belgeleri için bkz. FO 24/1'in ilk metinleri. Bu ilginç şahsiyeti tanıtan bir yazı için bkz. Rosemarie Said Zahlan, "George Baldwin: Soldier of Fortune?," *Travellers in Egypt* içinde, der. Paul ve Janet Starkey (New York: I. B. Tauris, 2001), 24-38.

34 Bkz. çoğunlukla genel temayla ilgili meselelere değinen BL, IOR/G/17/5.

35 Fransa'nın Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında yeni doğan Amerika Birleşik Devletleri ile ittifak ve dostluk antlaşmaları imzalaması üzerine, İngiltere Fransa'ya savaş ilan etti.

36 George Baldwin, *Political Recollections Relative to Egypt* (Londra: W. Bulmer, 1802), 23-24. Bu, önceki yirmi yıl içerisinde çeşitli zamanlarda yazılmış farklı türlerde belgeleri içeren bileşik bir metindir.

37 Örneğin bkz. NA, FO 78/1 (Türkiye. Robert Ainslie'ye gönderilen ve ondan gelen yazılar, 1780) ve meselenin tekrar tekrar belirtildiği BL, IOR/G/17/5.

oluşturmuştur.[38] Bu Fransız-Memlük anlaşmasının doğrudan bir sonucu olarak (Osmanlı yönetiminin bunu onaylamış olması son derece ihtimal dışıdır) İngiliz makamları aniden Mısır'a bir konsolos göndermek için harekete geçti. Konsolosun başlıca görevi, gemilerin Kızıldeniz'den güvenli bir şekilde geçmesini sağlamak ve bölgedeki Fransız faaliyetlerini gözetlemek olacaktı.[39] O konsolos George Baldwin'di. Baldwin hem İngiliz hükümetini hem de yeni kurulan Hindistan Kurulu'nu kendi yetkinliği konusunda ikna etmiş, Kızıldeniz'i hâkimiyet altına olmasa bile gözlem altına almanın önemine inandırmıştı.[40] Kraliyet emriyle atanmasının ardından, dört üst düzey İngiliz devlet adamı, Mısır'daki yeni genel konsolosun işlevlerini tanımlayan bir dizi talimat hazırladı.[41] "Bay Baldwin'in Kahire'de ikametinin nihai amacı[nın] Mısır üzerinden Hindistan'la bir iletişim yolunun açılması" olduğunu bildiriyorlardı.[42] Ardından da Avrupa gemilerinin tekrar tekrar yasaklanmasından yasal teamülleri hiçe sayan bir uygulama olarak söz ediyorlardı; Kızıldeniz bu teamüllere bir istisna değildi. Yazarlar, "Lord hazretleri hatırlayacaktır," diye devam ediyordu, "Bâb-ı Âlî 1777 yılında 'İngilizlerin geleneğe aykırı bir biçimde Süveyş limanına kadar ticaret yürüttükleri, amaçlarının ülkeyi fethetmek olduğu' gerekçesiyle şikâyette bulunmuştu."[43] Gerçekten de bu konu 1770'lerin sonlarına ait Osmanlı kayıtlarında tekrar tekrar görülmekte, padişah Avrupa gemilerinin Süveyş'e yanaşıp yolcu indirmemesi yolundaki emirlere karşı gelebilecek olanları en sert şekilde uyarmaktadır (hatta bir

---

38 1772 tarihli "French Memorandum on India" (NA, SP 78/284) belgesinde bu çok belirgindir. 1862 tarihli şu dokümanda ise daha da açıktır: "Report and Minutes by Sir James Outram on French Designs in the Red Sea" (NA, FO 881/1100, ek cildi WO 106/6234 ile birlikte).

39 Elbette Bâb-ı Âlî, İstanbul'daki Britanya büyükelçisi Robert Ainslie ile yüzleştiğinde bu tür antlaşmalarla ilgisi olduğunu sürekli reddetti. Bkz. "Sir Robert Ainslie's Extracts Concerning the French Establishment in Egypt," BL, IOR/G/17/5 içinde, s. 131-34. Osmanlılar İngilizlere, ulaşım ve haberleşme için, ihtiyaç halinde hazır edilecek olan Osmanlı gemilerini kullanmalarını öneriyordu.

40 Kraliyet tarafından atanma belgesinin "Carmarthen" imzalı bir müsveddesi NA, FO 24/1 cildinin başında, s. 3-6'da bulunmaktadır. Sayfa 3b'nin kenarına atıflar eklenmiştir.

41 Mektup, Dundas, Wallingham, Grenville ve Mulgrave tarafından imzalanmıştır ve Whitehall, 19 Mayıs 1786 tarihini taşımaktadır (NA, FO 24/1, s. 9-17).

42 Age., 9.

43 Age.

keresinde onları kudretli hükümdar öfkesiyle, *ġażab-ı şāhānem* ile tehdit etmiştir).[44]

İngilizler, Osmanlıların savunmacı tümdengelim mantığına uzlaşmacı bir tümevarım yaklaşımıyla karşı çıktılar; başka yerlerde "kötü sonuçlar"ın olmadığını belirterek burada da olmayacağı konusunda güvence verdiler. Böylece George Baldwin, Kızıldeniz'deki İngiliz çıkarlarını kollamak üzere İskenderiye'ye taşındı, ancak buradaki görevi istediği kadar uzun sürmedi: Çoğunlukla Mısır içerisindeki güç mücadeleleriyle, vebayla ve natron ihraç etme girişimleriyle geçen, ancak nihayetinde yalnızca haberleşme amaçlı seyrüsefere izin veren bir antlaşmayla sonuçlanan olaylı birkaç yılın ardından, Mısır'daki genel konsolosluk makamı 1793'te kaldırıldı.

Mart 1798'de George Baldwin hastalanarak Mısır'ı temelli terk etmeye karar verdiğinde, Kızıldeniz'in kontrolü meselesinin yalnızca birkaç ay sonra küresel jeopolitik arenada bir kez daha ve bu kez kalıcı olarak patlak vereceğini bilmiyordu. Fransızların Habsburglara karşı İtalya ve Felemenk'teki zaferlerini perçinleyen Ekim 1797 tarihli Campo Formio Barışı'nın ardından General Napoléon Bonaparte'a Mısır'ı işgal etme emri verildi. Fransa'daki yeni devrimci düzene karşı kurulan Birinci Koalisyon çökmüş, savaşta yalnızca İngilizler kalmıştı. Böylece Fransızlar, İngilizlerle teke tek bir çatışmaya girişti; İngilizlerin Doğu'daki geniş ve zengin sömürgelerine saldırmaktan daha iyi bir hamle var mıydı? Dolayısıyla, Mısır'ın işgali, Britanya İmparatorluğu'nun Asya'daki varlığına yönelik fetih planının ilk adımıydı. Seferin mantığı epey bir süredir Paris'te konuşuluyordu (nitekim bir "Mémoire sur l'Inde" [Hindistan'a dair müzekkere] hakkında Fransa'daki bir İngiliz casusu tarafından hazırlanan telaşlı rapor da bunu kanıtlar),[45] Birinci Koalisyon çözüldükçe de artan bir ivme kazanacaktı. Ağustos 1797'de Bonaparte, Direktuvar'a şöyle yazdı: "İngiltere'yi gerçekten yok etmek için Mısır'ı ele geçirmek gerektiğini hissedeceğimiz zamanlar uzak değil."[46] 1798 yazında, Toulon'da

44 BOA, MMD, 9, 150, 261 (H. Receb ayı ortaları 1191/M. Ağustos ortaları 1777).

45 NA, SP 78/284, s. 212-33 (müzekkerenin kendisi 1767, yanına eklendiği mektup ise 10 Mart 1772 tarihlidir).

46 "Lettre du général Bonaparte au directoire exécutif, en date de Milan le 16 août 1797," kısmen yeniden basımı, Le Baron I. de Testa, *Recueil des traités de la Porte Ottomane*, 1. cilt (Paris: Amyot, 1864), 516. Bu alıntıya şu yayında da yer verilmiştir: Halford Hoskins, *British Routes to India* (1928; yeniden basım Londra: Frank Cass, 1966), 55.

toplanan büyük bir donanma Akdeniz'i geçerek İskenderiye'de askerlerini karaya çıkardı. Birlikler, Piramitler Muharebesi denen savaşta bir Memlük ordusunu bozguna uğratarak ilerledi ve muzaffer bir şekilde Kahire'ye girdi.

Horatio Nelson ve Sidney Smith komutasındaki filolar Doğu Akdeniz suları ve kıyılarında (en meşhur olarak da İskenderiye ve Akka'da) Fransızları taciz ederken, bir yandan da ta Hindistan'dan Kızıldeniz'in yukarılarına, Napoléon'un garnizonların kurulmasını emrettiği yerler olan Süveyş ve Kusayr'a gemiler gönderildi. 1799 baharında iki gambot, Süveyş limanı çevresinde iki ay kadar boy gösterdi; Kusayr yaz aylarında bombalandı ve Fransızlara karşı yapılan seferi desteklemek üzere Yukarı Mısır kıyılarına asker çıkarıldı.[47] Baldwin'in Kahire beyleriyle vardığını iddia ettiği geçici anlaşmanın ötesinde, başında tuğra olan açık bir padişah emri (*emr-i şerīf*) Mekke Şerifi Gālib b. Müsâid ile Hicaz'daki diğer yetkililere, Fransızların Süveyş ve çevresindeki deniz savaşı hazırlıklarını engellemeye yardımcı olmak için tüm *Baḥr-ı Süveys* kıyıları ve Cidde çevresinde İngiliz donanmasına gereken yardımı ve ihtiyaç malzemelerini sağlamalarını emretti.[48] Kızıldeniz'e girişleri böylece resmileşen İngilizler artık oradan ayrılmayacaklardı.

1801'de, iki İngiliz filosunun daha Fransızlarla son bir hesaplaşma için Kızıldeniz'e gelmesinin ardından, İskenderiye Eylül'ün ilk günlerinde Fransız generali Menou'nun önerisiyle teslim olacak, İngilizler ve Osmanlılar tarafından resmen devralınacaktı. Kızıldeniz'i geçen iki birlikten sadece ilki Süveyş'te karaya çıktı ve önemli çarpışmalara zamanında yetişip katılmayı başardı; diğeri ise Kusayr'a indi ve Kahire'ye ancak şehir teslim olduktan sonra ulaştı.[49]

Romney gemisinin kaptanlığını yapan Home Popham, askerleri Kusayr'a bırakan filonun başındaydı. Uzun zamandır Hindistan İşleri Denetim Kurulu başkanı ve savaş bakanı olan Henry Dundas, Popham'ı Kızıldeniz'deki İngiliz donanma varlığını denetlemesi için atamış; ama aynı zamanda da onu

47 Wm. Laird Clowes, *The Royal Navy: A History, from the Earliest Times to the Present* (Londra: Sampson Low, Martons and Cie, 1899), 4:405-6.

48 BOA, C.HR 6/287 (kataloğa göre 10 Cemaziyelevvel 1215/29 Eylül 1800).

49 Clowes, *Royal Navy*, 4:457. Osmanlı padişahı, "Süveyş'e gelen amiral" de dahil olmak üzere İngiliz askerlerini törensel armağanlar (*teşrīfāt*) olan çeşitli lüks kürklerle ödüllendirdi; bkz. BOA, C.DH 132/6577 (15 Rebiülahir 1216/25 Ağustos 1801).

Doğu Hindistan Şirketi'nin gizli bir komitesi adına, özellikle "San'a İmamı ve Mekke Şerifi'yle devamlı bir ticari müzakere sistemi" kurmak suretiyle bölgede İngiliz mevcudiyetini kalıcı olarak tesis etmekle görevlendirmişti.[50]

Popham'ın görevi askeri ve ticariydi. Aynı zamanda da bilimseldi. Gerçekten, kendisinin de açıkladığı gibi, bölge keşfedilmemiş olduğundan inisiyatifini kullanmış ve masrafları kendisi üstlenerek Kızıldeniz'in bir haritasını çıkarmasını sağlayacak bir çizeri ve uygun araçları gemiye almıştı.[51] Bu kartografik girişim, o dönemde övgüyle karşılanmış ve Kızıldeniz'in başlı başına bir nesne olarak şekillenmesinde yeni bir aşamaya işaret etmişti.[52]

O andan itibaren Kızıldeniz, emperyal siyasetin jeostratejik ve bilimsel haritasında kalıcı bir yer edindi. Popham, kendisinden önceki Baldwin (ve ondan sonra gelen pek çok kişi) gibi, yazılarına bölgede kalıcı bir İngiliz varlığını dayatmaya yönelik açık tavsiyeler sokuşturdu.[53] Ayrıca İngiliz deniz kuvvetlerinin Kızıldeniz'de böyle devamlı bir şekilde varlığını sürdürebilmesi için Kusayr'da "Kalküta'daki kadar ucuza" bisküvi üretecek bir fırın kurulmasını savundu.[54]

Belli ki bölge hakkında daha fazla ayrıntı öğrenmeye yönelik bir iştah oluşmuştu. Böylece Valentia, beraberinde Kaptan Court ve Henry Salt'la birlikte, Kızıldeniz'i enine boyuna dolaşmak için yola çıktı. Sonuçta, anekdotlar, veriler ve en güncel haritalarla dolu uzun bir anlatı/bilimsel açıklama meydana getirildi. Valentia da bölge üzerindeki Britanya hegemonyasını pekiştirmek ve Fransızların yapacağı gasp ve ihlallerin önüne geçmek için Kızıldeniz'de kalıcı bir İngiliz varlığının tesis edilmesini savundu. Onun önerisi, Salt ile Habeş makamları arasında kurulan bağlantıdan yararlanarak İngilizleri denizin güneybatı kıyılarına yerleştirmekti.[55] "Yeniden hayat bulan Fransa'nın korkunç kartalları, kadim kurumları dünya genelinde yıkımla tehdit ettiği" için çok önemliydi bu.[56]

---

50 Henry Popham, *Concise Statement of Facts* (Londra: John Stockdale, 1805), 82.

51 Age., 26-27.

52 *Eclectic Review* 1, 1. kısım (Ocak-Haziran 1805): 73.

53 Popham, *Concise Statement*, 85.

54 Age., 63.

55 Valentia, *Voyages and Travels*, 3:252-53.

56 Age.

Buhar, Serbest Ticaret ve Britanya Hegemonyası

19. yüzyılın ilk yarısında, İngiliz emperyal siyasetinin şansı küresel ölçekte yaver gitti. Baldwin, Popham ve Valentia'nın Mısır ve Kızıldeniz'de kalıcı İngiliz teşkilatları yerleştirme yönündeki ısrarları istedikleri kadar hızlı bir karşılık elde edemediyse de, Akdeniz'de hemen sonuç alındı: Malta, Paris Antlaşması'yla (1814) Britanya'nın sömürgesi haline gelirken İyon Adaları ertesi yıl Viyana Kongresi'nde Birleşik Krallık'ın "dostane koruması" (ve askeri idaresi) altına girdi. 1713 Utrecht Antlaşması ile Büyük Britanya'ya kalıcı olarak verilmiş olan Cebelitarık ile birlikte bu sömürge karakolları, bölgede İngiliz hegemonyasının yayılmasına büyük katkı sağladı.[57] İngilizler bu yolda Napoléon'un izinden gidiyordu. Hem Malta hem de İyon Adaları, daha önce Fransızlar tarafından Mısır'a gittikleri sırada işgal edilmişti. Napoléon, İyon Adaları hakkında Paris'e "Bizim için tüm İtalya'nın toplamından daha ilgi çekiciler" diye rapor vermişti.[58] İyon Adaları'nı ele geçirdikten sonra Napoléon, dış ilişkiler bakanına (Talleyrand) yazdığı bir mektupta, neden Malta da fethedilmesin diye soruyor; "hem Sardinya kralı tarafından bize bırakılan San Pietro Adası hem de Malta ve Korfu'yla birlikte, tüm Akdeniz'in efendisi olacağız," diyordu.[59] Mısır'ın işgalini de yine aynı mektupta savunmuştu.

Bu dönem aynı zamanda küresel meselelerde Kızıldeniz'i doğrudan etkileyen bir dizi temel değişikliğin de habercisiydi. Burada bunların yalnızca üçünden söz edilecektir. Birincisi, militarizasyon ve sanayileşme unsurları da dahil olmak üzere, Osmanlı ülkesindeki devlet güdümlü dönüşümlerin ilk aşamasıyla ilgilidir. Kızıldeniz bölgesi bakımından bu, Mehmed Ali Paşa'nın şahsı ve yayılmacı valiliğinde kendisini göstermiştir. Kahire paşasının Doğu Akdeniz ve Kızıldeniz üzerinde artan gücü İngilizleri rahatsız etmiş, Kızıldeniz'le daha çok ilgilenmelerine ve sonunda Aden'i işgal etmelerine

---

57 Bu sömürgelere zamanı geldiğinde Kıbrıs (1878) ve ardından Mısır'ın kendisi (1882) eklenecekti. Sömürgecilik döneminin kolonyal coğrafyasına dair aydınlatıcı bir çalışma için bkz. C. P. Lucas, *A Historical Geography of the British Colonies*, Cilt 1, *The Mediterranean and Eastern Colonies*, 2. basım, gözden geçiren R. E. Stubbs (Oxford: Clarendon Press, 1906).

58 "Lettre du général Bonaparte au directoire exécutif, en date de Milan le 16 août 1797," kısmen yeniden basımı, de Testa, *Recueil des traités*, 516.

59 "Lettre du général Bonaparte au ministre des relations extérieures, en date du quartier-général de Passariano le 13 septembre 1797," kısmen yeniden basım, age., 516.

yol açan başlıca sebeplerden biri olmuştur.[60] İngilizlerin bölgeye doğrudan yerleşmesinin, Mehmed Ali'nin gücünün doruğa çıkmasıyla ve ticari vergileri sabitleyip tüm tekelleri yasaklayarak İngilizlere büyük yarar sağlayan 1838 Baltalimanı Antlaşması'nın tehdit altındaki Osmanlı yönetimine dayatılmasıyla aynı zamana denk gelmesi tesadüf değildir.

Baltalimanı Antlaşması'nın içeriği, burada altı çizilmesi gereken ikinci ana temayı, yani serbest ticarete yönelik yeni yeşeren inancı yansıtıyor. Bu inanç, en başta Doğu Hindistan Şirketi'nin ticaret tekellerinin kaldırılmasına yol açmıştır. Bu yasalar çok tartışılmış olmakla birlikte şurası açıktır: Bunlar, Hindistan toprakları üzerinde (Şirket'e karşı) Kraliyet'in egemenliğini tasdik etmiş ve "Hindistan ekonomisinin Britanya ekonomisinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere şekillendirilme" biçimlerine katkıda bulunmuştur.[61] Bu, bölge ve özellikle onun ana suyolları hakkındaki bilgi üretiminin merkezileştirilmesini, genişletilmesini ve yayılmasını gerektiriyordu.

19. yüzyıl başlarında Kızıldeniz'in oluşumunda baskın bir rol oynayan üçüncü yeni dinamik ise Hint Okyanusu'nda buharlı gemi yolculuklarının kademeli olarak gelişmesiydi. Buharlı gemi seyahatleriyle ilgili tartışmalar, Londra'dan Bombay'a kadar uzanan karmaşık siyasetin de işin içine girmesiyle çok sert bir hal alacaktı. En azından halk arasında, Hindistan'la

---

60 Britanya Ulusal Arşivi'nde, tamamen Mısır'ın "Kızıldeniz, Afrika ve Arabistan'da egemenlik iddiaları" konusuna ayrılmış olan ve İngilizlerin Mehmed Ali'nin Kızıldeniz üzerindeki tehdidine yönelik endişelerini yansıtan iki cilt bulunmaktadır (NA, FO 78/3185 ve FO78/3186). Belge serisi, Konsolos Henry Salt'ın 1825'te İskenderiye'den gönderdiği, Muha ve Aden'de dolaşan Mısır işgali söylentilerinden söz eden bir mektupla başlar. Böyle bir korku, Kaptan James Mackenzie'nin 1837'de bölgeye yaptığı gezi hakkında yazdığı, yayımlanmış anlatısında daha da açık bir biçimde ortaya konmakta, hatta kamuoyuna ilan edilmektedir. Aden'in derhal fethedilmesini savunan bu metin, "oranın muhteşem limanları, Hindistan'a buharlı gemi seferleri düzenleme planlarımızın uygulanmasında bize en büyük yararı sağlayacaktır," diyordu. Mackenzie, "Şurası kesin," diye uyarıyordu, "Aden'i ve o bölgedeki diğer tüm limanları ya Muhammed Ali ele geçirecek ya da başka bir güçlü devlet." James Mackenzie, "Egypt and Arabia," *Literary Gazette; and Journal of Belles Lettres, Arts, Sciences, &c.* (Londra), no. 1072, 5 Ağustos 1837, 490. Daha geniş bir değerlendirme için ayrıca bkz. R. J. Gavin, *Aden under British Rule, 1839-1967* (Londra: C. Hurst, 1975).

61 Anthony Webster, "The Political Economy of Trade Liberalization," *Economic History Review* 43, no. 3 (1990): 411.

buharlı gemi bağlantısı kurulmasına yönelik destek 1830'larda belirgin bir şekilde artıyordu.

Bu yapısal değişiklikler, bilim pratiğindeki değişimlerle birleşerek geniş ölçekte Hint Okyanusu dünyasında mekânın kartografik üretiminin merkezileştirilmesini teşvik etti. James Horsburgh, Alexander Dalrymple'ın öncü çalışmalarını temel alarak, 1809 ve 1811 yıllarında iki cilt halinde yayımlanacak olan, doğudaki deniz yollarına yönelik bir seyir kılavuzu oluşturdu.[62] Çok sayıda seyir defteri ve hatıratın titizlikle analiz edilmesiyle oluşturulan bu kılavuz, kapsamlı bir eserdi; denizciler için temel başvuru kaynağı olacaktı. Kızıldeniz konusundaysa *The India Directory*'nin [Hindistan Rehberi] ilk baskıları, esas olarak yukarıda belirtilen yolculukların anlatılarına dayanmaktaydı ve verilen bilgiler oldukça yetersiz kalmıştı.

Tüm bu faktörler, Bombay valisi Sir John Malcolm'u, (kısa bir süre sonra Hindistan Donanması adını alacak olan) Bombay Deniz Kuvvetleri'nin başkumandanlığını yapan kardeşi Sir Charles ile birlikte, Bombay'dan Süveyş'e buharlı gemi seferleriyle düzenli bağlantı kurulmasını kolaylaştıracak doğru dürüst bir Kızıldeniz araştırmasını finanse ve koordine etme kararını almaya sevk etti. Daha önceki araştırmalarda takdir toplamış olan Komutan Moresby, "Süveyş'ten hareket eden vapurlar için her mevsimde en iyi rotayı belirlemek" üzere *Thetis* gemisiyle yola koyuldu; kıyıdaki stratejik noktalara bırakılacak bir miktar kömürü taşıyan başka bir gemi de ona eşlik ediyordu.[63] Ancak dönüş yolculuğunda Moresby'nin *Thetis*'ine eşlik eden kömür gemisi yaygın görülen bir akıbete uğradı: Bir mercan resifine çarparak harap olan gemi, bilinmeyen bir yerde kayboldu. Bu felakete düzgün haritaların olmayışının sebep olduğu düşünüldüğünden, bu "talihsiz olay, o uzun su kütlesinin eksiksiz bir şekilde araştırılıp haritalanması için planların hızlandırılmasına yol açtı."[64] Böylece Kızıldeniz'in tam olarak ve derinlemesine araştırılması emri verildi.

62 Andrew Cook, "Establishing the Sea Route to India and China: Stages in the Development of Hydrographical Knowledge," *The Worlds of the East India Company* içinde, der. H. V. Bowen, Margarette Lincoln ve Nigel Rigby (Woodbridge: Boydell Press, 2002), 135.

63 Hoskins, *British Routes*, 187.

64 Age., 188.

Kızıldeniz'in Vücuda Gelişi

Bu kez, haritalama işlemi doğru bir şekilde yapılacaktı: Nihai surette halledilecek, yeni ve düzgün bilimsel yöntemlere göre, gerekli tüm ekipman kullanılarak gerçekleştirilecekti. Kaptan Moresby, *Palinurus* gemisiyle denizin kuzey yarısını, Kaptan Elwon ise *Benares* gemisiyle güney yarısını taramaya gönderildi. Kuzeyi güneyden ayıran çizgi Cidde'den geçiyordu. Veri toplama, yorumlama ve yazma süreçleri ayrı ayrı gerçekleştirildiyse de, projenin bilimsel bakışının nesnesi olarak ortaya çıkan mekân yekpare ve bütünlüklüydü: Bunlar bir bütün olarak Kızıldeniz için verilen seyir yönergeleriydi; alanın giriş ve çıkış yolları da belirtilmişti. Görevlendirilen memurlar, özel yetenekleri nedeniyle özenle seçilmiş seçkin bir gruptu ve "İşin yürütüldüğü son derece zorlu koşulların üstesinden gelen hemen hemen hepsi, sonraları buharlı taşımacılık davasında kendini gösterecekti."[65] Onlara en gelişmiş ekipmanların yanı sıra çok sayıda mürettebat ve personel de yardımcı oldu. Markham'ın dediği gibi: "Sefer için gereken malzemelerin sağlanmasında hiçbir masraftan kaçınılmadı, o dönemde mevcut olan tüm ölçüm aletlerinin yanı sıra her türlü donanıma sahip bol miktarda tekne ve bot da tedarik edildi. Bu sonuncular mürettebatı Arap olan yerli tekneleriydi. O zamanlar deniz neredeyse hiç bilinmediğinden, büyük tehlikeler ve yoksunluklar böyle bir hizmetin ayrılmaz parçasıydı."[66]

Sahne, bir devrim anına hazırdı artık. Katılan aktörler yetenekli, yapılan harcama etkileyiciydi; kullanılan yöntem ise yakın zamanda Daniel Ross'un Hindistan bağlamında öncülüğünü yaptığı en güncel standartlara uyuyordu: "İlk baz, 1830'da Süveyş'te Kaptan Moresby tarafından bir zincir yardımıyla, her iki kıyıdan bir üçgenleme sistemi uygulanarak ölçüldü. Yapılan çalışma, sık sık ölçülen bazlar, neredeyse günlük olarak saptanan azimutlar, yapay ufuklarla kıyıda gözlemlenen Güneş'e ve yıldızlara göre belirlenen enlemler ve kronometrik farklarla doğrulandı."[67]

Gerçekten de, Kızıldeniz'in belirli bir türde bilimsel incelemeye tabi tutulabilecek ayrı ve bilinebilir bir nesne olarak formüle edilmesinde bir devrim anıydı bu. Horsburgh'un *India Directory*'sinin, (içine tümüyle dahil

---

65 Age.

66 Markham, *Memoir*, 14.

67 Age.

edilen) *Sailing Directions for the Red Sea*'nin ortaya çıkışından önceki ve sonraki iki baskısı arasındaki farka göz atmak, sıradan bir nesne ile bilime konu olan bir nesne arasındaki farkı anlamak için yeterlidir: Yazının tonu daha otorite yüklü, iddialar daha cüretkâr, ayrıntılar daha kesin, etkileri kalıcıdır. Kızıldeniz, keskin hatları ve değişmez özellikleriyle burada bir iç tutarlılık elde ediyordu. *India Directory*'nin altıncı baskısının editörleri de Moresby ve Elwon'un hazırladığı bölümün giriş yazısında bunu kabul eder: "Bu çalışmanın önceki baskılarında yer alan Kızıldeniz notları, bilgilerimizin azlığından ötürü, zorunlu olarak kısa ve eksikti; ama Hindistan Donanması kaptanları Moresby ve Elwon'un bu denize ilişkin dört sayfalık haritalarıyla birlikte hazırladıkları yönergelerin tamamı Doğu Hindistan Şirketi tarafından yayımlanmış olduğundan, şimdi bu değerli yönergeleri kelimesi kelimesine vermek için Saygıdeğer Yönetim Kurulu'nun cömert izniyle yetkilendirilmiş bulunmaktayız."[68]

Lorraine Daston'ın açıkladığı gibi, bilime konu olan nesneler "kültürel anlamın, maddi pratiklerin ve kuramsal kökenlerin ağlarına dolandıkça daha zengin bir şekilde gerçek hale gelirler."[69] Kuşkusuz, Markham ve ondan sonra günümüze dek pek çok başka yorumcu, *Sailing Directions*'ı hem bilimsel hem de pratik açıdan, özellikle de buharlı gemi yolculuklarının bölgeye nüfuz etmesi bakımından önemli bir dönüm noktası olarak görmüştür: "Tüm görevlilerin yüce gönüllü kararlılığı, Kızıldeniz Araştırması'nın emek ve becerinin elverdiği ölçüde mükemmel olması gerektiği yolundaydı; gerçekten de bu çalışma, dünyanın en önemli ve aynı zamanda en çetrefilli rotalarından birinde gidip gelen binlerce buharlı gemiye rehberlik etmekte çok işe yaradı."[70]

Sonraki araştırma seferleri, başlangıç noktası olarak her zaman Moresby ve Elwon'ı anacaktı: Britanya Amiralliği'nin *Red Sea and Gulf of Aden Pilot* [Kızıldeniz ve Aden Körfezi Seyir Kılavuzu] adlı sürekli güncellenen resmi seyir rehberinin "Beşinci Baskısının İlanı", kılavuzun "Komutan R. Moresby ve Komutan T. Elwon tarafından hazırlanan ve 1841'de Doğu Hindistan

68 Horsburgh, *India Directory*, 278.

69 Daston, "Coming Into Being," 13.

70 Markham, *Memoir*, 14.

Şirketi Yönetim Kurulu'nun emriyle yayımlanan seyir yönergelerinden" derlenen ilk şekline atıfta bulunmaktadır.[71]

Projenin bu haritalanmamış, tehlikeli suların haritasını çıkarmak üzere bir keşif gezisi olarak tasarlanmış olmasından açıkça anlaşılan temelci emelleri, belki de en çok Moresby ve Elwon'un kendilerinden önceki son araştırmacıların kullandığı açıkça ideolojik adlardan ziyade daha "otantik" isimlere dönmeye karar vermelerinde belirgin olarak görülür. En ünlü seleflerinin narsisizmini üstü kapalı bir şekilde kınayarak "Lord Valentia, Dissee Adası'na Valentia Adası adını verdi," derler, "Goob Ducnoo'dan da Ansley Körfezi adıyla bahsediyor."[72] Moresby ve Elwon, bu planlı manevrayla, modern bilimin tarafsız ve nesnel yöntemlerine göre kendi başlarına tümden yeni bir mekânsal yapı kurmak için adeta geçmişe sünger çekmekteydi.

Bu bilimsel maceradan, gelecek kuşaklara birkaç birincil anlatı kaldı. Bunların arasında, elbette, yaklaşık üç yıl önce basılan iki haritayı tamamlamak üzere 1841'de yayımlanan ve kartografide eşi görülmemiş bir zirveye ulaştığı düşüncesiyle övgüyle karşılanan *Sailing Directions* bulunmaktadır. Uluslararası bir bilim komisyonu 1855'te Süveyş Kanalı meselesini tartışmak için toplandığında, "Komutan Moresby'nin 1837'de basılan haritası dışında, Süveyş liman ağzı hakkında şimdiye kadar yayımlanan tüm haritaların yanlış olduğu anlaşılmıştı."[73] Hem haritalar hem de seyir yönergeleri, gemilerin birinci komutanları olan Kaptan Moresby ve Kaptan Elwon'un adlarıyla imzalanmıştı. Ancak araştırmaya katılan diğer kişilerin seyahat anlatıları ve bilimsel hatıraları da aynı derecede önemliydi: Özellikle Wellsted'in bu yolculuğa dair yazdığı *Travels in Arabia* [Arabistan Seyahatleri] adlı (seyir yönergelerinin kendisinden epey önce) 1838'de yayımlanan iki ciltlik, merak uyandıran anlatısı ve aynı zamanda dönemin önde gelen bilimsel dergilerinden *Journal of the Royal Geographical Society*'de çıkan makalelerdi bunlar.[74] Yinelemek gerekirse, bilimsel pratiğin ilk ürünlerinde görülen

71 *The Red Sea and Gulf of Aden Pilot*, 5. basım (Londra: Hydrographic Office, 1900), iii.

72 Horsburgh, *India Directory*, 312.

73 Barthélémy St-Hilaire'den yapılan alıntı, Hoskins, *British Routes*, 188 n. 15'tedir.

74 James Wellsted, *Travels in Arabia*, 2 cilt (Londra: John Murray, 1838). Wellsted ayrıca *Journal of the Royal Geographical Society*'de Kızıldeniz Araştırmaları'na katıldığı dönemdeki çalışmalarına dayanan çok sayıda makale yayımlamıştır.

türlerin çeşitliliği durumu büyük ölçüde normdu ve bu anlatıların tümü, Markham tarafından Hindistan araştırmalarının tarihine önemli katkılar olarak anılmıştı.[75]

Sailing Directions'ın belki de en çarpıcı özelliği, neredeyse her sayfada mercanlardan, resiflerden ve sığlıklardan yaygın olarak bahsedilmesidir. Metnin okuyucusu, mercan resiflerinin bolluğunun anlatılan alanın baskın özelliği olduğunu hissetmeden edemez. Beklenir bir şeydir bu: Kızıldeniz araştırma ekibinin ilk etapta gönderilmesine yol açan olay, bir geminin daha bir resifte kazaya uğramasıydı; bu nedenle girişimin büyük ölçüde amacı, (çoğunlukla) sualtında yatan tehlikelerin tam bir haritasını çıkarmaktı. Bu haritalama işi de üretilen metinde görünür olmalıydı; yalnızca pratik bir kılavuz olarak yararlı olması için değil, öncelikle tehlikenin gözü pek bilim insanları tarafından ehlileştirildiğini göstermek için gerekliydi bu. Söylemeye gerek yok, *Sailing Directions* ne kadar ayrıntılı ve çığır açıcı olsa da, Kızıldeniz'de gemi kazalarının meydana gelmesini engellemeyi başaramadı. Bunların belki de en ünlüsü, *SS Carnatic*'in 1869'da Şadvan Adası yakınlarında bir mercan resifinde karaya oturup batmasıdır.

Mercan resifleri ve bunlarla bağlantılı gemi kazaları meselesi yeni değildi; aslında bu denizlerden herhangi bir bahsedilişte ortak temaydı (yukarıda defalarca belirtildiği gibi, bu suların denizcilik tehlikeleriyle ilintilendirilmesi, Kitab-ı Mukaddes de dahil olmak üzere, günümüze kalmış en erken kaynaklardan başlar), ancak bu metinde konuya verilen önem gerçekten sıradışıdır. Metnin çoğu, mümkün olduğunca çok sayıda resifin ayrıntılı yer tespiti ve tarifine ayrılmakla kalmaz, aynı zamanda denizin bu özelliği karaya da aktarılarak mercana dayalı yerel mimariye tekrar tekrar dikkat çekilir. Bir yerin organik ve tutarlı bir mekân olarak üretilmesi, yerel ekolojiden kültüre böylesine zahmetsizce gidilip gelinmesinin önkoşuludur. *Sailing Directions*'la birlikte Kızıldeniz başlı başına bir coğrafi dünya haline gelir.

Gerçekten de, Kızıldeniz'in bir bilim nesnesi olarak üretilmesinde mercanların ve resiflerin varlığı o kadar başattı ki alana ilişkin sonraki anlatılar onu daha da tanımlayıcı hale getirecekti. Örneğin, Britanya Hidrografi Departmanı'nın 1900 tarihli *Red Sea and Gulf of Aden Pilot*, Moresby ve Elwon'un öncü seyir yönergelerine borçlu olduğunu teslim ederken, Kızıldeniz

75 Markham, *Memoir*, 14-15.

hakkındaki genel gözlemleri "Mercan Resifleri" başlıklı özel bir bölümle daha en baştan şöyle sunmaktadır: "Kızıldeniz, geneli itibariyle hatırı sayılır derinlikte (kimi yerlerde bin kulaçtan fazla) olsa da, yer yer, gemilerin kullandığı kanalın içine kadar uzanan kayalık adacıklar ve gizli mercan kümeleriyle kaplıdır. [...] Eşit büyüklükteki diğer su kütlelerine kıyasla Kızıldeniz'de resifler belki çok daha fazla sayıda ve yaygındır."[76]

Moresby ve Elwon'un metninde olduğu gibi sonraki anlatının büyük bir kısmı, cilt boyunca mümkün olduğu kadar çok resifin tarif edilmesine ayrılmıştır. Kızıldeniz'in çeşitli sahil kentlerinde bulunan mercan bazlı binalara gelince; bunlar Derek Matthews tarafından, en önemli özelliği yapı malzemelerine çeşitli mercan türlerinin katılması olan ayrı bir "Kızıldeniz Tarzı" mimarinin örnekleri olarak tanımlanmıştır.[77] Böylece, *Sailing Directions* ile birlikte, Kızıldeniz bir mekân olarak bütünlüklü ve tutarlı bir hale gelmiş, egemen jeotarihsel karakterini tanımlayan belirli özellikleri belirginleşmiştir. Bir başka deyişle, Kızıldeniz antropomorfik bir niteliğe bürünüyor; ona tarih ve coğrafyadaki özel yerini belirleyecek, hem kıyılarını hem de sularını kapsayan özellikler veriliyordu.

Akıntılar konusunda da yine Kızıldeniz'in kendine özgü yönlerini ortaya çıkarmaya yönelik ortak bir çaba vardı. Kaptan Moresby, "Kızıldeniz'de Cidde'den Ras Muhammed'e kadar olan akıntılar yıl boyunca çeşitlilik gösterir; onlara belirli bir yön tayin edilemez," diye açıklar.[78] Moresby bunu, yerin söz edilmesi gereken özel bir unsuru olarak görüyordu. Burada da yine *Sailing Directions*, başlıca özellikleri değişkenlikleri ve düzensizlikleriyle ilgili gibi görünen *Kızıldeniz'e mahsus* özel türde akıntı ve gelgitleri kuramlaştırmanın yolunu açmıştı.[79] Başka bir yerde Kızıldeniz'in özellikleri daha detaylandırılır: "Kızıldeniz'in özgül ağırlığı ve sıcaklığının kendine has

76 *Red Sea and Gulf of Aden Pilot*, 5. basım, 2. Sonraki baskılarda, kıyaslamaya dayalı görüş çıkarılmış, ama resiflerden Kızıldeniz'in yapısal bir unsuru olarak bahsedilmeye devam edilmiştir. Örneğin bkz. *The Red Sea and Gulf of Aden Pilot*, 16. basım (Londra: Hydrographic Office, 2009), 17.

77 Derek Matthews, "The Red Sea Style," *Kush* 1 (1953): 60-86. Sevakin'deki örneklerin Jean-Pierre Greenlaw tarafından yapılan güzel çizimleri *The Coral Buildings of Suakin* (Londra: Oriel Press, 1976) kitabında yayımlanmıştır.

78 Horsburgh, *India Directory*, 347.

79 Alexander Brownlie, "Varieties of Tides: The Red Sea Variety," *Bulletin of the American Geographical Society* 35, no. 1 (1903): 17-23. *Red Sea and Gulf of Aden Pilot*,

bir karakteri vardır."[80] Elbette Kızıldeniz'in kendine özgü rüzgâr rejimleri, bunların çokluğu ve şiddeti hakkında da çok sayıda yorum yapılmıştır. Kızıldeniz artık kendini bulmuş, rüştünü ispatlamıştı. Birkaç yıl sonra Dr. George Buist, Kızıldeniz'in ilk kimlik kartı olarak görülebilecek bir yazı yayımladı. *Journal of Royal Geographical Society of London* dergisinde çıkan "On the Physical Geography of the Red Sea" [Kızıldeniz'in Fiziki Coğrafyası Üzerine] başlıklı makalesinde Buist, birikmiş verileri belirli ayrıntılarla altı doldurulmuş bir dizi soyut madde başlığı altında düzenleyerek nesneyi zapta geçirdi (Bu başlıklar şunlardı: Sınırlar, Derinlik, Gelgitler, Adalar, Sıcaklık, Sularının Görünüşü ve Tuzluluğu, İklim ve Rüzgârlar, Kıyılar).[81]

Kızıldeniz'deki özel doğa koşullarından kaynaklanan seyrüsefer tehlikeleri de *Sailing Directions*'ta sıklıkla belirtilmiştir. Bu genellikle belirli bir resiften bahsedilirken "tehlikeli" sıfatının eklenmesiyle yapılır, ancak bazen kaza korkusundan söz edilerek veya geminin parçalanmaktan kıl payı kurtulduğu belirtilerek de olur. Örneğin Yembo (Yenbu) hakkındaki maddede yazarlar, limana yanaşırken yaşanması mümkün zorluklardan bahsederken kendi gemilerinden birinin yok olmanın eşiğinden döndüğünü hatırlar.[82] Başka bir yerde, Ushruffee Adaları ile ilgili olarak, "Hint gemisi *Samdang*['ın] 1831'de geçirdiği kaza"nın oradaki resiflerde meydana geldiğini belirtirler.[83] Yine Ras Roway'in batısındaki "geniş resif", "Saygıdeğer Şirket'in büyük savaş sandalı *Nautilus*'un 1833'te kazaya uğradığı" yer olarak anlatılır.[84] Kızıldeniz'de seyrederken sürekli bir felaketin eşiğinde bulunulduğu duygusu, Wellsted'in *Travels in Arabia* kitabının ikinci cildinde yer verdiği, keşif gezisinin tamamen öykü tarzındaki anlatımında daha da belirgindir. Bölgedeki rüzgârların, akıntıların ve resiflerin öngörülemezliğinden kaynaklanan neredeyse ölümcül olaylara yapılan atıflar o kadar sık tekrarlanıyordu ki Wellsted kendini haklı çıkarma ihtiyacı hissetmişti: "Denizde başımıza gelen talihsizliklerden daha

16. basım, 17 de yine "Kızıldeniz'deki akıntıların gösterdiği büyük değişkenlik"ten söz eder.

80 *Red Sea and Gulf of Aden Pilot*, 5. basım, 2.

81 George Buist, "On the Physical Geography of the Red Sea," *Journal of the Royal Geographical Society of London* 24 (1854): 227-38.

82 Horsburgh, *India Directory*, 309.

83 Age., 316.

84 Age., 335.

fazla bahsetmeyi içten bir zevkle reddediyorum artık: Kızıldeniz'de, onun sularında yer alan sayısız resifin arasında geçen dört yıl, bizi deniz yolculuğunun tehlikelerine aşina kıldığından, onlar üzerinde pek durmadım; ama bu Körfez'de, sadece doksan millik bir rotada karşılaşılan badireler o kadar çok ve çeşitlidir ki okuyucunun lafı uzatmamı bağışlayacağına inanıyorum."[85] Bu bağlamda, Wellsted'in bir tür yerli Kızıldeniz halkı olduğu fikrini dile getirmesi de açıklayıcıdır: "Arabistan ve Nübye kıyılarında, genel adı Huteïmí olan bir balıkçı kavmine rastladık. Halihazırdaki âdetlerinin benzerliğinden, bu kavmin Diodorus Siculus'un inceden inceye tarif ettiği İkhthyophagi'nin bir kalıntısı olduğuna hiç şüphem yok."[86]

Adlandırma açısından da paralel bir dönüşümü fark etmek mümkündür: Kızıldeniz'in bilimselleşmesi, tanım tartışmaları için yeni bir zeminin ortaya çıkmasına neden olur. Adın bu kökeni hakkındaki tartışmalar 19. yüzyıldan çok önce var olmakla birlikte, Kızıldeniz'in bir bilim nesnesi olarak kabul edilmesinin ardından, ona verilen isim konusundaki tartışma dikkat çekici derecede farklı bir niteliğe bürünür: Daha nicel bir tonda yürütülen bu tartışma, çoğu kez ismini, organik bir su kütlesi olduğu varsayılan Kızıldeniz'in belirli bir özelliğiyle ilintilendirir. George Buist, denizin adının büyük olasılıkla "hem kendisinin hem de Arap Denizi'nin geniş alanlarının, bir tür mikroorganizmadan kaynaklanan ve büyüklüğü birkaç metrekareden birkaç kilometrekareye kadar değişen kan kırmızısı renginde lekelerle kaplı oluşu"ndan ileri geldiği görüşündedir.[87] Argümanı bin yıllık tartışmanın yansımalarını içerse de Buist, Kızıldeniz'i çok belirgin biçimde bilimsel terimlerle ifade eder; hatta bir dipnotta Ehrenberg adında birinin daha önce yaptığı ve kendisinin ancak kendi araştırmasını bitirdikten sonra okuduğu, doğrudan ampirik gözleme dayanarak bu denize özgü kan rengini ortaya koyan ve bunu yosunların varlığına bağlayan bir çalışmaya atıfta bulunur.[88]

85 Wellsted, *Travels in Arabia*, 2:141.

86 Age., 258.

87 Buist, "On the Physical Geography," 229.

88 Referans verilen kişi yine Kızıldeniz üzerine çalışan öncü bir bilim insanı olan C. G. Ehrenberg olmalıdır. Ehrenberg, iki bölümden oluşan şu makalesinde, kızıl sulara ilişkin olarak tarih boyunca yapılan gözlemler meselesine eğildikten sonra, Kızıldeniz'in kızıllığına dair kendi gözlemlerini dile getirip açıklar: "New Observations on the Blood-like Phenomena Observed in Egypt, Arabia, and Siberia; with a View and Critique of the Early Accounts of Similar Appearances," *The*

Bilimsel bir dille ifade edilen ve ampirik olarak gözlemlenebilen açıklama, ardından, M. W. Duckett'in *Dictionnaire de la conversation et de la lecture* adlı eseri gibi dönemin yaygın kullanılan ansiklopedilerine dahil edilmesinden anlaşıldığı üzere, genel bilginin alanına girmiştir. Bu eserdeki Kızıldeniz maddesi, ismin kökeni hakkında şöyle der:

> Ayrıca, kıyılarının yakınında, genellikle kırmızımsı renkte sayısız mercan kümesi bulunur. Denize *Kızıldeniz* adını veren de büyük ihtimalle bunlardır; çünkü insanlar, suyun bazen denizcilerin gözlerine sunduğu özel renk tonunun suya onlardan geçtiğini düşünmüş olsalar gerektir. Ancak çok yakın tarihlerde yapılan gözlemlere dayanarak bu rengin, *oscillatoriales* takımından olan ve *trichodesmium* botanik adı verilen bir su yosununun varlığından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Yosunun ayırt edici özellikleri şunlardır: Basit, zar benzeri, kan kırmızı lifli, durgun ve kapalıdır; müsilaj benzeri yapışkan bir madde tarafından küçük demetler veya buketler halinde bir arada tutulur ve deniz yüzeyinde durarak çok geniş alanları renklendirir.[89]

1912'de Sarah Hoyt, Kızıldeniz adının su yosunlarından kaynaklandığı teorisini desteklemek için bir alay bilim insanını seferber ederken teorinin evveliyatını ta Strabon'a kadar bağlıyordu.[90] Bu tür klasik referanslar, bilimsellik retoriğine katkıda bulunuyordu. 19. yüzyılda Avrupa'nın sömürgeci güçleri, adlandırmanın özel gücünü çok iyi sezmişlerdi; öyle ki emperyalizm, kendisini "palimpsest gibi bir yazma ve yeniden yazma" süreciyle dayatan bir "teritoryal yazı makinesi" olarak tanımlanmıştır.[91] Kızıldeniz dünyası açısından bu ilkenin en belirgin şekilde ortaya çıkışı, İtalya Krallığı'nın yavaş yavaş denizin güneybatı kıyılarına yerleşmesi ve sonunda Hint Okyanusu'nun kuzeybatı sularının Antikçağ'daki en ünlü ismine atıfla koloniye *Eritrea* (Eritre) adını vermesiyle oldu. Açıkça klasik Roma tınısı taşıyan ve belirtil-

---

Edinburgh New Philosophical Journal, Exhibiting a View of the Progressive Discoveries and Improvements in the Sciences and the Arts . . . October 1830 . . . April 1831 içinde, der. Robert Jameson (Edinburgh: Adam Black, 1831), 122-36 ve 341-52.

89 M. W. Duckett, *Dictionnaire de la conversation et de la lecture*, 15. cilt (Paris: Comptoirs de la Direction, 1857), 567.

90 Sarah Hoyt, "The Name of the Red Sea," *Journal of the American Oriental Society* 32, no. 2 (1912): 115-19.

91 Robert Young, *Colonial Desire: Hybridity in Theory, Culture and Race* (Londra: Routledge, 1995), 173-74.

diği üzere, yerel nüfusun kendi topraklarından (ve denizinden) bahsederken kullanmaya alışık olmadığı bu yeni isim, bölgeyi düpedüz Avrupamerkezci bir üst anlatıya mal etti; böylece, mantıkların en açık seçiği ve en katı tabiatlısı olan onomastik aracılığıyla, 19. yüzyılın sonlarında İtalya kralı uzun ve asil bir geleneğin doruk noktası olarak tasvir edilirken İtalyan sömürgeciliği de kadim çağdaki hakların geri kazanılmasından ibaretmiş gibi sunuldu.

Bastırılanın Geri Dönüşü

Gelgelelim, *Sailing Directions*'ın bilimsel tonuna ve nesnelmiş gibi görünme hevesine rağmen, içindeki birkaç unsur bu tür iddiaların açmazlarını ortaya koyar. İlk olarak, metnin çeşitli noktalarında, ileri sürülen bakış açısının taşıdığı önyargılara ilişkin düzenli hatırlatmalar yer alır. Birçoklarının iddia ettiği gibi, bu aslında onun bilimselliğinin ayrılmaz bir parçasıdır: Modern bilginin ve iktidarın merkezinde yer alan unsurun, gerçeklikle onun temsili arasında bir kopukluk yaratmanın mükemmel bir örneğidir bu. Bilime konu olan nesnelerin ortaya çıkışındaki ilk evrelerin diğer pek çok örneğinde olduğu gibi, Moresby ve Elwon'un *Sailing Directions*'ı da okurlarına burada sunulan şeyin gerçekte var olanın yalnızca bir *modeli* olduğunu sürekli hatırlatıp durur. *Sailing Directions*, söz konusu kopukluğu doğrudan doğruya kendi analizinin yapısına entegre eder; sırf modeli olduğu gerçekliğin varlığını pekiştirmek için, sunduğu temsili etkileyen koşulları ve önyargıları tekrar tekrar izah eder. Aslında bu unsur, "Giriş" bölümünün yegâne amacıdır. Bu bölüm, ilk olarak hangi kısmın hangi yazara ait olduğunu belirtir (yani Kızıldeniz'in Cidde'nin kuzeyinde kalan kesimiyle ilgili bölümlerin "araştırmanın o kısmını yürüten, Doğu Hindistan Şirketi'ne ait *Palinurus* gemisinden Robert Moresby" tarafından hazırlandığını, Kızıldeniz'in Cidde'nin güneyindeki bölgesiyle ilgili bölümlerin ise "haritalama çalışmasının kendisine düşen kısmına eşlik etmek üzere, Doğu Hindistan Şirketi'ne ait *Benares* gemisinden merhum Kumandan Thomas Elwon tarafından" yazıldığını açıklar; Arapça transkripsiyonları adı Bay Rassam olarak geçen bir kişiye atfeder). Ardından da metni sadece bir temsil haline getiren, onu başka bir şeyin (yani gerçekliğin) modeli yapan parametreleri vurgular: "Boylamlar Bombay'dan el-Mukelle'ye, el-Mukelle'den Muha'ya, Muha'dan Cidde'ye 1829, 30, 31, 32, 33 ve 34 yıllarında yapılan kronometrik ölçümlerle belirlenmiş, bunların bir özeti Kaptan Moresby tarafından verilmiştir –Bombay'ın 72° 54′ 36″

boylamında olduğu kabul edilmektedir. Madras'ın 80° 17′ 21″ olarak kabul edilen boylamına dayanan Hindistan Trigonometrik Araştırması, Bombay'ın boylamını yaklaşık üç dakika daha batıya yerleştirmiş ve 72° 51′ 15″ olarak belirlemiştir."[92] Madras'ın boylamına dair incelemeye ayrıca bir dipnot eklenmiş, burada şu yoruma yer verilmiştir: "Yapılan son gözlemler boylamı 80° 14′ 0″ olarak değiştirmektedir. Eğer doğrulanırsa, bu elbette Bombay'ın ve ona bağlı diğer tüm yerlerin konumunu etkileyecektir. –Bombay'ın boylamı artık 72° 49′ 40″ D olarak belirlenmiştir."[93] Girişten sonra "Kronometrik Ölçümlerin Özeti" bölümü gelir. Burada, *Palinurus* ve *Benares* gözlemcilerinin yaptığı çeşitli ölçümler sayı olarak verilmiş, konuma göre ("Bombay Apollo İskelesi'nden Maculla'ya" gibi), yıllara göre (1829 ile 1834 arası dönem içerisinde) ve sıralarına göre (birinci, ikinci, vb.) düzenlenmiştir. Metnin gerçek anlamda başlaması ancak bunlardan sonra mümkün olur.

Belki de daha ziyade bu metne özgü olan şey, deniz yolculuklarında yerel rehberlere bel bağlanmaya devam edildiğinin defalarca açık yüreklilikle kabul edilmesidir. Belli ki bunun bir mekân olarak Kızıldeniz'i niteleyen, yukarıda tarif ettiğim belirli doğal özelliklerle epeyce ilgisi vardı. Kızıldeniz'de denizciliğin ne şekilde yapılacağını belirleyen tüm bu faktörlerin bir araya gelerek oluşturduğu koşullar; denizcilik bilgisi ve kudretinin, bir yer ve meslekte organik bir biçimde yetişmekten ileri gelen eşsiz eğitim, beceri ve kavrayışa sahip yerel rehber ve kaptanların ellerinde ve zihinlerinde toplanmasını sağladı. Kızıldeniz'de gemiyle seyretmek onların *habitus*'uydu ve bunun, aracıları devre dışı bırakan işleyiş biçimlerine aktarılması ancak değişen güç-bilgi dinamiklerinin belirli parametreleri içinde mümkündü. Yerel rehber ve kaptanlara güvenilmesi, çağlar boyunca görülen bir olgudur. Haçlı şövalyesi Châtillonlu Renaud, 1182-83 kışında Hicaz'a o meşum deniz saldırısını başlattığında, çağdaş kaynakların bildirdiğine göre, hem gemilerinin kıyıya taşınması hem de özellikle denize ulaştıktan sonra yüzdürülmelerinde yerlilere muhtaç olmuştu.[94] Bunların "muhtemelen Kızıldeniz'de yol almanın güçlüklerini bilen korsanlar olduğu" belirtilir.[95] "Avrupalılar"ın "Avrupalı

---

92 Horsburgh, *India Directory*, 279.

93 Age.

94 Bkz. Gary Leiser, "The Crusader Raid in the Red Sea in 578, 1182/83," *Journal of the American Research Center in Egypt* 14 (1977): 87-100.

95 Age., 94.

olmayanlar"dan medet ummasını belli ki bir garabet olarak gören 20. yüzyıl tarihçisi, bu durumu akla uygun göstermek için, (bir önceki alıntıdan iki satır önce) "Burası Frankların bilmediği bir dünyaydı" ve (makalenin en başında) "Aelius Gallus önderliğindeki Romalıların Güney Arabistan'a kadar uzanan bir sefere çıktıkları MÖ 24'ten beri bu, Avrupalıların Kızıldeniz'e ilk girişiydi," diyerek tekrar tekrar açıklamalarda bulunur.[96] Renaud'dan altı yüz yıl sonra, Avrupalıların rakip uygarlıklar karşısında muazzam bir ilerleme kaydettiklerine güvenle inandıkları dönemde dahi Eyles Irwin, Kızıldeniz ve çevresinde yaptığı zorlu yolculukları ve çektiği sıkıntıları anlatırken hâlâ bu denizi geçenlerin yerel rehberlere muhtaç olduğundan tekrar tekrar bahsediyordu.

Bu bakımdan en açıklayıcı şey, en gelişmiş teknik, askeri ve söylemsel araç ve mekanizmaları kontrolü altında tutan ve esasen tüm dünyanın (ve kesinlikle Hint Okyanusu'nun) deniz yollarına hâkim olan dönemin en güçlü devletinin emriyle yürütülen Kızıldeniz'in bilimsel haritasının hazırlanma sürecinin, İngiliz kaptanların bildirdiğine göre, tamamen yerel aracıların rehber olarak kullanılmasına dayandığı gerçeğidir. Yerel kılavuzlara çok büyük ölçüde bağımlı olunduğunu ele veren *Sailing Directions*, "Süveyş ile Cidde Arasındaki Rüzgârlar ve Akıntılar" başlıklı bölümün sonunda bunu şöyle bildirir: "Yerel rehberler resiflere ve limanlara görme yetileriyle aşina olduklarından gemiyi onların arasından her zaman sağ salim geçirebilirler; o yöreleri tanımayan bir yabancı ise resifler arasında gezinirken paniğe kapılacaktır; hepsi de yanaşmak için güvenlidir oysa, yerel rehberle birlikte pruva gabya yelkeni sereninde olmak suretiyle önlem alındığında ve batık kayalara karşı gözü dört açıp tek kılavuz olarak öndere değil, göze güvenildiğinde tehlikesizdirler."[97]

Gerçekten de "yerel rehberler"e (ve onların "görme yetileri"ne) duyulan saygı, *Sailing Directions*'ın her yerinde mevcuttur. Yerel aracılara (denizciliğe dair) birer bilgi ve güç odağı olarak genelde öylesine tam bir güven duyulmaktadır ki araştırmacı-yazarlar kendi ampirik verilerinin yerel bazda üretilip aktarılan bilginin yanında daha değersiz kaldığını kabul etmek durumunda kalırlar. Metin birden çok yerde yazarın, bilgi veren kişiler tarafından var

96 Age., 94, 87.

97 Horsburgh, *India Directory*, 347.

olduğu söylenen şu ya da bu resifi, hatta bütün bir alanı haritalamaktan aciz hissettiğini sorumluluk bilinciyle itiraf eder. Üstelik bu bilgi öyle basitçe geçiştirilmez, hatta itiraf edilmekle de kalınmaz. Denizi haritalama işleminin ampirik boyutuna toptan entegre edilir. Örneğin Muha'ya güneyden ulaşım şöyle anlatılmaktadır: "Babülmendep Boğazı'na giren ve Perim Adası'nı geçen gemiler, Babülmendep Burnu ile Zee Tepesi arasında var olduğu söylenen, ancak araştırmacıların keşfedemedikleri bir sığlıktan kaçınmak ve ayrıca Muha Yolları'ndan çıkıntı yapan kum ve kayalıklardan uzak durmak için Arabistan kıyısı boyunca K.'e B. ½ B. veya K.K.B. (*gerçek*) istikametinde ilerlemeli, 12 kulaçlık derinliğin dışında kalmalıdır."[98]

Tekrar etmek gerekir ki otoriteye böylesi bir teslimiyet metinde nadir görülen bir durum değildir. Aslında, hemen bir sonraki sayfada, gemiden bakıldığında tamamen ıssız görünen Billool [Beylul] Körfezi'nin iç kesimlerinde yerleşim yerlerinin bulunduğu konusunda "rehber"in otoritesine başvurulmasıyla yeniden ortaya çıkar. (Yerel rehberler tarafından) var olduğu söylenen şeyler, gemiyle geçilmesi güvenli yerleri haritalamak için fiilen yapılan ölçümlerle eş düzeyde sayılarak metne dahil edilmiştir. Timothy Mitchell'ın dikkatle analiz ettiği, yerel aracılara dayanılarak hazırlanan ve önceki bilgi düzenleme sisteminin yerini alan Mısır nüfus haritası gibi *Sailing Directions* da, yazarlarının kabul ettiği üzere, bilginin kesinliği veya etkinliğinde bir artış yaratmaktan veya bilimsel haritalama fikrinin ta kendisinin çağrıştırdığı doğrusal gelişim hattı üzerinde bir ilerleme meydana getirmekten ziyade, bilgi üretimine yeni bir *odak yeri* ve düzen getirmiş ve dolayısıyla yeni bir güç konfigürasyonu oluşturmuştur.[99]

Aslında, yerel bilgi, metnin bir noktasında Avrupalılara ait önceki anlatılarla alenen kıyaslanarak onlara yeğ tutulur. "Centurion Sığlığı" ile ilgili olarak *Sailing Directions*, "Horsburg [metinde aynen] tarafından 25° 20′ K enlemi ve 35° 56′ D boylamında yer aldığı belirtilmiştir," der.[100] Var olduğu düşünülen bu "Centurion Sığlığı" hakkında metin şöyle devam eder:

---

98 Age., 281.

99 Mitchell'in analizi için özellikle bkz. "The Character of Calculability" bölümü, Mitchell, *Rule of Experts* içinde, 80-122.

100 Horsburgh, *India Directory*, 343.

> Kesinlikle bu konumda veya yakınlarında mevcut değildir; yer aldığı bildirilen noktada ve çoğu kez de çevresinde bulunulmuş, ancak hiçbir şey görülmemiştir. Bir keresinde, onun için verilen konumda bulunduğumuz sırada, direk tepesinden bir sığlık görüldüğü bildirilmişti ve biz ancak o noktanın üzerinden geçtiğimizde bunun bir sığlık olmadığını, hafif rüzgâr çıktığında tıpkı bir sığlık gibi görünen, akıntıların neden olduğu güçlü bir dalgalanma olduğunu fark ettik. Dalgalanan yerde 200 ve 400 kulaçlık ölçümler yaptık, ama dibi bulamadık; KD ve GB yönünde dar bir hatta kırılan dalgalar halinde birkaç mil boyunca uzanan bu dalgalanmanın kuzey tarafında akıntının GD yönünde saatte çeyrek mil, güney tarafında ise KB yönünde saatte 1½ mil olduğunu tespit ettik; o esnada rüzgâr çok hafif veya neredeyse sakindi. Üç yıl boyunca sürekli olarak mercan sığlıkları gören bizler için bile bu görünümün bu kadar aldatıcı oluşu, aynı zamanda, daha önce gelen denizcilerin de aynı şeyi görmüş olduklarını ve incelemeden sığlık olarak kayda geçirdiklerini kanıtlıyor; bu, eski haritaların yol açabileceği sayısız tehlikeyi de tamamen açıklar. Arap rehberlerin hiçbirinin bu sığlık hakkında duyduğu sözlü bir bilgi yok; sığlığın var olduğuna da inanmıyorlar.[101]

Böylece *Sailing Directions*, tek ve net bir vuruşla, artık bilim öncesi olarak nitelenen, Avrupalılara ait eski standart eserleri neredeyse alaya alarak reddetmekte; bununla tam bir tezat teşkil edecek şekilde, "Arap rehberler"in ampirik olarak daha kesin, ama "sözlü" oluşu değerine gölge düşüren "bilgi"sine itibar etmektedir. Metin böylelikle kendisini yeni nihai bilgi merkezi olarak belirlemiş oluyor (ve elbette güç merkezi olarak da, zira güç bilgiden hiçbir zaman uzak değildir: Kıyıdaki yerlere dair açıklamaların çoğu, yalnızca askeri amaçlar açısından değerli olabilecek konuları ele almaktadır; araştırmacı yazarların da Hindistan Donanması'nın hizmetinde olduğu unutulmamalıdır).

Yerel rehberlere olan bağımlılık Wellsted'in anlatısında üstelik kişiselleştirilmiş, bir rehberin adı "[Kızıldeniz] sularında yelken açmış en becerikli ve en yılmaz denizci olarak haklı bir nam edinmiş olan ihtiyar Seroor" diye anılmıştır.[102] Konu buraya gelince bir coşku dalgasına kapılan İngiliz kaptan, gemiciliğin aktörü olmaktan çok yalnızca bir izleyicisi rolünde olduğunu doğrular: "Bu anlarda, sağlam yapılı yaşlı dümenci, açık başı, rüzgârda

101 Age.

102 Wellsted, *Travels in Arabia,* 2:116.

dalgalanan seyrek kır saçları ve sürekli geminin üzerine sıçrayan su serpintilerinden sırılsıklam olmuş yüzüyle ayakta dururdu. Bu şekilde, takdire şayan bir maharet ve soğukkanlılıkla, bizi yıkımla tehdit eden şiddetli rüzgârlara rağmen denizler üzerinde rotamıza yön verirdi. İlerleyişimizi güvenli bir yerden seyreden izleyiciye, bu sahne, sert hava şartlarının hiddetine karşı başarıyla mücadele eden insan becerisinin hayranlık uyandıran çarpıcı bir resmini sunmaktan geri durmazdı."[103]

Bu edebi imgeyle bağlantılı olan ve aynı zamanda metnin katışıksız nesnel bilimselliğini bir parça baltalamaya da katkıda bulunan bir unsur, Kızıldeniz'de seyrüseferin ancak sürekli ve aktif gözlemle gerçekleştirilebileceği, çünkü resiflerin birçoğundan ancak görerek kaçınılabileceği yolundaki tekrarlanan ifadelerdir. Bir başka deyişle, ne kadar kapsamlı bir şekilde haritalanmış ve derinlemesine araştırılmış olursa olsun, Kızıldeniz her zamanki gibi tehlikeli olmaya devam etmektedir; denizci hâlâ sadece çağlar boyu işe yaramış olan görme gücüne güvenebilir. Rehberin görme yetisinin "tek kılavuz" olduğunu belirten yukarıdaki ifadenin de gösterdiği gibi *Sailing Directions*'ta ikna edici bir şekilde öne sürülmüş olan bu düşünce, bir seyrüsefer alanı olarak Kızıldeniz'in sonraki bilimsel formülasyonlarında daha da detaylandırılacaktı. *Sailing Directions* genellikle denize ilişkin bilginin, (örneğin haritalarda ve yönergelerde yer alan) sabit verilerden ziyade doğrudan algıya dayanmasını savunur. Bu belki de en çok denizin veya sığlıkların renginden söz ettiğinde belirgindir. Mesela, "mercan kayalarında yeşilin farklı tonları"nın görüldüğünden bahseder; bunlar suyun derinliğine ve dolayısıyla demir atmak için uygun yerin neresi olduğuna dair bir fikir vermektedir.[104] Başka bir yerde şöyle der: "Güneş parladığında, kayalardan yeşil bir gölge yansır, bu sayede onlardan kaçınılabilir" (351). Ayrıca birden fazla yerde, araştırmacılar güvenli varış için doğrudan gözlemin gerçekten şart olduğunu belirtirler. Cidde'ye ulaşmanın tek yolu çıplak gözle bakmaktan geçer, "çünkü kanallar o kadar dardır ki, oraya yaklaşıldığı vakit hariç, işaretler pek işe yaramaz" (306). Bu aynı zamanda içeri girmek için en uygun zamanı da belirler: "Öğleye doğru [...] çünkü o sırada suyun şeffaflığı nedeniyle batık kayalar yüzeyde koyu yeşil bir gölge olarak görünür" (306). Farasan Adası

103 Age.

104 Horsburgh, *India Directory*, 347. Bu eserin atıf yapılan sayfaları metnin bundan sonrasında parantez içinde verilmiştir.

yakınlarındaki kanala gelince, "iki yolun herhangi birinden giren bir gemi için, göz başlıca rehber olmalıdır" (292). Salaka yakınlarındaki bölge için ve yine Dohana Körfezi için de hemen hemen aynı söz ("başlıca" yerine "tek" denerek) kullanılmıştır (334, 335).

Rehberin algısının bilimsel verilerden üstün tutulması, Wellsted'in Kızıldeniz'i zapta geçiren metninde de çeşitli noktalarda hem açık hem de dolaylı olarak doğrulanır. Hatta bir noktada Wellsted bunu olabildiğince net bir şekilde tane tane söyleme ihtiyacını hissetmiştir: "Kümelerin yakınında ve arasındayken, bir haritanın denizciye faydası bunların dış sınırını belirtmekten öteye geçmez; bu nedenle biz de dikkatimizi özellikle bu sınırlara yöneltmiştik. Sınırların içinde ise denizciyi tek ve en iyi rehber olan göz yönlendirmelidir. Nasıl hareket edileceğiyle ilgili olarak burada verilen kısa bilgi, onun tehlikeleri fark etmesine ve ayrıca çeşitli gölgelerden suyun derinliğindeki değişiklikleri tahmin etmesine olanak sağlayacaktır."[105]

Bu tema, Kızıldeniz'in bir bilim nesnesi olarak temsil edildiği sonraki çalışmaların belki de hiçbirinde, ABD donanmasının kendi rehberi olan ve içeriği büyük ölçüde İngilizlerin Moresby ve Elwon'un çalışmalarına dayalı kılavuzundan alınan *Sailing Directions for the Red Sea and the Gulf of Aden*'in üçüncü baskısındakinden daha güçlü bir şekilde detaylandırılmayacaktı. Rehber, Kızıldeniz'deki mercan oluşumları bolluğunun kendine özgü yönlerini ele aldıktan sonra, *görmeye* dair açık talimatlarla söze devam eder:

> Mercan resifleri arasında yol almak genellikle göze dayalı olduğundan, resiflerin en kolay görüldüğü koşullara dikkat edilmesi iyi olur. Güverteden veya köprü üstünden ziyade direğin tepesinden, Güneş alçaldığında değil de yükseldiğinde daha kolay görülürler; Güneş'in en elverişli konumu gözlemcinin arkasında olduğu konumdur. Yeşilimtırak sarı tonlarında renkli gözlüklerin güneşin gözü almasını engellemekte çok yararlı olduğu ve bunları takmanın mavi ile gri arasındaki kontrastı ortaya çıkardığı görülüyor; başka renkteki gözlükler kullanılmamalıdır. Öğleden 5 saat öncesiyle öğleden 5 saat sonrası arasında sudaki ışıkta önemli bir fark gözlemlenmiştir; bu, gecenin

105 Wellsted, *Travels in Arabia*, 2:246.

karanlığından sonra gözün aydınlığa alışmasından kaynaklanıyor olabilir.[106]

En iyi vakitlere, açılara ve algılama biçimlerine ilişkin öneriler, metin büyük bir kısmı resiflerin ve mercanların konumlarını ayrıntılı olarak saptamakla ilgili olan coğrafi ve topografik açıklamalara geçmeden önce, birkaç paragraf daha devam eder.

Son olarak, Moresby ve Elwon'un *Sailing Directions*'ında metnin nesnelci ve bilimsel retoriğinin açmazlarını vurgulayan bir başka boyut, araştırmada yer alan bilgilerin çok çeşitli olmasıdır. Bu, söz konusu haritalama gezileriyle bağlantılı yazın türlerinin karışıklığını yansıtır. Metinde coğrafi ve topografik niteliği daha kesin olan bilgilere ek olarak antropolojik, arkeolojik, mimari, ticari, tarihi, askeri ve dini nitelikte veriler seferber edilmiştir.

Modern bilimin bozulmamış ve yüceltilmiş yapısında açılan bu gedikler sürpriz olmamalıdır. Haritalama çalışmasının kendisi, başlangıcından itibaren düz ve yalın pragmatik amaçlara sahipti: Açıklanan amaç, bölgede buharlı gemi yolculukları başlatılmasının yolunu açmaktı. Wellsted, kitabında bütün bir bölümü, Kızıldeniz'den geçecek düzenli buharlı gemi seferleri tesis etmenin önemini vurgulamaya ayırır. Burada da sömürgeleştirme teşvik edilmiştir: "Ancak ben Avrupa ile Hindistan arasındaki ana geçiş yolu olan Mısır'ın er ya da geç bizim olması gerektiğini hep düşündüm."[107] Mısır yarım yüzyıl daha doğrudan İngiliz kontrolüne girmemiş olsa da, Aden bundan yalnızca birkaç yıl sonra, 1839'da İngiliz egemenliğine geçer. Kızıldeniz'in girişine açılan ön alana hâkim olan şehir, İngiliz buharlı gemileri için çok önemli bir kömür ikmal merkezi haline gelecekti.

Osmanlı'nın Dönüştürmesi

Hint Okyanusu'nda buharlı gemi seferlerinin fiilen düzenli hale getirilmesi birkaç on yılı bulacaktı. Bu, büyük ölçüde, etkili ve yararlı olma açısından yelkenin buhara karşı üstünlüğünü korumasını sağlayan teknik meselelerden kaynaklanıyordu. Daniel Headrick'in gösterdiği gibi, ancak 1850'lerde ve 1860'larda ortaya çıkan "dört yenilik [...] maliyetleri düşürmüş ve buharlı

106 *Sailing Directions for the Red Sea and the Gulf of Aden* (Washington, DC: Government Printing Office, 1943), 16.

107 Wellsted, *Travels in Arabia*, 2:294.

gemilerin yelkenli gemiler karşısındaki rekabet gücünü artırmıştı: Pervane, demir gövde, yüzey kondansörü ve bileşik motor."[108] 1850'lerin başlarında, Kızıldeniz'de buharlı gemi seferleri hâlâ nadirdi. *India Directory*'nin altıncı baskısı içinde yeniden basılan *Sailing Directions*'ın önsözü, bu çalışmanın kitaba dahil edilmesinin haklılığını açıklamaya çalışırken bunu kabul eder.[109] Bu kronoloji, daha büyük ölçekte Hint Okyanusu ve Akdeniz dünyaları üzerinde Avrupa/Britanya egemenliğinin geniş çaplı yayılım süreciyle iyi örtüşmektedir. Söz konusu egemenlik, Avrupalı olmayan devlet ve toplumların hem finansal hem de kavramsal bakımdan giderek daha borçlu hale gelmesinde kendisini gösteriyordu.

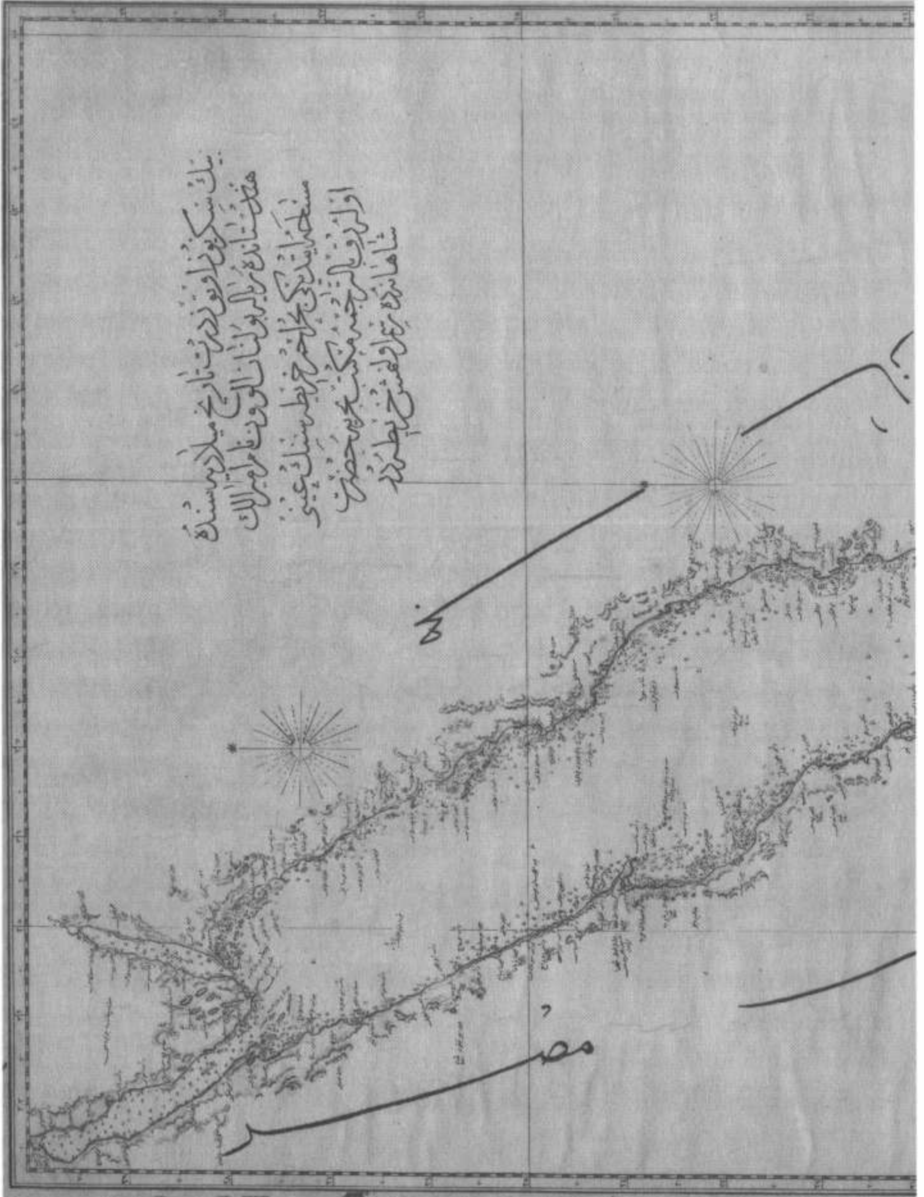
Bu devirden önce, Osmanlı söyleminde "Kızıldeniz" ifadesi son derece nadiren ve her zaman Avrupalıların bölgedeki projeleriyle bağlantılı olarak kullanılırdı. Paris'teki Osmanlı elçisinin Mısır seferi sırasında yazdığı rapordan sonra terim, Osmanlı arşivinde bir kez daha ancak 21 Nisan 1841 tarihli, yine Avrupalılar vesilesiyle yazılmış bir belgede geçer. Bu metin, Britanya Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a hitaben kaleme alınmış bir mektubun çevirisidir ve yine Fransızların emellerini, bölgeye ve aslında tüm Afrika kıyılarına hâkim olmak amacıyla Kızıldeniz'de yelken açmak için Mehmed Ali Paşa ile yaptıkları anlaşmaları konu almaktadır.[110] Bu olaydan sonra, terimin Osmanlı belgelerinde düzenli olarak işlerlik kazanması ancak Kızıldeniz'de buharlı gemi taşımacılığının genele yayılma potansiyeli ve Batı'daki kartografi pratiklerinin küresel bir hegemonyaya kavuşmasıyla gerçekleşir. Gerçekten de, yüzyılın ortasından önce "Kızıldeniz" kategorisini kullanan –ve bu arada onun nihai hegemonyasının kökeni hakkında bir fikir veren– diğer arşiv kaydı, (haritanın üzerine eklenen başlıkta belirtildiği gibi) "Miladi takvime göre bin sekiz yüz otuz dört yılında Hindistan'da tuğamiral olarak bulunan Elwon isimli amiralin ölçümünü yaptığı Kızıldeniz haritasının aynısı olup tercüme edilerek Bahriye Mektebi'nde çizilen haritadır" (Şekil 4).[111] Osmanlı

108 Daniel Headrick, *The Tentacles of Progress: Technology Transfer in the Age of Imperialism, 1850–1940* (Oxford: Oxford University Press, 1988), 24.

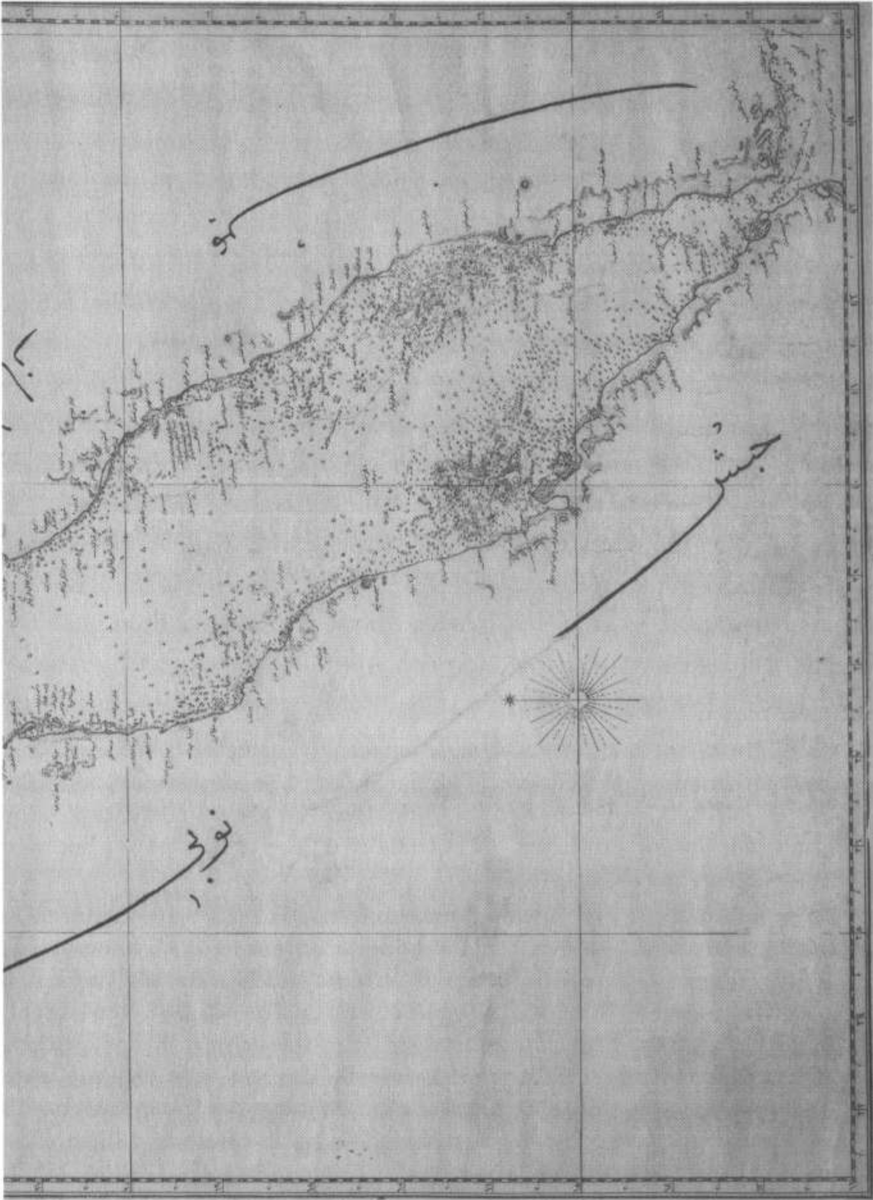
109 Horsburgh, *India Directory*, 278.

110 BOA, Y.EE 42/144 (21 Nisan 1841).

111 "Biñ sekiz yüz otuz dört tārīḫ-i mīlādiyesinde Hindistan'da riyāle bulunan Elvon nām amiraliñ mesāḥa ettiği Baḥr-ı Aḥmer ḫarīṭasınıñ ʿaynı olaraḳ bi't-tercüme Mekteb-i Baḥriye-i Ḥażret-i Şāhāne'de resm olunmuş ḫarīṭadır." BOA, HRT.h 717.

Şekil 4. *Baḥr-ı Aḥmer*, kuzeyi (solda) ve güneyi (sağda). © Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi.

haritasının asıl tarihi, tercümesi olduğu orijinal haritanın tarihi gibi belirsizdir, ancak kaynağı konusunda şüpheye yer yoktur.[112]

Kızıldeniz teriminin Osmanlı söyleminde fiilen benimsenmesinin tarihi 1850'lere uzanır ve Mısır valisinin (önce Mehmed Said Paşa'nın, ardından da İsmail Paşa'nın) himayesinde bir Osmanlı vapur kumpanyasının kurulmasına ilişkin tartışmalara dayanır. Bu tartışmalar, denizin çeşitli kısımlarının ve limanlarının birbirine bağlanmasının yanı sıra denizle denizin ötesindeki çeşitli alanlar arasında bağlantılar kurulmasını konu ediniyordu. Bu girişimle ilgili çok sayıda belgede, vapur şirketinin faaliyet alanının mekânsal parametrelerini tanımlamak için sistematik olarak aynı kelimeler kullanılır; özellikle de "Baḥr-ı Aḥmer'de vāḳiʿ benādir"den, yani "Kızıldeniz'de mevcut limanlar"dan bahsedilmesi dikkat çekicidir –burada havzanın adının bire bir çevirisi kullanılmıştır.[113] Mecidiye Vapur Kumpanyası 1856'da, Osmanlı ve Mısır makamlarının Avrupa bankalarından ilk defa borç almalarıyla aşağı yukarı aynı zamanda doğdu.[114] Vakti gelince ve birkaç isim değişikliğinden

112 Osmanlı haritası, Britanya arşivlerinde bulunan, Moresby ve Elwon tarafından yapılmış haritalara çok benzemekle birlikte onların bire bir aynısı değildir, NA, FO 925/3018, "Chart of the Red Sea Comprising Part above Jiddah, Surveyed by Cmdr Moresby and Lt. Carless," ve FO 925/286, "Map of the Red Sea, Surveyed by Cpt Elwon and Others, 1830-34."

113 Bu konuda özellikle bkz. şirketin kurulması hakkında Mısır valisine gönderilen ferman, BOA, MM 15, 48-9, 22 (H. Rebiülevvel ortaları 1272/M. Kasım sonları 1855), ve ayrıca İstanbul'daki Bâb-ı Âlî ile Mısır valiliği arasındaki yazışmaları içeren belge grubu, BOA, İ.MMS 28/1205 (H. 1280-1283/M. 1864-1866). Belgeler, söz konusu alanı daha da net olarak şu şekilde belirtir: "Baḥr-ı Aḥmer'de vāḳiʿ benādir ve sevāḥil-i Ḥicāziye ve Yemāniye ile Muṣavvaʿ ve Sevākin ve Ḳuṣeyr ṭaraflarına ve Başra körfüzüne işlettirilmek üzere bir vapur kumpanyası teşkīli muḥassenāttan olacağına ve hüccāc-ı ẕü'l-ibtihāc naḳl ve īṣālinde daḫi teshīlāt-ı külliyeyi istilzām eyliyeceğine." Zaten bundan birkaç yıl önce (H. 1268/M. 1852), Hintli bir tüccar, Süveyş ile Cidde arasında buharlı gemi seferleriyle bağlantı kurma fikrini Osmanlı sarayının dikkatine sunmuş ve bu konuda, içinde Kızıldeniz'in de (*Baḫr-ı Aḥmer*) geçtiği geniş çaplı bürokratik tartışmalara yol açmıştı. Bkz. BOA, İ.MVL 265/10084.

114 Nubar Paşa, Mısır'da bir vapur kumpanyası kurulması konusunda fikir babasının kendisi olduğunu iddia etmiştir; bkz. Nubar Nubarian, *Mémoires de Nubar Pacha* (Beyrut: Librairie du Liban, 1983), 159-62.

sonra, Kahire ve İstanbul hazineleri iflas ettikten sonra bir İngiliz şirketine satılacaktı.[115]

Süveyş'e deniz yoluyla ulaşım meselesiyle ilgili olarak Britanya büyükelçisiyle yapılan müzakerelerin temelindeki açık mantığın gösterdiği gibi, Osmanlı makamları, seyahati ve harita yapımını sömürgeci yayılmayla ilişkilendirmekte birçok yönden oldukça haklıydı. Kızıldeniz'deki haritalama çalışmalarını kısa bir süre sonra Aden'in fethi izledi. Sonunda Kızıldeniz'i çevreleyen Osmanlı topraklarının çoğu İngiliz nüfuzu altına girecekti. Demek ki Osmanlılar, haritaların getirdiği tehlikenin son derece bilincindeydi ve emperyalizmin her şeyden önce bir "*coğrafi* şiddet" eylemi olduğunun farkına varmışlardı. Padişah, Kahire'deki yetkililere bunu düzenli olarak hatırlatıyor, Avrupalıların ticaret ve bilim kisvesi altında gelip sonra da topraklarını fethettiği Hindistan örneğine işaret ediyordu.[116] Kahire'ye gönderilen bir ferman, Cidde'nin gümrük gelirlerini mahvetmeleri bir yana, der, Frenk gemileri bölgenin santim santim ölçümünü, araştırmasını yapıyor, haritasını çıkarıyorlar. Ve geçmiş olaylarla tarih kitaplarının açıkça gösterdiği gibi, diye devam eder ferman, Frenk milletleri gemiyle dünyayı dolaşmış, ticaret kisvesi altında memleketlerin içlerine sokulmuştur. Metin daha sonra İngilizlerin ve Hollandalıların Hint Okyanusu'na girişlerini anlatarak Hicri 900 yılı civarında (yani Miladi 1490'ların ortalarında) onları ilk kez Doğu Afrika kıyılarından Hindistan kıyılarına götüren Arap denizciye dair ünlü hikâyeyi nakleder. Burada Yemenli olduğu söylenen denizci, "görünüşte Müslüman ama özünde kâfir olan kötü niyetli bir kişi" olarak anlatılır.[117] Bengal ve Malabar kıyılarına gidiş yolunu

115 Bkz. Gülden Sarıyıldız, "Mısır'da Kurulan Mecidiye Vapur Kumpanyası ve Faaliyetleri," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 9 (2003): 17-36.

116 Bu, Kahire seçkinlerine gönderilen ve bir kopyası şurada yer alan emrin dile getirdiği temel noktadır: BOA, MM, 9, 190-91, 331 (H. Zilhicce ayı başları 1192/M. Aralık sonları 1778 tarihli). Metinde doğrudan alıntılanacak ve mealen aktarılacak olan bu kaynak, münferit bir belge değil, aksine, zamanın Osmanlı kamusal söyleminde yer alan ve bilgi, ticaret ve sömürgecilik arasında bağlantı kuran yaygın bir motifin parçasıdır.

117 Bu hikâye, en başından beri Vasco da Gama'nın yolculuğuna dair hem Batı hem de Osmanlı anlatılarının temel bir unsuru olmuştur. 16. yüzyılda Yemen'in Osmanlılarca fethini kaleme alan tarihçi Kutbüddin en-Nehrevâlî, büyük denizci Ahmed b. Mâcid'e yönelik ünlü ithamında, onu sarhoş olduğu bir sırada Portekizlilere denizin karşı kıyısına nasıl geçildiğini göstermekle suçlamıştı, ancak son dönemde araştırmacılar bu bağlantıyı reddetmiştir.

öğrenip güvence altına alan Frenkler, mükemmel bir donanmayla geri dönüp birdenbire Surat, Ahmedabad, Bengal ve Burhanpur gibi kaleleri kuşatmış, hatta bunlardan bazılarını zapt etmişlerdi.[118]

Bu noktada son derece bilinçli bir yazar sesi değişikliğine gidilerek anlatım doğrudan hitaba döner: "Size zarar vermek istemiyoruz, biz sadece mal alıp ticaret yapmak için buradayız. Gereken gümrük vergilerini ödeyeceğiz. Kaleleri bize bırakın, onlara sadece gemilerimiz için güvenli limanlar olarak ihtiyacımız var. İşte bu sözlerle Frenkler o toprakları işgal etti." Gittikçe daha fazla asker ve silah getiren Portekizliler, İngilizler ve diğer Hıristiyan milletleri, Hindistan kıyılarının tamamını bölüşerek boyunduruk altına aldılar; Müslümanların limanlar üzerindeki kontrolünü tamamen ortadan kaldırdılar ve eşi görülmemiş sayıda Müslüman'ı tebaa olarak ele geçirdiler.

Bu geçmiş örneklerden söz edilmesindeki amaç açıkça, Kahire'deki seçkinlerin, Frenkleri Baḥr-ı Süveys'e açılmaktan menetmenin aciliyetini anlamasını sağlamaktı; (metin boyunca defalarca açıklandığı gibi) fermandaki asıl emir de buydu. Daha da önemlisi aradaki birliği korumaktı –bunun için padişah tarihsel bir örneğe de başvuruyordu. Ferman, Hindistan'ın nispeten yakın tarihte gerçekleşen fethinden bahsettikten sonra, Hicri 400'lerin (yani 1090'ların) sonlarında, diye devam eder, Frenk milletleri yine ticaret kisvesi altında Suriye kıyılarına gelip gitmeye başlamıştı. Mısır'ın Fâtımî hükümdarlarının acizliği ve Abbâsî halifelerinin onlarla çekişmesinin sonucu olarak, Frenkler Suriye kıyılarındaki kalelere saldırmaya başlayıp zamanla Akka, Kal'atü'l-cedîd ("Yeni Kale/Şehir," tam yeri belirsizdir), Safed ve Beyrut'u fethettiler ve sonunda Müslümanların ilk kıblesi ve evliyalar ocağı olan kutsal Kudüs şehrini bile işgal ettiler. Ardından, ferman, Frenklerin bölgeden temizlenmesindeki rollerinden ötürü Selâhaddin'i, Eyyûbîleri ve Memlükleri över ve halihazırdaki meselenin içinde vahim bir tehlike barındırdığını bir kez daha yineler. Geçmişe günümüzden bakmanın avantajıyla, padişahın bu sezgisini doğrulamamız kolaydır: Batı Avrupalılar dünyanın neresine tüccar ve haritacı olarak çıkageldiyse, oranın çok geçmeden sömürgeleştirilme ihtimali yüksek olmuştur.

Osmanlılar birden tutup "resim olarak dünya"ya girmeye kalktıklarında artık çok geçti: Bunu yapmak için, onları mutlaka resmin dışında tutmak

118 Başka bir şehirden de söz edilmiştir, ancak kesin yazılışı belirsizdir.

isteyecek insanlardan borç almak zorunda kaldılar. Aynı şekilde, Osmanlı Devleti aşağı yukarı aynı dönemde sömürgecilik tarzı politikalara girişmeye çalıştığında, zarlar artık çoktan hileli hale gelmişti (elbette bu işin ustaları, özellikle de İngiltere ve Fransa lehine). Denizin egemen bütünlüğü varsayımının ortaya çıkışının tam da yönetilen halkların ilerleme yolunda yürüyebilmek için devletin yardımına ihtiyaç duyduğu yolunda modern bir kolonyal söylemin devlet tarafından formüle edildiği zamana denk gelmesi tesadüf değildir. Modern kavramlar olan homojen mekân ve lineer zamanın benimsenmesi başlı başına, tanımı gereği Avrupalı olmayanı dışlayan bir kolonizasyon süreciydi. Başka bir deyişle, Osmanlılar, farklı uygarlıkların bir gelişim çizgisi üzerinde sıralanabileceği ilerleme çerçevesini içselleştirmekle, kendilerini arayı kapamak için sürekli koşturup durmak zorunda kaldıkları bir oyuna dahil etmiş oldular: Nasıl ki Osmanlı bürokratları kimi aşiret mensuplarını vahşi buluyorsa, Avrupalı Oryantalistler ve politikacılar da Osmanlı Devleti'nin kendisini geri kalmış ve reforma muhtaç durumda görüyorlardı.

Belki de hepsinden daha ironik olan, Kızıldeniz'in tam da tutarlı bir nesne olarak belirginleştiği sırada birden fazla süreç yoluyla sömürgeleştirilmesi ve tüm bunların sonucunda delinerek Süveyş Kanalı'nın açılmasıdır: Bu kanal hem gerçek hem de sembolik anlamda Kızıldeniz'in bütünleşik bir yaşam alanı olma niteliğini yok etmiş ve onun iç ve dış akışlarını temelden dönüştürmüştür. Kanalın muazzam sayıda insan yaşamı pahasına (çoğunlukla zorunlu çalıştırma sistemiyle işe koşulan Mısırlı köylülerin emeğiyle) kazılması,[119] yalnızca Akdeniz ile doğrudan sıvı ve biyota değiş tokuşuna yol açmakla kalmadı; aynı zamanda Port Said, İsmailiye ve Port Sudan gibi yeni şehirlerin kurulup geliştirilmesiyle bölgenin kentsel peyzajını etkiledi ve Kızıldeniz'i hep başka bir yerlere açılan bir koridor, bir geçit, bir huni olarak tahayyül etme alışkanlığının yerleşmesini beraberinde getirdi. Ayrıca, rüzgâr gücüyle giden rakiplerine kıyasla kanalı daha kolay geçtikleri için buharlı

119 Katılan Mısırlı işçilerin sayısı büyük ölçüde değişkenlik göstermiştir. İsmail Paşa'nın hidivliğe gelmesinden sonra, 1864 yılı ortalarında angarya uygulaması nihayet durduruldu. Kanalın yapımında zorla işçi çalıştırılması meselesi hakkında bkz. ʿAbdülʿazîz Muhammed eş-Şinnâvî, *es-Suhra fî hafri kanâti's-Süveys* (Kahire: el-Heyʾetü'l-Mısriyyetü'l-ʿâmme li'l-kitâb, 2002).

gemilere çok önemli bir avantaj sağlamış oldu ve böylece uzun mesafeli, okyanuslararası ticarette yelkenli gemiciliğin ölüm çanını çaldı.[120]

Böylece, Kızıldeniz'in hem icadı hem de çözülüp dağılması aynı büyük emperyal hareket içerisinde, yani Avrupa'nın yayılarak önce Akdeniz'in sularını yutması, sonra da diğer denizlere nüfuz etmesiyle birlikte gerçekleşti.[121] Sürece yönelik cinsel, hatta üremeyle ilgili bir metafor, kanalın Avrupalı savunucuları tarafından şöyle hayal edilmişti: Ferdinand de Lesseps üzerinde büyük bir etkisi olacak olan Saint-Simoncular, karanın delinerek kanalın açılmasını erkek Batı ile dişi Doğu arasındaki çiftleşmenin doruk noktası olarak tasavvur ettiler.

Tıpkı denizin haritasının çıkarılması ve diğer modernleştirme projelerinde olduğu gibi, Süveyş Kanalı'nın yapımıyla ilgili hiçbir şey, emperyal iradenin sorunsuz, kendinden emin bir biçimde dayatılmasından ibaret değildi. Olayın tamamı, hem yerel hem küresel ölçekte, gerek Avrupa içinde gerek Avrupa dışında gerekse de bu ikisi arasında büyük çatışma ve gerilimlere konu olmuştu.[122] Özellikle Marwan Buheiry'nin belirttiği gibi, "Batı'nın iletişimde yaptığı teknolojik atılımların (basın, demiryolu, buharlı gemi seferleri, Süveyş Kanalı ve telgrafın)" hem "kolonyal tahakkümü kolaylaştırmış" hem de sömürgeleştirilmiş toplumların birbirine "bağlanmasını sağlamış" oluşunun yarattığı "paradoksal gerçek" göz önüne alındığında, bunun hiç

---

120 Bölgesel ticaret açısından, yelkenli gemiler yirminci yüzyıl içlerine kadar önemini korudu: Daha az bir başlangıç sermayesi gerektiriyorlardı; takvimleri esnekti; enerji kaynakları bedava ve her yerde mevcuttu. 1930'ların sonlarında Alan Villiers ile birlikte yelken açan kılavuz kaptanın dediği gibi: "Allah büyük ve rahman, rüzgârları bedavadır. Bu nedenle müminler o rüzgârları kullanır." Villiers'ın bilgi aldığı kişilerin tahminine göre, 1939-40'ta "denizlere açılan Arap gemileri filosunun toplamı" 2.000 ila 2.500 gemiden oluşuyordu. Alan Villiers, *Sons of Sindbad* (1940; yeniden basım New York: Charles Scribner's Sons, 1969), xx.

121 Süveyş Kanalı'nın teknoloji, ticaret ve emperyalizm tarihindeki yeri için bkz. Headrick, *Tentacles of Progress*, özellikle 2. Bölüm.

122 Süveyş Kanalı'nın Osmanlı bakış açısından tarihi henüz yazılmamıştır. Oysa denizleri (çoğunlukla Nil üzerinden) birleştiren bir kanal fikri Osmanlı kamusal söyleminde uzun süredir mevcuttu (Örneğin Evliya Çelebi bundan bahseder.) ve arşivdeki bol miktarda belgenin de gösterdiği gibi nihai projenin kendisi İstanbul'da çok tartışılmıştı.

de öyle basit bir muzafferiyet hikâyesi olmadığı görülür.[123] Ayrıca, Valeska Huber'in yakın zamanda gösterdiği gibi, kanalın açılmasıyla artan hareketlilik, "hastalıkların dünyaya yayılması ya da asi bireylerin veya grupların hareketi gibi sorunlarla bağlantılı, kontrol edilmesi zor bir güç" üretti.[124] Gerçekten de kanalın açılması bölgedeki hareketlilik ve değiş tokuş biçimlerini birçok yönden değiştirdi. Bazı insanların hareketini hızlandırdıysa da bazılarınınkini yavaşlattı. Bu nedenle Süveyş Kanalı, daha geniş ölçekte "farklı hareket türlerinin ayrışması, düzenlenmesi ve bürokratikleşmesi"nin bir parçası olarak okunmalıdır.[125] Daha da ötesi, On Barak'ın ikna edici bir şekilde gösterdiği gibi, "Batı'nın teknolojik atılımları" "Batılı olmayan", hatta "insan olmayan" aktörlerce sarılmış olduğundan, (Avrupa, Batı, insan, bilim vb.) kurucu terimlerin kendilerinin, (birer çıkış noktası olarak değil) kamuflajlar, susturmalar ve çeşitli şiddet türleri sonucu ortaya çıkan kavramsal nihai ürünler olarak okunması gerekir.[126] "Kolonilerden gelen yerli bilgi, malzeme ve aktörler," der Barak, "metropolü, açıkça kabul edilmese de önemli şekillerde, yeniden oluşturmuştur."[127]

Yine de, Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte Mısır'ın kaderi artık Avrupa'ya (özellikle de Büyük Britanya'ya) sıkı sıkıya bağlanmıştı. Gerçekten de kanal, Mısır'ın sonraki tarihinde önemli bir yere sahip olacak, İngilizlerin 1882'de İskenderiye'ye yaptığı bombardımandan 1956'daki Üçlü Saldırı'ya kadar (ki Mısır'daki bu işgallerin her ikisi de açıkça kanalla bağlantılıydı) ülkedeki kolonyal ve postkolonyal vaziyetin birçok önemli kavşağında merkezi bir rol oynayacaktı. Bu tarihi olay, Mısır'ın bağlı bulunduğu İstanbul'daki Osmanlı hükümdarıyla olan ilişkisini de dönüşüme uğrattı.

Mehmed Ali Paşa görünüşe göre tüm bunları sezmişti. Akıllı bir siyasetçi olarak (Fransız tarihçi Pierre Crabitès'e göre) "Kızıldeniz'den Akdeniz'e bir su

---

123 Marwan Buheiry, "Colonial Scholarship and Muslim Revivalism in 1900," *Arab Studies Quarterly* 4, no. 1-2 (1982): 3.

124 Valeska Huber, *Channelling Mobilities: Migration and Globalization in the Suez Canal Region and Beyond, 1869-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 3.

125 Age.

126 On Barak, *On Time: Technology and Temporality in Modern Egypt* (Berkeley: University of California Press, 2013).

127 Age., 40.

yolunun açılması durumunda, sularının karışmasının Mısır'ın bağımsızlığını boğacağı görüşündeydi."[128]

Bu yapısal dönüşümlerin ardından Hidiv İsmail Paşa'nın ülkesinin "artık Afrika'da olmadığını", "Avrupa'nın bir parçası" olduğunu ilan ettiği söylenir.[129] Bu rivayetin uydurma olması mümkündür; illaki Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla bağlantılı da olmayabilir (gerçi sonraki literatürde genellikle onunla ilişkilendirilmiştir),[130] ama coğrafyanın birbiri üstüne binen söylemsel ve maddi yapısına ve mekânsal kategorilerin aynı anda hem saptayıcı hem de edimsel boyutuna işaret eder –bir yandan da, elbette, Avrupa moderninin müthiş çekim gücünü gösterir.

128 Pierre Crabitès, *Ismail, the Maligned Khedive* (Londra: George Routledge and Sons, 1933), 9.

129 Alıntı age., 263'tedir.

130 Örneğin bkz. Barak, *On Time*, 61. Bu söz, Lord Cromer'in (taraflı olmakla birlikte) temel nitelikteki eseri *Modern Egypt*'te, Mısır'ın borç ödemesini düzenlemek için gönderilen Soruşturma Komisyonu üyesi Sir River Wilson'a hitaben Hidiv'in 1878'de yaptığı bir konuşma bağlamında geçer. Cromer, konuşmanın yazımını Nubar Paşa'ya atfetmiştir. Bkz. Evelyn Baring Cromer, *Modern Egypt* (New York: Macmillan, 1908), 1:62.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Talasomani
Modernite ve Deniz

Modern coğrafyanın bakış açısından dünya net ve basit görünür. Bu biraz paradoksaldır, çünkü modernitenin özel niteliklerinden birinin karmaşıklık olduğu düşünülür (karmaşık toplumlar, karmaşık kişilik, karmaşık mantık vb.). Ancak modern coğrafyanın ortaya çıkışıyla, her okul çocuğunun dünyanın belirli sayıda kara parçası ve denizden oluştuğunu bilmesi gerekmiştir: Yedi kıta olduğu gibi, beş okyanus ve belirli sayıda deniz vardır; hepsi tuzlu sudan oluşur, bazıları tamamen, bazıları da neredeyse tamamen karalarla sınırlıdır.

Modern coğrafyanın nesnellik iddiaları şiddetli eleştirilere uğramıştır. Tarihi coğrafyacı Martin Lewis, "Dividing the Ocean Sea" [Okyanus Denizini Bölmek] başlıklı önemli makalesine "küresel coğrafyanın yaygın bir doğalcılık varsayımına göre işlemesi"ni yererek başlar.[1] Bununla kastettiği şey, "dünyanın en temel bölümlerini oluşturan kıta ve okyanusların –üzerilerine pek düşünülmemekle birlikte, düşünüldüğü kadarıyla– genelde doğal dünyanın problematik olmayan unsurları olarak görülmesi, sınırları teamüllere göre belirlenmiş yerler olarak değil, öylece keşfedilmiş yerler olarak kabul edilmesi"dir.[2] (Tarihçi Kären Wigen ile birlikte kaleme aldığı) 1997 tarihli kendi kitabı *The Myth of Continents*'a [Kıtalar Miti] atıfta bulunarak kıta ayrımlarının "doğal dünyanın verili unsurları olduğu kadar entelektüel kurgular da olduğu"nu öne sürer.[3] Yazarların meta-coğrafya dediği kavrama yönelik bu tür eleştiriler önemlidir ve en yaygın kullanılan kategorilerden

1 Lewis, "Dividing the Ocean Sea," 188.

2 Age.

3 Age.

bazılarının temelinde yatan coğrafi varsayımlar meselesi üzerine düşünmek için yeni zeminler açmıştır.

Kurgunun Ötesinde

Elinizdeki kitap, bu tür çalışmalardan önemli ölçüde ilham almış olmakla birlikte, sırf teamülün gözler önüne serilmesine dayalı bir mantığın ötesine geçmeyi, naif jeotarihsel doğalcılığa yönelik reddi genişleterek jeotarihsel gerçekçiliğin bir bilimsel araştırma pratiği olmasına karşı itirazı da onun kapsamı içine katmayı hedefliyor. Bu, kavramlardan oluşan zihinsel bir dünyayla nesnelerden oluşan maddesel bir dünya arasındaki basit ayrımı verili kabul eden yaklaşımların (örneğin, sosyal inşaya odaklanan yaklaşımın) sınırlarını aşmayı gerektiriyor. İşte modern bilginin sinsi gücü tam da burada ortaya çıkıyor: Gerçeklik etkisi uyandıran, temsilin gerçekdışı boyutunun ta kendisidir. Bu yüzden coğrafi kavramların hem doğalcılığına hem de teamül sonucu ortaya çıktıklarına inanmak mümkündür. Herhangi bir nesnenin doğadan ziyade teamül tarafından çizilmiş olması, onun gerçekçilik iddiasını azaltmaz, gerçeklik üzerindeki gücünü de etkilemez. Aksine, temsilden, dilden, bilimden, hayal gücünden ve en önemlisi iktidardan ayrı görünen bir maddi gerçeklik anlayışının üretilebilmesinin doğrudan doğruya koşuludur bu.

Bir kere, çoğu okul çocuğu, coğrafi düşünceye ait kategorilerin "verili dünyanın doğal özellikleri olduğu kadar entelektüel birer kurgu" olduğunu da bilir. Kıtalar arasında ve okyanuslar arasında bulunan sınırların yalnızca geleneksel olarak kabul edilmiş hudutlar olduğunu bilirler. Örneğin, onlara genellikle, bazı başka ülkelerde okul çocuklarının yalnızca altı kıta olduğunu öğrendikleri, çünkü Amerika'nın iki değil, tek bir kıta olarak düşünüldüğü anlatılır veya kimi başka ülkelerde gayri meskûn Antarktika kıtasını ayırmak için beş artı bir modelinden söz edildiği öğretilir. Ayrıca, dünyadaki okyanusların birbirine bağlı tek bir büyük su kütlesi oluşturduğunun ve onları birbirinden ayırmanın zor olduğunun da bilincindedirler. Eleştirel tarihi coğrafya çalışmaları ise elbette bundan çok daha fazlasını gösterir: Bu geleneksel kabullerin dünyanın nasıl görüldüğü, bilimin nasıl üretildiği, hayatların nasıl yaşandığı konusunda ciddi ve derin (hatta bazen bilinçdışı) sonuçları olduğuna işaret eder. Ayrıca, bölme ve sınıflandırmanın farklı

biçimlerinin mevcut olduğunu, fethetme ve stereotipleştirmeyle daha az bağlantılı olabilecek yollarının bulunduğunu da gösterirler.

Dünyanın birbiriyle kuramsal olarak karşılaştırılabilen kesinlikle belirli bir grup birime bölünmesi, bugün hâlâ geçerli olan biçimine ancak 19. yüzyıl Avrupa'sında kavuştu. Her ne kadar kadim bir geçmişe ve özellikleri bakımından nesnel bir doğallığa sahip oldukları izlenimi verilse de, dünyanın kıta ve okyanusları modernite öncesinde pek çok isim almış, konturları da değişkenlik göstermişti. 19. yüzyılın başlarında bir noktada, dünyanın sabit hale getirilmiş belli bir resmi, her biri belirli özelliklere ve –ilerleme çağı açısından belki de en önemlisi– farklı kaderlere sahip objektif birimlerden oluşan formel bir şekle büründürüldü. Bir başka deyişle, her bir birim *hem* coğrafi *hem de* tarihsel bir nesne olarak, yani birbirini var eden iki özelliğiyle birden tanımlandı.

Ian Hacking, sosyal inşacılık hakkındaki tartışmaya olan katkısında, "Nesneler" ile "Fikirler" arasında yararlı bir ayrım yapar. Nesneler, der, "sözcüğün mecazi değil, genelgeçer anlamıyla 'dünyada'dır."[4] Bu kategoriye örnek olarak (insanlar, evreler, sağlık durumları, davranışlar, eylemler vb.) bir dizi varlığı sıraladıktan sonra, "Ayrıca evler, ev sahipleri, ev temizliği, kira, kuru çürük, tahliyeler, icra memurları, izinsiz yerleşim, açgözlülük ve Hazar Denizi" diye ekler (22). Konuya daha da açıklık getirmek için, Nesnelerin "ontolojik bakımdan öznel ama epistemolojik bakımdan nesnel" olabileceğini ileri sürerek kira örneğini kullanır: "[Kira] ontolojik bakımdan özneldir, çünkü özne olarak insanlar ve onların kurumları olmasa kira diye bir nesne olmazdı. Epistemolojik bakımdan ise kira nesneldir. Ayın ilk günü 850 dolar ödemeniz gerektiğini gayet iyi bilirsiniz (bunun öznel bir yanı yoktur)" (22).

Ya listesindeki son örnek olan Hazar Denizi'ne ne buyurulur? Açık ki Hazar Denizi genelgeçer anlamda dünyadadır. Peki Bakü'de rıhtımdan atlayan kişi Hazar Denizi'ne daldığını içgüdüsel olarak bilir mi ve bilmesi Hazar Denizi'ni "epistemolojik bakımdan nesnel" bir kategori haline getirir mi?

O halde Hazar Denizi bir Nesnedir, ancak tamamen kurumsal olarak yerleşik bir bilgi disiplini tarafından üretilmiş bir nesnedir. Ayrıca, en azından

4 Ian Hacking, *The Social Construction of What?* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999), 21-22. Bu eserin atıf yapılan sayfaları metnin bundan sonrasında parantez içinde verilmiştir.

kısmen, Hacking'in tanımladığı kavram türlerinden bir diğeri olan Fikirlere de ait olabilir: Hacking Fikirler derken, Nesnelere açıkça zıt bir biçimde, "fikirler, anlayışlar, kavramlar, inançlar, bir şeye yönelik tutumlar, kuramlar"ı kasteder. "Bunların kişiye özel olması, şu ya da bu kişinin fikirleri olması gerekmez. Fikirler tartışılır, kabul edilir, paylaşılır, ifade edilir, geliştirilir, netleştirilir, sorgulanır" (22). Örnek olarak da "amaçlar, gruplamalar, tasnifler (sınıflandırma biçimleri) ve türler"i sayar (22). "Hazar Denizi" ifadesi bir tasnif, bir sınıflandırma biçimi ve/veya bir tür değil midir? Öyledir.

Demek ki Hazar Denizi bir Nesne olmanın yanı sıra bir Fikirdir de –en azından Hazar Denizi'nin apaçık ortada, egemen bir varlık olduğu ve genel bir sınıflandırma kümesinin içindeki belirli bir örnek olarak anlaşılabileceği gibi, söylemsel olarak etkinleştirilmiş bir dizi parametreye dayalı bir Fikirdir. "Deniz"in nasıl olup da genler, kuarklar, toprak sahipleri ve kâhyalarla birlikte bu dünyadaki basit ve anlaşılır Nesneler listesine öyle kolaycacık kayabildiği de işte bu bölümün konusunu oluşturuyor.

Hacking, çeşitli disiplinlerdeki sosyal inşa tartışmalarını analiz ederken, doğa bilimleriyle sosyal bilimler arasında temel bir fark oluşturan etmenin *etkileşimlilik* olduğu saptamasında bulunur (32). Hacking'in açıklamasına göre: "Sosyal bilimlerin sınıflandırmaları etkileşimlidir. Doğa bilimlerinin sınıflandırmaları ve kavramları ise öyle değildir. Sosyal bilimlerde tür ile kişi arasında bilinçli etkileşimler olur. Doğa bilimlerinde ise bu tür etkileşimler olmaz" (32). Paragrafın başında, birbirine zıt örnekler olarak mülteci kadınlar ile kuarkları göstermiştir: Bunlardan birincisi, sosyal bilimlere ait bir kategori olarak, "o türden şeylerle, yani insanlarla etkileşime girer ki nasıl sınıflandırıldıklarının farkına varabilen ve davranışlarını ona göre değiştirebilen kadın mülteci bireyler de bu insanlara dahildir"; kuarklar ise "kuark olduklarının farkında değildir ve sırf kuark olarak sınıflandırılmakla değişime uğramazlar" (32). Başka bir deyişle, "kuark fikri kuarklarla etkileşmez" (32). Bu aydınlatıcı bir ayrım olmakla birlikte, Hacking'in de belirttiği gibi bu konuda cevaplanmayı bekleyen "pek çok soru" bulunmaktadır (32). Ayrıca, doğal ile toplumsalın kesişiminde yer alan coğrafya gibi bir bilimin durumu ne olacak? Kızıldeniz tabii ki ne bizatihi kendisinin bilincindedir ne de Kızıldeniz fikriyle etkileşir; peki ya onun kıyıları etrafında yaşayan insanlara ne demeli? Coğrafi sınıflandırma ve kategoriler, en doğal bilimsel örneklerinde dahi, sahalarında yaşayan insanlarla etkileşime girmeden

edemezler. Üstelik, coğrafi kavramlar, belirli sınıflandırmaların ve aslında sınıflandırma biçimlerinin diğer tasnif etme, görme ve dünyada var olma türlerini ortadan kaldırması bakımından etkileşimli niteliktedir. Modern tarih daha bir disiplin olarak doğuşundan itibaren kendisini coğrafi kategori ve kavramlara bağladığından bu sorular özellikle önem taşır. Nitekim Akdeniz bizatihi kendisinin bilincinde değildir, ama söz konusu türden şeylerle, yani Akdeniz halk(lar)ıyla etkileşime girer; onlar da gerçekten "sırf o şekilde sınıflandırılmakla değişime uğrarlar." Michael Herzfeld'in defalarca gösterdiği gibi, *Akdeniz* terimi aynı zamanda "günümüzdeki *reelpolitik*in müthiş bir silahı," geri kalmış Güney Avrupa toplumlarını gelişmiş, medeni Kuzey'den uzak tutmayı amaçlayan kudretli bir araç olarak anlaşılmalıdır.[5] Ancak bu, söz konusu kategorinin temelsiz olduğu anlamına gelmez, diye açıklar Herzfeld: "Akdeniz'in 'var olmadığını' söylemek, olgusal gerçeklerin 'var olmadığını' iddia etmek kadar aptalcadır."[6] Olgusal gerçeklerden bahsedilmesi açıklayıcıdır, ancak burada olgusallık "daima kurucu bir eylem" olarak anlaşılmaktadır, böylece "Akdeniz'in 'var olduğuna' yönelik iddialar Austin'in kullandığı anlamda edimseldir; gerçekleri dile getirmekten çok, onları yaratırlar."[7] Böylece dikkat, kategorinin geçerliliğinin ampirik bir değerlendirmesinden uzaklaştırılır ve kişiyi "hangi koşulların bu sözleri olgusal gerçeklerin ifadesi olarak ikna edici kıldığını belirlemeye" davet eder.[8]

Bu bölüm, tam da Herzfeld'in sözünü ettiği koşullara dair soykütüksel bir araştırmadan oluşuyor. Özellikle Akdeniz'in birliğine ve genel olarak deniz havzalarının bütünlüklü oluşuna ilişkin beyanların "olgusal gerçeklerin ifadesi olarak ikna edici" olmasına imkân veren söylemsel parametreleri ortaya koyuyor. Bir bilgi disiplininin *içinde* değil, disiplinler *arasında* meydana gelen epistemik bir değişimi inceliyor. Gerçekten de, egemen bir deniz fikri, hem

---

5 Michael Herzfeld, "Practical Mediterraneanism: Excuses for Everything, from Epistemology to Eating," *Rethinking the Mediterranean* içinde, der. W. V. Harris (Oxford: Oxford University Press, 2005), 62. Herzfeld'in Edward Said'in Oryantalizm'ine bilinçli bir nazire olarak türettiği adla "Akdenizcilik" sorunu, onun çalışmalarında uzun süredir mevcut olan bir temadır. Özellikle bkz. Michael Herzfeld, *Anthropology through the Looking-Glass: Critical Ethnographies in the Margins of Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).

6 Herzfeld, "Practical Mediterraneanism," 47.

7 Age., 50. Atıf yapılan eser J. L. Austin'in *How to Do Things with Words* kitabıdır.

8 Herzfeld, "Practical Mediterraneanism."

doğa bilimlerinin hem de sosyal bilimlerin birçok disiplininde bilimsel ilginin odağı haline gelmiştir. Bu şaşırtıcı gelmemelidir, çünkü bu tür epistemik kopuşların tipik bir özelliği tek tek disiplinlerden ziyade bir bütün olarak söylem düzeyinde işlemeleridir –zaten halihazırdaki halleriyle disiplinleri meydana getiren de aynı epistemik kopuş olmuştur aslında.[9] Egemen deniz, varlıkların yeni düzeninin ortak hükümdarları olarak yeni kurumsallaşan tarih ve coğrafya disiplinlerinde çok önemli bir rol üstlenmek üzere ortaya çıkmıştır. Nasıl ki modern episteme egemen deniz fikrinin ortaya çıkışının bir koşulu olmuşsa, deniz de modernite kozmosunun tam merkezinde yer almıştır.

Serbest Ticaret İçin Serbest Bir Deniz

Denizin Batı Avrupa entelektüel sahnesinde aniden ve güçlü bir şekilde arz-ı endam edişi, Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin (VOC) Portekiz gemisi *Sta. Catarina*'yı 1603'te Singapur açıklarında ele geçirmesine dair bir savunma metni yazma görevinin genç hukukçu Hugo Grotius'a verilmesiyle oldu. İlk olarak, ganimet hukuku üzerine kapsamlı bir yorumun kaleme alınması gerekti; *De jure praedae comentarius* adlı bu metin yayımlanmadan kaldı (neredeyse kayboluyordu), sadece on ikinci bölümü 1609'da *Mare liberum* başlığıyla, yazarın ismi verilmeden basıldı. Bu, denizin tutarlı bir kavram olarak kuruluşunun ilk hamlesi, kısacası, talasolojik hayal gücünün ilk yansımasıydı. Grotius'un siyasi anlayışı, yaratıcı bir akla ve engin bir bilgiye dayalı oluşuna rağmen oldukça basitti; etkisi ise geniş çaplı oldu, yüzyıllar boyunca övgünün yanı sıra eleştirilere de yol açtı ve bunu genel olarak Batı'nın hukuk, siyaset ve felsefe geleneği, özel olarak da uluslararası hukuk meselesi için bir kuruluş anı haline getirdi.[10]

Grotius, antikçağdaki Stoacıları hatırlatarak temel doğal hakkın kendini koruma hakkı olduğunu savunuyordu. Bundan iki temel doğa kanunu türüyordu: Birincisi özsavunma ("Kişinin kendi hayatını savunması ve kendisine

---

9 Michel Foucault, *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences* (New York: Vintage Books, 1994) [*Kelimeler ve Şeyler: İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: İmge, 2016, 6. baskı)].

10 Richard Tuck, "Grotius and Selden," *The Cambridge History of Political Thought, 1450-1700* içinde, der. J. H. Burns (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 509.

zarar verme tehdidinde bulunan şeylerden kaçınması caizdir."), ikincisi ise el koymaydı ("Kişinin yaşam için yararlı olan şeyleri ele geçirip kendine mal etmesi ve elinde tutması caizdir.").[11] Grotius, ikinci kuralı yorumlarken Cicero'nun düşüncesini tekrarlar: "Her birey, yaşamın sürdürülebilmesi için önemli olan bir şeyi başkasının değil, kendisinin ele geçirdiğini görmeyi tercih edebilir; bunu yapmakla doğanın kurallarını ihlal etmiş olmaz."[12] Bunun bir sonraki adımı, elde etme ve mülkiyet hakkının doğaya dayalı bir mantığa göre açıklanmasıydı ki bu açıklamanın önemli bir kısmı *Mare liberum* adıyla yayımlanan eserde yer alacaktı.

Sav, modern düşüncenin merkezi bir unsuru haline gelecek olan kara ve deniz arasındaki temel ikiliğe dayanıyordu. Aralarındaki fark, yalnızca karanın mülk haline getirilebilmesi ve egemenlik alanı olarak üzerinde hak iddia edilebilmesiydi. Tanrı yeryüzünü bir bütün olarak ortaklaşa kullanılmak üzere insanlığa bahşetmiş olduğuna göre, toprak ancak uzun süreliğine el koyma, işgal etme veya ele geçirme yoluyla kişiye özel hale gelebilirdi. İnsan emeği ve gayretiyle, herkese ait olan varlık kişisel mülke dönüştürülebilir, elde tutma ve kullanma yoluyla sahiplik iddiasında bulunulabilirdi. Doğa yasaları ilahi takdirle belirlenmiş olmakla birlikte, insan aklının işleyişiyle anlaşılabilir nitelikteydi.

Oysa denize sahip olmak mümkün değildir; çünkü deniz sabitlenemez, durağan hale getirilemez. Doğası gereği dinamik, istikrarsız ve uçsuz bucaksız olan deniz kimsenin malı olamaz, çünkü "işgal edilemeyen veya hiç işgal edilmemiş şeyler kimseye ait olamaz, zira tüm mülkiyetler işgalle başlar."[13] Nasıl ki hava "hem kimse tarafından sahiplenilemediği hem de insanların ortak kullanımına mahsus olduğu için [...] herkese ait ve kimseye özel değilse," deniz de "öylesine engindir ki onu ele geçirip her türlü kullanıma açmak, ister seyrüsefer ister balıkçılık için olsun, mümkün değildir."[14] Bir başka deyişle, deniz "ticarete ve alım satıma dahil olmayan, yani mal haline getirilemeyen şeylerden biridir."[15] Bundan da Grotius, "denizin hiçbir parçasının herhangi

11 Hugo Grotius, *Commentary on the Law of Prize and Booty* (Indianapolis, IN: Liberty Fund, 2006), 23.

12 Age.

13 Hugo Grotius, *The Free Sea* (Indianapolis, IN: Liberty Fund, 2004), 24.

14 Age., 25.

15 Age., 30.

bir halkın toprakları içinde sayılamayacağı" sonucuna varmıştır.[16] Kısacası deniz, doğası gereği *özgür*dür ve "buyruk altına giremeyen deniz boyunduruk altına alınamaz."[17] Deniz uzamında, onun o saf, doğal özgürlüğünü büsbütün pekiştiren sınırsız ve ebedi bir şey vardı.

17. yüzyılın sonlarına doğru John Locke, *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*'sinde, tesadüfen, çarpıcı bir benzerlikle Grotius'un argümanının izinden gidecekti ("Tanrı, toprağa boyun eğdirmeyi emrettiğinde belirli bir yere kadar edinme Yetkisini de verdi. Dolayısıyla Çalışmayı ve üzerinde çalışılacak Malzemeleri gerektiren İnsani Yaşam Durumu zorunlu olarak özel Sahiplenmeleri doğurur."). Ve eserinin "Mülkiyet Üzerine" başlıklı ünlü beşinci bölümünde her ne kadar kendisini arazilere çit çekip sınırsızca el koymanın savunucusu haline getirse de, o da okyanus sahasını "İnsanoğlunun Ortaklığı olarak kalan" şeklinde tanımlayacaktı.[18]

İlk olarak Grotius tarafından kuramlaştırılan bu sınırsız özgürlük ve sonsuzluk duygusu, bu okyanus hissi, talasolojik hayal gücünün ve aslında daha büyük ölçekte Batı geleneğinin temeline damgasını vuracaktı. Sigmund Freud'un *Bir Yanılsamanın Geleceği* ile *Uygarlık ve Hoşnutsuzlukları* adlı eserlerinden yaygın olarak bilindiği üzere, Romain Rolland dini bağlılık duygusunu tarif ederken bu histen yararlanmıştı. Baudelaire de özgürlük, insan ve deniz arasındaki yakın ilişkiyi överken bu hisse başvurur: "Sen, hür adam, seveceksin denizi her zaman; / Deniz aynandır senin, kendini seyredersin / Bakarken, akıp giden dalgaların ardından. / Sen de o kadar acı bir girdaba benzersin."[19] Hegel ise onu doğrudan doğruya Tin'in ilerleyişiyle ilişkilendirmiştir.

---

16 Age.

17 Age., 32.

18 John Locke, *Second Treatise of Government* (Indianapolis, IN: Hackett, 1980), 22, 20 [*Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, çev. Fahri Bakırcı (Ankara: Ebabil, 2012, 2. basım), 28, 25].

19 "Homme libre, toujours tu chériras la mer! / La mer est ton miroir; tu contemples ton âme / Dans le déroulement infini de sa lame, / Et ton esprit n'est pas un gouffre moins amer." *Les fleurs du mal* içinde, İngilizceye çev. Richard Howard (Boston: David Godine, 1982), 22-23 (İngilizce), 200 (Fransızca) ["İnsan ve Deniz," çev. Orhan Veli Kanık, *Orhan Veli Kanık: Çeviri Şiirler* (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2021), 93]. "İnsan ve Deniz" başlıklı bu sonenin devamında lirik

Grotius denizin doğasında var olan *özgürlüğü* kuramlaştırmıştı. Bu özgürlük ise en soyut ve genel türden bir özgürlüktü (sahip olunabilecek şeylerle olunamayacak şeyler arasındaki fark) –ama aynı zamanda çok özel bir özgürlük türünü de içeriyordu: Serbest ticareti. Unutulmamalıdır ki zaten Grotius'u kendi yorumunu kaleme almakla görevlendiren muhtemelen VOC idi; *Mare liberum*'u yayımlatan da elbette VOC olmuştu –amacı, bilhassa Hint Adaları özelinde ticaret yapma özgürlüğüyle ilgili bir meseleye müdahale etmekti.

Deniz, serbest ticaretin büyük kuramcısı Adam Smith'in eserlerinde gerçekten de başköşede yer alacaktır. Smith, bütün analiz sistemini işbölümü ilkesine dayandırıyordu: Tüm değerlerin kökeninde emek vardı ve emeğin ne ölçüde bölüşüldüğü toplumsal gelişme aşamasını göstermekteydi. *Milletlerin Zenginliği* kitabının ilk üç bölümü, insanlar arasındaki alışverişin bu başlıca özelliğinin ana hatlarını çizer: Birinci bölüm, ilerlemenin yegâne sebebi olarak işbölümünün merkezi önemini belirtir; ikincisi ise onun ortaya çıkışının insanların amaç ve niyetlerinden değil, insan tabiatının mekaniğinden kaynaklandığında ısrar eder. Üçüncü bölüm, soyuttan ampiriğe geçerek işbölümünün gerçek jeotarihsel gelişimine odaklanır. Su unsurunun giriş yaptığı yer de burasıdır: "Su yolu ile ulaştırma, yalnızca karadan taşımanın sağlayabileceğinden daha geniş bir piyasayı her çeşit zanaata açık tuttuğundan, her türlü zanaat, doğal olarak, deniz kıyılarında, kullanışlı ırmaklar boyunca bölümlere ayrılıp gelişmeye başlar. Çokluk, bu gelişme, üzerinden uzun zaman geçmesiyle ülke içerlerine dek yayılır."[20]

Editörlerin ima ettiği gibi, Smith bu fikri muhtemelen, sık sık görüştüğü Parisli fizyokratlar çevresini büyük ölçüde etkileyen Richard Cantillon'dan almıştı. *Essai sur la nature du commerce en général* [Genel Olarak Ticaretin Doğası Üzerine Bir Deneme] adlı eserinde Cantillon da su taşımacılığının daha verimli olduğunu ısrarla belirtmekteydi; ona göre bu, büyük şehirlerin

gerilim giderek artar ve son dize'de doruğa çıkar: "Ey hırslarına gem vurulamayan kardeşler!" ("Ô lutteurs éternels, ô frères implacables!").

20 Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 1. cilt (Indianapolis, IN: Liberty Classics, 1981), 32 [Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Derin (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1948), 24]. Bu eserin atıf yapılan sayfaları metnin bundan sonrasında parantez içinde [Türkçe çeviriden yapılan alıntılar köşeli parantez içinde –en.] verilmiştir.

seyrüsefer rotaları üzerinde yer alışını açıklıyordu.[21] Her halükârda, bu fikir, *Milletlerin Zenginliği*'nde epey yer etmiş, yalnızca mikroekonomik bir ilke olarak değil, esasında dünya tarihinde rol oynayan bir güç olarak defalarca ileri sürülmüştür: "En güvenilir tarihe göre, anlaşılan ilk medenileşmiş milletler, Akdeniz kıyıları çevresinde oturanlardı" (34 [26]). "Yeryüzünde bilinen bütün içdenizlerin en büyüğü olan" Akdeniz'de gelgit yoktur (dolayısıyla nispeten az dalga vardır); adaları çok, çevrelerindeki kıyılar yakındır –bu nedenle, doğal olarak "cihan denizciliğinin başlangıcı için burası pek elverişli idi. O çağlarda pusula kullanmasını bilmediklerinden, insanlar kıyıları gözden kaybetmekten korkuyor; gemi yapma sanatının kusurlu oluşu yüzünden, kendilerini okyanusun azgın dalgalarına bırakıvermeyi gözleri tutmuyordu" (34 [26-27]).

Talasografik hayal gücünün yalısına bir tuğla daha yerleştiren Smith, böylece denizi medeniyetle ilişkilendirmiştir. Özellikle Akdeniz'i medeniyetin klasik beşiği olarak öne sürmesine rağmen, Smith Avrupa merkezli bir vizyona tümden bağlı değildir: Bilhassa Mısır'ı, aynı zamanda da Bengal'i ve Çin'in doğu eyaletlerini uygarlık yolunda ilk ilerlemeleri kaydeden yerler olarak anar (35 [27-28]). Suyun itici gücüyle sağlanan bu ilerlemeyi "Bütün iç Afrika'nın, Asya'nın, Karadeniz ile Hazar denizinin epey ötesine [kuzeyine] düşen bölgenin tamamı"nda görülen zıt durumla kıyaslayarak tüm bu yerlerin "oldum olası, şimdi gördüğümüz barbar ve medeniyetsiz durumda bulundukları anlaşılıyor," der (35-36 [28]). Bu geçmiş zamanda donakalma, ilerleyememe hali ise su unsurunun yokluğunun doğrudan bir sonucudur.

Eski Mısır, Hindistan ve Çin örnekleri bile, "Söylenenlere bakılırsa, yeryüzünde gelmiş geçmiş bulunanların en zengini" olmalarına rağmen, büyük ölçüde denize karşı ikircikli tutumlarından kaynaklanan dış ticaret eksikliğinden ötürü doğal bir biçimde ilerleme kaydedemezler. En azından ilk ikisi özelinde ilerleme eksikliğini Smith düpedüz talasofobileri (deniz korkuları) üzerinden açıklar: "Eski Mısırlılar'da, denize karşı hurafeden doğma bir hoşlanmazlık vardı. Hemen hemen buna benzer bir ters inan, Hintliler arasında da ağır basmaktadır" (367 [149]). Metnin daha ilerisinde,

21 Richard Cantillon, *Essai sur la nature du commerce* (Londra: Macmillan, 1931). Görünüşe göre 1730 civarında yazılmış olan eser çabucak ün kazanmış, ancak 1755'e kadar yayımlanmamıştır.

Smith bir kez daha su taşımacılığının üstünlüğüne ve denize yönelik ilginin (bir memleketin denizle olan ilişkisinin) belirleyici özellik oluşuna geri dönerek İngiltere'nin avantajını ve üstün konumunu bunun üzerinden açıklar: "Toprağın doğal bereketi, ülkenin bütününe oranla deniz kıyısının fazla geniş oluşu, içinden geçen, bazı en kuytu yerlerine kadar su ulaştırma kolaylığı sağlayan birçok kullanışlı ırmaklar dolayısıyla, Avrupa'da gerek dış ticaretin gerek uzak yerlerdeki satışlara dönük sanayinin ve bunların doğurabileceği bütün bayındırmaların merkezi olmaya, doğa bakımından, belki İngiltere kadar elverişli bir büyük ülke yoktur" (424 [224]).

Smith, zaten daha önce yazdığı *Lectures on Jurisprudence* [Hukuk İlmi Üzerine Dersler] adlı eserinde de denizle haşır neşir olmayı ilerleme ve uygarlıkla ilintilendirmişti. Bu kez, öncelikle (Antik) Yunanistan, sonra da daha büyük ölçekte Avrupa konu edilmiş, bir kıta belki de ilk defa özünde denizle olan özel bağı üzerinden tanımlanmıştı. Smith, barbar ve medeni milletler arasındaki "büyük fark" hakkında, özellikle de "Tataristan veya Arabistan'da bir [cumhuriyet] hükümetin[in] başa getirilmesi"nin neden "düşük bir olasılık" olduğuna ilişkin açıklamalarında coğrafyaya başvurur.[22] Bu yerler çorak tepeler ve çöllerden oluşurken, "Cumhuriyet yönetimlerinin kurulduğu ülkelerde, özellikle de Yunanistan'da durum bunun tam tersidir."[23] En önemlisi, "Attika'nın üçte ikisi denizlerle çevrilidir" ve "Avrupa ülkelerinin çoğu" benzer biçimde avantajlı doğa şartlarından yararlanmaktadır: "Nehirlerle ve denizin kollarıyla bölünmüşlerdir ve doğal olarak toprak ekimine ve diğer zanaatlara uygundurlar."[24] Bu da, dolayısıyla, cumhuriyet idaresinin organik olarak yeşerip serpilmesi için elverişli bir ortamdır.

Adam Smith'te fazla geliştirilmeden bırakılmasına, hatta *Milletlerin Zenginliği*'ndeki analize alınmamış olmasına rağmen, Avrupa kimliğinin bu özel formülasyonu, Batı'nın oluşmakta olan kendi öz anlayışının temel bir unsuru haline gelecektir. Bu anlayışa göre, deniz, ilerleme, medeniyet ve özgürlükten oluşan bir ağın merkezindeki bağlantı noktasında Batı yer almaktadır. Belirli bir deniz ise bu hikâye için özellikle önemlidir.

---

22 Adam Smith, *Lectures on Jurisprudence* (Indianapolis, IN: Liberty Fund, 1982), 408.

23 Age.

24 Age., 409.

Akdenizcilik

Günümüzde verili bir gerçeklik olarak kabul edilse de, denizin kıyılarını birleştiren bütünlüklü bir Akdeniz fikri, 19. yüzyılın başında daha yeni formüle edilmeye başlanıyordu. Modern botaniğin kurucularından biri olarak tanınan Augustin Pyramus de Candolle, muhtemelen bu su kütlesini bir birim olarak düşünen ilk kişiydi. Daha 1805'te, Jean-Baptiste Lamarck'ın *Flore française*'inin yeni baskısına yazdığı kişisel bir ekte, Fransa'nın bir bölümünü tanımlamak için *Akdeniz* nitelemesini kullanmıştı.[25] *Dictionnaire classique des sciences naturelles* için yazdığı, 1820 tarihli "Botanik Coğrafya" başlıklı bir makalede Candolle, bitkisel ve iklimsel homojenliği nedeniyle ayrı olarak ele alınması gereken bir "Akdeniz bölgesi"nden söz etti. Bu, "Akdeniz'in tüm coğrafi havzasını, yani Afrika'nın Sahra'nın yukarısında kalan bölümüyle Avrupa'nın kuzeyde aşağı yukarı kesintisiz bir dağ silsilesince korunan kısmını içeren" bir bölgeydi.[26]

Mora (1829-31) ve Cezayir'e (1839-42) yapılan bilimsel araştırma seferlerinin lideri, *Dictionnaire classique des sciences naturelles* [Doğa Bilimleri Klasik Sözlüğü] adlı önemli sözlüğün editörü (aynı zamanda içeriğinin önemli bir kısmının da yazarı) olan ünlü natüralist, botanikçi ve coğrafyacı, asker Bory de Saint-Vincent, Candolle'ün botanik bakımından tutarlı ve bütünlüklü oluşu üzerinden tanımlanmış bir "Akdeniz bölgesi" önerisini benimsedi ve sistematize etti. Sözlüğündeki "Deniz" maddesinde, Bory, "Akdeniz kıyı şeridi"nin "en karakteristik türden bir doğal havza oluştur[duğunu]" belirtti: "Öyle ki Fransa'nın bu taraftaki kıyıları, ülkenin okyanus sahillerinin görünüşünü ve ürünlerini yansıtmaktan ziyade, fizyonomileri ve mahsulleri bakımından Berberi Kıyısı'na, hatta Suriye kıyılarına benzer."[27] On yıl sonra, kendisinin nezaretinde hazırlanan *Expédition scientifique de Morée* [Mora Bilimsel Keşif Gezisi] yayınının fizik bilimleri bölümünün ilk cildinin başlangıç sayfalarında, daha Fransa'nın güneyine ulaşırken yaşadığı yabancılaşma

---

25 Jean-Marc Drouin, "Bory de Saint-Vincent et la géographie botanique," *L'invention scientifique de la Méditerranée-Égypte, Morée, Algérie* içinde, der. MarieNoëlle Bourguet vd. (Paris: École des hautes études en sciences sociales, 1998), 153.

26 Age., 152'de alıntılanmıştır.

27 Bory de Saint-Vincent, "Mer" [Deniz] maddesi, *Dictionnaire classique d'histoire naturelle* içinde, 10. cilt (Paris: Rey et Gravier, 1826), 380. Bu eserin atıf yapılan sayfaları metnin bundan sonrasında parantez içinde verilmiştir.

hissini anlatışı meşhurdur. Bölgenin özelliklerine dair, mimariden jeolojik unsurlara kadar giden uzun bir listenin ardından, "Etrafımdaki her şey," der, "Fransa'nın diğer bölgelerinden, hatta ılıman olanlarından bile hiçbir iz taşımayan bir karaktere sahipti. Akdeniz karakteri diyebiliriz buna, hem de güçlü bir Akdeniz karakteri."[28] Jean-Marc Drouin'in öne sürdüğü gibi, 1836'ya gelindiğinde, (ister beşeri ister doğal) bir coğrafyayı tanımlamak için Akdeniz adının kullanılması, artık derece farklarının da ifade edilmesine imkân verecek kadar rağbet görür hale gelmişti.[29]

Bory, bütünleşik bir Akdeniz fikrini daha da ileri götürerek önemli sonuçlara yol açacak analitik bir hamlede bulunur. Tikelden tümele kolayca ve kararlılıkla geçerek Akdeniz fikrini belirli bir su havzasından bir havza tipine dönüştürür. Aynı sözlük maddesinde, okyanuslarla ilgili bir kısmın ardından gelen *Akdeniz* (*Méditerranée*) bölümünün başlangıcı şöyledir: "*Méditerranée*, *Mediterranea*. Karalarla çevrili olanı tanımlamak için [...] kullanılır.[30] Bu nedenle, *Méditerranée* adı burada, bir okyanusun doğrudan parçası olmayan, ancak daha önce kabul edilmiş büyük su kütlesi bölümlerinden biriyle bir, hatta birkaç boğaz yoluyla bağlantı kuran herhangi bir denizi belirtmeye mahsus olarak kullanılacaktır" (378). Bory sonra bu denizlerden toplam dokuz tanesini belirler. Bunların arasında "İskandinav *Méditerranée*'si yani veya Baltık Denizi", "Eritre *Méditerranée*'si yani Kızıldeniz", "Fars *Méditerranée*'si yani Basra Körfezi", "Çin Méditerranée'si [*la Méditerranée Sinique*] " ve ("Meksika Körfezi ile Antiller Denizi"ni kapsayan) "Kolomb *Méditerranée*'si" yer alır.

Burada amaç, Bory'nin bu terimi sırf neredeyse kapalı olan herhangi bir su kütlesini tarif edecek şekilde değiştirmek suretiyle yenilik yaptığını ileri sürmek değildir; 19. yüzyıl başlarındaki (ve hatta daha önceki) başka yazarlar da aynısını yapmıştır.[31] Bory'nin argümanındaki başlıca husus, bunların katı

28 Bory de Saint-Vincent, *Relation du voyage de la commission scientifique de Morée dans le Péloponnèse, les Cyclades et l'Attique* (Paris: F.-G. Levrault, 1836), 1:42. *Akdeniz* terimi, Mora florasını tanımlayan başlıca birim olarak metin boyunca defalarca karşımıza çıkar.

29 Drouin, "Bory de Saint-Vincent," 156.

30 *Méditerranée*, Latince *medius* (orta) ve *terra* (kara) sözcüklerinden oluşur –en.

31 Bkz. Nicolas Desmarest ve Alexander von Humboldt'tan yapılan alıntılar, Marie-Noëlle Bourguet, "De la Méditerranée," Bourguet vd., *L'invention scientifique* içinde, 8 n. 3.

bir sınıflandırma sistemi içerisinde birbirleriyle ve diğer birimlerle ilişkili belirli bir dizi iç kritere göre oluşmuş özerk, organik birimler olduğudur. Sadece beş kıta olduğu gibi, sadece ve sadece beş okyanus vardır; aynı şekilde, yalnız ve yalnız dokuz adet *méditerranée* bulunmaktadır. Okyanusların ve kıtaların simetrisi tesadüfi değildir; bu, doğal dünyanın iki çift ve bir tekten oluşan ahenkli, organik bir varlık olduğuna ilişkin güçlü kanaatin bir sonucudur: Bory, Kuzey Amerika'ya karşılık olsun diye Avrupa ve Asya'yı birleştirir; Afrika'nın aksi olan Güney Amerika'yı da Kuzey'den ayırır. Avustralasya ise bunlardan ayrıdır (378). Bory'nin bu varlıkları ebedi veya değişmez olarak gördüğü anlamına gelmez bu; tam tersine, kendisi varlıkların, özellikle de denizlerin tarihsel niteliğine karşı gayet duyarlıdır, zira denizler zamanla büzülür, böylece okyanusların bazı kısımları *méditerranée* haline, bunların bazı kısımları da Hazar Denizi gibi tamamen kapalı birer tuzlu su kütlesini haline gelir. Bunlardan bazıları ise tamamen kurur. Bu nedenle, diye açıklar Bory, gerçekte var olandan çok daha fazla sayıda denizin izine rastlanmaktadır (389). Eskiden var olan denizlere ait bu tür kalıntıların en etkileyici örneğini, çevresindeki dağlar "kadim zamanlarda kıyı" olmuş olan "çorak, tuzlu, düz" çöller oluşturur (389). O halde, Bory'nin verdiği birçok örnekten birini ele alırsak, Sahra sadece bir *méditerranée* ya da daha doğrusu susuz bir Hazar Denizi'dir. Okurun hayal gücüne bırakılmış olması, analitik bir birim olarak tutarlılığına gölge düşürmez. Kısacası *Méditerranée/Mediterranean* (Akdeniz), Bory ile birlikte tam anlamıyla bir kavram haline gelmiştir; bağımsız bir tarihe sahip olabilmesi için mutlak gerekli bir adımdır bu.

Aslında Bory, yazdığı maddede, tanımlayıp tarif ettiği tüm deniz birimlerinin uyumlu tutarlılığını kuramlaştırır. Açıklamasına göre bu durum, karasal olmayan coğrafyaların özelliklerinden kaynaklanmaktadır, zira bunlar toprağa bağlı muadillerinin başına gelen siyasi gelişmelerden azadedir. Yeni talasologların tarafsızlık ve yenilik iddialarını adeta önceden dile getirerek, "Deniz karadan farklıdır," diye yazar, "karada insan egemenliği genellikle güç ve tiranlık yoluyla kurulup devam ettirilmiş olduğundan, her ülkenin doğal sınırları çoktandır kaybolup yerlerini siyasi sınırlara bırakmış, mülklerimizin etrafına işaret koyma şeklimize uygun olarak da bu sınırlara içkaleler dikilmiştir" (371). Bu, denizler coğrafyası için tam bir talih kuşudur; bu uğurda harekete geçilmeli, ideal biçimiyle hem metodolojik olarak bütünsel hem de tamamen tarafsız olan bir bilim dalı seferber edilmelidir: "O halde,

denizin bu müşterek niteliği göz önüne alındığında, coğrafya, esaret altına alınan yeryüzünde keyfi istek ve şiddetin meydana getirdiği türden bölünmeleri deniz yüzeyi üzerinde geçerli saymayabilir" (372). Denizdeki ayrım "salt coğrafi" olduğundan, bilim insanı, suyun karaya oranına, sıcaklığın etkisine, botanik ve zoolojik türlerin dağılımına göre "işaretleri rasyonel olarak yerleştir[ebilir]" (372).

"Daha önceki coğrafyacı ve haritacıların keyfi ayrımlarına" karşı çıkan Bory net bir şekilde, "Burada sadece beş büyük okyanus bölgesini kabul edeceğiz," der. Sözlerin anlamı açık ve kesindir, çünkü varılan sonuçlar katıksız bilimsel rasyonaliteden elde edilmiştir. Birimlerin sınırları doğa bilimlerinin tüm araçları kullanılarak çizilmiş olduğundan, birimlerin kendileri mükemmel bir iç tutarlılığa sahiptir. Yapay karasal müdahalelerin yokluğu sayesinde alanlar birbirine tam olarak bitişiktir ve bilim insanının zihninde üretilen sınırlar, dünya sularında var olan sınırların berrak yansımalarıdır. Dolayısıyla, iç tutarlılığa sahip olan ve bu nedenle analiz birimleri olarak işlev görmesi gereken yalnızca özel olarak Akdeniz, hatta genel olarak *méditerranée*'ler yani karayla çevrili denizler değildir. Tam tersi. Şu ya da bu su sahasını bir su kütlesi yapan şey, bu homojenliğin ta kendisidir. O halde, tüm denizleri tanımlayan şey tekdüzeliktir –elbette, devlet politikaları yüzünden dünyayı yozlaştıran yapay sınırlardan etkilenmemiş bir coğrafya biliminin sıkı gerekliliklerine göre "rasyonel olarak" tespit edildikleri sürece. Aslında, Bory'nin tanımladığı, böylesi bir iç tutarlılığa sahip ilk su kütlesi bir okyanustur: "Atlantik'i bir uçtan diğer uca geçen yolcu, deneyimlediği sıcaklıkta ne gibi bir değişiklik olursa olsun, okyanusta her şey arasında belirli bir benzerlik olduğunu fark eder." (375). Hegel ve Ritter gibi o da okyanusların karşıt uçlarındaki kıyıların kıtaların karşıt uçlarında yer alanlara kıyasla birbirine daha çok benzediğini belirtir: Senegambiya'nın Kızıldeniz'le olan ortak yanları, Orinoco ve Amazon'la olan ortak yanlarından çok daha azdır ve bu nehir bölgeleri Şili ve Peru'nun kıyı bölgelerindense Batı Afrika'yla daha uyumludur.

Burada okyanus birliğiyle kıta içi çeşitlilik arasında bir zıtlık bulunmakla kalmaz, kıyıların kendileri de birbirleriyle ilişkilidir. Bu sırf bir deniz birliği meselesi değildir sadece: Dalgalarda ortaya çıkan tutarlılık kıyıları yutar; ulusların ve kıtaların teamüle dayalı, önyargılı, kara temelli vizyonlarını talasolojinin bilimsel, apolitik, su merkezli bakış açısına dönüştürür. Bu

nedenle, en çok uyum derin sularda bulunmakla birlikte, kara hayvanları ve bitkileri, hatta jeoloji ve peyzaj da, aynı derecede, belirli bir denizle olan bağlantıları üzerinden tanımlanır. Suyun çekim gücü, kıyılardan çok daha fazlasını içine çeker: Bazı durumlarda, denizler (ki hepsi karayla çevrili denizlerdir), yine yalnızca sınırlı sayıda olan ve katı kriterlere göre tanımlanıp sınıflandırılmış bulunan insan ırklarından biriyle eşleştirilir. Hiçbir zaman bu şekilde kavramsallaştırılmasa da, su kütlesinin aslında insan kitlesini yarattığına dair belirgin imalar vardır. Muğlaklığa rağmen, "mer Méditerranée proprement dite" [Akdeniz'in kendisi] daha en baştan, "kıyılarında insan cinsinin Yafetik türüne ait uygarlığın geliştiği" karayla çevrili deniz olarak tanımlanmıştır (379); "Méditerranée Sinique" ise "insan cinsinin Sinitik [*Sinique*] türünün yaşadığı kıyılara" sahiptir (383); aynı şekilde, "Méditerranée Colombienne"in "çevresine Kolombiyen türden insanlar yerleşmiştir" (385). Demek ki, Braudel'den yüzyılı aşkın bir süre önce, Bory, karasal bölgelerle ve onlara ilişkin siyasi olaylarla sınırlı kalan bir bilimin kurduğu sahte sınırlarla bozulmamış bir doğa ve insanlık bilimi için birincil analiz birimi işlevi görecek, bilimsel temelde oluşturulmuş ve denizi merkez (veya model) alan geniş ekolojik alanları kavramsallaştırmış bulunuyordu.

Jeotarihselcilik

Deniz kavramı, bir bütün olarak modern bilgi düzeninin kuruluş anlarında ön planda yer almıştır. Foucault'nun *Kelimeler ve Şeyler* kitabında gösterdiği gibi, yeni "beşeri bilimler"in disiplinleri ancak birbirleriyle ilişkili olarak düşünülebilir; öyle ki tarih ve coğrafyanın aynı zamanda ve aynı yerde (yani modern tarih, felsefe ve coğrafya disiplinlerinin kurucu babaları Ranke, Hegel ve Ritter'in çalışma arkadaşı olduğu 1820'lerin Berlin Üniversitesi'nde) kurumsallaşması rastlantı değildir.

Hegel'e göre Avrupa'yı tanımlayan, denizle olan ilişkisidir. Avrupa bütünselliktir, çelişkinin daha yüksek bir senteze ulaşmak için gereken koşulları sağladığı yerdir; bu bakımdan, çelişkinin hiç bulunmadığı Afrika'dan ve durağan halde kaldığı Asya'dan farklıdır. Deniz yalnızca Avrupa'da yaylalar ve nehir vadileriyle birleşerek karaya karşı gerçek bir antitez oluşturur ve böylece o şanslı kıtayı özel bir mekânsal özle donatır: Tarihle.

Hegel, "yalnızca rastlantısal olan çeşitli durumların aksine, temel, rasyonel ayrımlar olarak kabul edilmesi gereken"[32] üç ana coğrafi unsur belirlemiştir: "1. Geniş bozkırları ve ovalarıyla susuz Yüksek Bölge; 2. Vadi Ovaları (geçiş toprağı) –ki büyük akıntılar tarafından yarılır ve sulanırlar; 3. Kıyı Bölgesi –denizle doğrudan ilişki içinde durur."[33] Her biri belirli bir manevi düzeni beraberinde getiren bu unsurlar, yerkürenin "Tarihi ilgilendiren" üç ana biriminin özünü belirler. Afrika, çölün kuzeyindeki bölümü (yeni adıyla "Avrupa Afrikası") ile (gerçekte Asya ruhu taşıyan) Nil Vadisi haricinde, Yayla unsuruyla tanımlanır: Yalıtılmış "bir çocukluk ülkesidir ki, özbilinçli Tarihin günlerinin ötesinde yatar ve gecenin karanlık rengine bürünmüştür" (95 [75]). Asya'ya vadi ovaları unsuru hâkimdir (kenarlarında ise Yayla unsurunun görüldüğü bölgeler yer alır). "Tinin Işığı ve böylelikle Dünya Tarihi" ilk kez bu çelişkiler diyarında, "Asya'da doğmuştur" (104 [81]). Ne var ki karşıtlıklar bir çözüme kavuşmaz ve Tin Avrupa'ya geçer. Asya, "Tüm dinsel ve tüm politik ilkelerin başlangıcını sunar, ama bunların gelişimi ilkin Avrupa'da olmuştur" (106 [82]). Avrupa bütünsellik ve dolayısıyla tarih üzerinden tanımlanmakta, her üç coğrafi unsur da kendi uyumlu bileşimlerini onda bulmaktadır.

Gelgelelim coğrafi unsurlarla ampirik birimler arasında bire bir uygunluk yoktur. Afrika, hem nehirden hem de denizden kopuk, büyük ve kompakt, yüksek bir kara parçasıdır; Asya, nehirler tarafından tanımlansa da, yaylaların ve nehir vadilerinin çatıştığı yerdir; Avrupa ise üç unsurun uyumlu bileşimidir, ama jeotarihsel ruhu özellikle üçüncü unsur olan denizin ruhundan ileri gelmiştir. Dahası, uzamsal birimlerin kendileri yaklaşıklıkla kesinlik arasında muallaktadır. Hegel, "Her ülke[nin] diğerlerine göre hem doğuda hem de batıda" olduğunu kabul eder, ama ülkelerin mutlak bir değeri de vardır: Avrupa, "Eski Dünya'nın merkezi ve sonu"dur, dolayısıyla da "mutlak olarak batı"dır, güneşin en tepeye çıkıp ufukta battığı yerdir; Asya ise "mutlak olarak doğu"dur, çünkü "Tin'in ışığı, bir evrensele ilişkin bilinç, ilk olarak orada ortaya çıkmış, dünya tarihi süreci de bununla birlikte başlamıştır."[34]

32 Hegel, LPH, 92.

33 Hegel, *LPH*, 92 [*Tarih Felsefesi*, çev. Yardımlı, 72]. Bu eserin atıf yapılan sayfaları metnin bundan sonrasında parantez içinde [yayımlanmış Türkçe çeviriden yapılan alıntılar köşeli parantez içinde] verilmiştir.

34 *LPWH*, 190-91.

Coğrafya sırf soyut, geometrik hesaplardan ibaret değildi; o Tarih'e, Tarih de ona dayanıyordu. Ayrıca, hem coğrafya hem de tarih temelde teolojiye bağlıydı. Hegel, başka bir eserinde, "Kıta dediğimiz yerler, Dünya'nın biricik, özgün varlığının organik bölümleridir," der; onlarda, "ayrıntılı açıklaması coğrafyaya ait bir zaruret unsuru vardır."[35] Kıtalar da hem mutlak hem de görecedir. Her kıta belirli bir doğal ve manevi özün cisimleşmiş hali olduğundan, Hegel'in "asıl Afrika"yı hem Akdeniz'e bitişik kuzey kuşağından hem de Nil Vadisi'nden ayırması mümkün ve hatta şart olmuştur: *Tarih Felsefesi Üzerine Dersler*'de, "*Afrika* üç bölüme ayrılır," der, "Biri Sahara Çölü'nün güneyinde uzanan bölüm, asıl Afrika, dar kıyı şeritleriyle neredeyse hiç bilmediğimiz yüksek bölge; ikincisi çölün kuzeyindeki bölge, deyim yerindeyse Avrupa Afrikası, bir kıyı bölgesi; üçüncüsü Nil'in nehir bölgesi, Afrika'nın Asya ile bağlantılı olan biricik vadi toprağı" (95 [75]).

Bu şekilde kesilip biçilmiş olan Afrika, *mutlak surette* Yayla'dır. "Moğolların yaşadığı Orta Asya", "Arabistan'ın çölleri" ve "Berber Çölleri" veya "Güney Amerika'da Orinoko çevresindeki ve Paraguay'daki topraklar" (92 [72]) gibi başka yerler de Yayla özellikleri gösterir, ama hiçbirinde Afrika'yla aynı şekilde olmaz bu. O kıta bu özelliği, "başlıca ilke olarak" taşır (95 [74]). Hegel, bu giriş öğesini "bir yana bırak[ıp]" gerçek Tarih'e geçmeden önce bu kıtayı ele aldığı kısmın sonuç bölümünde, "Aslında Afrika ile anladığımız şey Tarihsiz, açınmamış, henüz doğal tine kısıtlı bir tindir," diye yazar (103 [80-81]).

Afrika'ya, "kendi içinde sıkı sıkıya kapalı" olan o "sağlam, ayrımsız, metalik yüksek bölge"ye böylece Yayla unsuru egemen olmuştur (92 [72]). Afrika, "Dünya Tarihinin eşiğinde"dir [81] ve yalnızca "kendi içinden dışarı dürtüler göndermeye yeteneklidir" (92[72]). Bu kurak bölgelerde yaşayanların "özgünlükleri" ataerkil pastoral yaşamdır; bölgeleri pek verimli olmadığından, toprak değil, hayvanlar üzerinde mülkiyet kurarlar; "Kaygısızdırlar", hukuki ilişki nedir bilmezler (92-93 [73]). Dünya tarihine gerçek anlamda katılmazlar, ancak bazen "büyük kitlelerde bir araya toplandıkları ve herhangi bir dürtü yoluyla dışarıya doğru devime geçtikleri de olur" (93 [73]). İşte o zaman, "tıpkı hiçbir yaşam ilkesi kapsamadığı için her şeyi kırıp geçiren bir orman fırtınası" gibi tarih sahnesine çıkar ve "[uygar] ülkelerin üzerine her şeyi yerle bir eden bir fırtına gibi çökerler" (93 [73]). Bu tür akınlardan bir "devrim"

35 Hegel, *Philosophy of Mind*, 41.

meydana gelir gelmesine ama bunun "yakıp yok etmeden başka bir sonucu yoktur" –bu tür insanlar "barışçıl huylu" olsalar bile böyle olur (93 [73]).

Dolayısıyla, Hegel'e göre Afrika'nın başlıca tarihsel özelliği, esas itibariyle yalıtılmış oluşudur. "*Afrika*, Tarihin geriye gittiği düzeye dek, dünyanın geri kalanıyla bağlantısız ve iletişimsiz kalmıştır; kendi içinde sıkıştırılmış altın-ülke[dir]," diye buyurur (95 [75]). Pek de özgün bir tez değildir bu; yine de, bunda ilginç olan, Afrika'nın bu tecrit edilmiş hali için ileri sürdüğü nedenlerdir. Bu, onun "coğrafi durumu[nun]" asli bir sonucudur (95 [75]). Yalıtılmasına yol açan onun doğal, organik, uzamsal varlığıdır, çünkü asıl Afrika'nın "Oluşturduğu üçgen [...] iki yanda da baştan sona öyle bir yolda oluşmuştur ki, ancak tek tek birkaç noktası yerleşime uygun olan çok dar bir kıyı şeridi vardır" (95-96 [75]). Deniz kıyısının erişilmezliğini daha da çetrefilli hale getiren, "çok yoğun ve gür bir bitki örtüsüyle kaplı ve yırtıcı hayvanların ve her tür yılanın başlıca yuvası olan bir bataklık kuşağı[dır]" (96 [75]). Bu ("atmosferi Avrupalılar için zehirli olan") itici sınır, "bir yüksek dağlar kuşağı" ile desteklenerek gizemle örtülü gerçek bir iç kale oluşturmuştur; Avrupalılar oraya çok nadiren ulaşabilmiş, hatta "Negrolar da oradan seyrek olarak aşağı inmişlerdir" (96 [75]).

Demek ki asıl Afrika, zapt edilmez, yüksek ve yalıtılmış bir kaledir. Hem kendi genel ruhu hem de içinde yaşayanların özel karakteri bu ıssızlık halinin birer sonucudur. Peki tam olarak ne'den izole edilmiştir ve onu izole eden nedir? *Bizzat kendi coğrafyası tarafından denizden izole edilmiştir*. Asıl Afrika'yı tarih dışı yapan şey budur. Hegelci felsefi-tarihsel söylemin tamamı, içinde denizin seçkin bir yer tuttuğu belirli bir coğrafya anlayışına dayanır.

Afrikalının kendine özgü karakteri, denize erişimi olmamasının sonucudur. Hegel, "Negrolar durumunda karakteristik olan şey tam olarak bilinçlerinin henüz herhangi bir sağlam nesnelliğin sezgisine ulaşmamış olmasıdır — örneğin Tanrı ya da Yasa gibi, ki [bunlar] insan istenci[nin ilgisi] ile bulunur ve [insan] onlarda kendi özünün sezgisini taşır" (97 [76]). Bununla simetrik olarak, Avrupa ruhunu bu kadar belirgin şekilde Avrupalı yapan şey, tam da denizle olan ilişkisi, denize yatkın tabiatıdır. Bu sezgisel fikir, belki de en veciz ve net biçimde *Zihin Felsefesi*'nde ifade edilmiştir. Bu eserde 394. paragrafın *Zusatz*'ında (ek bölümünde) Hegel "ulusal karakterin değişmezliğini" iklim ve coğrafyaya bağlar, bununla bağlantılı olarak da denizin özel önemini vurgulayıp şöyle der: "Kıyı bölgelerinde yüksek dağ-

larla çevrili olduğundan bu özgür deniz unsurundan kopuk halde bulunan asıl Afrika'nın iç kesimlerinde, Afrikalının zihni kendi içinde kapalı kalır, özgür olmaya yönelik hiçbir dürtü hissetmez ve direniş göstermeden dünya çapında köleliğe katlanır."[36]

Denizin belirleyici etkisi, *Tarih Felsefesi Üzerine Dersler*'in bir yerinde, Hegel'in 16. yüzyılda bir ara "yamaçların daha dingin nüfusunun üzerine atılan korkunç kalabalıklar[ın] ortaya çık[ışından]" söz ettiği kısımda doğrulanır (96 [75]). Bu hareketlerin ardındaki nedenler açık değildir, diye izah eder Hegel, ancak işin en ilginç tarafı, bu kalabalıkların vahşi inişleri sırasında "en düşüncesiz insanlık dışı edimleri ve en tiksinti verici yabanıllığı" sergilerken, daha sonra bu tutumlarını tam tersine döndürerek "Avrupalılar[a] karşı [...] yumuşaklık ve iyi huy" göstermeleridir (96 [75]). Mantık ancak bu kadar açık olabilirdi. Ciddi bir dürtüsel barbarlık nöbetine tutulmuş en ilkel vahşi sürüsü bile denizle temas etmekle uslanabilmektedir. Bu hikâyede önemli olan, onu Hegel'in argümanında can alıcı bir örnek ve daha geniş çapta onun felsefi sisteminin ayrılmaz bir parçası yapan şey, bu kalabalıkların, kıyılara yerleştiklerinde, denizden yalıtılmışlıklarının ortadan kalkmasıyla birlikte, yatışıp sakinleşmiş, neredeyse medenileşmiş olmalarıdır. Deniz medeniliktir, ahlaktır, evrenselliktir; asıl Afrika'nın olmadığı her şeydir. Ve deniz dendi mi Avrupalı akla gelir; nitekim eserdeki bu pasaj da birinden diğerine, özellikle belirtme gereği duymaksızın geçivermektedir.

Bu temel fikirlerin birçoğu, özellikle de kara ve deniz meselesiyle ilgili olanlar, Hegel'in saygın meslektaşı Carl Ritter'in yazılarında çarpıcı bir yansıma bulur; o gerçekten Hegel'in "coğrafya konusunda açıkça belirttiği tek kaynağı"dır.[37] Ritter'in denizin tarihteki yerinin kuramsallaştırılması yolunda alan açmaya yönelik en önemli katkısı, coğrafyanın amacını ve niteliğini formüle etmesinde ve bütünsel bir bilim olarak sistematik hale getirilebileceği temeli oluşturmasında yatar. Ritter, (devasa, ancak bitmemiş eseri *Erdkunde* [Coğrafya] için) yerküre hakkında müthiş miktarda bilgi

36 Age., 46.

37 Robert F. Brown ve Peter C. Hodgson, "Editorial Introduction," G. W. F. Hegel, *Lectures on the Philosophy of World History*, 1. cilt, *Manuscripts of the Introduction and the Lectures of 1822-3* içinde, haz. ve çev. Robert F. Brown ve Peter C. Hodgson, William G. Geuss'un yardımıyla (Oxford: Oxford University Press, 2011), 191 n. 55. Ritter'e yapılan asıl atıf 195 n. 62'de yer alır.

toplarken, dünyayı insanlığın ilerlemesine sahne olan ahenkli bir organizma olarak tasavvur etmiştir. Her kıtanın ve her halkın ya da daha doğrusu her bir uzamsal kategorinin özsel bir anlamı ve dünyanın büyük dramasında oynayacağı özel bir rolü vardı. Bu "yeryüzü birimleri", birbirleriyle kaynaşıp dünya denen organizmayı oluşturan daha küçük organizmalar olarak hayal ediliyor ve her biri, gerçekleştirilmesi birim sakinlerinin görevi ve kaderi olan belirli bir ruhu bünyesinde barındırıyordu. Bu sezgisel anlayış, burada ele alınan tüm yazarlarda bazen daha az bazen daha büyük bir kesinlikle görülmekteyse de, ancak Ritter'de en açık şekilde formüle edilmiş ve onun düşünce sisteminin düzenleyici ilkesi olarak kuramlaştırılmıştır.

Yeryüzünün ve dünya halklarının mükemmel bir biçimde yaratıldığı ve Tanrı'nın planı uyarınca önceden belirlenmiş, değişmez bir doğrultuda tekâmül ettikleri yolundaki Hıristiyan anlayışından türeyen Ritter coğrafyası, insanla çevresi arasında ideal bir uyum olduğunu varsayıyor ve beden (yeryüzü) ile ruh (insanlık) arasındaki ilişkiyi aydınlatmayı kendine amaç ediniyordu. Ritter'in Amerikalı biyografi yazarı ve tercümanı William Gage şöyle der: "Bu yeryüzü, ona göre sadece uluslar için mesken değildi; yaşamın dokusunu oluşturan malzemeydi; ruhun giydiği giysi, içinde Tanrı'nın yarattığı ruhun hareket etmesi gereken bedendi."[38]

Dolayısıyla, insanlığın ve insan ilminin amacı, doğal çevresiyle sembiyoz içinde kendi potansiyelini gerçekleştirerek ilahi planı yerine getirmekti. Ritter, "Doğal ve tarihsel olguların bütünü içerisinde, yeryüzünün yapısının ve niteliklerinin etkileri her yerde görülmektedir," der, "çünkü daha baştan halkların dayanağı, insan türünün yurdu, yuvası ve geçici yetiştirme evi olarak kurulmuştu."[39] Bu tepeden tırnağa ve alenen insan merkezli bir sistemdi: Ritter, dindar bir Hıristiyan olarak ilahi takdire olan inancından utanacak değildi. Onun spekülatif ve ruhani içerikli, dolambaçlı anlatımlarını onaylamayıp coğrafyaya kesinkes fiziki açıdan yaklaşılmasını savunan bir eleştirmene verdiği cevapta, "Yaratılış ve yaratı," der, "asli nitelikteki temel ilişkileri koparılmaksızın birbirinden ayrılamaz. Eleştirmenim, bu büyük karşılıklı ilişkinin koparılmasına bilimin kesin bir tanımı diyor; ama

---

38 William Gage, *Life of Carl Ritter* (New York: Charles Scribner, 1858), 238.

39 John Leighly, "Methodologic Controversy in Nineteenth Century German Geography," *Annals of the Association of American Geographers* 28, no. 4 (1938): 242-43'te alıntılanmıştır.

kanımca bu yanlıştır. Çünkü bütün bilim, ne kadar çeşitli olursa olsun ve ne kadar keskin bir biçimde bölünürse bölünsün, esasında tektir, bilimlerin hepsi de tek bir esasa dayanır; bu yalnızca yaratılanın Yaratıcısına övgü ilahisi olabilir; Tanrı'yı tefekkür etmek ise benim için bilimlerin en yücesi, mutlak olan tek bilimdir."[40]

Bu, İnsan merkezli bir bakış açısıydı, ama paradoksal bir şekilde bir yandan da coğrafya incelemelerinin düzenlenişinde insanların kurduğu siyasi birimleri temel almaktan kaçınan ve bunun yerine doğal faktörlere odaklanan bir perspektifti. Rölyef, ekoloji, jeoloji, peyzaj; bunlar Ritter'in yeni disiplinini çerçeveleyen parametrelerin kaynaklandığı alanlardı. Bu, Ritter'in ulus devletleri dikkate almadığı anlamına gelmez; tam tersine, onları ilahi planın ayrılmaz bir parçası olarak görüyor, onların tarihini de belirli bir ruhun hayata geçirilme sürecinin belirlediğini düşünüyordu; ancak dünyanın siyasi haritası artık coğrafya bilgisi için açıklayıcı temel çerçeve değildi. İlişki tersine dönmüştü: Siyasi birimlerin niteliğini ve amacını tanımlayan, yerel ve bölgesel yeryüzü şekillerinin coğrafi bilgisiydi; siyasi birimlerin kaderi de bu kapasite ve imkânların gerçekleştirilmesinden oluşuyordu. Çevre (ki bu terime yine hem insanlar hem de insan olmayan varlıklar, canlı ve cansız bileşenler dahil edilmekteydi), politikanın aksine, bilgi düzenlemesinin sürekli ve kalıcı temeli haline gelmişti. Takipçisi ve çevirmeni William Gage'in sözleriyle:

> Ona göre yeryüzü bir ağaç gibiydi; her biri bütünün mükemmelliği için gerekli olan kökü, gövdesi, dalı, yaprağı, çiçeği ve meyvesiyle bir ağaca benziyordu; ya da göğsü, kafası, kolları, bacakları olan ve bu organlarının hiçbiri organizmanın canlılığına bariz bir zarar vermeksizin kesilip atılamayan insan formu gibiydi. Bazen daha da güçlü bir ifade kullanacak kadar ileri gidiyor ve yerkürenin kendine ait bir canı olduğunu –rüzgârların, suların ve kara parçalarının birbirlerine canlı organlar gibi etki ettiğini, her bölgenin yerine getirdiği kendine ait bir işlevi olduğunu, böylece geri kalan her şeyin iyiliğine katkıda bulunduğunu– söylüyordu. Ona göre bunlar hayal ürünü benzeşimler değil, yaşayan gerçeklerdi.[41]

Bu kritik yön değişikliği, zamanın siyasi gelişmelerinden bağımsız değildi; gerçekten de, John Leighly'nin öne sürdüğü gibi, "Avrupa'daki geleneksel

---

40 Age., 245-46'da alıntılanmıştır.

41 Gage, *Life of Carl Ritter*, 208.

siyasi sınırların [Devrim Savaşları ve Napoléon Savaşları sonucunda] geçerliliğini yitirmesi, Ritter'in betimsel coğrafi verileri kıtaların belli başlı rölyef özelliklerine göre ayrılan bölümlerini esas alarak yeniden düzenlemesine zemin hazırlamıştır."[42]

Ne var ki insanlık ile doğal çevresi arasındaki ilişki başka faktörlere kapalı değildi. Ritter, varlıkların tarihsel tabiatına son derece duyarlıydı: Ne de olsa başyapıtının tam başlığı "Doğayla ve İnsanlık Tarihiyle Bağlantısı Açısından Yeryüzü Bilimi; ya da Fiziksel ve Tarihsel Bilimlerde Araştırma ve Öğretimin Sağlam Temeli Olarak Karşılaştırmalı Genel Coğrafya"dır. Berlin'de coğrafya kürsüsü kurulmadan önce Frankfurt'ta tarih dersleri verdiği bir görevde bulunmuştu; hatta iki disiplin arasında gerekli ve birbirini tamamlayıcı nitelikte gördüğü ilişkiyi kuramlaştırarak 1833 tarihli "Bir Bilim Olarak Coğrafyada Tarih Unsuru" başlıklı konferansında en açık şekilde ifade etti.[43] Ritter her zaman coğrafi bilginin tarihsel niteliği konusunda ısrarcı olmuş, kendileri de spesifik mekân ve zaman konfigürasyonlarınca tanımlanan belirli bağlamların farklı mekân ve zaman anlayışlarına etki etme biçimleri üzerinde durmuştu. Dar anlamda fiziki coğrafyayı değil, merkezinde insan ve dolayısıyla tarih unsurunun bulunduğu daha bütünsel türden bir coğrafyayı uygulamaya koymuştu. Çevresel unsurları sadece jeolojik veya ekolojik yapıları içinde değil, aynı zamanda, belki de öncelikle insani gelişmeyle olan etkileşimlerinin bir sonucu olarak görüyordu. Coğrafyanın rolü, çevresel unsurları sadece natüralist bir bakış açısıyla ele almak değil, aynı zamanda onları içinde pek çok fiziksel unsurun (dağların, vadilerin, su yollarının vb.) insanların ve malların dolaşımını kolaylaştırdığı veya engellediği, iletişimin önüne engeller çıkardığı veya geçitler açtığı, sınırları çizdiği veya bozduğu bütüncül bir tarihsel çerçeveye entegre etmekti. Buna karşılık, çevresel parametreleri özellikle insan nüfusunun kaydettiği ilerlemeye yanıt veren, özünde dinamik değişkenler olarak görmekteydi. Örneğin, artan bağlantısallığın bir sonucu olarak dünyanın küçüldüğünü belirtiyordu.[44]

Böylece Ritter, coğrafyadaki tarihsel dönüşümün ve tarihteki coğrafi dönüşümün temellerini attı; ki Braudel'in özellikle Akdeniz hakkındaki

42 Leighly, "Methodologic Controversy," 241.

43 Carl Ritter, "The Historical Element in Geography as a Science," *Geographical Studies* içinde, çev. William L. Gage (Boston: Gould and Lincoln, 1863), 241-77.

44 Age.

incelemesi bu ikinci olgunun meşhur bir aşamasını oluşturacaktı. Annales okulunun gerçekleştirdiği tarih devrimini, Ritter yüz yıldan fazla bir süre önce öngörmüş ve mümkün kılmıştı. Statükonun siyasi sınırlarını somutlaştırmak yerine coğrafi bilgiyi çevresel kriterlere göre yeniden düzenlemesi de, tıpkı coğrafi birimleri belirli bir ruha sahip yerler olarak ifade etmesi gibi, etki uyandıracaktı. Tüm bu parametreler birbiriyle bağlantılıydı ve hepsi, gerek onun gerekse de ondan sonra gelenlerin uyguladığı coğrafyanın odak noktasını oluşturan doğal bölge kavramında kesişiyordu. Bir bölge, siyasi sınırlar gibi gelip geçici bir unsurun ürünü, yeryüzünün bir kesiti değildi sadece. Doğa bilimlerinden ve beşeri bilimlerden alınma (tarih ve coğrafyanın kesişiminde yer alan) belirli bir öğeler kümesiyle tanımlanmış ve diğer birimlerle ilişkili olarak belirli bir biçim, düzenleme ve konumla nitelenmiş organik bir bütündü; tüm bu unsurlar da ona evrensel ilahi planın ayrılmaz bir parçası olan hususi bir öz sağlamaktaydı. Böyle bir tasarımın aşkın yönü (pekâlâ öne sürülebileceği gibi) her ne kadar Batı Hıristiyanlığının kendi sekülerleşmiş benliğine giderek artan bir hızla dönüşmesiyle birlikte gücünü kaybedecek olsa da, coğrafi bilgi esaslarının bu konfigürasyonu, günümüzün talasolojisinde çok kalıcı bir mirasa sahip olacak ve son derece derin bir etki bırakacaktı.

Böyle olmasının sebebi özellikle denizin, tıpkı Hegel'de olduğu gibi, Ritter'in sisteminin de tam merkezinde yer almasıydı. *Erdkunde*'nin metodolojik giriş bölümünde yazdığı gibi: "Yerküre açısından en önemlisi, her yerde karşılaşılan ve hem yüksekleri hem de derin yerleri kuşatan sıvı unsurlardır. [...] Su, yalnızca jeolojide ve bitki örtüsünde değil, hayvanların ve ulusların tarihinde de, nehirler, kıyı bölgeleri ve içdenizlerin bol su sağladığı topraklardan dünyanın okyanuslarca oluşturulan büyük birliğine kadar, büyüme veya gelişmenin ilk koşulu olarak görünmektedir."[45] O halde, o zamana kadar iyiden iyiye nesneleştirilmiş ve doğallaştırılmış olan kıtaların denizle olan ilişkileri üzerinden tanımlanmaya başlaması şaşırtıcı değildir; Avrupa'dan Asya'ya ve nihayet Afrika'ya doğru gittikçe karmaşıklık azalıyor, Afrika "tüm kıtaların en kompakt ve gediksizi" olup "en basit sahil şeridi"ne sahip olduğundan Ritter başyapıtına onunla başlıyordu.[46]

45 Carl Ritter, "Introductory Essay to General Comparative Geography," *Geographical Studies* içinde, 77.

46 Age., 71.

Tamamen kıtalara hasrettiği 1826 tarihli bir konferansında Ritter, kıta denen organik kara birimlerini tanımlamaya yardımcı olması için yine denizle olan ilişki konusuna odaklanır. Avrupa, "Eski Dünya'nın üç kıtasından en küçüğü" olmasına rağmen, "tüm kıtalar arasında çeşitliliği, yarıkları ve bölünmüşlüğü en fazla olan"dır.[47] Bu da "yalnızca kıyı çizgilerinin değil, bu kıyıların çevrelediği ülkelerin de" benzersiz bir biçimde "kendine özgü" olmasına yol açar.[48] Bu noktada bilimsel çalışmalarda uzun ömürlü olacak bir ölçü devreye girer: Kıyı şeridinin yüzölçümüne oranı. Avrupa'da en yüksek olan bu oran, o kıtanın doğal ve manevi karakterini belirlemiştir. Avrupa bu nedenle "tüm kıtalar arasında denizden en ulaşılabilir olanı"dır.[49] Sonuçta bütün bu uğraştaki temel mesele, medeniyetin, tarihin ve siyasetin coğrafi belirleyicilerini ortaya çıkarmak ve "en küçük kıtanın tarihin en büyük işlerine sahne olması, üstelik de bu en küçüğün bütünün hâkimiyetini ele geçirmesi şeklindeki olağanüstü gerçek"e bir açıklama getirmekti.[50]

Denizin Kuşatılması

Ritter'in doğal-teolojik coğrafyası, bütün bir coğrafyacılar kuşağı için temel ilham kaynağı olmuştu. Bu coğrafyacıların başında da talasolojinin Kuzey Amerikalı hararetli destekçisi, aynı zamanda bir disiplinin (oşinografinin) kurucusu olarak da anılan Matthew Fontaine Maury geliyordu. Virginialı bir deniz teğmeni, son derece dindar bir Hıristiyan ve bir Humboldt ve Ritter hayranı olan Maury, bilimsel konularda kendi kendini yetiştirmiş biri olarak, rüzgârları, akıntıları ve navigasyon rotalarını haritalama çalışmalarıyla kısa zamanda büyük bir saygınlığa kavuştu ve bunun sonucunda 1842'de ABD Deniz Gözlemevi'nin ilk müfettişi olarak atandı.[51] 1855'te, oşinografinin

47 Carl Ritter, "The Geographical Position and Horizontal Extension of the Continents," *Geographical Studies* içinde, 201-2.

48 Age.

49 Age.

50 Age., 203.

51 Aslında, birim bu ismi ancak 1844'te almıştır. Daha öncesinde, Donanmanın Harita ve Alet Deposu adını taşıyordu; 1854'ten sonra Deniz Gözlemevi ve Hidrografi Ofisi olarak anılmaya başlandı; 1866'da ise Hidrografi Ofisi bağımsızlığını kazanarak Deniz Gözlemevi'nden ayrıldı. Bkz. John Leighly'nin yazdığı giriş bölümü, Matthew Fontaine Maury, *The Physical Geography of the Sea, and Its Meteorology* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963), xi.

kurucu nitelikteki temel metni haline gelecek ve müthiş bir ticari başarı getirecek olan *The Physical Geography of the Sea* [Denizin Fiziki Coğrafyası] adlı eserini yayımladı.[52]

Maury'nin "denizin fiziki coğrafyası" ifadesinin kaynağı olarak andığı Alexander von Humboldt'un aksine,[53] Carl Ritter'in adı Maury'nin yayımlanmış çalışmasının hiçbir yerinde geçmez, ama eserin bütününe vurduğu damga kuşkuya yer bırakmayacak derecede açıktır. Ritter'ın kara için yaptığını Maury denize uygulamayı düşünmüştü. Doğa Maury'ye göre uyumlu bir bütündü ve kusursuz tasarımı ilahi bir plana uyuyordu. Bu nedenle, yeryüzünün sıvı alanları, yasaları düzenli, tek tip ve anlaşılabilir olup Tanrı'nın tasarısını çözmeye yönelik azimli çabalarla aydınlatılabilen karasal muadillerininkine benzer temel bir düzene sahipti. Bu "parlak düşünce"yi anlatan bir çağdaşının sözleriyle: "Maury denizin dalgalarının, rüzgârlarının, fırtınalarının, akıntılarının, derinliklerinin ve sıcaklıklarının; şaşmaz intizama, mükemmel düzene ve insan zihninin sabırlı bir araştırmayla olgularını anlayabileceği, hatta süreçlerini tahmin edebileceği ölçüde matematiksel iç bağlantılara sahip bir sistem, bir neden ve sonuç bileşimi oluşturduğuna inanıyordu."[54]

Maury tasarım argümanının yılmaz bir savunucusuydu ve yazdığı metnin kutsal yazılardan alıntılar ve onlara yapılan atıflarla dolu oluşu daha sonraki bilim insanlarında büyük çapta hoşnutsuzluğa yol açmış, hatta bazı çağdaşlarının bile rahatsız olmasına neden olmuştur. Tek çare, teolojik/dini olanı pozitif/bilimsel olandan zorla ayırmanın bir yolunu bulmak olacaktı. *The Physical Geography of the Sea*'nin 1963'teki yeniden basımının giriş bölümünde John Leighly'nin uzun uzadıya yapmaya çalıştığı tam da budur. Leighly bu yazıda Maury'yi öyle ağır şekilde eleştirir ki bir düzeltme yapma mecburiyetini hisseder. "*Physical Geography*'nin bilimsel açıdan zayıf yönlerini

---

52 *Oşinografi* terimi yüzyılın ancak son on yıllarında ortaya çıktığı için buradaki kullanımı anakroniktir. Maury'nin kitabı öyle çok satılan bir kitaptı ki araştırmacılar onun pıtrak gibi çoğalan yeniden basımlarının ve çevirilerinin izini sürmekte güçlük çekmiştir. Bkz. Leighly'nin yazdığı giriş bölümü, Maury, *Physical Geography*, xiii-xv.

53 Maury, *Physical Geography*, 6. Humboldt da daha sonra Maury'nin kitabını yeni bir bilimin kuruluş bildirgesi olarak övmek suretiyle bu teveccühe karşılık vermiştir.

54 S. A. Mitchell, "Obituary: Matthew Fontaine Maury," *Science* 73, no. 1902 (1931): 633.

aşırı vurgulamış" olmaktan endişe duyan Leighly, "Aslında kitapta pek çok sağlam bilgi mevcuttur," der, "ancak okur, yüz yıl önce olduğu gibi şimdi de her paragrafı tartmalı ve içeriğinde bulunan nesnel gerçekleri, Maury'nin yorumlarını desteklemek için seçilmiş malzemeyi ve hayal ürünlerini birbirinden ayırt etmelidir."[55] O halde amaç, katışıksız olarak ampirik olanı hayali olandan ayırmaktır –ironik bir biçimde Ritter'in ta kendisine kadar uzanan uzun bir soykütüğüne sahip olduğu belirtilen bir ayrımdır bu. Leighly en çok da metafiziğe ve teolojiye başvurulmasından rahatsız olur, zaten ömrünün çoğunu coğrafi düşüncenin bu kalıcı eğilimini kınamakla geçirmiştir. Nitekim, Leighly'nin coğrafya disiplininin tarihi ve niteliği üzerine yazdığı ilk makalelerinden birinde Ritter de benzer gerekçelerle onun şiddetli kınamalarından nasibini alır.[56]

Yine de Maury'nin çalışması asla öyle nispeten belli bir temele oturan, olgusal, bilimsel bir veri derlemesine eklenmiş edebi, felsefi veya ahlaki bir ilave olarak görülemez. Bir kere, bu alanlar birbirinden kolayca ayırt edilemez. Bilgiyi bölümlere ayırma arzusu ve eylemi zaten başlı başına, varlıkların ampirik tabiatıyla hiçbir ilgisi olmayan, ancak tam da bu tür parçalama işlemleri yoluyla denetlenmekten kaçınmaya çalışan belirli güç dinamiklerinin bir sonucudur. Dahası, Maury'nin bir tür doğal teolojiye olan bağlılığı ve kutsal metinlerden ilham alması, dönemin hemen hemen tüm coğrafyacıları, bilim insanları ve araştırmacılarında var olan ortak özelliklerdi. Örneğin, Leighly, Maury'nin metnindeki dini eğilimlere yönelik en "açıksözlü" çağdaş eleştiri diye bir Fransız deniz subayı olan Kaptan Bourgois'nın yazdığı bir pasaja başvurur, ancak bu iki kişinin Tanrı ile ilgili kavramsal çerçevelerinin genel anlamı itibariyle gerçekte ne kadar da *uyumlu* olduklarını görmek epeyce dikkat çekicidir. Kaptan Bourgois'nın sorun ettiği mesele, Maury'nin dünya görüşünde bilimsel araştırmanın amacının Tanrı'nın planının ortaya çıkarılması olarak tanımlanması değil, Maury'nin "kendi hayal gücünden doğan geçici bir sistemi" "Tanrı'nın değişmez yasaları" ile karıştırmasıdır sadece.[57] Maury'nin yaklaşımı değil, yalnızca vardığı sonuçlar yanlıştır; bu sonuçların zayıflığı da kutsal metinlerin kullanımıyla telafi edilmiştir. Bourgois ve

55 Leighly'nin yazdığı giriş bölümü, Maury, *Physical Geography*, xxviii.

56 Leighly, "Methodologic Controversy."

57 Bkz. Leighly'nin yazdığı giriş bölümü, Maury, *Physical Geography*, xxvi.

Maury bu konuda birbirlerine oldukça yakındır: Anlaşmazlıkları yorumla ilgilidir. Bu bölüm boyunca yapılan alıntılarda sıklıkla göze çarpan tanrısal gölge ve hayallerden kolayca anlaşılabileceği gibi, bu dönemde uyumlu doğa yasalarına yapılan göndermeler nitelik açısından değil, yalnızca derece açısından farklı olabilir.

Son olarak ve sanılabileceğinin aksine, Maury'nin en kalıcı mirası ve en derin bilimsel keşifleri, "ampirik" verilerinden ziyade çalışmalarının genel (spekülatif) çerçevesi sayesinde olmuştur. Maury'yi Körfez Akıntısı ya da atmosfer hakkında öne sürdüğü olgulara dayalı iddialarıyla hatırlayan pek çıkmaz; onun çalışmalarını önemli kılan, denizi tamamen ehlileştirilip uysallaştırılmış, karasal epistemoloji tarafından tümden ele geçirilmiş bir varlık haline getirmesidir. Aynı şey, "ampirik verileri" pek de önemli olmayan, ancak teolojiden esinlenmiş soyut sistemleri muazzam bir etki yaratan Carl Ritter ve hatta Hegel için de söylenebilir.

Maury ile birlikte deniz, yasaları, düzenleri, topografyaları ve rotalarıyla –kısacası fiziki ve yarı karasal bir *jeo*-grafya ile– modern bilim dünyasına girer. Deniz yalnızca tutarlı bir analitik birim olarak gösterilmemiştir; bu zaten verili kabul edilir. Burada deniz, bir birim olarak, Washington, D.C.'deki bir masadan bilimsel egemenlik altına alınmış, bu da açıkça kara gücünün ticari ve askeri çıkarlarının iyileştirilmesi için yapılmıştır. Örneğin, Maury'nin "gözlemleri kaydetmeye yarayan özel harita ve formları", "ilk önce Donanma gemilerinde, daha sonra da Amerikan ticaret gemilerinde kullanılmıştır."[58]

Denizin bu ehlileştirilmiş niteliği belki de en çok, aşağı yukarı Bory de Saint-Vincent'ın Kolomb Akdenizi'ne tekabül eden (potansiyel) bir "Amerikan Akdeniz'i" fikrinin Maury tarafından desteklenmesinde belirgin olarak görülür. Deniz burada gücün yansıtılabileceği (ve yansıtılması gereken) bir alan haline gelmekle kalmaz, aynı zamanda –denizlerine belirgin biçimde devlet adı olmayan isimler yakıştıran Bory'nin anlayışının aksine– kavram olarak denizin kendisi bir devlete ait olabilen bir varlık olur. Aslında, Maury'nin kullandığı dil, orijinal kopyanın Avrupa'ya ait olduğunu ima eder, çünkü bir *Amerikan* Akdeniz'inden ancak bir *Avrupa* Akdeniz'iyle simetri içerisinde söz edilebilir. Panama Kanalı'nın açılmasına yönelik bir çağrıda açıkladığı gibi, bir "Pasifik demiryolu" ile birlikte "[Panama] Kıstağı['nı]n içinden geçen bir

58 Age., xi.

yol"un Batı Yarımküre'de Amerika dışındaki ülkelerin herhangi bir müdahalede bulunmasını önlemeye yönelik geleneksel politikayla el ele vermesi, dünya ticaretinin ana kutuplarına bağlı ve Amerika Birleşik Devletleri'ne ait bütünleşik ve kendi içine kapalı bir su kütlesi yaratacaktır.[59]

O halde, deniz Maury tarafından tamamen karasallaştırılarak bilimsel bilginin ve devlet gücünün ayrı ve apaçık bir nesnesi haline getirilmiştir. Alfred Thayer Mahan'ın ünlü eseri *The Influence of Sea Power upon History, 1660-1783* [Deniz Gücünün Tarih Üzerindeki Etkisi, 1660-1783] ile talasolojiyi tarihle resmen buluşturmasına yalnızca bir adım kalmıştır.[60] Gerçekten de Mahan'ın yazdıklarının sözcüksel ve bilişsel alanları, birinci bölümün başlangıcından da anlaşılacağı gibi, Maury'ye çok şey borçludur: "Siyasi ve toplumsal açıdan bakıldığında, deniz ilk ve en bariz olarak büyük bir geçiş yolu şeklinde karşımıza çıkar; ya da belki daha doğrusu, insanların her yöne geçip gidebilecekleri, ancak çok kullanılan bazı rotaların gösterdiği gibi, yönlendirici sebeplerin onları belirli yolculuk hatlarını diğerlerine yeğ tutmaya yönelttiği geniş bir ortak alan olarak göze çarpar. Bu yolculuk hatlarına ticaret yolları denir; onları belirleyen sebepler ise dünya tarihinde aranmalıdır."[61]

Mahan için de deniz, bir kara parçası gibi hâkim olunması gereken bir bilim nesnesine dönüşmüştür. O da bilindik bir talasoloji modeline uyarak Panama Kanalı'nın açılmasını savunmuştur. Akdeniz'in "dünya tarihinde hem ticari hem de askeri açıdan, aynı büyüklükteki herhangi bir su kütlesine kıyasla daha büyük bir rol oynadığını" yazar.[62] Bu nedenle, onun sularında ve kıyılarındaki güç konfigürasyonlarını ve koşullarını incelemek, hele de Orta Amerika'da bir kanal açılması ihtimalini göz önüne aldığımızda bilhassa yararlı olacaktır diye açıklar. Mahan'ın tarihsel incelemesinin doğrudan jeopolitik sonuçları olmuştur: Stratejik açıdan doğru deniz üslerinin kurulması ve askeri hazırlıkların aralıksız olarak sürdürülmesiyle birlikte,

---

59 Charles Vevier, "American Continentalism: An Idea of Expansion, 1845-1910," *American Historical Review* 65, no. 2 (Ocak 1960): 328.

60 İlk olarak 1890'da Boston'da Little, Brown tarafından yayımlanan kitap, son derece popüler ve etkili olmuş ve o zamandan beri birçok yeni basımı yapılmıştır.

61 Captain A. T. Mahan, *The Influence of Sea Power upon History, 1660-1783* (Londra: Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington, 1890), 25.

62 Age., 33.

"Birleşik Devletler'in coğrafi konumu ve gücü, *matematiksel bir kesinlikle* bu sahada üstünlük kurması sonucunu doğurur."[63]

Christopher Connery'nin gösterdiği gibi, "Mahan, okyanusu sınırları belirli bir alan ve hâkim olunması gereken bir saha olarak anladığını bıkıp usanmadan vurgular."[64] Mahan'ın "ABD'nin Pasifik stratejisi üzerindeki etkisinin sürmesini sağla[yan da]," diye devam eder Connery, "üstün bir gücün egemen varlığını gerektiren büyük bir Ortak Alan olarak düşündüğü, üzerinden mecazi anlamda anayollar ve köprüler geçen bir okyanus kavramı[nı içeren] kara-okyanus melezi vizyonunun gücü[dür]."[65] Bu vizyon aynı zamanda, oldukça yerinde bir isimle "Denizlerin Yol Bulan Kâşifi" olarak adlandırılan Maury'nin mirasının kalıcılığını da güvence altına almıştır.

Tarihin Antropomorfik Öznesi

Ancak Mahan'dan önce bir başka tarihçi, Jules Michelet, yukarıda söz edilen bilişsel ve kavramsal hamlelerin özünü damıtan bir deniz vizyonunu dile getirerek talasolojik tahayyülü güçlendirmişti. *La mer* [Deniz] ilk kez 1861'de yayımlandı ve yine hızla çok satan bir klasik haline gelen bu kitabın da pek çok baskısı ve çevirisi yapıldı.[66]

Mekân/uzam, Michelet için, ondan önce Hegel ve Ritter için de olduğu gibi, yalnızca durağan bir ortam değildi; tarihte pay sahibiydi ve bir tarihi vardı. Bir keresinde, "Coğrafi bir temel olmadan," diye yazmıştı, "tarihin yaratıcıları olan insanlar havada gezer gibi görünür."[67] Bu kavrayış *La mer*'de kendi mantıksal sonucuna götürülmüştür. Açıkça hem Bory de Saint-Vincent'a hem de Matthew Fontaine Maury'ye başvuran Michelet, tarihsel anlatısının başaktörü olarak denizi benimser. Nicedir değişmez, ebedi ve karanlık olarak düşünülmüş olan deniz, bilim ve tarih sahnesine konur ve tüm yaşamın

63 Age., 34-35. Vurgu bana ait.

64 Christopher L. Connery, "Ideologies of Land and Sea: Alfred Tayer Mahan, Carl Schmitt, and the Shaping of Global Myth Elements," *boundary 2* 28, no. 2 (2001): 185.

65 Age., 186.

66 Jules Michelet, *La mer* (Paris: Michel Lévy Frères, 1875). Kitabın burada başvurulan Fransızca versiyonu, ilk baskıdan yalnızca on dört yıl sonra yayımlanan beşinci baskıdır.

67 Darby, "On the Relations," 2'de alıntılanmıştır.

kaynağı (ve geleceği) olduğu keşfedilir. Eser, denizin tekinsiz gizemine dair atavik duygunun hatırlatılmasıyla başlar, ancak bu yalnızca metin ilerledikçe denizin giderek ehlileştiriliyor oluşunu vurgulamak amacıyla yapılmış biçimsel bir taktikten (ve tarihsel bir alegoriden) ibarettir. Sonunda anlatı, bizi "ulusların [deniz merkezli] *Vita Nuova*'sı"na götürecek olan bir "Deniz Kenarı Rönesans'ı" çağrısıyla son bulur.[68]

Michelet, Bory'den, karasal unsurlar yerine su kütlelerine göre düzenlenmiş, her bir deniz biriminin mantıklı ve anlaşılır bir bütün oluşturduğu bir yerküre vizyonunu almıştır. "Coğrafi birlik ilkesi ve sınıflandırma unsurları giderek daha ziyade, suların ve rüzgâr denen o sadık habercilerin karşılıklı kıyılar arasında yakınlık ve benzeşme tesis ettiği *deniz havzası*nda aranacaktır," tahmininde bulunur.[69] Maury'de ise bilimi, natüralizmi ve teolojiyi bir araya getiren ve denizi ahenkli bir organizma olarak gören bir deniz tasavvuru için ilham bulur. Michelet, *Denizin Fiziki Coğrafyası*'nın yazarı hakkında hayranlıkla, mekanik veya fiziksel sebepler vasıtasıyla ortaya çıkaramadıklarını "fizyolojik yasalarla" açıklıyor ve "Okyanusa nabız ve atardamarlar –ah, hatta bir kalp" bahşediyor, diye yazar (52-53).

Michelet, çok açıklayıcı bir terminoloji kullanarak, "Denizin kişiliği hissi"nin Maury'nin "dehasının sırrı" ve incelemesinin güçlü oluşunun nedeni olduğunu açıklar (52-53). Onun eserinden önce "Deniz, sularını yararak giden denizcilerin kullanımına mahsus bir şeydi"; o eser sayesinde ise deniz "bir kişi" (*une personne*) haline gelmiş, herkes onun içinde "hayran olduğu, boyun eğdirmek istediği haşin ve yaman bir metres" (*une violente et redoutable maitresse qu'on adore, qu'on veut dompter*) bulunduğunu hisseder olmuştur (53).[70] Michelet'nin metni, en şiddetli fırtınaların bile açıklanabilir, hatta tahmin edilebilir bir bütünün parçası haline geldiği denizin uysallaştırılmasına dair böylesi ifadelerle doludur. Organik metaforlar da metinde bolca yer alır: Moleküler çekimler, mukuslar, aortlar ve kalpler, *La mer*'in tarif ve tasvirleri boyunca uyum içinde atar durur. İnsan suretine bürünmüş,

---

68 *La mer* ve üslubu hakkında aydınlatıcı bir yorum için, bkz. Linda Orr, *Jules Michelet: Nature, History, Language* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1976), 156.

69 Jules Michelet, *The Sea*, çev. W. H. D. Adams (Londra: T. Nelson and Sons, 1875), 39. Bu eserin atıf yapılan sayfaları metnin bundan sonrasında parantez içinde verilmiştir.

70 Karş. Michelet, *Mer*, 19.

daha doğrusu tüm yaşamın kaynağı olan anne suretini almış bir denizdir bu: "Yorulmak bilmez arzusu, devamlı gebe kalışları ve doğurganlığı hiç bitmeyen, yerküre denen o büyük dişi [*femelle*]" (91).[71]

Kitabın son alt bölümünde belirgin biçimde Hegelci bir tınıyla şöyle denir: "Doğanın üç formu ruhumuzu genişletip yüceltir, onu olduğu yerden yukarı kaldırır ve sonsuzluğa taşır" (299). Hava okyanusu, Toprak okyanusu ve Sular okyanusundan oluşan "bu üç form, Sonsuzluğun ruha hitap etmesinin aracı olan gamı veya nota dizisini meydana getirir" (299). Ancak sular okyanusu, elementler arasında eşsizdir, çünkü insanın işitme ve kavrama duyusuna yalnızca o ulaşabilir ve insanın konuşma yetisini yalnızca o taşır. Hava "öyle sürekli yer değiştirir ki onu neredeyse hiç gözlemleyemeyiz," "Toprak [ise] dilsizdir," oysa "Okyanus konuşur" (299-300). "Okyanus," diye devam eder Michelet,

> bir sestir. Uzak yıldızlara seslenir, onların hareketlerine vakur ve ağırbaşlı belagatiyle karşılık verir. Dokunaklı bir edayla toprağa ve kıyıya seslenir, onlardan gelen yankılarla hasbihâl eder; kâh kederli kâh tehditkâr olur, gürler yahut iç çeker. Her şeyden önce, İnsan'a yöneltir sözünü. İçinde yaratılışın başladığı ve olanca kudretiyle devam ettiği üretken pota olduğundan, yaşayan bir dile sahiptir; yaşamla konuşan yaşamdır. [...] Ne der peki? *Yaşam*dan ve sonsuz metamorfozdan bahseder. Akışkan varoluştan söz eder. Karasal hareketin taşlaşmış hırslarını utandırır. (300-301)[72]

Michelet, sadece bir karakter değil, aynı zamanda ruh olan bir denizle ilgilenir –yalnızca tek bir kişinin değil, tüm ulusların, hatta insanlığın ruhudur, Benlik'tir bu. Ne de olsa yazar, rengini daha en baştan ilan etmişti: "Okyanus bizim gibi nefes alır –bizim iç hareketimizle, yukarıdan gelenle uyum içinde soluk alıp verir" (31).[73]

---

71 Karş. age., 35.

72 Michelet'nin üslubunun haşmetli lirizmi ve yalın gücü tercüme edilemez (age., 129-30).

73 Michelet aslında birinci tekil şahıs kullanmış, böylece ifade daha da kişisel, bireysel, duygulu bir hal almıştı: "L'Océan respire comme moi, il concorde à mon mouvement intérieur, à celui d'en haut" [Okyanus benim gibi nefes alır; benim iç hareketimle, yukarıdan gelenle uyum içindedir.] (age., 21).

Burada deniz tamamen antropomorfik hale gelmiştir, bu nedenle de doğal olarak kendi tarihçilerini ve kendi tarihlerini hak etmekte, hatta doğurmaktadır. Talasolojik epistemoloji sağlamlaştırılmış, 20. yüzyılda (ve sonrasında) deniz tarihlerine ve politikalarına yönelik formülasyonların çoğalması için sahne hazırlanmıştır: Mahan, Mackinder, Schmitt, Braudel, "yeni talasoloji"nin kahramanları olan tüm bu yazarlar, argümanları için bir olanaklılık koşulu olarak yukarıda ele alınan talasoloji öncülerine dayanırlar.

Talasolojik tarihin soykütüğüne yönelik araştırmadan çıkarılacak en büyük ders de işte *budur*. Denizin bir tarih araştırmasının meşru konusu/öznesi haline gelmesi için, önce ehlileştirilmesi ve –tıpkı bir romancının hikâyesinin ana kahramanını sunacağı şekilde– antropomorfik bir karaktere dönüştürülmesi gerekiyordu. Hegel sonrası tarih yazımında devletin önemi de buradan kaynaklanır; çünkü yalnızca devlet kendi geçmişi ve bugünü karşısında bir bireyin olabileceği kadar *kendini* bilen bir tutuma sahiptir, bu nedenle de kendi kendisinin kaydını tutmuştur.

Braudel'in Akdeniz üzerine yaptığı çalışma, tarihçinin bakışının nesnesi olanın özneleştirilmesi gerekliliğinin bir örneğidir –yani burada kastedilen, genellikle bireyin disipliner iktidar rejimleriyle ilişkisi bağlamında kelimeye atfedilen anlamda bir *özne*nin üretimidir. *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*'nın sosyal bilimsel temeline dair sık sık tekrarlanan iddialara rağmen (ki J. H. Hexter 1972 tarihli "Fernand Braudel and the *Monde Braudellien*..." [Fernand Braudel ve Braudelyen Dünya...] başlıklı incelemesinde grafikler, tablolar, haritalar falan filan eşliğinde bunun nefis bir parodisini yapmıştır), özellikle Paul Ricoeur, Braudel'in üç katmanlı metninin ("adeta" veya "hemen hemen" de olsa) "genel bir olay örgüsü" biçiminde ve besbelli ki özünde roman tarzı kurmacayla ilintili olan daha derin bir yapıya dayandığını göstermiştir.[74]

Fernand Braudel'in editörlüğünü yaptığı ve ("Akdeniz", "Toprak," "Şafak," ve "Tarih" başlıklı) dört bölümünü kendi yazdığı, ayrıca Filippo Coarelli'nin "Roma" ve Maurice Aymard'ın "Mekânlar" üzerine yazdıkları bölümleri de içeren *La Méditerranée: L'espace et l'histoire* [Akdeniz: Mekân ve Tarih]

74 J. H. Hexter, "Fernand Braudel and the *Monde Braudellien*...," *Journal of Modern History* 44, no. 4 (Aralık 1972): 480-539; Paul Ricoeur, *Time and Narrative*, 3 cilt, çev. Kathleen McLaughlin ve David Pellauer (Chicago: University of Chicago Press, 1990), 1:216.

adlı kısa derleme, bu konuda Braudel'in denizle ilgili başyapıtından bile daha aydınlatıcıdır.[75] Esasen tüm bu bölümler ve özellikle Braudel'inkiler, "Akdeniz"in tarihsel bir aktör olarak formüle edilmesine, "Akdeniz" fikrinin tarihin bir öznesi olabilmesi için ehlileştirilmesine iştirak eder. Kitabın Akdeniz tarihi konusunda bir tür "yazarlar için kılavuz" niteliğinde olduğu söylenebilir. Bu çalışmada ortaya çıkan üç tema özellikle aydınlatıcıdır. İlk olarak, Braudel'in argümanını inşa ederken açıktan açığa "Akdeniz" nesnesine ilişkin *genelgeçer* bilgiye dayandığını fark etmek çarpıcıdır. Bu, açıkça belirtilmese de, Akdeniz tarihi araştırmalarının olağan bir özelliğidir. Belki de Predrag Matvejević'in çalışmasının en büyük feraseti, söylentinin ve genelgeçer bilginin ağırlığını zarafetle taşımasıdır.[76]

Aslında Braudel, tüm kitabın sorunsalına "Akdeniz'in bu tartışılmaz bütünlüğünün, bu köklü varlığın sırrını nasıl açıklamalı?" diye merak ederek giriş yapar.[77] Bölge tarihinin en erken dönemini ele almadan önce de yine "'İlk uygarlıkların' Yakındoğu'da, Doğu Akdeniz'de meydana çıktığını *herkes bilir, herkes söyler*," diye açıklamada bulunur.[78] Akdeniz tarihinin "her çeşit akılcı bireşime meydan okuyan bir bilgi toplamı" olduğundan yakınır.[79] Öyledir belki, ama bu alanı analitik bakımdan anlamlı, tarihsel açıdan kayda değer ve esasında akla uygun bir mekân olarak üreten, kısmen genele ait kısmen de uzmanlığa dayalı olan bu kritik bilgi yığınının varlığından başka bir şey değildir. Büyük Rift Vadisi, Sahra veya Kızıldeniz gibi başka yerler ise jeolojik ve coğrafi varlıklar olarak kabul edilmekle birlikte, sırf gereken kritik bilgi yığınını toparlamamış oldukları için kendilerine ait bir tarihten yoksundurlar.

---

75 Fernand Braudel, der., *La Méditerranée: L'espace et l'histoire* (1977; yeniden basım Paris: Flammarion, 1985).

76 Matvejević, *Mediterranean*. Örneğin, sık sık bir kentin "Akdeniz havası" taşıdığından söz eder.

77 Fernand Braudel, "Méditerranée," Braudel, *Méditerranée* içinde, 10 ["Akdeniz," Braudel, *Akdeniz: Mekân ve Tarih* içinde, çev. Necati Erkurt (İstanbul, Metis Yayınları, 1990), 9].

78 Fernand Braudel, "L'aube," Braudel, *Méditerranée* içinde, 83 ["Şafak," *Akdeniz: Mekân ve Tarih*, 54].

79 Fernand Braudel, "L'histoire," Braudel, *Méditerranée* içinde, 157-58 ["Tarih," *Akdeniz: Mekân ve Tarih*, 100].

İkincisi, bütünleşik Akdeniz'in kendi özgül zamansal çerçevesi modernite öncesi, sanayi öncesi dönemdir. Bu nedenle, doğanın insan üzerindeki egemenliğinin giderek azaldığı doğrusal bir çizgiyi izleyen, dolayısıyla da romantize edilmiş bir geçmiş mefhumu üreten belirli bir modernite anlayışına dayanır. Bu, açıkça bu şekilde dile getirilmez, ama şu pasajda olduğu gibi, özellikle etnografik verilerin kullanımında kuşkuya yer bırakmayacak derecede belirgindir: "O halde geçmişten kalma görüntülere, geleneksel yaşamın el aletlerine, alışkanlıklarına, şivelerine, giysilerine, boş inanlarına daha çok tepelerde, yüksek bölgelerde rastlanır. Modern tekniklerin eski tarım yöntemlerinin yerini alamadığı bu bölgelerde çok eski yapılar varlıklarını sürdürür. Geçmişin en iyi korunduğu yer dağdır."[80]

Nihayet, son tema ise tarih yazımının *öznesi* meselesiyle en doğrudan ilgili olanıdır. Braudel, Akdeniz tarihine yönelik sentezleyici bakış açısı için kendisine "yol gösterici" olarak "Akdeniz tarihinin çeşitli iniş çıkışları ve olayları arasında izleyebileceğimiz uzun süreli yazgılar"ı oluşturan uygarlık kavramını seçer.[81] Bu da onun kolayca antropomorfik analojilere kaymasına imkân verir; "üç büyük ve canlı uygarlık ve bunların temelden farklı düşünce, inanç, yeme içme, yaşama biçimi"nden ve daha da açık bir şekilde "dişlerini her an birbirine göstermeye hazır üç canavar, yazgıları asla birleşmeyecek üç ayrı kişilik"ten söz eder.[82] Kavram olarak uygarlıklar Braudelyen evrene çok iyi uyar, çünkü "zaman ve mekân içinde hareketsiz [...] ya da çok az hareket[li]" olduklarından, pek gözde olan *longue durée*'ye bilhassa uygundurlar, gerçekten de "süreyi alt eden onlardır." Zamanın geçişi karşısında "sarsılmaz" olmalarına rağmen, "kendi alanlarına egemen" olmaya devam ederler, "çünkü işgal ettikleri topraklar sınır değişikliklerine uğrayabilir fakat en ortada, merkez bölgede onların almış oldukları yer değişmez."[83]

---

80 Braudel, "La terre," Braudel, *Méditerranée* içinde, 29-30 ["Toprak," *Akdeniz: Mekân ve Tarih*, 21]. Etnografik verilerin kullanımı, özellikle Carlo Levi, Lawrence Durrell, Gabriele Audisio ve Jean Giono'ya yapılan atıflar eşliğinde, Braudel'in *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* kitabında da geniş yer tutar.

81 Braudel, "L'histoire," 157-58 [Braudel, "Tarih," 100].

82 Braudel, "L'histoire," 157-58 [Braudel, "Tarih," 100].

83 Braudel, "L'histoire," 160 [Braudel, "Tarih," 102]. Verdiği ampirik örnekler ("Sezar veya Augustus zamanında nerede idiyseler, Mustafa Kemal veya Albay Nasır zamanında da oradadırlar.") bazen hakikaten şaşırtıcıdır.

Hıristiyanlık dünyasının, o "[b]aşlangıçta Latin, sonradan Katolik olan" ve merkezi Roma'da bulunan evrenin karşısına İslamiyet çıkmıştır ve antropomorfik nitelik burada hem zoomorfik bir metafordan yararlanılmasıyla hem de şüphesiz tam teşekkül etmiş öznenin en tipik özelliği olan "yapmak" etken fiilinin kullanılmasıyla vurgulanmaktadır: "Batı'yla İslam dünyası, karşı karşıya kedi köpek gibidir. [...] Ama ne biçim düşman, ne biçim rakip! Birinin yaptığını öteki de yapar."[84] İslam âlemi Hıristiyan dünyasının zıddıdır (bir "Karşı-Batı," "Karşı-Akdeniz"dir); hatta deniz ürünlerine pek yer vermediği varsayılan kendi kişisel "mutfağı" bile vardır.[85]

Akdeniz'in üçüncü ve son uygarlığında ise antropomorfik nitelik o kadar belirgindir ki analizde Ödipal bir yoruma bile yer olabilir: "Üçüncü kişilik bugün yüzünü hemen göstermiyor. Yunan dünyası, Ortodoks dünyadır bu. [...] Peki bu âlemin merkezi neresi? [...] Ortodoks dünyası bugün babasız bir dünya mı?"[86]

Bilimsel Teoloji

Dünya Tini, Hegel ve Ritter'le birlikte zaten hem Zamana hem de Mekâna bağlanmıştı. Maury'nin dönemine gelindiğinde ise daha genel olarak beşeri bilimlere ve fen bilimlerine çok rahat bir şekilde yerleşecek, coğrafi, tarihi ve mecburen siyasi Aklın içine daha da fazla sızacaktı. Buna en iyi örneği, Tanrı'nın dini eğilimi en zayıf kullarından biri ve 19. yüzyılın sonlarında yaşamış liberter bir anarşist olan Élisée Reclus vermiştir. Ritter'e ait bir metnin tercümesi olan ve Fransız coğrafyacılık geleneğinin tarihinde genellikle çok önemli bir aşama olarak görülen bir yayına yazdığı önsözde Reclus, Ritter'in önemini "bize yerküremizin canlılığını değişmez bir dogma olarak öğreten kişi" diyerek açıklar.[87] Hegel'in tarih için, Maury'nin oşinografide yaptığı gibi, Ritter de modern coğrafya biliminin temel taşlarını tam tamına kendi teografik sezgileriyle döşemiştir.

Bu bölüm boyunca irdelenen soruların altında yatan bu tema, her ne kadar sonraları baskılanmış olsa da, tarihçilerin ve coğrafyacıların günümüze değin

84 Braudel, "L'histoire," 158-59 [Braudel, "Tarih," 101].

85 Braudel, "La terre," 41 [Braudel, "Toprak," 28].

86 Braudel, "L'histoire," 159-60 [Braudel, "Tarih," 101-2].

87 Çevirmenin önsözü, Carl Ritter, "De la configuration des continents sur la surface du globe et de leurs fonctions dans l'histoire," *Revue Germanique* (1859): 241-67.

süregelen düşünüşlerini ilgilendiriyor. Bir başka deyişle, (geniş tanımıyla) teolojik unsurların modern disiplinlerdeki yeri konusunda bundan çıkarılması gereken önemli bir sonuç var. Burada ele alınan tüm yazarlara göre, dünyanın fiziksel yapısında büyük ölçüde bir akıllı tasarım, bir ilahi plan etkili olmuştur. Coğrafyanın (veya tarihin, botaniğin, felsefenin vb.) rolü esasen Yaradan'ın tasarımını ve onun hangi yasalara göre işlediğini ortaya çıkarmaktı. Önceleri başvuru ve ilham kaynağını açıkça Tanrı'da bulan bu unsur, Tanrı analitik çekiciliğini yitirdikçe giderek yalnız ve yalnız jeotarihselci bir niteliğe büründü. Teo-bilimsel olanın mutlakçılığı da bundan ileri gelir: Bir Plan vardır ve bu Plan pozitivist, ampirik yöntemlerle bilinebilir ve kanıtlanabilir. Gerçeklik, temsilinden ayrılır ve göndergeler, tam da ayrı durdukları için sabit, mutlak ve doğrudan bilinebilir hale gelirler.

Tanrı'ya müracaatın modern olmayan biçimi ise bir tür rölativist kısıtlamaya yol açar, çünkü bilgi, her şeyi kapsadığı için nihayetinde bilinemez olan Tanrı'nın insanlar tarafından yapılmış bir yorumu olabilir yalnızca. Örneğin, onuncu yüzyıl âlimi Mes'ûdî böyle iradi bir rölativizmi ortaya koyar: "İnsanların çoğu dünyanın meskûn bölgelerinde dört deniz sayar; bazıları bunları beş olarak sayarken bazıları sayıyı altıya çıkarır, kimileri de her biri ayrı ve kopuk yedi tane deniz görür."[88] Mukaddesî (Makdisî) de dünyanın sularla kaplı alanlarının nasıl bölüneceği konusunda aynı derecede iddiasızdır. Bosworth'ün aktardığına göre, Mukaddesî, Kuran'ın 31. suresinin toplamda sekiz deniz olduğu şeklindeki yaygın yorumundan kuşku duyduğunu ifade etmişti; "Ancak, der, bunların sekizini de bulmak gerekirse, Arap Yarımadası'nın etrafındaki denizleri, yani Hicaz, Yemen, Umman, Mekran, Kirman, Fars ve Hacer denizlerini kapsıyor olmalıdırlar."[89] Bunlar gibi âlimlere göre bilgi, Ritter ve Bory'nin önerdiği kesin ve basit gerçeklik temsilinin aksine, her zaman hermenötik açıdan karmaşık ve retorik yoluyla oluşturulmuş olarak kalır.

---

88 Ebü'l-Hasan 'Alî el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, haz. K. H. Mur'î (Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye, 2005), 98. Eserin halihazırdaki İngilizce çevirisi olan *El-Masudi's Historical Encylopaedia Entitled "Meadows of Gold and Mines of Gems"*, çev. Aloys Sprenger (Londra: Oriental Translation Fund, 1841), 297, bu pasajı yanlış biçimde aktarır.

89 C. Edmund Bosworth, "The Nomenclature of the Persian Gulf," *Iranian Studies* 30, no. 1-2 (Kış-Bahar 1997): 86.

Talasolojik hayal gücünün soykütüğündeki çeşitli dalların analizi, coğrafyanın tarihle eşit, bazen de ondan daha üstün bir konuma yükseldiğini, zaman ve mekân arasında son derece modern bir mücadele yaşandığını ortaya koyuyor. Bu gelişme, genelde yeryüzünün, özel olarak da denizin gerçek bir aktöre dönüşmesine, yani antropomorfik bir hale evrilmesine yol açtı. Denizler birer kişi haline geldi; ilahi bir düzenin aynaları olmaya devam ettiler. Bu apaçık teolojik eğilim, geç sanayi çağındaki düşünürlerin ise nefret ettiği bir şey oldu; bu kişiler disiplinin bilimsel niteliklerini (ve okyanusların antropomorfik tabiatını) onaylarken, pozitif bir sosyal bilim olarak görülmesi gereken bir bilim dalının Tanrı'dan ilham almasını reddettiler. Bunun haricinde, Tanrı'yı arayan önceki kuşakların sunmuş olduğu denizler ve kıtalar imgesi yerinde kaldı. Talasolojinin tüm dünyada haklı bir saygınlığa sahip duayeni Fernand Braudel örneğinde de bunu görmekteyiz. Braudel denizlerin ve okyanusların tarihsel olarak belirlenmiş yapılarını verili kabul etmiştir. Bunlar artık tamamen doğallaştırılmıştı; Braudel de edinilmiş gerçekler kümesini, disiplinin teo-bilimsel kökleriyle temasını tümüyle yitirmiş olan sonraki kuşakların talasologlarına aktardı. Braudel'in Akdeniz'i bölgesel bağlamı içerisinde gösteren, güneyin üstte göründüğü haritasına eşlik eden metni ele alalım: "Nous avons choisi l'orientation inhabituelle qui, plaçant le Sahara au-dessus de la Méditerranée, souligne combien la mer est écrasée par l'immensité désertique. Celle-ci va de la mer Intérieure aux forêts tropicales d'Afrique. Le rôle de l'eau méditerranéenne est de border ces terres inhumaines, de les séparer de l'Europe méridionale (qui va, pour sa part, jusqu'aux forêts Nordiques) et, si l'on ajoute mer Rouge, océan Indien et golfe Persique, d'en briser la masse" ["Alışılmamış yönlendirmeyi yeğleyerek Sahra'yı Akdeniz'in üzerine yerleştirerek, denizin çölün muazzamlığı tarafından ne denli ezildiğinin altını çizmek istedik. Bu çöl İç Denizden Afrika'nın tropikal ormanlarına kadar yayılmaktadır. Akdeniz suyunun rolü bu insansız toprakların kıyısında yer almak, onları Güney Avrupa (burası da kendi hesabına kuzey ormanlarına kadar uzanmaktadır)'dan ayırmak ve eğer Kızıldeniz, Hint Okyanusu ve İran Körfezi eklenecek olursa, bu çölün kitlesini çatlatmaktır."].[90]

---

90 Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 1. cilt, *La part du milieu* (1966; yeniden basım Paris: Armand Colin, 1990), 202 [Braudel, *Akdeniz*, çev. Kılıçbay, 1:102].

Akdeniz'e bu "rolü" veren Failin adı anılmamış olabilir, ama O açıkça metne içkin durumdadır. Standart İngilizce çeviri ise Braudel'in nesrinin tüm anlamlarını aktarmaz: "The unusual orientation has been chosen to illustrate how the great Sahara desert dominates the sea, stretching from the shores of the Mediterranean to the tropical forests of Africa. The Mediterranean both acts as a frontier between these deserted lands and southern Europe (which reaches to the forests of the North) and, along with the Red Sea and the Persian Gulf punctuates them" ["Haritanın alışılmadık yönelimi, Akdeniz kıyılarından Afrika'nın tropikal ormanlarına kadar uzanan büyük Sahra Çölü'nün denize nasıl hâkim olduğunu göstermek için seçilmiştir. Akdeniz, hem bu ıssız topraklarla (Kuzey ormanlarına kadar uzanan) Güney Avrupa arasında bir sınır işlevi görüyor hem de Kızıldeniz ve Basra Körfezi ile birlikte onları kesintiye uğratıyor."].[91]

İngilizce versiyon, Akdeniz'in sınır işlevi görmesine neden olan özneyi dışarıda bırakır, oysa bu "rolü" ona biri vermiş olmalıdır. Antropomorfik varlık anlamını korur (Akdeniz "işlev görür, [...] gibi davranır" [*acts*]), ama eylemin hareketsiz bir harekete geçirici tarafından önceden tayin edildiğine dair örtük de olsa bariz kanıyı kaybeder. Braudel özelinde, gayet Hıristiyanca bir zaman üçlemesinin söz konusu olduğu söylenebilir. *Longue durée* doğası gereği tanrısaldır, çünkü o kadar uzundur ki neredeyse hiç değişmez. Baba Tanrı'nın sakalına sahiptir. Toplumsal zamana gelince, onun süresi bir nesil, yani Oğul Tanrı'nın hayatı kadardır (İsa otuzlu yaşlarının başlarına kadar yaşamıştır). Olayların zamanı ise Kutsal Ruh gibi her bireyin bilincinde yaşar. Tüm tahmini çıkarımlar bir yana, modern talasolojide açık bir bilimsel teoloji vakasıyla karşı karşıyayız. Bu bilimsel teoloji alenen Avrupamerkezcidir: İlerlemenin, aklın ve gerçek dinin yurdu olan Avrupa kıtasının özünü ve ruhunu tanımlayan şey, denizle haşır neşir olma prensibidir. Yuhanna İncili modern coğrafya ve tarih disiplinlerinin ışığında yeniden yazılsa belki de şöyle başlardı: "Başlangıçta deniz vardı ve deniz Avrupa'yla birlikteydi ve deniz Avrupa'ydı."

91 Braudel, *Mediterranean*, 1:169.

SONUÇ

Tarihçinin Teknesini/Tekhne'sini Donatmak

Bir Kompozisyon Epistemolojisine Doğru

Bu kitabın merkezinde, şimdiye dek büyük ölçüde dikkatlerden kaçan temel bir soru yer alıyor: Tarih kendi öznesini nasıl meydana getirir? Açık ki tüm özneler her zaman tarihsel olarak kabul edilmez –meselenin buraya kadar olan kısmı, disiplinin başlangıcından beri net olarak ortadadır. O halde, belirli bir nesnenin tam anlamıyla bir tarih öznesi haline gelmesi için gereken nedir? Ve bu tür kısıtlamaların yazılmakta olan tarih üzerindeki etkileri nelerdir? Bir başka deyişle, bu kitap, tarihçinin *tekne*sinin (*craft*) güvenli bir şekilde yelken açmasına yarayan donanımı incelemekte, yani marifetle kandırmacayı birleştiren hünere dayalı bir zanaat olarak düşünülen tarih yazımını hem destekleyen hem de manipüle eden söylemsel halatlar ve kavramsal zincirler ağını sorgulamaktadır.

Amaç, kısıtlamalardan arınmış bir şeyle yola devam edebilmek için bu tür tarih yazımını, basitçe, ideolojik olmakla suçlamak değildir. Varılan sonuç çok daha karmaşıktır, ilk başta felce uğratır gibi görünse de nihayetinde canlandırıcıdır: Tüm tarih yazımı en başından beri çeşitli şekillerde donatılmıştır. Böylesi bir donanım, doğrusu, teknenin sağ salim yol alabilmesi/tarihin yazılabilmesi için şarttır. Bu, gerçekten, tarihi denizler ortasında şaşkın, ideoloji dışında egemen bir çıpadan yoksun ve ucuz siyasetin köpekbalıklarına kolayca av olacak bir halde bırakır. Ama bir yandan da tarih disiplinini coğrafya, hukuk, felsefe, antropoloji ve edebiyat eleştirisi gibi diğer disiplinlere ve tarihi ilimlerin retoriğin alanına ait olduğu geçmişteki kendi uzun süreli pratiklerine yeniden bağlar. Aynı zamanda, tarih yazma ve okuma pratiğine etik bir boyut katar. Bu ille de geçmişten katı ahlaki dersler çıkarmak şeklinde soyut bir tarih modeline geri dönmek demek değildir; daha ziyade, her türden bilimsel çalışmanın "bir yaşam biçimi" olduğu bir

dünyayı yeniden hayal etmek anlamına gelebilir.[1] Kesinlikle ima ettiği bir şey varsa o da naif bir gerçeklik görüntüsünden, tarihin ortadaki basit bir hakikati "gerçekten olduğu şekliyle" yansıtıyormuş gibi bir tavır takınmasından uzaklaşmak ve Hayden White'ın güzel ifadesiyle "gerçek karşısında kafa karışıklığı" yaratmaya çalışan bir tarih yorumlama pratiğine yaklaşmaktır.[2] Tarih, yapısöküm sonrası bir çağda işte böyle yeniden doğabilir, daha doğrusu doğmalıdır.

* * *

> Hani sizin anıtlarınız, savaşlarınız, şehitleriniz?
> Kabile hafızanız hani? Efendiler, kilitlidir
> İşte şu gri kasada. Denizde. Deniz
> Saklamaktadır onları. Deniz Tarihtir.
>
> DEREK WALCOTT

Walcott'un şiirinin bu başlangıç kısmı, tarih disipliniyle deniz kavramı arasındaki ilişkinin sürprizli hallerini etkili bir ifadeyle dile getiriyor. Gerçekten de bu şiire ve özellikle başlığı olan "Deniz Tarihtir" sözüne, denizcilik tarihini merkeze almayı ve deniz tarihine odaklanmayı amaçlayan araştırma projeleri gerekçelendirilirken stratejik olarak sıklıkla başvurulmuştur.[3]

Elbette Walcott, tarih yazımında, özellikle de tarihsiz sayılanların, tam anlamıyla madun olanların tarihinin yazımında alternatif bir ortam olarak denize bakılması gerektiğini güçlü bir argüman olarak öne sürüyor: Kolektif varoluşa ve dolayısıyla tarihe (anıtlara, savaşlara, şehitlere, kabile anılarına) ait en temel unsurların, hatta daha kârlı olacaksa insan metaının bile gidiş

---

1 Altbölüm epigrafları: Derek Walcott, *Collected Poems, 1948–1984* (Londra: Faber and Faber, 1992): 364; Raymond Queneau, *Le voyage en Grèce* (Paris: Gallimard, 1973), alıntılandığı yer Oulipo, *Atlas de littérature potentielle* (Paris: Gallimard, 1981), 57; ve Braudel, *Mediterranean*, 1:13 [Braudel, *Akdeniz*, 1:xv].

Pierre Hadot, *Philosophy as a Way of Life* (Malden, MA: Blackwell, 1995).

2 Erlend Rogne, "The Aim of Interpretation Is to Create Perplexity in the Face of the Real: Hayden White in Conversation with Erlend Rogne," *History and Theory* 48 (Şubat 2009): 63-75.

3 Bkz. Bernhard Klein ve Gesa Mackenthum, "Introduction: The Sea Is History," *Sea Changes: Historicizing the Ocean* içinde, der. Bernhard Klein ve Gesa Mackenthum (New York: Routledge, 2004); ve Baucom, *Specters of the Atlantic*.

esnasında denize atıldığı tarihsel bir tahkir yolculuğuyla Atlas Okyanusu üzerinden zorla götürülen kölelerin tarihi için söylüyor bunu. Deniz Tarihtir, diyor Walcott, öyleyse tarihçilerin denize odaklanması bu tür tarihleri ortaya çıkaracak ve onların unutulmaktan kurtarılıp yazılmasına imkân verecektir, doğrusu vermelidir de. Ancak bu iş hiçbir zaman o kadar basit olmaz ve Walcott'un kendisi de bu beyanının içerdiği çelişkili imaları sezer, çünkü onun şiirinde deniz, tarihsel anlatıların üretilmesi için tarihçilerin kullanımına açılmış bir kaynak deposu değildir. Aksine, deniz, tarih anlatılarının standart sembol taşıyıcıları olarak işlev gören, geçmiş zamanların yadigârı göstergeleri *gizlemiş, saklamıştır*. Bu nedenle, "Deniz Tarihtir" iddiası bir nevi bilinçli bir paradokstur. Geleneksel Tarihi oluşturan tüm kurucu unsurları içerse de yazılması mümkün olmayan, en azından olağan biçimde yazılamayan bir tarihtir bu. Dolayısıyla da artık gerçekten Tarih değildir, çünkü geçmiş anlamındaki tarihle yazılan tarih birbirinden ayrıştırılamaz. Walcott, yıllar sonra şiiri tanıtırken, şiirdeki esas meselenin *tarih* kelimesinin kendisi olduğunu açıklamıştır:

> Ne artık kendisini ifade edebilen kurbanın tersten bakış açısı anlamında revizyonist tarih fikrinden söz ediyorum, ne de eski yahut şimdiki efendinin veya eski yahut şimdiki kölenin bakış açısından yazılan tarih fikrinden. Tarihin bir ilah olup çıkması fikrinden söz ediyorum. Tarih elbette ki zaman fikriyle ilgilidir ve zaman fikri çeşitlilik gösterir. Zaman fikrine hükmedeceğine güvenen insanlar veya geleceğe hükmetme ya da geçmişi kutsama fikirlerine sahip milletler, bunu tarih denen bu sözde gücün adı altında yaparlar.[4]

Dolayısıyla Walcott'un şiiri gerçekten isabetlidir ve tarihle deniz arasındaki çetrefilli bağın can alıcı noktasına temas eder. Deniz tarihçiler için sıkıntılı bir ortamdır: Elbette, üzerinde Tarihin varlığı hissedilmeden, düşünülmeden edilemeyen bir alandır. Gerçekten de Tarihin özü okyanusların ve denizlerin dalgalarını izler gibi görünür, çünkü nihayetinde Tarih iletişim ve değiş tokuşla ilgilidir, deniz ise seyahat ve ticaretin başat mecrasıdır. Ama bir tarih anlatısına uygun şekli alması çok zor olan bir alandır. En önemlisi de, kendine ait bir arşivi bırakın üretmeyi, içermez bile.

---

4 Derek Walcott, "The Sea Is History," *Frontiers of Caribbean Literature in English* içinde, der. Frank Birbalsingh (New York: St. Martin's Press, 1996), 22.

Üstelik deniz asla tarihi *yapamayacaktır*. Gelmiş geçmiş talasologların tüm cesurca çabalarına rağmen, hiçbir zaman tam Hegelci anlamda gerçek bir tarih öznesi olmayacaktır. Tarih onun üstünde, onun içinde, onun üzerinden, onun vasıtasıyla yapılabilir, ama Tarihi asla o yapmayacaktır. Deniz, uzun vadede antropomorfik özellikler edinemez ya da Poseidon'un yokluğunda edinmesi artık mümkün değildir; oysa bu proje için yapılan araştırmaların ortaya koyduğu üzere, tarih öznelerinin üretimi için mutlaka gerekli bir şeydir bu. Demek ki deniz Tarihin nesnesi olabilir, ama tarih öznesi haline getirilemez. Hegel, bu anlamda, nihai olarak haklıydı: Tarihi üretme yükünü ancak devlet üstlenebilir –eğer ki *devlet*ten kasıt, kendi belleğinin eserini kendi üretecek şekilde yoğunlaştırıp katılaştırabilen bir varlık, bir aygıt ise. Halbuki deniz, aksine, yerinden oynatır, dağıtır, eritir –geriye kalan, kıyıya vuran, ancak bölük pörçük parçalar olur.

Braudel, büyük bir çabayla, Akdeniz'i bedeni, kalbi ve başı olan ve bir tür hafızayı sürdüren antropomorfik bir özneye dönüştürmeye çalıştı ve bu çabası, kabul etmek gerekir ki, belli bir başarıya ulaştı. Ancak bu, sınırları sıkı sıkıya belirlenmiş bir zamana, çoktan geçmiş bir devre mahsus, günümüze kadar getirilemeyen bir başarıydı. Onun Akdeniz'inin insani bir şahsiyet olduğuna hiç şüphe yok, ama uzun zaman önce ölüp gitmiş biriydi bu. Gelişimi 16. yüzyılda durdurulmuştu. Ondan sonra, Akdeniz artık yekpare değil, bütünleşik değil, bu haliyle anlaşılır değildir –kısacası, artık egemen değildir. Bunun *longue durée*'nin jeolojik zamanıyla nasıl uyumlu olabileceği belirsizdir. Onun Akdeniz'i *antropo*morfik olmaktan ziyade *nekro*morfiktir. Etnografik verileri kullanması ve uzun süredir yitip gitmiş olan o kadim kimliğin sözümona kalıntılarının görülebileceği deniz çevresindeki dağlık kırsal bölgede yaşayan topluluklara merakı bundandır. Braudel'in (tamamlamadığı) son büyük araştırma projesiyle karşılaştırıldığında aradaki tezat apaçık ortadadır: Son derece karasal, hatta teritoryal olan *Fransa'nın Kimliği* adlı çalışmasında anlatının öznesi tam anlamıyla ezeli ve ebedidir, ne belirlenebilir bir doğum tarihi ne de elbette ölüm tarihi vardır. Gerçekten de özneyi geleceğe fırlatarak günümüze kadar getirir.[5]

Bu, Peregrine Horden ve Nicholas Purcell'in "bölgede geçen bir tarih" ile "bölgenin tarihi" arasında yalnızca eşzamanlı değil, aynı zamanda artza-

---

5 Fernand Braudel, *Identity of France*, çev. Sian Reynolds (Londra: Fontana Press, 1989-90).

manlı olarak yaptığı ayrımla da doğrulanır. Deniz merkezli tarih çalışmalarının öncüsü olan *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History* [Yozlaştıran Deniz: Akdeniz Tarihine Dair Bir İnceleme] adlı eserlerinin en başında, "bölge*de*, hasbelkader Akdeniz'de, geçen tarih"i "bölge*nin* tarihi –Akdeniz'in ya tamamının tarihi ya da bütünün vazgeçilmez bir çerçeve oluşturduğu bir veçhesinin tarihi"nden ayırırlar.[6] Ancak yazarlar, modernite eşiğine ulaşılmasıyla birlikte artık bir "Akdeniz tarihi"nin mümkün olmadığını açıklar. Zaman içinde belirli bir noktadan sonra Akdeniz artık yekpare bir bütün, tutarlı bir tarih öznesi değildir. "Bu nedenle, bu kitabın alt başlığına 'Antikçağ ve Ortaçağ' yerine geçmek üzere 'geleneksel' (ya da 'modernite öncesi') sözünü bir şekilde ekleyerek, revize edilmiş kronolojik kapsamımızı belirtmek cazip geliyordu," itirafında bulunurlar.[7] Onlar da "tarih öncesi, tarih ve etnografya" arasında serbestçe gidip gelirler.[8]

Sırf Akdeniz tarihi fikrine başvurmanın ortaya çıkardığı, tarihin coğrafi bir temeli olduğuna ilişkin iddialarla modernitenin başlamasıyla birlikte bunların dağılıp gitmesi arasındaki bu çelişki, Akdeniz hakkındaki tarihyazımının 16. yüzyıl sonrası dönemde denizin tamamını ele alan bütünsel anlatıları hedeflemekten vazgeçtiğine dair Faruk Tabak'ın yaptığı eleştiride de tekrarlanır.[9] Tabak bunun yerine, Braudel'in savunduğunun aksine, Akdeniz'in II. Felipe ile birlikte (gücünü yitirmiş olabileceğini, ama) ölmediğini, çok daha sonra, 19. yüzyılın ortalarında öldüğünü ileri sürer. O halde, Tabak'ın bu konuda yapılmış mevcut araştırmalarda gördüğü sorun, temelde bir kronoloji sorunudur. Akdeniz'in bütünlüğünün genellikle varsayıldığı gibi 16. yüzyılın sonlarında sona erdiğini kabul etmek yerine bunun izini daha ileri bir tarihe kadar sürmeyi önerdikten sonra, erken modern çağda İç Deniz'in etkileyici bir portresini sunar. "Ters bir tarzda bizzat havzaya ilişkin bütüncül anlatımların azlığı[nın] zamanla çöküş çağının ayırt edici özelliklerinden

6 Peregrine Horden ve Nicholas Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History* (Malden, MA: Blackwell, 2000), 2. vurgu alıntının orijinalindedir.

7 Age., 3.

8 Age.

9 Faruk Tabak, *The Waning of the Mediterranean, 1550-1870: A Geohistorical Approach* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2008).

birine dönüşmüş" olmasından bu nedenle şikâyetçidir.[10] Bir başka deyişle, tarihyazımı söz konusu tarihin fiili dinamiklerini ve biçimlerini belirlemiştir. Ama aslında bu süreçte "ters" olan hiçbir şey yoktur. Tarih, tanımı gereği bir mizansen, teatral bir temsildir –onu belgeselden ya da vakayinameden ayıran şey tam da budur. Tabak'ın tüm yapmaya çalıştığı –ki bu gerçekten de müthiş bir başarıdır– perdenin süresini uzatmaktır.

* * *

Temsil edimi, tanımı gereği, gerçeklikten farklı olarak kendi sahnelenişine sıkı sıkıya bağlıdır. Hakikaten modernitenin açmazıdır bu: Modernite (biliminde, siyasetinde veya edebiyatında) ne kadar mimetik olmaya çalışırsa çalışsın, aynı zamanda kendisinin tam olarak bütünü kapsayıcı nitelikte olmadığını kabullenmelidir. *Sailing Directions* kesinlikle önemli bilimsel bir atılım (ve dolayısıyla evrensel, metinsel ve rasyonel) olma iddiasındaydı, ama aynı zamanda yerel, Avrupa dışı, sözlü ve deneyimsel bilgi biçimlerinin onun kendi bünyesine yaptığı katkıyı da kabul etmek durumunda kalmıştı. Edney'nin vurguladığı gibi, üçgenleme yöntemi, gerçekliği mükemmel bir şekilde taklit eden bir harita üretmeyi vaat ediyordu. Ancak ortaya koyduğu iddia, Edney'nin anladığı gibi, "harita dünya*dır*" şeklinde değildi.[11] Anlamı bunun tam tersidir: Harita dünya *değildir*, sadece onun temsilidir. Ne kadar pozitivist, nesnelci, doğallaştırıcı veya başka biçimde indirgemeci olursa olsun, modern bilimin iddiası en fazla bu kadardır. Aslında, niteliği ne olursa olsun gerçekçilikteki sürekli kaygının nedeni de budur: Retorik bir kez bilim ve gerçek alanından kovuldu mu ortaya çıkan sonuç "gerçeklik = gerçek gibi görünmek" olur; sonra da gerçeklik temsilden ayrılmalıdır, bu bölünmenin sonucu olarak da temsil doğrudan gerçekçi olamaz. Bu nedenle üçgenleme hiçbir şekilde 1:1 ölçekli bir harita vaat etmemiştir –onu *temsil* edebileceğini iddia etmiştir, o kadar. Benzersiz yazar Borges, vaktiyle, realistin arzusundaki açmazı zekice hicvetmişti. En kısa öykülerinden birinde, 17. yüzyılın ortalarında Suárez Miranda'nın kaleme aldığı, bir imparatorluğu betimleyen rapordan alıntı yapılır. Buna göre, söz konusu imparatorlukta "Haritacılık Sanatı o denli Mükemmelik'e ulaşmıştı ki,

10 Faruk Tabak, *Waning of the Mediterranean*, 1 [*Solan Akdeniz,* çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Telemak, 2021), 21].

11 Edney, *Mapping an Empire*, 21.

Tek bir eyaletin Haritası bir Şehir'i ve İmparatorluk'un kendisinin Haritası bütün bir Eyalet'i kaplıyordu."[12] Sonunda, bu "[Aşırı] Ayrıntılı Haritalar" bile kesinliğe duyulan açlığı gidermeye yetmemişti; bu nedenle "Haritacılık Okulu, İmparatorluk'la bire bir Ölçekte bir İmparatorluk Haritası geliştirdi, öyle ki, harita, noktası noktasına gerçeğiyle çakışıyordu." Ancak sonraki kuşaklar bilime olan ilgilerini kaybetmiş ve harita çürümeye bırakılmıştı. Öykü, "Batı Çölleri'nde haritanın yırtılmış Parçaları bugün bile bir Hayvana ya da bir dilenciye Barınak olabiliyor," diye biter, "Coğrafya Biliminden Tüm Ulusa kalan yalnızca budur." Borges'in hicvinin bu denli güçlü olmasının nedeni, modern coğrafya ve tarih disiplinlerinin tam merkezinde yer alan gerçeklik etkisini bozmasıdır. Umberto Eco da "İmparatorluğun 1/1 Ölçekteki Haritasını Çizmenin İmkânsızlığı Üzerine" başlıklı yazısında bunu teslim etmiştir. İtalyan göstergebilimci, bu yazıda, böyle bir imparatorluk haritasının yapımında ortaya çıkacak güçlükleri büyük bir ciddiyet ve ağırbaşlılıkla detaylandırarak, Borges'in normaliteye verdiği rahatsızlığı daha da artırır. Bir dizi manevrayla çıkarımlarda bulunarak, tam olarak pratik düzeyde değilse de (gerçi o bakımdan da çok sayıda engel olduğunu belirtir) kuramsal bir düzlemde haritanın yapılmasının imkânsızlığına değinir: "Haritanın şeffaflığı onun semiyotik işlevini ortadan kaldıracaktır, çünkü ancak kendi göndergesi mevcutken gösterge olarak işlev görecektir."[13]

1:1 ölçekli harita problemi, modern tarihsel söylemi model alan anlatı gerçekçiliğine yönelik olarak Roland Barthes'ın yaptığı eleştiride saptadığı sorunun ta kendisidir. Realist metinlerde bulunan "faydasız ayrıntıların" analizine dayanarak açıkladığı gibi, gerçeklik etkisinin can alıcı manevrası, göstereni göstergeden çıkararak gösteren, gösterilen ve gönderge arasındaki mesafeyi yok etmektir.[14] Böylece, gönderge (gerçeklik) kendisi adına konuşuyormuş gibi öne sürülebilir ve 1:1 ölçekli bir harita hayal edilebilir. Barthes da Eco gibi, bu manevranın nihai olarak imkânsız olduğunu ve en realist anlatının bile yine de göstergebilimsel analize tabi tutulabileceğini göster-

---

12 Jorge Luis Borges, "On Exactitude in Science," *Collected Fictions* (New York: Penguin Books, 1998), 325 [Jorge Luis Borges, *Alçaklığın Evrensel Tarihi*, çev. Zeynep Çağlayan (İstanbul: Telos, 1995), 123].

13 Umberto Eco, *How to Travel with a Salmon and Other Essays* (Orlando, FL: Harcourt Brace, 1994), 101.

14 Barthes, "Reality Effect."

miştir –çünkü tam da kendi işleyişi gereği yalnızca bir anlatı, bir harita, bir temsil olarak kalmak zorundadır, gerçeklik olarak *değil.* Bir başka deyişle, Hayden White'ın bıkıp usanmadan savunduğu üzere, biçim önem taşır.

* * *

> Bildiği belirli birtakım kurallara uyarak tragedyasını kaleme alan Klasik Çağ yazarı, kafasından ne geçerse onu yazan ve farkında olmadığı başka kuralların kölesi olan şairden daha özgürdür.
>
> RAYMOND QUENEAU

Tarih disiplininin üzerine yüklenen çelişkileri aşmaya yönelik tüm girişimler beyhude olmuştur. Sonuçta karşımızda günümüzün zorunluluklarıyla otantik bir geçmiş arayışı, bilimsel nesnellikle sanatsal ilham arasında sıkışıp kalmış bir disiplin var. Bunun yerine, tarihçiler bu çelişkileri hiç çekinmeden ele almalı, hatta belki de onlara yaratıcı çelişkiler gözüyle bakmalıdır –bu ise tarih *yazma* pratiğinin kendisine epistemolojik üstünlük tanıyarak yapılabilir. Yazma eylemindeki kısıtlamalar bu nedenle ne kötü ne iyi, ne olumlu ne de olumsuzdur, onlar sadece *vardır*, nokta. Metinler strüktürden kaçamadıkları gibi yaratılma süreçleri de kaçamaz.

Talasoloji ise disiplin ve kısıtlamalar hakkında düşünmek için iyi bir bağlam sunar, çünkü ister tarihsel, ister siyasi, ister ideolojik isterse disipline ilişkin olsun, sıklıkla geleneğin kısıtlamalarından yoksun olarak lanse edilir. Gerçekten de deniz, görmüş olduğumuz üzere, kendine ait bir arşiv oluşturmaz ve tam da bu nedenle, devlet denen o dört dörtlük arşiv üretme aygıtıyla çok yakından ilişkili olan geleneksel tarihin önyargılarından kolayca azade gibi görünür. Öyleyse, gayet mantıklı bir şekilde, deniz siyasetin pek de bariz biçimde tercih ettiği bir alan değildir ve bu Braudel sonrası zamanlarda, siyasi olan, tam olarak tarihsel olana düşman görünmektedir. Ancak, bu kitabın uzun uzadıya gösterdiği gibi, bu tür iddialar abartılıdır: Arşiv problemini ve arşivin tarih epistemolojisindeki kritik konumunu çok çabuk es geçerler; siyasi olanın kavram olarak kapsamını ve derinliğini ise çok dar ve sınırlı tanımlarlar. Sonuçta, talasolojik tarih de eskiden kalma herhangi bir tarih türü kadar siyasi, geleneksel ve sorunludur. Bunun sebebi, tarih yazımının siyasallığının yalnızca içeriğinden (açıkça siyasal olanı yansıtmasından) değil, biçiminden de kaynaklanmasıdır. Bu nedenle analitik

bakış açısı yön değiştirmeli, bir saf metafizik, basit epistemoloji, varlık ve düşünce problemini ortaya koymaktansa bunun zaten hep bir gramatoloji sorunu olduğunu, zaten her zaman öncelikle soykütüğü, pratik ve yazım üzerine bir tefekküre dönüştüğünü keşfetmeye yönelmelidir. Bu, analitik bakış açısının, yazarın kastettiğindense metnin kastettiği anlamı, yazmanın olanaklılık koşullarıyla söylemsel sonuçlarını vurgulamaya doğru yönelmesi demektir. Eleştirel tutum esastır, çünkü "anlamı (okuyucu için) yazarın zihninden metnin anlatım özelliklerine kaydırır ve tarihçinin iletişim dilinin durgun ve biçimlendirilmeye açık olmadığını, zaten hep kendi mesajlarıyla dolu olduğunu kabul eder."[15]

* * *

> Akdeniz'i ihtirasla sevdim, kuşkusuz kuzeyden geldiğim için, tıpkı çok sayıda başkaları gibi ve birçok insanlardan sonra. Ona uzun inceleme yıllarımı sevinçle tahsis ettim –benim için bu, bütün gençliğimden de uzun bir süreydi–. Bunun karşılığında, bu sevincin birazının ve ışığının çoğunun bu kitabın sahifelerini aydınlatmasını temenni ediyorum. İdeal olan kuşkusuz, romancılar gibi kahramanı keyfimize göre yerleştirmek, onu gözden hiç kaybetmemek, ve o koskoca biraradalığını sürekli olarak hatırlamak olacaktır. Ne yazık ki, veya ne mutlu ki, mesleğimiz romanın hayranlık verici esnekliklerine sahip değildir. Temenni ettiğim üzere, bu kitaba yanaşmak isteyen okuyucu, demek ki İç Deniz hakkında kendi anılarını, görüşlerini de beraberinde getirip metnimi renklendirirse ve elimden geldiğince yapmaya çalıştığım gibi, bu geniş varlığı yeniden yaratma konusunda bana yardımcı olursa, çok iyi birşey yapmış olur... Denizin görülebildiği ve sevilebildiği haliyle, geçmişi hakkında olabilecek en büyük belgeyi meydana getirdiğini düşünüyorum. Sorbonne'da hocam olan coğrafyacıların öğrettiklerinden sadece bunu muhafaza edebildiysem de, onu o kadar inançlı bir şekilde korudum ki, giriştiğim bu işin tüm anlamını o verdi.
>
> FERNAND BRAUDEL

Fernand Braudel, ilk ve kanımca hâlâ en etkili olan kitabının birinci baskısına yazdığı önsöze bu meşhur ve olağanüstü aşk ilanıyla başlar.

15 Nancy Partner, "The Form of the Content," *History and Theory* 37, no. 2 (Mayıs 1998): 171.

Heyecan verici bir tutku beyanı olmanın yanı sıra bu aynı zamanda ilginç bir metodolojik tutumu ve hatta bir tür inanç ikrarını da dile getirir. Kitabın diğer bölümlerinde olduğu gibi, Braudel kuvvetli kaleminden çıkan yazıyı görünüşte çelişkili tavırlarla doldurmuştur. Hem duyguları katarak okumayı kompozisyonel bir eylem olarak destekler hem de tarih anlatılarının duygusal tepkilere direnmesi gereken sosyal bilimsel, nicel verilere dayandırılmasını savunur. Sevgiye, ihtirasa, sevince, gün ışığına, hissiyata, görüşe ve renge başvururken, aynı anda bir yandan da hem gösterge hem de göndergeyi kendinde birleştiren, dışarıdan gelecek hiçbir kutsamaya ihtiyacı olmayan ve kendisine ancak sarsılmaz bir inanç duyulabilecek doğal, organik bir coğrafi alan olarak denizin kendi dolaysız, yalın gücüne müracaat eder. Bir başka deyişle, gerçeklikle temsili birbirinden ayrılmış, biri sağlam taştan, diğeri duygu akışlarından meydana gelmiştir. Yine de, söz konusu gerçeklik metin boyunca durmadan genişleyip daraldığı ve aslında, daha fazla renk ve içerik eklemeye yöneltilmesi gereken okurun katılımına bağlı olduğu için, muhtemelen temel nitelikte olan bu ayrım bile dağılıp gitmektedir.

Fernand Braudel gözden geçirilmiş doktora tezini nihayet 1949'da *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* [II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası] başlığıyla yayımlayalı yetmiş yıldan fazla oldu. Hemen bir klasik haline gelen (ve tamamıyla yenilenip güncellenmiş ikinci baskısı 1966'da yayımlanan) kitap, tarih disiplinine yapılmış en etkili katkılardan biri ve deniz tarihi üzerine yapılan herhangi bir araştırmanın başlıca referans noktası olarak günümüze kadar etkisini sürdürmüştür.[16] Nitekim *American Historical Review* dergisinin "Tarihin Okyanusları" başlıklı forumunda yer alan istisnasız *tüm* yazılar Fransız üstadı anmaktadır; Horden ve Purcell onun kitabını "prototip deniz tarihi" olarak nitelerken dosyadaki diğer iki makale doğrudan onunla söze başlar.[17] Bu

16 Hem 1949 hem de 1966 edisyonları Armand Colin tarafından Paris'te Fransızca olarak basıldı. Kitap o zamandan beri pek çok kez çeşitli formatlarda yeniden yayımlandı. Sian Reynolds tarafından yapılan ünlü bir İngilizce çevirisi 1972'de New York merkezli Harper and Row yayınevince iki cilt halinde basılmıştır.

17 Horden ve Purcell, "Mediterranean," 724. Braudel, ikinci baskıya gelinceye kadar kitabının başlı başına kendi yaşamı olan bir varlık haline geldiğinin bilincindeydi: "İşte bu kitap, tedavüle çıktığı yirmi yıldan beri gündeme getirilmiş ve katkılarda bulunulmuş, eleştirilmiş (çok az), methedilmiştir (fazlasıyla sık olarak)." Braudel, *Mediterranean*, 2:1238 [*Akdeniz*, 2:396].

arada, Braudel'in kendisi, *Akdeniz*'in ilk baskısının önsözünde, yaklaşımının yeniliğini belirtirken son dönemdeki emsallerine benzer bir biçimde, araştırmasına rehberlik edebilecek eserlerin bulunmayışından yakınır: "Sıvı bir alanı merkez almış olan bir tarihsel incelemenin cazibesi büyüktür, ama bundan da ötesi bir yeniliğin bütün tehlikelerini de beraberinde getirmektedir."[18] Yine de ikinci baskıya eklenen harika hazırlanmış açıklamalı bibliyografyada Braudel, okurlarına "Akdeniz'e tahsis edilmiş yazının tüketici bir envanterini çıkardığımız iddiasında değiliz; bunun için ciltler gerekir ve envanter gene de eksik kalır," der.[19] Bibliyografyada "[Akdeniz'in] bütünsel tarihi hakkında" referanslar içeren altıncı altbölüm özellikle dikkate değerdir; burada, Carl Rathlef'in 19. yüzyıl ortalarında yayımlanmış *Die welthistorische Bedeutung der Meere, insbesondere des Mittelmeers* [Denizlerin, Özellikle de Akdeniz'in Dünya Tarihi Açısından Önemi] adlı kitabıyla tarihsel biyografi yazarı Emil Ludwig'in basitçe *La Méditerranée* Fransızca başlığını taşıyan daha yakın tarihli kitabı gibi eserler sıralanır. Genel bibliyografyada ise daha da şaşırtıcı bir figür karşımıza çıkar: Leopold von Ranke. Gerçekten de, giriş bölümünde bahsettiğim gibi, Ranke de Akdeniz'in cazibesine kapılmış ve çalışmalarının bir cildini İç Deniz'i merkez alacak şekilde formüle etmişti. Yani *Annales*'in bir bütün olarak kendisine karşı konumlanıp şekillendiği, o pek kötülenen, olay bazlı, siyasi, anlatısal tarihin mucidi sayılan kişi bile, bir anlamda, Akdenizcilikte Braudel'in öncelidir.

O halde, denizlerin tarihsel hale gelmesi fikrini, hatta Akdeniz'in bütünleşik bir alan oluşturduğu ve dünya tarihindeki bir dramanın öznesi olduğu fikrini Braudel'in icat etmediği açıktır. Yine de Braudel, geriye bakarak analizinin kalıcı mirasını değerlendirdiğinde, özellikle "tartışmasız kabul edilen iki büyük hakikatten" söz etmiştir: Bunlardan birincisi "Akdeniz bölgesinin birliği ve bütünlüğü," ikincisi ise "büyüklüğü" idi.[20] Braudel'in ardından gelenlerin çoğu, ister takipçileri ister tenkitçileri olsun, bu konuda tamamen hemfikirdi.

Gerçekten de, *Akdeniz* kitabı, dünyanın çeşitli bölgeleri hakkında yenilikçi çalışmalar üretmeye çalışan tarihçiler için uzun zamandır nihai başvuru kaynağı ve örnek eser olmuş; bu sayede, denize odaklanılması, *longue durée*

---

18 Braudel, *Mediterranean*, 1:19 [*Akdeniz*, 1:xvii].

19 Braudel, *Mediterranean*, 2:1265 [*Akdeniz*, 2:489].

20 Braudel, *Mediterranean*, 1:14.

kavramı ve *annaliste* metodoloji, yapay siyasi sınırların ve olay temelli yüzeysel anlatıların ötesine geçmeye imkân vermiştir. Ancak bu, Braudel'in kendisini Akdeniz'in birliği fikrinin ve talasolojinin başlatıcısı olarak göstermesine gözü kapalı inanmak anlamına gelir. Aynı zamanda da Braudel'in projesindeki yenilikçiliğin özgün niteliğini yanlış anlamak olur, çünkü yaygın bilinenin aksine onun özgünlüğü Akdeniz'in birliği varsayımında ya da bütünleşik bir alan olarak Akdeniz fikrinin icadında yatmaz. Aksine, Hans Kellner'in harikulade yorumunda gösterdiği gibi, *Akdeniz* kitabının orijinalliği ve süregiden cazibesi, metnin ait olduğu biçimsel türle, yani *anatomi* (veya Menippos hicvi) ile ilişkilidir ve Braudel'i bir nevi tarihçinin Rabelais'si yapar.[21]

Yukarıda belirttiğim gibi, aslında Braudel'den yüz yılı aşkın bir süre önce Akdeniz büyük bir entelektüel çabayla didik didik araştırılmış ve bilimsel anlamda ehlileştirilmişti zaten. En azından görsel ve kartografik açıdan bakıldığında, yekpare bir Akdeniz fikri sahiden de havzanın epeyce stilize edilmiş tasvirleri biçiminde yüzyıllar boyu tekrar tekrar üretilip durmuştur.

Braudelyen Akdeniz fikrinin üretim sürecinin ne boyutta bir hazırlık çalışması içerdiğini idrak etmek, insanı, gayet temel bir mesele olması gerektiği halde pek üzerinde durulmamış olan bir konuyu, coğrafyanın da söylemsel olarak oluşturulduğu gerçeğini kavramaya götürür. Coğrafi bölgelerin üretilmesi ve doğallaştırılmış, nesnel kategorilere dönüştürülmesi, ancak 19. yüzyılın başlarından itibaren ve kapsamlı analitik çalışmaların ardından gelen kavramsal bir el çabukluğuyla oldu. Dolayısıyla Braudel'in tezi, Akdeniz fikrini hem bir bilim nesnesine hem de genelgeçer bir kavrama dönüştüren uzun bir bilim ve sanat geleneğinin doruk noktasını temsil etmektedir.

Dahası, genel olarak denizleri, özel olarak da Akdeniz'i, kaderleri birbirinden ayrı olan bütünlüklü varlıklar (yani bu kitapta adlandırıldığı gibi birer "egemen deniz") olarak görme şeklindeki bu gelenek, belirli bazı tarihsel koşullar altında, yani Avrupa kolonyal gücünün yayılma sürecinde gerçekleşti. Buradaki temel bir argümana göre, egemen denizin oluşumu, Foucault'nun *Kelimeler ve Şeyler* kitabındaki modern düşünce tahliline aşağı yukarı benzer bir biçimde, daha geniş çaplı epistemik formasyonun derinliklerinde şekillenmişti, ancak Edward Said'in her zaman ısrarla savunduğu gibi, bu

---

21 Hans Kellner, "Disorderly Conduct: Braudel's Mediterranean Satire," *History and Theory* 18, no. 2 (Mayıs 1979): 217.

gelişmelerin meydana geldiği siyasi bağlamları akılda tutmak çok önemlidir. Dolayısıyla buradaki zorluk, hem disiplinleri ve sınırları aşan derin söylemsel yapıları *hem de* mevcut siyasi faktörleri hesaba katmaktır. Bunlar, egemen deniz fikrinin ortaya çıkmasını mümkün kılan koşulları birlikte oluştururlar. Bir başka deyişle, nasıl ki bütünlüklü bir Akdeniz bölgesi fikrinin İngiliz, Fransız ve Alman filozofların, botanikçilerin, tarihçilerin vb. eserlerinde aynı anda ortaya çıkması kesinlikle bir tesadüf değil de yeni yeni oluşan ve daha geniş ölçekte beşeri bilimleri üreten epistemik formasyonun bir özelliği ise, bu gelişmelerin yeni bir tür sömürge düzeninin yanı sıra meydana gelmesi de tesadüf değildir. Bu belki de en çok, Fransızların, sağlam bir Akdeniz bölgesi kavramının oluşumuna eşlik etmiş olan Akdeniz'deki maceralarında belirgin olarak görülür, ama aynı zamanda İngilizlerin Kızıldeniz'deki faaliyetleri için de geçerlidir.

Beşeri bilimlerin doğuşunun yeni emperyalizmin başlatılmasıyla olan bu birlikteliği can alıcı öneme sahiptir, çünkü Akdeniz'in birdenbire bütünlüklü bir nesne olarak üretilmesinin ardından yatan emeği ortaya koyarken bir yandan da kolonyal karşılaşmanın bu entelektüel çabada merkezi bir rol oynadığını gösterir. Amaç, söz konusu fikrin kolonyal köklerini kınamak değil, bir bütün olarak modern epistemenin kolonyal boyutu üzerine düşünmektir. Kolonyal dediğimiz şey, modern bilginin hasbelkader oluşmuş bir sonucu değil, onun kurucu, asli unsuruydu. Bir başka deyişle, denizin bütünlüklü bir birim olarak ortaya çıkışının, tarih, coğrafya ve Oryantalizm disiplinlerinin kurulmasıyla ve yeni bir kolonyal karşılaşmayla eşzamanlı oluşu basit bir rastlantıdan çok daha fazlasıdır. Bu yeni disiplinlerin düzenleyici kategorileri bu nedenle tarafsız ya da masum değildir; aksine, kendilerini onlar tarafından sorgulanır bulan (ya da bulmayan) çeşitli aktörler için belirli olanaklılık ufukları açarlar. Bu, her yerde karşımıza çıkan Akdeniz için olduğu kadar hayalet hükmündeki Kızıldeniz için de geçerlidir.

* * *

Tarih, coğrafya ve kartografi disiplinleri gerçekliği sadece tanımlamakla kalmaz. İşleri, onu yorumlamaktan da ibaret değildir. Yaptıkları kısmen gerçekliği üretmektir.

Kaynakça

Agatharchides of Cnidus. *On the Erythraean Sea*. Haz. ve çev. Stanley Burnstein. Londra: Hakluyt Society, 1989.

Agius, Dionisius A. *Classic Ships of Islam: From Mesopotamia to the Indian Ocean*. Leiden: Brill, 2008.

Ahmed Zekî. *Dictionnaire de géographie ancienne/Kāmûsü'l-coğrâfiyyeti'l-kadîme*. Kahire: Bulāk, 1899.

Aksan, Virginia. "Theoretical Ottomans." *History and Theory* 47 (Şubat 2008): 109-22.

Althusser, Louis ve Etienne Balibar. *Reading "Capital."* Londra: NLB, 1970. [*Kapital'i Okumak*. Çev. A. Işık Ergüden. İstanbul: İthaki Yayınları, 2007.]

Anscombe, Frederick. *The Ottoman Gulf: The Creation of Kuwait, Saudi Arabia and Qatar*. New York: Columbia University Press, 1997.

Arrian. *The Anabasis of Alexander, or, The History of the Wars and Conquests of Alexander the Great*. Çev. E. J. Chinnock. Londra: Hodder and Stroughton, 1883. [Flavius Arrianos. İskender›in Seferi (Aleksandrou Anabasis), çev. Furkan Akderin. İstanbul: Alfa Yayınları, 2005.]

Asad, Talal. "The Concept of Cultural Translation in British Social Anthropology." *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography* içinde, der. James Clifford ve George Marcus, 141-64. Berkeley: University of California Press, 1986.

Austin, J. L. *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press, 1962.

Bachelard, Gaston. *The Poetics of Space*. Çev. Maria Jolas. Boston: Beacon Press, 1994. [*Mekânın Poetikası*. Fransızcadan çev. Alp Tümertekin. İstanbul: İthaki Yayınları, 2013.]

Bacqué-Grammont, Jean-Louis. "Autour des premières mentions du café dans les sources ottomanes." *Le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales* içinde, der. Michel Tuchscherer, 17-21. Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 2001.

Bacqué-Grammont, Jean-Louis ve Anne Kroell. *Mamlouks, Ottomans et Portugais en mer Rouge: L'affaire de Djedda en 1517*. Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 1988.

Bailyn, Bernard. *The Idea of Atlantic History*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005.

Baldwin, George. *Political Recollections Relative to Egypt*. Londra: W. Bulmer, 1802.

Barak, On. *On Time: Technology and Temporality in Modern Egypt*. Berkeley: University of California Press, 2013.

Barros, João de. *Da Asía de João de Barros–Dos feitos, que os Portuguezes fizeram no descubrimento, e conquista dos mares, e terras do Oriente. Decada Secunda. Parte Secunda*. 1553. Yeniden basım, Lizbon: Regia Oficina Typografica, 1777.

Barthes, Roland. "The Reality Effect." *The Rustle of Language* içinde, çev. Richard Howard, 141-48. Berkeley: University of California Press, 1989.

Bâşâ, Hasan el-. *El-Elkābü'l-İslâmiyye fi't-târîh ve'l-vesâʾik ve'l-âsâr*. Kahire: Mektebetü'n-nahdati'l-Mısriyye, 1957.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. İstanbul, 2010.

Baucom, Ian. *Specters of the Atlantic: Finance Capital, Slavery and the Philosophy of History*. Durham, NC: Duke University Press, 2005.

Baudelaire, Charles. *Les fleurs du mal*. Fransızca ve İngilizce metin. Çev. Richard Howard. Boston: David Godine, 1982. ["İnsan ve Deniz," çev. Orhan Veli Kanık, *Orhan Veli Kanık: Çeviri Şiirler (Eleştirel Basım)* içinde, 93. Haz. Necati Tonga ve Tahsin Yıldırım. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2021.]

Beyyûmî, Muhammed ʿAlî Fehîm. *Muhassasâtü'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn fî Mısr ibâne'l-ʿasri'l-ʿOsmânî fi'l-fetre min 923-1220h/1517-1805m*. Kahire: Dârü'l-Kāhire li'l-kitâb, 2001.

Beyyûmî, Târık ʿAbdülʿâtî Guneym. *Siyâset Mısr fi'l-Bahri'l-Ahmer fi'n-nısfi'l-evvel mine'l-karni't-tâsiʿ ʿaşer*. Kahire: el-Heyʾetü'l-Mısriyyetü'l-ʿâmme li'l-kitâb, 1999.

Benjamin, Walter. "Theses on the Philosophy of History." *Illuminations* içinde, der. Hannah Arendt, çev. Harry Zohn, 253-67. New York: Schocken Books, 1968. ["Tarih Kavramı Üzerine," çev. Nurdan Gürbilek, ve Sabir Yücesoy. *Son Bakışta Aşk: Walter Benjamin'den Seçme Yazılar* içinde, 39-49. İstanbul: Metis, 1993.]

Blue, Lucy. "The Red Sea." *The Oxford Handbook of Maritime Archaeology* içinde, der. Alexis Catsambia, Ben Ford ve Donny L. Hamilton, 495-512. Oxford: Oxford University Press, 2011.

Blumi, Isa. *Foundations of Modernity: Human Agency and the Imperial State*. New York: Routledge, 2012.

Borges, Jorge Luis. "On Exactitude in Science." *Collected Fictions* içinde, 325. New York: Penguin Books, 1998. [*Alçaklığın Evrensel Tarihi*. Çev. Zeynep Çağlayan. İstanbul: Telos, 1995.]

Bory de Saint-Vincent. "Mer." *Dictionnaire classique d'histoire naturelle* içinde, 10. cilt. Paris: Rey et Gravier, 1826.

______. *Relation du voyage de la commission scientifique de Morée dans le Péloponnèse, les Cyclades et l'Attique*. Paris: F.-G. Levrault, 1836.

Bosworth, C. Edmund. "The Nomenclature of the Persian Gulf." *Iranian Studies* 30, no. 1-2 (Kış-Bahar 1997): 77-94.

Bourguet, Marie-Noëlle. "De la Méditerranée." *L'invention scientifique de la Méditerranée–Égypte, Morée, Algérie* içinde, der. Marie-Noëlle Bourguet, Bernard Lepetit, Daniel Nordman ve Maroula Sinarellis, 7-28. Paris: École des hautes études en sciences sociales, 1998.

Bourguet, Marie-Noëlle, Bernard Lepetit, Daniel Nordman ve Maroula Sinarellis, der. *L'invention scientifique de la Méditerranée–Égypte, Morée, Algérie*. Paris: École des hautes études en sciences sociales, 1998.

Braithwaite, Colin. "Geology and Paleogeography of the Red Sea Region." *Red Sea* içinde, der. Alasdair Edwards ve Stephen Head, 22-44. Oxford: Pergamon Press, 1987.

Braudel, Fernand. "L'aube." *La Méditerranée: L'espace et l'histoire* içinde, der. Fernand Braudel. 1977. Yeniden basım, Paris: Flammarion, 1985.

______. *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVᵉ-XVIIIᵉ siècle*. 2. cilt. *Les jeux de l'échange*. Paris: Armand Colin, 1979.

______. *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century: The Wheels of Commerce*. Londra: William Collins Sons, 1982.

______. "Les Espagnols en Algérie (1492-1792)." *Histoire et historiens de l'Algérie* içinde, 231-66. Paris: Félix Alcan, 1931.

______. "L'histoire." *La Méditerranée: L'espace et l'histoire* içinde, der. Fernand Braudel. 1977. Yeniden basım, Paris: Flammarion, 1985.

______. *Identity of France*. Çev. Siân Reynolds. Londra: Fontana Press, 1989-90.

______. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. Çev. Siân Reynolds. Berkeley: University of California Press, 1996.

______. "La Méditerranée." In *La Méditerranée: L'espace et l'histoire*, der. Fernand Braudel. 1977. Yeniden basım, Paris: Flammarion, 1985.

______. *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. 1966. Yeniden basım, Paris: Armand Colin, 1990. [*Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. 2 cilt. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Eren, 1989.]

______, der. *La Méditerranée: L'espace et l'histoire.* 1977. Yeniden basım, Paris: Flammarion, 1985. [*Akdeniz: Mekân ve Tarih.* Çev. Necati Erkurt. İstanbul, Metis Yayınları, 1990.]

______. *Les mémoires de la Méditerranée.* Paris: Éditions de Fallois, 1998.

______. "Personal Testimony." *Journal of Modern History* 44 (Aralık 1972): 448-67.

______. "La terre." *La Méditerranée: L'espace et l'histoire* içinde, der. Fernand Braudel. 1977. Yeniden basım, Paris: Flammarion, 1985.

______. "Toward a Serial History: Seville and the Atlantic, 1504–1650." *On History* içinde, 91-104. Chicago: University of Chicago Press, 1980. İlk basımı *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* 18, no. 3 (1963): 541-53.

Brown, Robert F. ve Peter C. Hodgson. "Editorial Introduction." G. W. F. Hegel, *Lectures on the Philosophy of World History*, 1. cilt, *Manuscripts of the Introduction and the Lectures of 1822-3* içinde, haz. ve çev. Robert F. Brown ve Peter C. Hodgson, William G. Geuss'un yardımıyla. Oxford: Oxford University Press, 2011.

Brownlie, Alexander. "Varieties of Tides: The Red Sea Variety." *Bulletin of the American Geographical Society* 35, no. 1 (1903): 17-23.

Brummett, Palmira. "The Ottomans as a World Power: What We Don't Know about Ottoman Sea-Power." *Oriente Moderno* 20, no. 1 (2001): 1-21.

______. *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery.* Albany: SUNY Press, 1993. [*Osmanlı Denizgücü: Keşifler Çağında Osmanlı Denizgücü ve Doğu Akdeniz'de Diplomasi.* Çev. Nazlı Pişkin. İstanbul: Timaş, 2009.]

Buheiry, Marwan. "Colonial Scholarship and Muslim Revivalism in 1900." *Arab Studies Quarterly* 4, no. 1-2 (1982): 1-16.

Buist, George. "On the Physical Geography of the Red Sea." *Journal of the Royal Geographical Society of London* 24 (1854): 227-38.

Bulliet, Richard. *The Camel and the Wheel.* New York: Columbia University Press, 1990.

Burckhardt, John Lewis. *Travels in Nubia.* 2. basım. Londra: John Murray, 1822.

Buti, Gilbert. "Marseille entre Moka et café des îles: Espaces, flux, réseaux, XVIIe-XVIIIe siècles." *Le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales* içinde, der. Michel Tuchscherer, 214-44. Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 2001.

Cantillon, Richard. *Essai sur la nature du commerce.* Londra: Macmillan, 1931. Cappers, René. "Trade and Subsistence at the Roman Port of Berenike, Red Sea Coast, Egypt." *The Exploitation of Plant Resources in Ancient Africa* içinde, der. Marijke van der Veen, 81-88. New York: Kluwer Academic/Plenum, 1999.

Casale, Giancarlo. "The Ethnic Composition of Ottoman Ship Crews and the 'Rumi Challenge' to Portuguese Identity." *Medieval Encounters* 13 (2007): 122-44.

______. *The Ottoman Age of Exploration*. Oxford: Oxford University Press, 2011.

Casey, Edward. *The Fate of Place: A Philosophical History*. Berkeley: University of California Press, 1997.

Casson, Lionel. *The Ancient Mariners: Seafarers and Sea Fighters of the Mediterranean in Ancient Times*. New York: Macmillan, 1959.

______, haz. *The Periplus Maris Erythraei: Text with Introduction, Translation, and Commentary*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1989.

______. *Ships and Seamanship in the Ancient World*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995.

Chakrabarty, Dipesh. *Provincializing Europe*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000.

Chaudhuri, K. N. *Asia before Europe: Economic and Civilisation of the Indian Ocean from the Rise of Islam to 1750*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

______. *Trade and Civilization in the Indian Ocean: An Economic History from the Rise of Islam to 1750*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Clowes, Wm. Laird. *The Royal Navy: A History, From the Earliest Times to the Present*. Londra: Sampson Low, Martons and Cie, 1899.

Connery, Christopher L. "Ideologies of Land and Sea: Alfred Tayer Mahan, Carl Schmitt, and the Shaping of Global Myth Elements." *Boundary 2* 28, no. 2 (2001): 173-201.

Cook, Andrew. "Establishing the Sea Route to India and China: Stages in the Development of Hydrographical Knowledge." *The Worlds of the East India Company* içinde, der. H. V. Bowen, Margarette Lincoln ve Nigel Rigby, 119-36. Woodbridge: Boydell Press, 2002.

Copisarow, Maurice. "Ancient Egyptian, Greek and Hebrew Concept of the Red Sea." *Vetus Testamentum* 12, no. 1 (1962): 1-13.

Crabitès, Pierre. *Ismail, the Maligned Khedive*. Londra: George Routledge and Sons, 1933.

Creswell, K. A. C. "The Ka'ba in A.D. 608." *Archaeologia* 94 (1951): 97-102.

Cromer, Evelyn Baring. *Modern Egypt*. New York: Macmillan, 1908.

Dağlı, Murat. "The Limits of Ottoman Pragmatism." *History and Theory* 52 (Mayıs 2013): 194-213.

Daguenet, Roger Joint. *Histoire de la mer Rouge*. 1. cilt. *De Moïse à Bonaparte*. Paris: Perrin, 1995.

______. *Histoire de la mer Rouge.* 2. cilt. *De Bonaparte à nos jours.* Paris: Perrin, 1995.

d'Anville, Jean Baptiste Bourguinon. *Compendium of Ancient Geography.* 3 cilt. New York: R. M'Dermut and D. D. Arden, 1814.

Darby, H. C. "On the Relations of Geography and History." *Transactions and Papers (Institute of British Geographers)* 19 (1953): 1-11.

D'Arcy, Paul. *The People of the Sea: Environment, Identity, and History in Oceania.* Honolulu: University of Hawai'i Press, 2006.

Daston, Lorraine. "The Coming into Being of Scientific Objects." *Biographies of Scientific Objects* içinde, der. Lorraine Daston, 1-14. Chicago: University of Chicago Press, 2000.

Davis, Colin. *Critical Excess: Overreading in Derrida, Deleuze, Levinas, Zizek and Cavell.* Stanford, CA: Stanford University Press, 2010.

Davison, Roderic. *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774–1923.* Austin: University of Texas Press, 1990.

Dawson, Llewellyn Styles. *Memoirs of Hydrography Including Brief Biographies of the Principal Officers Who Have Served in H.M. Naval Surveying Service, Part I—1750–1850.* Eastbourne: Henry W. Keay, 1885.

de Planhol, Xavier. *Les fondements géographiques de l'Islam.* Paris: Flammarion, 1968.

______. "The Geographical Setting." *The Cambridge History of Islam* içinde, der. P. M. Holt, Ann K. S. Lambton ve Bernard Lewis, 2B:443-68. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.

______. *L'Islam et la mer: La mosquée et le matelot, VIIe-XXe siècles.* Paris: Perrin, 2000.

de Sacy, Silvestre. *Chrestomathie arabe.* Paris: Imprimerie impériale, 1806.

de Testa, Le Baron I. *Recueil des traités de la Porte ottomane.* 1. cilt. Paris: Amyot, 1864.

Diaz, Vicente M. ve J. Kehaulani Kauanui, der. "Native Pacific Cultural Studies on the Edge." Özel sayı, *Contemporary Pacific* 22, no. 1 (Bahar 2010).

Diderot, Denis ve Jean d'Alembert. *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers.* 11. cilt. Lausanne: Société Typographique, 1782. http://encyclopedie.uchicago.edu (erişim tarihi 13 Aralık 2012).

d'Ohsson, Mouradgea. *Tableau général de l'empire othoman.* Paris: Imprimerie de Monsieur, 1791.

Drouin, Jean-Marc. "Bory de Saint-Vincent et la géographie botanique." *L'invention scientifique de la Méditerranée—Égypte, Morée, Algérie* içinde, der. Marie-Noëlle Bourguet, Bernard Lepetit, Daniel Nordman ve Maroula Sinarellis, 139-57. Paris: École des hautes études en sciences sociales, 1998.

Duckett, M. W. *Dictionnaire de la conversation et de la lecture, Inventaire raisonné des notions générales les plus indispensables à tous, Par une société de savants*

et de gens de lettres, Sous la direction de M. W. Duckett, Seconde édition, entièrement refondue, corrigée et augmenté de plusieurs milliers d'articles tout d'actualité. 15. cilt. Paris: Comptoirs de la Direction, 1857.

Eco, Umberto. *How to Travel with a Salmon and Other Essays.* Orlando, FL: Harcourt Brace, 1994.

Edney, Matthew. *Mapping an Empire: The Geographical Construction of British India, 1769–1843.* Chicago: University of Chicago Press, 1997.

Edwards, Alasdair ve Stephen Head, der. *Red Sea.* Oxford: Pergamon Press, 1987.

Edwards, Frederick. "Climate and Oceanography." *Red Sea* içinde, der. Alasdair Edwards ve Stephen Head, 45-69. Oxford: Pergamon Press, 1987.

Ehrenberg, C. G. "New Observations on the Blood-like Phenomena observed in Egypt, Arabia, and Siberia; with a View and Critique of the Early Accounts of Similar Appearances." *The Edinburgh New Philosophical Journal, Exhibiting a View of the Progressive Discoveries and Improvements in the Sciences and the Arts . . . October 1830 . . . April 1831* içinde, der. Robert Jameson, 122-36, 341-52. Edinburgh: Adam Black, 1831.

Ergin, Osman. *Muallim M. Cevdetin Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi.* İstanbul: Bozkurt Basımevi, 1937.

Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Anadolu, Suriye, Hicaz (1671-1672).* Haz. Ahmed Refik Altınay. İstanbul: Devlet Matbaası, 1935.

______. *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi.* Haz. Ahmed Cevdet. İstanbul: İkdâm matbaası, 1896-1938.

Fabian, Johannes. *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object.* New York: Columbia University Press, 1983. [*Zaman ve Öteki: Antropoloji Nesnesini Nasıl Oluşturur.* Çev. Selçuk Budak. İstanbul: Bilim ve Sanat, 1999.]

Facey, William. "The Red Sea: The Wind Regime and Location of Ports." *Trade and Travel in the Red Sea Region* içinde, der. Paul Lunde ve Alexandra Porter. Oxford: Archaeopress, 2004.

Fahmy, Khaled. *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt.* Kahire: American University in Cairo Press, 1997.

Faroqhi, Suraiya, der. *The Cambridge History of Turkey.* 3. cilt. *The Later Ottoman Empire, 1603-1839.* Cambridge: Cambridge University Press, 2006. [*Türkiye Tarihi*, 3. cilt. *Geç Osmanlı İmparatorluğu, 1603-1839.* Çev. Fethi Aytuna. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.]

______. "Coffee and Spices: Official Ottoman Reactions to Egyptian Trade in the Later Sixteenth Century." *Wiener Zeitschrif für die Kunde des Morgenlandes* 76 (1986): 87-93.

______. "Introduction," *The Cambridge History of Turkey*, 3. cilt, *The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, der. Suraiya Faroqhi, 3-17. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. ["Giriş," *Türkiye Tarihi*, 3. cilt. *Geç Osmanlı İmparatorluğu, 1603-1839*, der. Suraiya Faroqhi, 17-33. Çev. Fethi Aytuna. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.]

______. *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans*. Londra: I. B. Tauris, 1994. [*Hacılar ve Sultanlar, 1517-1638*. Almancadan çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.]

______. "Red Sea Trade and Communications as Observed by Evliya Çelebi (1671–72)." *Making a Living in the Ottoman Lands, 1480 to 1820* içinde, der. Suraiya Faroqhi, 87-106. İstanbul: Isis Press, 1995.

______. "Trade Controls, Provisioning Policies and Donations: The Egypt-Hijaz Connection during the Second Half of the Sixteenth Century." *Süleymân the Second and His Time* içinde, der. Halil İnalcık ve Cemal Kafadar, 131-44. İstanbul: Isis Press, 1993.

Fleischer, Cornell. "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and 'Ibn Khaldunism' in Sixteenth Century Ottoman Letters." *Journal of Asian and African Studies* 18, no. 3-4 (1983): 198-220.

Foucault, Michel. *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*. 1970. Yeniden basım, New York: Vintage Books, 1994. [*Kelimeler ve Şeyler: İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: İmge, 2016, 6. baskı.]

______. Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. 1977; yeniden basım New York: Vintage Books, 1995. [*Hapishanenin Doğuşu*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: İmge Kitabevi, 2001.]

______. "La vie: L'expérience et la science." *Dits et écrits* içinde, 4. cilt, *1980–1988*, 263-76. Paris: Gallimard, 1994.

Freeman, Donald. *The Pacific*. New York: Routledge, 2009.

Gage, William. *Life of Carl Ritter*. New York: Charles Scribner, 1858.

Games, Alison. "Atlantic History: Definitions, Challenges, and Opportunities." *American Historical Review* 111, no. 3 (Haziran 2006): 741-57.

Gavin, R. J. *Aden under British Rule, 1839-1967*. Londra: C. Hurst, 1975.

Gekas, Sakis. "Colonial Migrants and the Making of a British Mediterranean." *European Review of History* 19, no. 1 (Şubat 2012): 75-92.

Genç, Mehmet. "Contrôle et taxation du commerce du café dans l'Empire ottoman fin XVIIe-première moitié du XVIIIe siècle." *Le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales* içinde, der. Michel Tuchscherer, 161-80. Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 2001.

______. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.

______. "Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics and Main Trends." *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950* içinde, der. Donald Quataert, 59-86. Albany: SUNY Press, 1994.

______. "State and the Economy in the Age of Reforms: Continuity and Change." *Ottoman Past and Today's Turkey* içinde, der. Kemal Karpat, 180-187. Leiden: Brill, 2000. ["Reform Sürecinde Devlet ve Ekonomi: Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünde Değişmeler." *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiyesi* içinde, der. Kemal Karpat, çev. Sönmez Taner, 293-303. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.]

Gibbons, Herbert. *The Foundation of the Ottoman Empire*. New York: Century, 1916.

Gilroy, Paul. *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993.

Ginzburg, Carlo. *History, Rhetoric, and Proof*. Hanover, NH: University Press of New England, 1999. [*Güç İlişkileri: Tarih, Retorik, Kanıt*. Çev. Durdu Kundakçı. İstanbul: Dost Kitabevi, 2006.]

Greenlaw, Jean-Pierre. *The Coral Buildings of Suakin*. Londra: Oriel Press, 1976.

Gregory, Derek. "Scripting Egypt: Orientalism and the Cultures of Travel." *Writes of Passage: Reading Travel Writing* içinde, der. James Duncan ve Derek Gregory, 114-50. Londra: Routledge, 1999.

Grotius, Hugo. *Commentary on the Law of Prize and Booty*. Indianapolis, IN: Liberty Fund, 2006.

______. *The Free Sea*. Indianapolis, IN: Liberty Fund, 2004.

Guo, Li. *Commerce, Culture and Community in a Red Sea Port in the Thirteenth Century: The Arabic Documents from Quseir*. Leiden: Brill, 2004.

Hacking, Ian. *Representing and Intervening*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

______. *The Social Construction of What?* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999.

Hadot, Pierre. *Philosophy as a Way of Life*. Malden, MA: Blackwell, 1995.

Hagen, Gottfried. "Ottoman Understandings of the World in the Seventeenth Century." Sonsöz, Robert Dankoff, *Evliya Çelebi: An Ottoman Mentality*, 215-56. Leiden: Brill, 2006.

Hallaq, Wael. "What Is Shari'a?" *Yearbook of Islamic and Middle Eastern Law* içinde, 12. cilt, *2005–2006*, der. Eugene Cotran ve Martin Lau, 151-80. Leiden: Brill, 2007.

Hamevî, Yâkut el-. *Mu'cemü'l-büldân*. Beyrut: Dâr Sâdır, 1977.

Hanley, Will. "When Did Egyptians Stop Being Ottomans? An Imperial Citizenship Case Study." *Multilevel Citizenship* içinde, der. Willem Maas, 89-109. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013.

Harris, W. V., der. *Rethinking the Mediterranean*. New York: Oxford University Press, 2005.

Hattox, Ralph. *Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East*. Seattle: University of Washington Press, 1985.

Hau'ofa, Epeli. "Our Sea of Islands." *We Are the Ocean: Selected Works* içinde, 27-40. Honolulu: University of Hawai'i Press, 2008. İlk basımı: *A New Oceania: Rediscovering Our Sea of Islands* içinde, der. Eric Waddell, Vijay Naidu ve Epeli Hau'ofa (Suva: University of the South Pacific, 1993), 2-16.

Head, Stephen. "Introduction." *Red Sea*, der. Alasdair Edwards ve Stephen Head, 1-21. Oxford: Pergamon Press, 1987.

Headrick, Daniel. *The Tentacles of Progress: Technology Transfer in the Age of Imperialism, 1850-1940*. New York: Oxford University Press, 1988.

Hegel, G. W. F. *Lectures on the Philosophy of History*. Çev. John Sibree. Londra: Henry Bone, 1857. [*Tarih Felsefesi*. Çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea, 2006.]

_____. *Lectures on the Philosophy of World History. Introduction: Reason in History*. Çev. H. B. Nisbet. Londra: Cambridge University Press, 1975. [*Tarihte Akıl*, çev. Önay Sözer (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2014)]

______. *Lectures on the Philosophy of World History*. 1. cilt. *Manuscripts of the Introduction and the Lectures of 1822-3*. Haz. ve çev. R. F. Brown ve P. C. Hodgson, W. G. Geuss'un yardımıyla. Oxford: Clarendon Press, 2011.

______. *Philosophy of Mind—Being Part Three of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences, Together with the Zusätze*. Çev. William Wallace ve A. V. Miller. Oxford: Oxford University Press, 1971.

______. *Philosophy of Right*. Çev. ve notlar T. M. Knox. Oxford: Oxford University Press, 1970.

______. *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte, Berlin 1822/1823*. Der. Karl Heinz Ilting, Karl Brehmer ve Hoo Nam Seelmann. Vorlesungen: Ausgewählte Nachschrifen und Manuskripte 12. Hamburg: Felix Meiner, 1996.

Heidegger, Martin. "The Age of the World Picture." *The Question Concerning Technology and Other Essays* içinde, der. William Lovitt, 115-54. New York:

Harper, 1977. [*Nietzsche'nin Tanrı Öldü Sözü ve Dünya Resimleri Çağı*. Çev. Levent Özşar. Bursa: Asa Kitabevi, 2001.]

Herzfeld, Michael. *Anthropology through the Looking-Glass: Critical Ethnographies in the Margins of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

______. "Practical Mediterraneanism: Excuses for Everything, from Epistemology to Eating." *Rethinking the Mediterranean* içinde, der. W. V. Harris, 45-63. New York: Oxford University Press, 2005.

Hess, Andrew. "The Ottoman Conquest of Egypt (1517) and the Beginning of the Sixteenth-Century World War." *International Journal of Middle East Studies* 4, no. 1 (Ocak 1973): 55-76.

Hexter, J. H. "Fernand Braudel and the *Monde Braudellien*." *Journal of Modern History* 44, no. 4 (Aralık 1972): 480-539.

Heyd, Uriel. *Ottoman Documents on Palestine, 1552–1615: A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri*. Oxford: Clarendon Press, 1960.

Heywood, Colin. İnceleme yazısı, Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300–1650: The Structure of Power*. *Reviews in History*, inceleme no. 431, Kasım 2004. www.history.ac.uk/reviews/review/431.

Hinkkanen, Merja-Liisa ve David Kirby. *The Baltic and the North Seas*. New York: Routledge, 2000.

Ho, Engseng. *The Graves of Tarim: Genealogy and Mobility across the Indian Ocean*. Berkeley: University of California Press, 2006.

Hodgson, Marshall. *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*. Chicago: University of Chicago Press, 1974.

Holt, P. M. İnceleme yazısı, Cheykh Muḥammad ibn ʿAlī ibn Zayn al-ʿAbidīn, *Le livre du Soudan*. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 45, no. 3 (1982): 582-83.

Horden, Peregrine ve Nicholas Purcell. *The Corrupting Sea: A Study in Mediterranean History*. Malden, MA: Blackwell, 2000.

______. "The Mediterranean and 'the New Thalassology.'" *American Historical Review* 111, no. 3 (Haziran 2006): 722-40.

Horsburgh, James, der. *The India Directory, or, Directions for Sailing to and from the East Indies, China, Australia, and the Interjacent Ports of Africa and South America*. 6. basım. 1. cilt. Londra: W. M. H. Allen, 1852.

Horton, Mark. "The Human Settlement of the Red Sea." *Red Sea* içinde, der. Alasdair Edwards ve Stephen Head, 339-62. Oxford: Pergamon Press, 1987.

Hoskins, Halford Lancaster. *British Routes to India*. Londra: Cass, 1966.

Hourani, George. *Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995.

Houtsma, M. Th., T. W. Arnold, R. Basset ve R. Hartmann, der. *Encyclopedia of Islam, First Edition (1913–1936).* Brill Online, erişim tarihi 12 Mart 2015.

Hoyland, Robert. *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam.* Londra: Routledge, 2001.

Hoyt, Sarah. "The Name of the Red Sea." *Journal of the American Oriental Society* 32, no. 2 (1912): 115-19.

Huber, Valeska. *Channelling Mobilities: Migration and Globalisation in the Suez Canal Region and Beyond, 1869–1914.* Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

Huntingford, G. W. B., haz. *The Periplus of the Erythraean Sea, by an Unknown Author, with Some Extracts from Agatharkhides "On the Erythraean Sea."* Farnham: Ashgate, 2010.

Hussein, Taha. *The Future of Culture in Egypt.* Washington, DC: American Council of Learmed Societies, 1954.

Irwin, Eyles. *A Series of Adventures in the Course of a Voyage up the Red-Sea, on the Coasts of Arabia and Egypt, and of a Route through the Desarts of Tebais hitherto unknown to the European Traveller in the year M.DCC.LXXVII. in Letters to a Lady.* Londra: J. Dodsley, 1780.

İbn İyâs, Muhammed. *Bedâʾiʿu'z-zühûr fî vekāʾiʿi'd-dühûr.* Haz. Muhammed Mustafâ. Kahire: el-Heyʾetü'l-Mısriyyetü'l-ʿâmme li'l-kitâb, 1984.

İbn Cübeyr, Muhammed. *Rihlet İbn Cübeyr.* Beyrut: Dâr Sâdır, 1980.

Ibn Khaldūn, ʿAbd al-Raḥmān. *The Muqaddimah: An Introduction to History.* Çev. Franz Rosenthal. New York: Pantheon Books, 1958.

______ [İbn Haldûn]. *Mukaddimet İbn Haldûn.* Haz. Halil Şehâde. Beyrut: Dârü'l-fikr, 2001. [İbni Haldun, *Mukaddime 1.* Çev. Turan Dursun. İstanbul: Onur Yayınları, 1977.]

İbn Manzûr, Muhammed. *Lisânü'l-ʿArab.* Cilt 6 ve 12. Beyrut: Dâr Sâdır, t.y.

İnalcık, Halil. "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy." *Studies in the Economic History of the Middle East* içinde, der. Michael Cook, 207-18. Oxford: Oxford University Press, 1970. ["Osmanlı İktisat Zihniyeti ve Osmanlı Ekonomisi." *Tarih Risâleleri* içinde. Çev. ve der. Mustafa Özel, 35-53. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.]

İsmail Serhenk. *Hakāʾiku'l-ahbâr ʿan düvelü'l-bihâr.* 1. cilt. Kahire: Bulak, 1894.

Jabartī, ʿAbd al-Raḥmān al-. *ʿAbd al-Raḥmān al-Jabartī's History of Egypt: ʿAjāʾib al-āthār fī'l-tarājim wa'l-akhbār*. Haz. Thomas Philipp ve Moshe Perlmann. 4 cilt. Stuttgart: Franz Steiner, 1994.

Jacob, Heinrich Eduard. *The Saga of Coffee: The Biography of an Economic Product*. Londra: George Allen and Unwin, 1935.

Jamieson, Ross. "The Essence of Commodification: Caffeine Dependencies in the Early Modern World." *Journal of Social History* 35, no. 2 (Kış 2001): 269-94.

Jolly, Margaret. "Imagining Oceania: Indigenous and Foreign Representations of a Sea of Islands." *Contemporary Pacific* 19, no. 2 (2007): 508-45.

Jomier, Jacques. *Le Maḥmal et la caravane égyptienne des pèlerins de La Mecque (XIIIe-XXe siècles)*. Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 1953.

Kafadar, Cemal. *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*. Berkeley: University of California Press, 1995. [*İki Cihan Âresinde: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. Çev. A. Tunç Şen. İstanbul: Metis, 2019.]

______. "How Dark Is the History of the Night, How Black the Story of Coffee, How Bitter the Tale of Love: The Changing Measure of Leisure and Pleasure in Early Modern Istanbul." Kamal Salibi Anma Konuşması, 17 Mayıs 2013, Beyrut Amerikan Üniversitesi.

Kalkaşendî, Şihâbüddîn el-. *Subhu'l-aʿşâ fî kitâbeti'l-inşâʾ*. Kahire: el-Matbaʿatü'l-emîriyye, 1914.

Kammerer, Albert. *La mer Rouge, l'Abyssinie, et l'Arabie depuis l'antiquité: Essai d' histoire et de géographie historique*. Kahire: Société royale de géographie d'Égypte, 1929-35.

Karbe, Ludwig. "Hot Brines and the Deep Sea Environment." *Red Sea* içinde, der. Alasdair Edwards ve Stephen Head, 70-89. Oxford: Pergamon Press, 1987.

Kâtib Çelebi. *The Gift of the Great Ones on Naval Campaigns*. Haz. İdris Bostan. Ankara: Prime Ministry Undersecretariat for Maritime Affairs, 2008.

______. *Kitâb-ı Cihânnümâ*. İstanbul: Dârü't-tıbâʿati'l-ʿâmire, 1732.

______. *Tuhfetü'l-kibâr fî esfâri'l-bihâr*. İstanbul: Dârü't-tıbâʿati'l-maʿmûre, 1729.

Kawatoko, Mutsua. "Coffee Trade in the al-Tur Port, South Sinai." *Commerce du café avant l'ère des plantations coloniales* içinde, der. Michel Tuchscherer, 51-66. Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 2001.

Kellner, Hans. "Disorderly Conduct: Braudel's Mediterranean Satire." *History and Theory* 18, no. 2 (Mayıs 1979): 197-222.

King, Charles. *The Black Sea: A History*. New York: Oxford University Press, 2005.

King, J. S. "The Red Sea: Why So Called." *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 30, no. 3 (Temmuz 1898): 617-18.

Kirch, Patrick. *On the Road of the Winds: An Archaeological History of the Pacific Islands before European Contact*. Berkeley: University of California Press, 2002.

Kırlı, Cengiz. "Coffeehouses: Public Opinion in the Nineteenth-Century Ottoman Empire." *Public Islam and the Common Good* içinde, der. Armando Salvatore ve Dale F. Eickelman, 75-97. Leiden: Brill, 2004.

Klein, Bernhard ve Gesa Mackenthum. "Introduction: The Sea Is History." *Sea Changes: Historicizing the Ocean* içinde, der. Bernhard Klein ve Gesa Mackenthum. New York: Routledge, 2004.

LaCapra, Dominick. "Rethinking Intellectual History and Reading Texts." *History and Theory* 19, no. 3 (Ekim 1980): 245-76.

Lane, Frederic. "The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of Its Revival in the 16th Century." *American Historical Review* 45, no. 3 (1940): 571-90.

Latour, Bruno ve Steve Woolgar. *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*. 2. basım. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1986. İlk basımı: *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts* (Beverly Hills, CA: Sage Publications, 1979).

Lawson, Fred. *The Social Origins of Egyptian Expansionism during the Muhammad 'Ali Period*. New York: Columbia University Press, 1992.

Leighly, John. "Introduction," Matthew Fontaine Maury, *The Physical Geography of the Sea, and Its Meteorology* içinde. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963.

______. "Methodologic Controversy in Nineteenth Century German Geography." *Annals of the Association of American Geographers* 28, no. 4 (1938): 238-58.

Leiser, Gary. "The Crusader Raid in the Red Sea in 578, 1182/83." *Journal of the American Research Center in Egypt* 14 (1977): 87-100.

Lesure, Michel. "Un document ottoman de 1525 sur l'Inde portugaise et les pays de la mer Rouge." *Mare Luso-Indicum* 3 (1976): 137-60.

Lewis, Martin. "Dividing the Ocean Sea." *Geographic Review* 89, no. 2 (Nisan 1999): 188-214.

Lewis, Martin ve Kären Wigen. "A Maritime Response to the Crisis in Area Studies." *Geographical Review* 89, no. 2 (Nisan 1999): 161-68.

______. *The Myth of Continents: A Critique of Metageography*. Berkeley: University of California Press, 1997.

Livingstone, David. "Race, Space and Moral Climatology: Notes toward a Genealogy." *Journal of Historical Geography* 28, no. 2 (2002): 159-80.

Locke, John. *Second Treatise of Government*. Indianapolis, IN: Hackett, 1980. [*Yönetim Üzerine İkinci İnceleme: Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni Boyutu ve*

Amacı Üzerine Bir Deneme. Çev. Fahri Bakırcı. Ankara: Ebabil, 2012, 2. basım.]

Low, Charles R. *History of the Indian Navy, 1613–1863*. 2 cilt. Londra: R. Bentley and Son, 1877.

Lucas, C. P. *A Historical Geography of the British Colonies*. 1. cilt. *The Mediterranean and Eastern Colonies*. 2. basım. Gözden geçiren R. E. Stubbs. Oxford: Clarendon Press, 1906.

Luksch, J. "The Austro-Hungarian Expedition to the Red Sea." *Geographical Journal* 12, no. 6 (Aralık 1898): 571-72.

Mackenzie, James. "Egypt and Arabia." *Literary Gazette; and Journal of Belles Lettres, Arts, Sciences, &c.* (Londra), no. 1072, 5 Ağustos 1837, 489-92.

Magris, Claudio. "Foreword," Predrag Matvejević, *Mediterranean: A Cultural Landscape* içinde, 1-6. Berkeley: University of California Press, 1999.

Mahan, Alfred Tayer. *The Influence of Sea Power upon History, 1660-1783*. Londra: Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington, 1890.

Makrîzî, Takıyyüddîn el-. *El-Mevâʿiz ve'l-iʿtibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*. Kahire: Mektebetü's-sakāfe'd-dîniyye, 1987.

Margariti, Roxani. *Aden and the Indian Ocean Trade*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2007.

Marini, Ludovico. "On the Method of Studying Thalassology." *Geographical Journal* 25, no. 2 (1905): 191-97.

Markham, Clements Robert. *A Memoir on the Indian Surveys*. Londra: W. H. Allen, 1871.

Marston, Tomas. *Britain's Imperial Role in the Red Sea, 1800–1878*. Hamden, CT: Shoe String Press, 1961.

Masʿūdī, Abā al-Ḥasan ʿAlī al-. *El-Masudi's Historical Encylopaedia Entitled "Meadows of Gold and Mines of Gems."* Çev. Aloys Sprenger. Londra: Oriental Translation Fund, 1841.

______ [Mesʿûdî, Ebü'l-Hasan ʿAlî el-]. *Mürûcü'z-zeheb ve meʿâdinü'l-cevher*. Haz. K. H. Murʿî. Beyrut: el-Mektebetü'l-ʿasriyye, 2005.

Matsuda, Matt. "The Pacific." *American Historical Review* 111, no. 3 (Haziran 2006): 758-80.

______. *Pacific Worlds: A History of Seas, Peoples, and Cultures*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Matthews, Derek. "The Red Sea Style." *Kush* 1 (1953): 60-86.

Matvejević, Predrag. *Mediterranean: A Cultural Landscape*. Çev. Michael Henry Heim. 1987. Yeniden basım, Berkeley: University of California Press, 1999.

Mauro, Frédéric. *Histoire du café.* Paris: Desjonquères, 2002.

Maury, Matthew Fontaine. *The Physical Geography of the Sea, and Its Meteorology.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963.

Meloy, John. *Imperial Power and Maritime Trade: Mecca and Cairo in the Later Middle Ages.* Chicago: University of Chicago Press, 2010.

______. "Imperial Strategy and Political Exigency: The Red Sea Spice Trade and the Mamluk Sultanate in the Fifeenth Century." *Journal of the American Oriental Society* 123, no. 1 (2003): 1-19.

Michelet, Jules. *La mer*. 5. basım. Paris: Michel Lévy Frères, 1875.

______. *The Sea.* Çev. W. H. D. Adams. Londra: T. Nelson and Sons, 1875.

Mikhail, Alan. *Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History.* Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Mitchell, S. A. "Obituary: Matthew Fontaine Maury." *Science* 73, no. 1902 (1931): 632-33.

Mitchell, Timothy. *Colonising Egypt*. 1988. Yeniden basım, Berkeley: University of California Press, 1991. [*Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi.* Çev. Zeynep Altok. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.]

______. "Fixing the Economy." *Cultural Studies* 12, no. 1 (1998): 82-101.

______. *Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity*. Berkeley: University of California Press, 2002.

______. "The Stage of Modernity." *Questions of Modernity* içinde, der. Timothy Mitchell, 1-34. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000.

Mitchell, W. J. T. "Introduction," *Landscape and Power* içinde, der. W. J. T. Mitchell, 1-4. Chicago: University of Chicago Press, 2002.

Mohamed, A. F. "The Egyptian Exploration of the Red Sea." *Proceedings of the Royal Society of London, Series B, Biological Sciences* 128, no. 852 (Şubat 1940): 306-16.

Mollat du Jourdin, Michel. *Europe and the Sea*. Londra: Blackwell, 1993. İlk basımı: *L'Europe et la mer* (Paris: Seuil, 1993). [*Avrupa ve Deniz.* Fransızcadan çev. Muhittin Kırgın. İstanbul: Afa Yayınları, 1993.]

Morcos, S. A. "Physical and Chemical Oceanography of the Red Sea." *Oceanography and Marine Biology: An Annual Review* 8 (1970): 73-202.

Moresby, Robert ve Tomas Elwon. *Sailing Instructions for the Red Sea. The India Directory* içinde, der. James Horsburgh, 6. basım, 1:279–356. Londra: W. M. H. Allen, 1852.

Nadel, George. "Philosophy of History before Historicism." *History and Theory* 3, no. 3 (1964): 291-315.

Nehrevâlî, Kutbüddîn en-. *El-Berku'l-Yemânî fi'l-fethi'l-'Osmânî*. Haz. Hamed el-Câsir. Riyad: Menşûrât Dârü'l-Yemâme li'l-bahs, 1967.

Niebuhr, Carsten. *Beschreibung von Arabien aus eigenen Beobachtungen und im Lande selbst gesammleten Nachrichten*. Kopenhag: Möller, 1772.

______. *Travels through Arabia and other Countries in the East*. Çev. Robert Heron. Edinburgh: Morison and Son, 1792.

Nubarian, Nubar. *Mémoires de Nubar Pacha*. Beyrut: Libraire du Liban, 1983.

Nunn, Patrick. *Vanished Islands and Hidden Continents of the Pacific*. Honolulu: University of Hawai'i Press, 2008.

Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*. 1974. Yeniden basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.

Orr, Linda. *Jules Michelet: Nature, History, Language*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1976.

Oulipo. *Atlas de littérature potentielle*. Paris: Gallimard, 1981.

Özcan, Azmi. *Pan-Islamism: Indian Muslims, the Ottomans and Britain, 1877–1924*. Leiden: Brill, 1997.

Özkoçak, Selma Akyazıcı. "Coffeehouses: Rethinking the Public and Private in Early Modern Istanbul." *Journal of Urban History* 33, no. 6 (2007): 965-86.

Palmer, Alan. *The Baltic: A History of the Region and Its People*. Woodstock, NY: Overlook Press, 2006.

Pamuk, Şevket. *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Partner, Nancy. "The Form of the Content." *History and Theory* 37, no. 2 (Mayıs 1998): 162-72.

Pascual, Jean-Paul. "Café et cafés à Damas: Contribution à la chronologie de leur diffusion au XVIème siècle." *Berytus* 42 (1995-96): 141-55.

Pedersen, Ralph. "Under the Erythraean Sea: An Ancient Shipwreck in Eritrea." *INA Quarterly* 27, no. 2/3 (Yaz/Güz 2000): 3-12.

Peters, Edward. "*Quid nobis cum pelago?* The New Thalassology and the Economic History of Europe." *Journal of Interdisciplinary History* 34, no. 1 (2003): 49-61.

Picaudou, Nadine. "'Les Arabes' comme catégorie du discours mandataire britannique en Palestine." *Temps et espaces en Palestine: Flux et resistances identitaires* içinde, der. Roger Heacock, 235-45. Beyrut: Institut français du Proche-Orient, 2008.

Pîrî Reis. *Kitab-ı Bahriye 1*. Haz. E. Z. Ökte. İstanbul: Tarih Araştırmaları Vakfı, 1988.

Piterberg, Gabriel. *An Ottoman Tragedy: History and Historiography at Play*. Berkeley: University of California Press, 2003. [*Bir Osmanlı Trajedisi: Tarihyazımının Tarihle Oyunu*. Çev. Uygar Abacı. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018.]

Pocock, J. G. A. "Adam Smith and History." *The Cambridge Companion to Adam Smith* içinde, der. Knud Haakonssen, 270-87. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Popham, Henry. *Concise Statement of Facts*. Londra: John Stockdale, 1805.

Power, Timothy. *The Red Sea from Byzantium to the Caliphate, AD 500-1000*. Kahire: American University in Cairo Press, 2012.

Prakash, Gyan. "Science 'Gone Native' in Colonial India." *Representations* 40 (1992): 153-78.

Ranke, Leopold von. *History of the Latin and Teutonic Nations, 1494-1514*. New York: AMS Press, 1976.

______. *The Ottoman and the Spanish Empires, in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Philadelphia: Lea and Blanchard, 1845.

______. "Preface: Histories of Romance and Germanic Peoples." *The Varieties of History: From Voltaire to the Present* içinde, der. Fritz Stern. New York: Vintage Books, 1973.

______. *The Theory and Practice of History*. Der. Georg G. Iggers ve Konrad von Moltke. Indianapolis, IN: Bobbs-Merrill, 1973.

______. *Universal History: The Oldest Group of Nations and the Greeks*. Der. G. W. Prothero. Çev. D. C. Tovey. New York: Charles Scribner's Sons, 1884.

Raymond, André. *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*. 2. basım. Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 1999.

______. "Le commerce des épices au Caire, du XVIe au XVIIIe siècle." *Herbes, drogues et épices en Méditerranée* içinde, der. Georges J. Aillaud vd., 115-24. Marseille: CNRS, 1988.

Redhouse, James. *A Turkish and English Lexicon*. 3. basım. 1890. Yeniden basım, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2006.

The Red Sea and Gulf of Aden Pilot. 5. basım. Londra: Hydrographic Office, 1900.

The Red Sea and Gulf of Aden Pilot. 16. basım. Londra: Hydrographic Office, 2009.

Reese, Scott, der. *The Transmission of Learning in Islamic Africa*. Leiden: Brill, 2004.

Renan, Ernest. "The Religions of Antiquity." *Studies of Religious History and Criticism* içinde, çev. O. B. Frothingham, 61-106. New York: Carleton, 1864.

Ricoeur, Paul. *Time and Narrative*. Chicago: University of Chicago Press, 1990.

Ritter, Carl. "De la configuration des continents sur la surface du globe et de leurs fonctions dans l'histoire." Çev. Élisée Reclus. *Revue Germanique* 8 (1859): 241-67.

______. "The Geographical Position and Horizontal Extension of the Continents." *Geographical Studies* içinde, çev. William L. Gage, 177-211. Boston: Gould and Lincoln, 1863.

______. "The Historical Element in Geography as a Science." *Geographical Studies* içinde, çev. William L. Gage, 241-77. Boston: Gould and Lincoln, 1863.

______. "Introductory Essay to General Comparative Geography." *Geographical Studies* içinde, çev. William L. Gage, 55-132. Boston: Gould and Lincoln, 1863.

Rogne, Erlend. "The Aim of Interpretation Is to Create Perplexity in the Face of the Real: Hayden White in Conversation with Erlend Rogne." *History and Theory* 48 (Şubat 2009): 63-75.

Ruel, Anne. "L'invention de la Méditerranée." *Vingtième Siècle* 32 (Ekim-Aralık 1991): 7-14.

Rycaut, Paul. *The Present State of the Ottoman Empire. Containing the Maxims of the Turkish Politie, The most material Points of the Mahometan Religion, Their Sect and Heresies, their Convents and Religious Votaries. Their Military Discipline, With an exact Computation of their Forces both by Land and Sea.* Londra: J. Starkey and H. Brome, 1668.

Said, Edward. *Culture and Imperialism.* New York: Vintage Books, 1994. [*Kültür ve Emperyalizm.* Çev. Necmiye Alpay. İstanbul: Hil, 2016, 4. baskı.]

______. *Orientalism.* 1978. Yeniden basım, New York: Vintage, 1994. [*Şarkiyatçılık: Batının Şark Anlayışları.* Çev. Berna Ülner, 7. basım. İstanbul: Metis, 2013.]

Sailing Directions for the Red Sea and the Gulf of Aden. Washington, DC: Government Printing Office, 1943.

Sarıyıldız, Gülden. "Mısır'da Kurulan Mecidiye Vapur Kumpanyası ve Faaliyetleri." *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 9 (2003): 17-36.

Saussure, Leopold de. "L'origine des noms de mer Rouge, mer Blanche et mer Noire." *Le Globe* 63 (1924): 23-36.

Schaefer, Charles. "Coffee Unobserved: Consumption and Commoditization of Coffee in Ethiopia before the Eighteenth Century." *Le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales* içinde, der. Michel Tuchscherer, 23-34. Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 2001.

Schmitt, Carl. *The* Nomos *of the Earth in the International Law of the* Jus Publicum Europaeum. New York: Telos Press, 2003.

Sells, Michael. "The *Muʿallaqa* of Ṭarafa." *Journal of Arabic Literature* 17 (1986): 21-33.

Servier, André. *L'Islam et la psychologie du Musulman*. Paris: Augustin Challamel, 1923.

Shaw, Stanford. *The Financial and Administrative Organisation and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1962.

Sidebotham, Steven. *Berenike and the Ancient Maritime Spice Route*. Berkeley: University of California Press, 2011.

Smith, Adam. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Indianapolis, IN: Liberty Classics, 1981. [*Milletlerin Zenginliği*. Çev. Haldun Derin. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.]

______. *Lectures on Jurisprudence*. Indianapolis, IN: Liberty Fund, 1982.

Smith, Bonnie. *The Gender of History: Men, Women, and Historical Practice*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998.

Smith, Stephen, der. *The Red Sea Region: Sovereignty, Boundaries and Conflict: 1839–1967*. Cambridge: Archive Editions, 2008.

Stern, Fritz, der. *The Varieties of History: From Voltaire to the Present*. New York: Vintage Books, 1973.

Stoler, Ann Laura. *Along the Archival Grain: Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2009.

Strabo. *The Geography of Strabo*. Çev. H. L. Jones. Londra: William Heinemann, 1930.

Şemseddin Sami. *Kâmûs-ı Türkî*. 1900. Yeniden basım, Çağrı Yayınları, 2007.

Şinnâvî, ʿAbdülʿazîz Muhammed eş-. *Es-Suhra fî hafri kanâti's-Süveys*. Kahire: el-Heyʾetü'l-Mısriyyetü'l-ʿâmme li'l-kitâb, 2002.

Tabak, Faruk. *The Waning of the Mediterranean, 1550–1870: A Geohistorical Approach*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2008 [*Solan Akdeniz, 1550-1870: Tarihsel Coğrafya Açısından Bir Yaklaşım*. Çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Telemak, 2021.]

Ṭahṭāwī, Rifāʿa Rāfʿ al-. *An Imam in Paris: Account of a Stay in France by an Egyptian Cleric (1826–1831)*. Haz. ve çev. Daniel Newman. Londra: Saqi, 2004.

Takamatsu, Yoichi. "Formation and Custody of the Ottoman Archives during the Pre-Tanzimat Period." *Memoirs of the Toyo Bunku* 64 (2006): 125-48.

Tibbetts, G. R. "Arabia in the Fifteenth-Century Navigational Texts." *Arabian Studies* 1 (1974): 86-102.

______. *Arab Navigation in the Indian Ocean before the Coming of the Portuguese, Being a Translation of Kitāb al-Fawāʾid fī uṣūl al-baḥr waʾl-qawāʾid of Aḥmad*

b. Mājid al-Najdī. Londra: Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1981.

_____. "Arab Navigation in the Red Sea." *Geographical Journal* 127, no. 3 (1961): 322-34.

Towers, John. "The Red Sea." *Journal of Near Eastern Studies* 18, no. 2 (1959): 150-53.

Tuchscherer, Michel. "Coffee in the Red Sea Area from the Sixteenth to the Nineteenth Century." *The Global Coffee Economy in Africa, Asia and Latin America, 1500–1989* içinde, der. William Gervase Clarence Smith ve Steven Topik, 50-66. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

_____, der. *Le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales*. Kahire: Institut français d'archéologie orientale, 2001.

_____. "Le commerce en mer Rouge aux alentours de 1700: Flux, espaces et temps." *Res Orientales* 5 (1993): 159-78.

_____. "Les échanges commerciaux entre les rives africaine et arabe de l'espace mer Rouge-golfe d'Aden aux XVIe et XVIIe siècles." In *Trade and Travel in the Red Sea Region* içinde, der. Paul Lunde and Alexandra Porter, 157-63. Oxford: Archaeopress, 2004.

_____. "Trade and Port Cities in the Red Sea–Gulf of Aden Region in the Sixteenth and Seventeenth Century." *Modernity and Culture from the Mediterranean to the Indian Ocean* içinde, der. Leila Fawaz ve C. A. Bayly, 28-45. New York: Columbia University Press, 2002.

Tuck, Richard. "Grotius and Selden." *The Cambridge History of Political Thought, 1450–1700* içinde, der. J. H. Burns, 509. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Udovitch, Abraham. "An Eleventh Century Islamic Treatise on the Law of the Sea."*Annales Islamologiques* 27 (1993): 37-54.

Ukers, William H. *All about Coffee*. 2. basım. New York: Tea and Coffee Trade Journal, 1935.

Um, Nancy. *The Merchant Houses of Mocha: Trade and Architecture in an Indian Ocean Port*. Seattle: University of Washington Press, 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1948.

Valentia, George Annesley. *Voyages and Travels to India, Ceylon, the Red Sea, Abyssinia and Egypt, in the Years 1802, 1803, 1804, 1805, and 1806*. Londra: F., C., and J. Rivington, 1881.

Vallet, Eric. *L'Arabie marchande: État et commerce sous les sultants rasūlides du Yemen, 626–858/1229–1454*. Paris: Publications de la Sorbonne, 2010.

Vermeeren, Caroline. "The Use of Imported and Local Wood Species at the Roman Port of Berenike, Red Sea Coast, Egypt." *The Exploitation of Plant Resources in Ancient Africa* içinde, der. Marijke van der Veen, 199-204. New York: Kluwer Academic/Plenum, 1999.

Vevier, Charles. "American Continentalism: An Idea of Expansion, 1845–1910." *American Historical Review* 65, no. 2 (1960): 323-35.

Villiers, Alan. *Sons of Sindbad*. 1940. Yeniden basım, New York: Charles Scribner's Sons, 1969.

Vink, Markus. "Indian Ocean Studies and the 'New Thalassology.'" *Journal of Global History* 2 (2007): 41-62.

Walcott, Derek. "The Sea Is History." *Frontiers of Caribbean Literature in English* içinde, der. Frank Birbalsingh, 22-28. New York: St. Martin's Press, 1996.

Webster, Anthony. "The Political Economy of Trade Liberalization." *Economic History Review* 43, no. 3 (1990): 404-19.

Wellsted, James. *Travels in Arabia*. Londra: John Murray, 1838.

White, Hayden. *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1987.

______. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1975.

______. *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986.

Wick, Alexis. "Narcissus: Woman, Water and the West." *Feminist Review* 103 (2013): 42-57.

Wigen, Karen. "Oceans of History: Introduction." AHR Forum. *American Historical Review* 111, no. 3 (Haziran 2006): 717-21.

Young, Robert. *Colonial Desire: Hybridity in Theory, Culture and Race*. Londra: Routledge, 1995.

Zahlan, Rosemarie Said. "George Baldwin: Soldier of Fortune?" *Travellers in Egypt* içinde, der. Paul ve Janet Starkey, 24-38. New York: I. B. Tauris, 2001.

Dizin

D

E

F

G

H

I-İ

N

O-Ö

P

R

S-Ş

Y-Z

KIZILDENİZ
Kayıp Mekânın İzinde
Alexis Wick

Kızıldeniz ticaret, hac ve fetih peşinde gidenler için ezelden beridir dünyanın en çok dümen tutulan mekânı olmuştur. Ne var ki bu çok boyutlu tarih, kahramanları tarafından açığa çıkarılmamıştır.

Fernand Braudel'in Akdeniz üzerine meşhur çalışmasından ilham alan Alexis Wick, Kızıldeniz: *Kayıp Mekânın İzinde*'de eşsiz bir tarihi aktörün özelliklerini ortaya koyuyor. Bu kayıp mekânı ele alırken ayrıca okuru Avrupamerkezciliğin kalbine yönlendirerek denizin eleştirel, kavramsal bir tarihini sunuyor. Kızıldeniz'in tarihyazımına dahil edilmesiyle yetinmeyerek, emperyal Avrupa hegemonyasından önce denizin ve dünyanın nasıl tahayyül edildiğini araştırıyor. Kızıldeniz'in modern tarih felsefesinin önemli bir unsuru olduğunu gösteren yazar, aynı zamanda tarih disiplini ve tarihçilik zanaatı üzerine derin bir sav öne sürüyor.

Alexis Wick, Koç Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesidir.

İngilizceden çeviren: Ezgi Dikici

kuyayinlari
kuyayinlari
kocuniversitesiyayinlari
press.ku.edu.tr

KOÇ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

KDV'DEN MUAFTIR

